

63.3

U 14

14-14

ВАТАН ТУЙҒУСИ

"ЎЗБЕКИСТОН"

Биз иқтисодий ислоҳотларнинг янги даврига қадам қўяр эканмиз, маданий-маърифий соҳадаги ишларимиз, маънавиятимизни ривожлантириш вазифаларини ҳам белгилаб олишимиз керак.

Зеро, миллий истиқлол мафкурасининг, маънавий-маърифий кадриятларнинг жамият ва халқ ҳаётида тутган ўрни беқиёс эканини ҳаммамиз яхши биламиз. Халқимиз азалдан ўз маънавий кадриятлари ва диний эътиқодни юксак қадрлаб келган. Шунинг учун энг мушкул дамларда ҳам ўз-ўзини йўқотмади.

Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик билан, мустақил тафаккур билан бирга бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият — маърифатли инсоннинг икки қанотидир.

...Биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланишнинг маънавий ўнгланиш, маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан таломмиса уйғун бўлишини истаймиз. Снёсатимизни шунга қурамыз ва уни татбиқ этамиз. Одамларимиз ошкор, салоҳиятли, оқибатли, ҳалол ва ижтимоий жибҳаларда собит турадиган бўлишлар.

Ислом КАРИМОВ

62.5(2) 1

И-14

АБДУҚАҲҲОР ИБРОҲИМОВ
ХАЙРИДДИН СУЛТОНОВ
НАРЗУЛЛА ЖУРАЕВ

ВАТАН ТУЙҒУСИ

Бух. ТИП и ЛП
БИБЛИОТЕКА

№

7/211

ТОШКЕНТ -- "ЎЗБЕКИСТОН" -- 1996

63.3(5У)
И14

УДК 82

Таҳрир ҳайъати:
*Бўрибой Аҳмедов, Ҳалимбой Ғобоев,
Рустам Жумаев, Нажмиддин Комилов,
Аҳмаджон Мелибоев, Тўра Мирзаев,
Рустам Шогуломов*

Мухаррирлар: *Бахтиёр Омон, Карим Бўрон*

ISBN 5-640-02193-4

4702620201-158

В 96

М351(04)96

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1996 й.

Бугунги кунда маънавият масаласи ижтимоий ҳаёти-
мизининг асосий масалаларидан бирига айланиб қолди. Ис-
тиқолнинг дастлабки кунлариданоқ мамлакатимизда бу
соҳага улкан ва узлуксиз эътибор қаратиб келинмоқда.
Давлатимиз раҳбари муҳтарам Ислом Каримовнинг ҳар
бир нутқ ва маърузалари, мақола ва чиқишларида юксак
маънавият келажак нойдсвори эканлиги қайта-қайта таъ-
кидланмоқда.

Бу борада юртимизда кўплаб амалий ишлар қилингани
жамоатчиликка яхши маълум. Жумладан, маънавият му-
аммоларининг муайян қирраларини ўрганиш, тадқиқ ва
таҳлил этишга бағишлаб бир қанча илмий, оммабон ки-
тоб ва рисоалар, мақолалар ёзилди ва ёзилмоқда. Инсон
ҳаётида моддий эҳтиёжлар қанчалик муҳим аҳамият касб
этса, маънавий эҳтиёжларга талаб ундан ҳам кучлироқ-
дир. Шу боис ижодкорлар билан учрашувларнинг бирида
Президентимиз маънавият масалаларига бағишлаб халқо-
на, содда, ёшув қарининг юрагига бирдек етиб борадиган,
ҳароратли тилда битилган бир китоб ёзилса, мақсадга му-
вофиқ бўлур эди, деб истак билдирган эдилар. У киши-
нинг нуқтаи назарига кўра, маънавият нима, маънавият-
сиз яшаш мумкинми, руҳий тарбия нима, фалсафий нуқ-
таи назардан баҳолаганда иймон нима, ирода нима, мил-
лий мафкура, миллий онг, миллий гуруҳ нима, буларни
ота-боболаримиз қандай тушунганлар, Шарқ ва ислом
фалсафасида уят, андиша, шарму ҳаё, орият тушунчалари
қандай таърифланади, маънавиятнинг тарихдаги ва бугунги
турмушдаги ўрни, унинг тарбиядаги мавқеи ва аҳамияти,
миллатни миллат, халқни халқ қиладиган омиллар нима-
лардан иборат деган масалалар шундай китобнинг маз-
мун-мундарижасини ташкил этиши лозим эди.

“Ватан туйғуси” деб аталган ушбу китоб бугунги кун-
нинг маънавий эҳтиёжи сифатида дунёга келди. Унда

юқорида зикр этилган масалалар содда ва ширали тилда мухтасар ифодаланган. Шу билан бирга, китобда ўзбек халқининг келиб чиқишини тарихий ҳужжатлар ва асл манбалар асосида ёритиш, мустамлакачилик ва қизил империя даврида бу хусусда билдирилган сохта қарашларнинг асоссиз эканлигини кўрсатиш, буюк аждодларимизнинг умуминсоний тараққиётга қўшган улуг ва унутилмас ҳиссалари, янги ўзбек давлатининг тикланиши ва тарихида маънавиятнинг ўрни, унинг энг мураккаб, ҳал қилувчи пайтларда ҳам халқ руҳига буюк куч бағишловчи қудратли омил экани, давлатчилигимизнинг қадимийлиги ва узвийлиги, ўз эрки, ўз эътиқоди учун мардона курашиб қурбон бўлган минглаб шижоатли инсонларнинг тақдири мисолида маънавият моҳиятини очишга асосий эътибор берилди.

“Бир шода марварид” деб номланган биринчи қисмда ўқувчилар миллий маънавиятимиз, турмуш тарзимиз ва халқимиз маънавий-руҳий қиёфасини белгилайдиган асосий омиллар билан танишадилар.

“Теран томирлар” номли иккинчи қисмда эса ўзбек халқининг тарихи, буюк аждодларимизнинг беқиёс фаолияти, ота-боболаримизнинг эркинлик ва миллий озодлик йўлидаги қаҳрамонона кураши ўз ифодасини топган.

“Истиқлол шижоати” деган учинчи қисмда миллий мустақилликка эришиш, уни мустаҳкамлаш йўлидаги тарихий воқеалар ҳақида ҳикоя қилинади. Бу борадаги мураккаб курашлар, миллий қадриятларни тиклаш ҳамда умуминсоний тараққиёт талаблари асосида янгича маънавиятни шакллантириш ва ривожлантириш, халқимиз онги ва тафаккуридаги жиддий ўзгаришлар, маънавий ислохотлар ва уларнинг жаҳоншумул самаралари бевосита юртбошимиз Ислом Каримов фаолияти билан боғлиқ ҳолда ифодаланади.

Муаллифлар ва таҳрир ҳайъати китобнинг ёзилишида силқидилдан кўмак берган файласуф Омонулла Файзуллаев, тарихчилар Ҳайдарбек Бобобеков, Наим Норкулов, санъатшунос Файзулла Кароматов, журналистлар Комил Холмуҳамедов, Наримон Ҳотамов, уламолар Раҳматулла қори Қосимжон ўғли, Абдували қори Усмон ўғли ва бошқа ҳайрихоҳ дўстларга самимий миннатдорчилик билдирадилар.

СУЗБОШИ УРНИДА

1991 йилининг 4 сентябри эди. Ўзбекистон Республикаси мустақил ва суверен давлат деб эълон қилинганига эндигина тўрт кун бўлган эди. Қарийб бир ярим аср давом этган мустамлакачилик асоратидан қутулган Ўзбекистон халқи кутаринки руҳда яшар, республика Президентининг номига чет мамлакатлар раҳбарларидан, жамоат арбоблари ва шунингдек, оддий шахслардан табрик телеграммалари ёғилиб кела бошлаган эди. Мамлакатимиз жамоатчилиги улут ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллик юбилейига қизғин тайёргарлик кўрарди.

Уша 4 сентябр оқшомида Президент Ислам Каримов Ўзбекистон Миллий боғида қад кўтараётган Алишер Навоий ҳайкалини, бу боғда олиб борилаётган қурилиш ишларини кўздан кечирди. Унга республика ва пойтахт ташкилотларининг шу қурилишга мутасадди раҳбарлари ҳамроҳ эдилар. У меъмор, муҳандис ва қурувчилар билан суҳбатлашди, Алишер Навоийга ўрнатилаётган бу ҳайкалнинг аҳамияти, келгусида бу боғ сўлим зиёратгоҳ бўлиб қолажаги, қурилиш ишлари то юбилей кунигача сифатли қилиб тўла бажарилиши зарурлиги ҳақида сўзлади, тегишли кўрсатма ва маслаҳатлар берди.

Иш режалари ва ҳайкалнинг тантанали очилиш кунини қатъий қилиб белгиланди, боғнинг тўққиз ерига тўққизта дошқозон ўрнатилиб, элга наҳор оши тортиладиган бўлди. Суҳбат охирида шундай таклиф тушди:

— Наҳор оши тортишдан олдин бир Қуръон тиловати қилиб юборилса...

Бу таклифдан даврадагиларнинг кўпчилиги бир чўчиб тушди, орқна тисарилганлар ҳам бўлди. Орага бир оз сукунат чўмди. Ҳамма Президентнинг жавобини кутарди.

— Мумкин, — деди Юртбоши вазминлик билан. Кейин қатъий қўшиб қўйди: — Албатта, шундай қилиш керак. Халқимизда арвоҳ хоотири деган азалий удум бор. Бу удумимизни қайта тиклашга, жорий қилишга вақт етди. Миллий турмуш тарзимиз шуни тақозо этади. Алишер Навоийнинг наҳор ошига Тошкентнинг энг кучли қориларидан таклиф қилинганлар... Нимадан, кимдан чўчийсизлар, биродарлар! Энди мустақилмиз. Орқага қайтиш йўқ.

Рост ган шуки, даврадагиларнинг кўнчилиги Президентдан бундай жавобни кутмаган эди, шу сабабли баъзилар ажабланиб, айримлар эшитган сўзларига ишонқирмас эдилар. Чунки улар кўп йиллик амалдорлик фаолиятларида республиканинг биринчи даражали раҳбари билан бундай тавсия олмаган, шундай тавсия бўлади, деб ҳатто тушларига кирмаган бўлса керак. “Буни қараинг-а, халқаро ва республика миқёсида ўтажак улкан анжуман Куръон тиловати билан бошланса-я, ё тавба! Тушимми бу ёки унгим?!”

Йўқ, туш эмас, ўнг эди!..

Бу савол-жавобдан кейин суҳбат яна давом этди. Энди сўз Тошкентнинг, умуман, Ўзбекистоннинг миллий қиёфаси, номуносиб ҳайкаллар ҳақида, майдон, кўча, ташкилотларнинг номлари ҳусусида борди.

Шу суҳбат самараси ўлароқ, эртаси куни, яъни 1991 йилнинг 5 сентябри оқшомида Ўзбекистон телевидениесининг “Ахборот” кўрсатувига Президент Фармонига кўра Тошкентнинг илгари Ленин номи билан аталиб келган Марказий майдонига Мустақиллик майдони номи берилгани маълум қилинди. Ушбу Фармон 6 сентябрда матбуотда эълон этилди.

Баъзан шу кеча-кундузда айрим шахсларнинг телевидение орқали чиқишларини кўриб, матбуотда чон этилган мақолаларини ўқиб ҳайрон қоласиз. Улар “Хатто қаттагон йилларида ҳам миллий зиёлиларимизни ҳимоя қилиб чиққанмиз”, “Миллий қадриятларимизни тиклаш масаласини ҳукумат олдига кўндаланг қўйганмиз”, “Маънавият учун курашганмиз”, деб ваъзхонлик қиладилар, ўзларини қаҳрамон қилиб кўрсатмоқчи бўладилар. Тўғри, озми-кўпми фикр билдирган бўлишлари мумкин. Лекин, афсуски, ўша интилишлари ҳеч бир самара келтирмаганини тилга олмайдилар, ростгўйлик қилмайдилар. Ёв қочса, ботир кўнаяр, деганларидек, бутун ана шундай сохта қаҳрамонларнинг кўпайгани кишини ҳайрон қолдиради.

Аслида бундай кимсалар илгари ҳам, мустақилликнинг дастлабки икки-уч йилида ҳам миқ этганимади, бетараф

бўлиб туришди, дилларида эса шундай кўркув бор эди: “Қани, сиёсий оқим қаёққа бораркин, мустақиллик деганлари яшаб қолармикин, ёки...”

Мана энди давлатимиз дадил оёққа туриб олгач, хавф-хатар йўқолгач, бу одамлар яна аравани куруқ олиб қочмоқдалар. Лекин ҳеч ким ва ҳеч нарса халқ назаридан ҳеч қачон четда қолмайди, ҳар ким ўз баҳосини олади — хизматига яраша қадрланади, қилмишига яраша халқ назаридан тушиб қолади.

Ундай сўзамол шахсларни тушуниш мумкин, улардан кўп ҳам ўпқаламаса булар. Чунки бир ярим асрча давом этган мустамлакачилик, истибдод, етмиш йилдан ортиқ ҳукмронлик қилган шўроларнинг мафкуравий сиёсати халқимизни миллат сифатида парокандаликка, миллий маънавиягимизни мажруҳ ҳолатга олиб келиб қўнган эди.

Халқимиз ҳам жисмонан, ҳам маънавий жиҳатдан жар ёқасига яқинлашиб қолган қаттис бир вақтда, ҳаёт-мамот масаласи ҳал бўлаётган бир пайтда, Президентимиз мард элининг мард ўғлини янглиг дадил майдонга чиқди — Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини эълон қилди. Шу тариқа юртимизга янги давр, янги замон келди, янги давлат тузилди, бу ўзбекнинг янги даври, янги замонаси, янги тузуми, янги давлати, янги сиёсати эди.

Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, 1991 йил 31 августдан Ўзбекистон учун янги эра бошланди.

Маълумки, замонлардан замонларга, аждодлардан авлодларга моддий, маданий, маърифий, маънавий бойликлар, ажойиб анъаналар мерос бўлиб ўтади. Шу билан бирга, шўролар давридан бизларга ўз қадрига ета билмаслик, тарихий гумроҳтик, руҳий тушқунлик, миллий парокандалик, маънавий қашшоқлик, она тили бўйича чаласаводлик сингари ижтимоий иллатлар ҳам асорат бўлиб қолдики, бу иллатлар ўз табиатига кўра уюқ яшовчан бўлади. Халқнинг руҳан тушқунлиги, онгининг заҳарланиши энг оғир маънавий дарддир. Булар миллат учун ўта хавфли. Уларнинг давоси эса шу халқ руҳига руҳан, онгига ақлан таъсир кўрсатиш, маънавият омиллари ила маъҳам қўйишдир. Зотан, тафаккурга фикр орқали, қалбга қалб орқали йўл топилади, кунгил кўнгиладан сув ичади, деб бекорга айтилмайди.

Халқимиз миллий мустақилликка эришиш арафасида маънавият бобида шундай таназзулга келиб қолган эдики, иймон, эътиқод, маслак, уят, андиша, шарму ҳаё, орият, ҳамият, диёнат, тақво, идрок, инсоф каби тушунчаларни

унута бошлаган эдик. Рух, руҳий тарбия, диний тарбия, миллий онг, миллий гурур, миллий мафкура, тарихий ватан, ватан туйғуси, ватан соғинчи, ватан қайғуси сингари ибораларни тилга олиш мумкин эмас эди.

Шўролар замонида Ўзбекистонга нисбатан мамлакат ибораси бирор марта ҳам ишлатилмаган. Уша йиллари ғоят машҳур бўлган “Менинг адресим на кўча, на уй, Менинг адресим Совет Иттифоқидир” деган ҳаёий қўшиқ замирида жуда маккорона сиёсат мужассам бўлиб, у кишиларни беватанликка тарғиб қилар, она юрт, миллий замин тушунчаларини онгу юраклардан бадарға этишга қаратилган эди. Ана шундай ёвуз ва пинҳоний сиёсат натижасида тилимиз хонадон тилига, халқимиз аҳолига айланиб борарди. Ваҳоланки, тил давлат миқёсида қўлла-нилсагина миллий тил бўлиб қолади ва равиқ топади. Бинобарин, ҳар бир сўз, ҳар бир ибора қандай маъно англатишини билсаккина, унинг моҳиятига ета оламиз.

Мазкур ҳолатларни назарда тутиб, ҳурматли ўқувчиларга миллий қадриятларимиз тушунарли бўлсин деган ниятда ушбу китобда маънавиятга доир сўз ва ибораларга, умуман эса, айрим фалсафий, маънавий атамаларга ихчам ва мухтасар таъриф-тавсиф бериб ўтишни лозим топдик.

Бизнинг ҳар биримиз — Ўзбекистоннинг ҳар бир фарзанди тарихда ким эдигу, яқин ўтмишда ким бўлиб қолганимизни аниқ ва рўй-рост тасаввур қила билишимиз лозим. Ватанни севмоқ учун аввало унинг шонли кечмиши, яхши-ёмон куллари, аجدодлар қисматини пухта ўрганмоқ ксрак.

Бу китоб орқали биз ана шулар ҳақида фикр юритамиз, олис ва яқин кечмишга фикран сасҳат қиламиз. Зеро ҳақиқат таққосда яққол билинади. Ўтмиш унутилса, келажак орзуси ҳам унутилади. Ўтмиш — бугун ва келажакнинг пойдевори, пойдеворсиз эса истиқбол йўқ. Инсон бугуннинг қадрига етмаса, умри хору зорликда кечади, эртани ўйлаб иш тутмаса, бора-бора забунлик, қарамликка юз тутади.

Ушбу лавҳамиз бошида тилга олинган Фармон мустақилликнинг илк кунларида эълон қилинган илк Фармон эди. Маълумки, қонулар ва фармонларда халқнинг хоҳиш-иродаси ўз ифодасини топади. Қонулар одамлар учун яратилади, шу сабабли улар ақл-идрок қоидаларига асосланади ва умумхалқ манфаатларига уйғун келади. Уша биринчи Фармондан кейин республикамызда қабул қилинган қонун, қарор ва фармонлар худди шу мақсадга қара-

тилгандир. Уларда мазкур тарихий ҳужжатларнинг бош таъаббускори ва ижодкори Президентимиз феноменининг муайян қирралари ўз ифодасини топган. Мана, масалан, 1996 йилнинг июн ойида матбуотда Президент имзо чеккан **“Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий бирликлар, аҳоли пунктлари, ташкилотлар ва бошқа топонимик объектларнинг номларини тартибга солиш тўғрисида”** деган қарорда жумладан шундай дейилади: *“Мамлакатимиз мустақиллигига беш йил тўлаётганига қарамай, ҳамон жойларда топонимик объектларнинг эски тузум ва коммунистик мафкурага хизмат қиладиган, халқимиз тарихи ва миллий анъаналарига боғлиқ бўлмаган номлари мавжуд. Булар истиқлол мазмун-моҳиятини тушунмасликдан, миллий мафкура ва миллий ғурур суслигидан, баъзан эса масъулиятсизлик ва бефарқлик илатлари туфайли келиб чиқмоқда. Натижада халқимиз янгича фикрлаш ва яшашига ўрганаётган бир пайтда мустақиллик ғояларидан чалғитмоқда”*.

Кўриниб турибдики, бу фикр юртбошимиз буидан беш йил аввал Алишер Навоий ҳайкали поёнида айтган ўша кўрсатмаларга моҳият-эътибори билан айнан ҳамоҳангдир. Комил ишонч билан айтиш мумкинки, **Ватан туйғуси, ватанпарварлик** Ислом Каримов феноменининг бош белгисидир.

Бу китобни биз **“Ватан туйғуси”** деб атадик.

Зеро, Ватан туйғуси — бу азиз ва ғўзал Ватанимизга юксак эътиқод билан янаш, унга ҳаминша садоқатли бўлиш демакдир. Ватанга садоқат барчамизнинг фарзандлик бурчимиздир.

Ватан туйғуси — бу халқимизнинг олтин мероси, анъаналари, тили ва маданиятига ҳурмат билан қараш, Турон, Туркистон, Ўзбекистон деб атагувчи юртимизнинг тарихини муттасил ўрганиб боришдир.

Тарих — бамисоли маёқ. Кейинги 770 йил мобайнида халқимиз икки марта тутқунликка тушиб қолди. Буни қарангки, ҳар бир тутқунлик даври 150 йилдан давом этди. 1220 йилдан 1370 йилгача чингизийлар ҳукмронлик қилди. Бу тутқунликдан Амир Темур бобомиз раҳнамолигида халос бўлди. Иккинчи тутқунлик ўтган асрнинг ўрталаридан то асримизнинг тўқсонинчи йилларигача давом этди. Гарчи рус ҳокимлигининг шакли ўзгариб турса-да (яъни Октябр тўнгарувигача Туркистон генерал-губернаторлиги эди, Бухоро амирлиги ва Хева хонлиги чоризмнинг вассаллари эди), 1920 йилдан бошлаб, Туркистон АССР, 1924 йилдан Ўзбекистон ССР деб аталган бўлса-да, мустамла-

качиликнинг мазмуни ўзгармаган, халқнинг изми, раҳбарларнинг жиловы Москванинг қўлида эди. Иккинчи тугқунликдан юртбошимиз Ислон Каримов етакчилигида озод бўлганимиши чуқур ҳис қилиш бутунги кун учун айни Ватан туйғусидир. Тарих эса, ўз-ўзидан, бу буюк воқеани, бу такрорланмас ҳодисани, бу улугъ жасорат ва матонатни ҳеч қачон унутмайди.

Ушбу китобда кўп мумтоз аждодларимизнинг номларини тилга олиб ўтамиз. Уларнинг эзгу ва хайрли ишларини эҳтиром билан ёд этамиз. Улар олампумул фаолиятлари билан халқимизга дунё миқёсида шон-шараф келтиришган. Бундай аждодлар билан фахрланиш зарур, албатта.

Лекин асосий гап шундаки, биз аждодларимизга муносиб авлодмизми, муносиб авлод бўла оляпмизми, улар қолдириб кетган олтин меросни бойита ва кўпайтира оляпмизми, мустақил республикамизда яратилган шарт-шароитдан тўла фойдалана оляпмизми-йўқми, юргим менга нималар бераяпти-ю, мен унга нима билан жавоб бераяпман, она-Ватаним, халқимнинг бирор корига яраяпманми — мана шулар бутун ҳар биримиз учун долзарб саволлардир.

Ҳар бир фуқаро дилидан шундай саволлар уғиши, шундай фикрларни қалбдан туюши, шуларга муносиб иш тутиши — бу Ватан туйғусининг асосий маъносидир.

Ватан туйғуси — бу ҳавойи гап эмас, аждодлар билан шунчаки фахрланишгина эмас. Бу — озод халқнинг муносиб фарзанди, мустақил мамлакатнинг фидойи фуқароси бўлмоқликка интилиш туйғусидир.

БИРИНЧИ ҚИСМ

БИР ШОДА МАРВАРИД

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON

12

ТАФАККУР НУРЛАРИ

СЎЗ

Сўзни сўз ҳақида сўзлашдан бошлаймиз. Сўз инсонни ҳайвондан жудо айтади, дейдилар ҳазрат Алишер бобомиз. Бир тасаввур қилиб кўринг-а, сўзсиз аҳволимиз не кечарди! Сўзлаш қобилияти — нутқи борки, одамлар бир-бирлари билан муомала қиладилар, мулоқотда бўладилар, фикр баён этадилар, бир-бирларини тушунадилар ёки рад этадилар. Дардга дармон бўладиган ҳам шу Сўз, турмушга оғу соладиган ҳам худди шу Сўз! Сўзнинг хили ва тури кўпдир: ширин сўз, дағал сўз, беадаб сўз, қочирим сўз, ҳикматли сўз, гап-сўз, табрик сўз, миш-миш, иғво, келинчак алласи, она дуоси, ота олқиши, илтимос, буйруқ, ваъда, лафз, азму қарор — йиғит сўзи. Одамнинг биринчи сўзи — чақалоқнинг ингаси, сўнгги сўзи — алвидодир!

Дарҳақиқат, сўз одамнинг бешикдан то тобутга қадар бир умрлик йўлдоши. Сўзсиз инсоний жамият, маънавий ҳаёт йўқдир.

ГАП

Сўз ёки сўзлар орқали ифода этиладиган фикр гапдир. Бошқача айтганда, уни мантиқ ишига тизилган сўзлар маржони дейиш ҳам мумкин. Бу маржон мазмун юзаклиги ёки терафтигига қараб, кўзмулчоқлар тизими ёки бир шода марварид ҳам бўлади. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, энг қадимги туркий сўзлар қисқа, лўнда — бир бўғинли бўлган: бош, қош, кўз, қўл, кул, кел, бор, ёт, ўт ва ҳоказо. Бошқача айтганда, аجدодларимиз бир сўз ила фикрни тўла ифода қилганлар ва бу хислат биз авлодларга то ҳануз мерос бўлиб келаётир. Масалан, “Кел” дегани, буйруқдан ташқари, ўзи томонга чорлаш маъносини ифода қилади, “Кет” деганда ўзидан узоқлаштириш маъноси билдирилган.

Худди Сўз каби Гапнинг ҳам тури ва хили, матндаги ўрнига қараб маънолари кўп.

ТИЛ

Деярли барча махлуқотда тил бор. У иссиқ-совуқни, таъм-мазани битувчи, овқатланишда ишгирик эгувчи аъзо. Одамда эса булардан ташқари нутқ товушларини ҳосил қилади, яъни инсоннинг сўзлаш қобилиятиги тил орқали амалга ошади.

Ер юзида қанча миллат, халқ, элат, қabila бўлса, шунча тил бор. Тилсиз халқ йўқ. Халқсиз эса тил ҳам бўлмайди. Булар эгизак тушунчалардир, биридан бирини айириб бўлмайди, уларни айириб қўйилса, иккиси ҳам ўзлигини йўқотади. Халқ бонча бир халққа қўшилиб кетади. унинг тили эса ўлик тилга айланади. Кези келганда шунини айтиб ўтишни лозим кўрамизки, биргина тил сузи мисолида ҳам тилимизнинг нақадар бой ва сержило эканини яққол кўриш мумкин.

Ер юзидаги барча халқларнинг тиллари, уларда миллионлаб одам гаплашадими ёки атиги бир-икки минг киши сўзлашадими, бундан қатъи назар, ўзлари учун азиз ва керактидир. Тилни кам сонли элат гаплашар экан деб камситиб ёки бўлмаса, кўп сонли миллатнинг тили экан, деб улуғлаб бўлмайди. Бунда сон жиҳатини мезон қилиб бўлмайди. Ҳар кимники ўзига, ой бўлиб кўринади кўзига-да! Лекин дунёда жуда тараққий этган, бой жаҳоний тиллар ҳам бор, энди тетаноя қилаётган тиллар ҳам йўқ эмас. Бу ўша тилларнинг соҳиби бўлмиш миллат ёки элатларнинг тадрижий равнақи, босиб ўтган тарихий йўли, инсоний жамиятнинг қайси бир тараққиёт босқичида экани, иқтисоди, маданияти, фани ва маънавияти ҳамда шу каби омилларга боғлиқдир, албатта. Бизнингча, лоақал биргина Она алласи мавжуд бўлган тил ҳам янашга ҳақлидир. Биз ўзбеклар учун эса ўз она тилимиз бўлмиш ўзбек(туркий) тили азизу муътабардир. Бу ҳақда кейин алоҳида тўхтаб ўтишга ваъда бериб, энди қалам ва қоғоз тушунчасига ўтамиз.

ҚАЛАМ

Аждодларимиз сиёҳ билан ёзиладиган қамиш ёки савагич қаламдан кенг фойдаланишган. Бу мумтоз адабиётимизда хома деб тилга олинади. Қаламнинг ўққалам, темирқалам, тошқалам деган турлари ҳам бор. Мўйқалам

гасвирий санъатда ишлатилса, тошқалам ва темирқалам-лардан қаттиқ жисмларни ўйиш, кесиш, бирор нарсани тасвирлаш, ёғочларга гул солишда фойдаланилган.

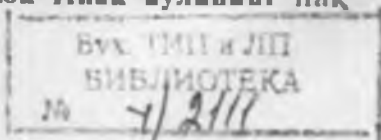
Қаламнинг такомил йўли инсониятнинг равнақ эта-бориши билан чамбарчас боғлиқдир. Бугунги маданият-нинг ибтидои қаламга бориб тақалади. Илк қалам — тош-қалам. Ҳозир эса энг кенг тарқалган тури стерженли руч-кадир.

Йўл усти бўлса-да, тилимизнинг бойлигини кўрсатиш мақсадида, қалам сўзининг кўчма маъноларига қисқача тўхтатиб, бир неча мисол келтирамиз. Масалан, қалам аҳли: ёзувчи ва шоирлар, журналист ва олимлар. Қалами ожиз: фикрини яхши ифода қила олмайди. Қалами ўтқир: фик-рини таъсирчан қилиб ёза олади. Қаламқош ёки қоши қаламлар: унча эгитмаган қоп-қора, чироғли қоши су-лув.

ҚОҒОЗ

Бугунги кунда маданий турмушимизни қоғозсиз ҳатто тасаввур қилиб бўлмайди. Узоқ ўтмишда эса қоғоз бўлма-ган. Унинг ўрнида ибтидоий жамоа кишилари баланд қоя-лардан, ўсимлик япроқларидан, ҳайвонларнинг ошланган тери-ларидан фойдаланишган. Шўролар замонида чоп этил-ган қомусларда қоғознинг илк ватани Хитойдир, у ерда милодий II асрда ўсимлик тодаларидан қоғоз ишланган, дейилади. Ҳатто ўтмишда қоғоз ишлаб чиқарилган Япо-ния, Эрон, Шимолий Африка, Қибрис, Испания, Маро-каш, Италия, Русия каби мамлакатлар тилга олинганда ҳам, Туркистондаги қоғоз ҳунармандчилиги, Самарқанд-нинг сувўтмас, ипакдек мулойим ва сип-силлиқ қоғозла-ри атайин тилга олинмайди. Туркистон маданиятидан кўз юмиб ўтиш чоризм сиёсатининг бир кўриниши эди. Шу сабабли тарихдан бирор мисол келтириш керак бўлиб қолса, шўро мафкурачилари иложи борица, уни Гарбга олиб бориб тақарди, бунинг иложини тополмаса, Хитой-ни рўкач қиларди. Туркистон халқларининг миллий ғурури уйғонишидан чўғир, уларнинг бой ўтмиш маданиятидан ифтихор туйғулари кучайишидан кўрқиниб эди.

Қоғоз бобида шуни айтишни лозим кўрамизки, биз-нингча, қоғознинг илк ватани қадим Турон, Туркистон, бугунги Ўзбекистон — қадим Самарқанддир. Ер юзининг сайқали Самарқанд шаҳри Буюк Ипак йўлининг нақ

марказида, қоқ ўртасида жойлашган эди. Ундан Шарқ — Хитой ва Японияга қанча йўл бўлса, Ғарбга — то Андалузиягача, Қурдоба амирлигигача ҳам шунча масофа бўлган эди. Маданий тарзда пахта етиштириш, ипак қурти боқиб олиш дастлаб диёримизда бошлангани, кейин бошқа ўлкаларга тарқалгани тарихдан маълум. Демак, пахта, ипак тодалари ортилган карвонлар билан бирга қоғозимиз ҳам бу ёғи Шарқий Туркистон, Тибет, Мўғулистон, Манжурлар давлати орқали Чин ва Чинмочинга, Японияга, бу ёғи Эрон, Араб, Румо, Юнон, Андалузия ва Кастилиягача етиб борган, дейиш мумкин.

Ўз ақл-идроки ва меҳнати сарф этилгани учун ҳам ҳаққимизда қоғоз жуда қаттиқ эъзозланган, уни оёқост қилиш, ҳаром нарсаларга тегизиш гуноҳи азим ҳисобланган. Ногоҳ оёқ остига тушиб қолган қоғоз парчаси худди нон бурдасидек дарҳол ердан олинган. Мабодо бирор узрли сабаб (сув тошқини) ёки бенарволик оқибатида яроқсиз ҳолга келиб қолган қоғоз парчаларини ҳатто ёқиб юборишга ҳам йўл қўйилмаган, фақат ерга тоғшириш — кўмиб қўйишга рухсат этилган. Зотан, ер ҳамма нарсанинг онаси ва эгаси, ўз бағрига олаверади.

Ривоят. *Айтишларича, икки қўшни бир парча ерни талашиб қолишибди.*

— Бу ер меники, — дебди бири.

— Йўқ, бу ер меники, — дебди иккинчиси.

Шунда Ердан садо чиқиб:

— Икковинг ҳам меники, — дебди.

Бу садо тўғайли икки қўшни жаҳолат отидан тўшиб, охиратни ўйлаб қолишибди-да, муросага келишибди.

Чингизхон босқинидан то Россия истилосига қадар Туркистонда китоб ёқилмаган, кутубхоналарга ўт қўйилмаган. Шу роғлар замонида яратилган бадиий ва илмий асарларда, айниқса, кинофильмларда тасвирланган кутубхоналарга ўт қўйиш лавҳалари асоссиздир. Чунки бизда Бисмиллоҳир Роҳманир Роҳиймсиз китоб ёзилмаган. Сўзнинг боши — Аллоҳнинг сўзи — Қуръони карим оятлари бўлган.

Ҳикоят. Ўзбекистон халқ шоири Ҳабибий домла арузда ижод қилиб, мумтоз адабиётимиз анъаналарини баҳоли қудрат давом эттирган. Шу боисдан у ўтғизинчи йилларнинг бошида адабиётдан четлатилган, унинг учун наشريёт ва матбуот эшиклари ёпиб қўйилган. Ўша кезлари домла сабаби тирикчилик Андижон вилоятининг чекка бир қишлоғидаги магазинда ишлашга мажбур бўлган. Қаҳратон қиш

кунларидан бирида барвақт ишга келса, магазин қоровули печкага китоб қалаб ёқиб, исиниб ўтирган экан. Қоровулнинг оёғи остида ҳам бир тўп қалин-қалин муқовали китоблар ётганмиш. “Хой биродар, нима қияпсиз?” деб сўрабди Ҳабибий домла. “Кимдир кечаси магазинимиз олдига ташлаб кетибди бу китобларни, — дебди қоровул, — ҳаммасини ичкарига олиб кирдим. Мана, ёқиб, маза қилиб исиниб ўтирибман”, деб, у яна бир қалин муқовали китобни ердан олиб, бурдалаб печкага ташлашга чоғланибди. “Тўхтатинг бу бемаъниликни!” дея домла унинг қўлидан китобни тортиб олибди-да, буздоқ варақлаб қараса, бу китоб Алишер Навоий “Хамса”сининг нусхаларидан бири экан. Домла қоровулга ўгин пули бериб, ёқилмай қолган китобларни уйига олиб кетибди. Эҳтимол, бу китобларнинг эгаси тингув пайғида уйдан араб алифбосидаги асарлар чиқиб қолса, қамалиб кетишдан қўтиб шу ишни қилишга мажбур бўлгандир. Балки китобсевар, китобнинг қадрига стувчи шоир Ҳабибий уларни сақлаб қолишига умид боғлаб, атайин магазин олдига келтириб қўйгандир...

Уттизинчи йилларнинг охирларида Навоий комитети тузилгач, Ҳабибий ҳам шу ерга ишга таклиф этилади. Шоир ёнғиндан омон қолган ўша китобларни ҳам ўзи билан Тошкентга олиб келади, ижодхонасида эъзозлаб сақлайди...

Ҳа, бошимизга шундай кунлар ҳам тушган, оғир маънавий йўқотишларга дучор бўлганмиз.

Шўролар замонида қоғоз хомашё сифатида, ҳам маънавий жиҳатдан хор этилди. Натижада амалий иш ўрнига кераксиз ёзишмалар олиб борувчи, қарор устига қарор чиқариш билан ҳам ўзини, ҳам ўзгаларни овора қилувчи расмиятчилар — қоғозбозлар кўпайди. Лафз, лафзи ҳалолликнинг қадри кетди. Лафзсиз киши — субутсиз кишидир. Субутсизда бурд бўлмайди, ўз сўзига ҳам, ўзганинг сўзига ҳам ишонмайди, қоғоз талаб қилади. Лафзсизлик — маънавий таназулнинг бир кўриниши, холос.

Сўз, Гап, Тил, Қалам ва Қоғоз тафаккур мевалари, онг ҳосилаларидир.

РУҲ

Бу муқаддас каломни поклик ҳолатларида, эҳтиёт бўлиб ва ўз ўрнида ишлатмоқ лозим. У тилимизда ўз маъносида ва кўчма маъноларда кенг қўлланилади.

Диний таълимотга кўра Руҳ киши ҳаётида у билан бирга, киши вафот этгач, танадан чиқиб абадий яшайдиган

илоҳий асос. Рух танадан тамоман мустақил ҳолда мавжуд. Рух танадан чиққач, тана ўлади. Рух табиатдан олдин мавжуд бўлган. Рух кишининг танасида бўлганда, унга ҳаёт бағишлайди, уни табиат ва жамиятнинг фаол аъзоси бўлишига имкон яратади, феъл-атвор беради. Рух ҳеч қачон ўлмайди, уни Худо ато қилади ва Худо қайтариб олади. Туш кўришни руҳнинг танадан вақтинча кўчиши билан изоҳловчилар ҳам бор.

Ислом динига ихлос билан эътиқод қилувчилар Арвоҳлар мавжудлигига тўла ишонадилар ва ўтган аجدодларининг Рухларини унутмай, Арвоҳ хотири қилиб турадилар. Қабристонларни, қадамжоларни зиёрат қиладилар. Буюк ишларга қўл уришда ота-боболарининг руҳларидан мадад сўрайдилар.

Шўровий мафкура ва фалсафа Рухнинг мангу мавжудлиги ва бирламчилигини ғайриилмий ҳисоблаб, Арвоҳ хотири қилиш удумини хурофот, жаҳолатпарастлик, зарарли эскилик сарқити санаб келди. Бунинг оқибатида жамият руҳан мажруҳликка учради, халқнинг руҳий дунёси торайиб, руҳий бойлиги озайиб, маънавияти қашшоқлашди. Бу илоҳий тушунчалар ўрнини моддий нарсаларга сажда қилиш, молпарастликка ружу қўйиш, ўтмишни унутиш, келажакни ўйламаслик, фақат ҳозирги ҳузур-ҳаловатни кўзлаб кун кечириш сингари ижтимоий иллатлар эгаллади. Яхши амаллар учун мукофот, ёмон ишлар учун жазо бериладиган Охират куни муқаррар экани унутилди. Оқибатда кишилар ҳаром-харишдан, зинодан, ичкилик-бозликдан, ёлғон-яшиқдан, эътиқодсизликдан, хиёнат унутқинликдан ва шу каби қабих ишлардан ўзларини тия билмадилар. Бунинг натижасини ҳозирда яққол кўриб турибмиз.

Энг зарарли жойи шу бўлдики, динга ишонмаганларни буюк идеаллар тарк этиб кетди, орзулари майдалашди, ўзлари пачакилашиб қолдилар — қандай бўлмасин, қандай йўллар билан бўлмасин, ўзим яхши яшасам, бас, дейиш улар учун энг катта орзу — идеал даражасига етди. Мана сизга динсизликка қурилган ғайрийнсоний тузум мафкураси ва фалсафасининг моҳияти! Зеро шўро сийсатчиларига худди шу нарса керак эди. Ўз буюк идеалларига эга бўлмаган халқни оммага айлаштириб бошқариш, хоҳлаган йўриққа йўллаш унчалар қийин эмас!

Сўз сифатида Рух кишининг ички ҳолати, қалб кечинмалари, ҳис-туйғулари, ички дунёси, маънавий қиёфаси.

ўй-фикрлари, мақсад ва маслак кайфияти каби маъноларни ифодалайди. Кўчма маънода кибр-ҳаво, димоғ, файз, куч, завқ тушунчаларини билдиради. Иш-ҳаракат, воқеа-ҳодисаларнинг кечинидаги белгилари хусусиятини ҳам англатади. Масалан, маърифатга интилиш замон руҳи деймиз. Шунингдек, маслак, таълимот, хужжат ва шу кабиларнинг асосий моҳияти, улар негизидаги белгиловчи ғояга нисбатан руҳ сўзи ишлатилади. Масалан, қонуннинг руҳи адолат ўрнатишдир ва ҳоказо.

ЖОН

Ислом таълимотига кўра фаришталарда жон, руҳ бор-у, лекин тан, яъни жисм йўқ. Шу боис улар кўзга кўринмайдилар. Ҳайвонларда тана, жон бор-у, бироқ руҳ йўқ. Улимдан кейин, яъни танасидан жон чиқиб кетгач, ҳайвонлардан ҳеч нарса қолмайди, йўқликка учрайди.

Одамда эса тан ҳам, жон ҳам, руҳ ҳам бор. Хўш, жон билан руҳ ўртасида қандай фарқ бор? Кўпчилик жон билан руҳни бир нарса деб тушуниб келади. Бу ислом таълимотидан узоқлашиш оқибатидир. Шунингдек, жон билан руҳ сўзлари луғавий жиҳатдан бир-бирига яқиндир. Руҳ арабча, Жон форсча сўз бўлса-да, деярли ўн тўрт асрдан буён тилимизда кенг қўлланилиб, ўзлашиб, жонли сўзлашувда кўп янги-янги маъноларни англатиб келяпти, эндиликда ўз сўзимизга айланиб кетган. Аммо улар айнан бир тушунчани билдирмайди. Буюк аллома имом Абу Ҳомид Ғаззолийнинг айтишларича, одамда жисмоний жон ва қалбий жон бўлади, одам вафот этгач, ундаги жисмоний жон тугайди, жонсиз жасад тупроққа айланиб кетади. Лекин одам шу билан батамом тугаб, йўқликка учрамайди. Одам жисмонан вафот этади, холос. Ундаги қалбий жон жасадини тарк этса-да, мангу яшаб қолаверади. Қалбий жон бу, юқорида тилга олганимиз, Руҳ, халқ ибораси билан айтганда, Арвоҳдир.

ФАРИШТА

Ислом таълимотига кўра, фаришталарни Аллоҳ таоло нурдан яратган. Улар Аллоҳнинг буюрган барча ишларини нуқсонсиз, мукамал бажарадилар. Уларда жинс йўқ. Овқатланиш, турмуш қуриш, савоб-гуноҳ орттириш ка-

билардан ҳам улар фориғ. Улар Аллоҳнинг малакаридир. Малак арабча сўз бўлиб, ўзбекча ва форсчада фаришта дейилади. Жонли сўзлашувда малонка, малонкалар шаклида ҳам ишлатилади.

Абу Ҳомид Ғаззолий ҳазратлари "Ихйа улум ад-дин" ("Диний билимларни тириштириш") китобида ёзишлари-ча, фаришталараро рақобат йўқдир. Ҳар бир фариштага фақат бир вазифа юклатилган ва у шу юмушга масъул. Масалан, ҳазрати Азроил жон олувчи, ҳазрати Жаброил хабар — ваҳий етказувчи. Улар бир-бирларининг ишларига аралашмайдилар, ўз юмушлари билан банд. Бу ҳолатни умумга тушунарли қилиб талқин қилиш учун одамнинг аъзолари ўтаётган вазифаларни мисол келтириб қўя қолайлик.

Кўзимиз ёруғ жаҳонни кўради, камалакнинг товланиши — етти тусни бир-биридан ажрата олади. Унинг вазифаси шу, у шунга масъул. Кулогимиз эшитади, жов озиғи — одам сўзидан тортиб то момақалдироқ гулдира-гигача, булбул ноласидан чумчуқнинг чириллашигача фарқлай билади. Унинг вазифаси шу, у шунга масъул. Демак, кулоқ билан кўз орасида рақобат йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки бирининг вазифасини иккинчиси ўтай олмайди.

Афсуски, шўролар замонида диний билимларнинг жумладан, фаришталар ҳақидаги тушунчаларнинг унут-лиши кўпгина ижтимоий иллатларнинг авж олиб кетишига сабаб бўлди.

Халқимизда фалончи фариштали одам, фалончининг фариштаси йўқ қабилдаги иборалар тез-тез ишлатилиб турилади. Фариштали одам кўркам, файзли бўлишидан ташқари, бировга ёмонликни истамайди, энг муҳими ичиқоралик қилмайди, ҳамкасби шахсида ўзига рақибни кўрмайди, рақобат қилишга тушмайди, унга чоҳ қазиб уни босиб-янчиб ўтиб, ўрнини эгаллашга интилмайди. Булар унинг ҳатто тушига ҳам кирмайди. Тўғри, ўз йўлидан юриб, ўз истеъдодини кўрсатиш учун мусобақа қилиш мумкин. Зотан, мусобақа билан рақиблик ўртасида катта фарқ бор, албатта.

Фариштали одам шундай фикрлайди: барибир, мен қилган ишни фалончи худди мендек қилолмайди, мен ёзган асарни у худди мендек қилиб яратолмайди, мен ҳам унинг-дек ёзолмайман. Карвон кўп — ризқи бошқа-бошқа. Майли, мен ҳам, у ҳам ижод қилаверайлик, жумлан мўмин қаторида ҳаммамиз ҳам меҳнат қилиб турмуш кечирай-

лик, ишқилиб, бевақт қатордан хато бўлмайлик. Халқ эса ҳар кимга хизматига яраша ўз баҳосини бераверади.

Мана шундай фариштанамо тафаккур қилмаслик туфайли Шўролар замонида — йигирманчи, ўттизинчи, қирқинчи, элтигинчи ва ҳаттоки саксонинчи йилларда ижод ва илм аҳли орасида, шунингдек, бошқа соҳаларда ҳам, оддий кишилар ўртасида ҳам, чақимчилик қилиб, дўстликка хиёнат қилиб, бир-бирининг умрига зомин бўлиш ҳолатлари юз берган. Бундай ижтимоий фожеадан биринчи навбатда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Ойбек, Мақсуд Шайхзода каби фариштали адиблар, яна қанчадан-қанча атоқли олимлар жабр кўришган. Қолаверса, уларга ичиқоралик қилиб, чақимчилик йўлини тугиб, чоҳ қазиган фариштасиз кимсаларнинг ўзлари ҳам маънавий зиён кўришган — қобилиятлари бор бўйича тўла намоён бўла олмаган. Чунки виждон азоби қийна-гач, кўнгил нотинч бўлади, кўнгил хотиржам бўлмагач, ақл яхши ишламайди, қалам тўмтоқлашади, хизматчилар-нинг иши юришмайди. Фариштасизликнинг пировард оқибатида халқнинг умуммаънавиятига путур етади. Маънавияти қашшоқлашган жамиятни эса юқоридан туриб бўйруқтар, қатъий кўрсатмалар орқали бошқариш осон бўлади. Шўро раҳбарларининг пухта ўйланган сиёсий мақсади мана шундан иборат эди.

ИЙМОН

Иймон арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси — ишонч-дир. Шариатда эса жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад алай-хиссалом Аллоҳ таоло тарафидан келтирган барча хабар-ларига тил билан иқрор этиб, дил билан тасдиқлашга иймон дейилади, яъни Куръони карим ва Ҳадиси шарифлар орқали Аллоҳ тўғрисида, жаннат ва дўзах, қиёмат каби ғайбий нарсалар ҳақида берилган хабарларга ишонч — иймондир.

Ишониб иймон келтириш ҳар бир мўмин-мусулмонга зарур бўлган энг асосий нарсаларнинг етти аладга қисқар-тирилган шакли бор. У иймони муфассал дейилади. Иймо-ни муфассалнинг ўзбекчаси шундай: Иймон келтирдим Аллоҳга, Унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбар-ларига, қиёмат кунига, яхши-ёмон тақдирга ва ўлгандан кейин тириштиришига.

Булар иймоннинг энг асосий руқиялари — устунлари ҳисобланади. Шу билан оят ва ҳадисларда хабар берилган бошқа нарсаларга ҳам ишониб иймон келтириш шартдир.

Аллоҳни инкор этиш ёки унга ширк келтиришдан қўқатта гуноҳ бўлмаганидек, унга иймон келтиришдан қўқатта савобли иш ҳам йўқдир. Хайрли, савобли ишлар, соф амаллар қилинганда мусулмон кишининг иймони зиё бўлади, яъни иймонининг нури янада равшанлашади. Гуноҳ ишлар қилинганда эса иймон нури хиралашади.

Мусулмон бўлишни истаган ҳар бир одам “Ла илаҳ иллаллоҳу Муҳаммадун расулуллоҳ” деб ўзини ислом динига кирганини эълон қилса, у бешак мусулмон ҳисобланаверади. Урф-одатимиз бўйича ислом динидаги одамни мўмин деб ҳам, мусулмон деб ҳам атайверамиз. Лугави маъноси бўйича мўмин — бу ишонувчи, мусулмон — мусулмончиликка амал қилиб, ибодатларни бажарувчи диндор мақдир. Мўмин-мусулмон дейиш ва шундай бўлиш яналурустдир.

Қалбида иймони бўлмаган одам ҳар қанча савобли иш қилса ҳам унга савоб ёзилмайди. Ибодат ва солиҳ амалларнинг қабул бўлиши учун иймоннинг бўлиши шартли. Қисқача қилиб айтсак, уч нарсанинг бутунлигидан иймон ҳосил бўлади: эътиқод, иқрор ва амал. Эътиқод — диний ишдан чуқур ишониш; иқрор — сўзда бунга тан олиш; амал — яхши ишлар билан исботлаш.

Ислом оламидаги барча буюк зотлар раиятни иймонли бўлишга чорлаб келганлар ва ўзлари ҳам мустаҳкам иймонли бўлиш бобида халққа ибрат кўрсатганлар. Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида ушбу сатрлар уқиймиз: “Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — иймон йўқ ва ҳар кимда иймон йўқ — андин одабийлик келмак имкони йўқ”. Яъни иймонсиз — одам эмас.

Тилимизда иймон сўзи кенг қўлланилади, жуда кучли ва ўтқир тушунчаларни билдиради. Халқимизда “Иймон сиз!” дейишдан ортиқ ҳақорат бўлмаса керак. Бу ҳақорат замирида худога ишонч-эътиқоди йўқ, худодан, диндан қайтган, даҳрий маъноларидан ташқари виждонсиз, виждонфуруш, ярамас, разил, диёнатсиз тушунчалари ҳақиқодаланади. Бу шундай ашаддий ҳақоратки, ўтмишдаги ҳақоратга асоссиз дучор бўлган ориятги кучли одам ҳақорат этувчи кимса устидан қозига шикоят қилишгача борган.

Бизнингча, замондошимиз бўлмиш иймонли одамни қисқача шундай тавсифлаш мумкин: эътиқодли, ўзининг аниқ маслагига эга, тақводор, ҳамиятли, ориятли, ор-по-мусли, шарм-ҳаёли, виждонли, андишали, инсофли ва шайкаби фазилатлар соҳибидир.

Ҳурматли китобхонга ушбу тавсифимиз тушунарлироқ бўлиши учун тилга олинган сўзларни бир-икки жумладан шарҳлаб ўтамиз.

ЭЪТИҚОД

Эътиқод — бу ўз фикр ва қарашларига маҳкам, собит-қайимлик билан ишониш ва ўзгаларни ҳам ўзидек ҳисоблаб, уларнинг лафзига самимият билан ишонишдир. Эътиқодли одам энг аввало ёлгон гапирмайди. Ёлгон сўзламаган одам ўзгаларни ҳам ростгўй деб билади. Лафзида турмайдиган кимсани бебурд деб ҳисоблаб, ундайлардан ҳазар қилади.

Эътиқод тушунчаси инсон ҳаётининг маъносини, унинг ўзига ҳослигини ва моҳиятини англаш билан боғлиқдир. Инсон бошқа махлуқотдан фарқ қилиб, онгга, ўз-ўзини англаш қобилиятига эгадир. Шу туфайли илмга интилиш, ўз ҳаётининг мақсад ва мазмунини билишга тилиш, гўзаллик яратишга, ҳар томонлама баркамол бўлишга уриниш барча давр ва миллат кишиларига хос бўлган умуминсоний, боқий фазилатлардир. Бу умуман инсон моҳиятига хос нарсаси бўлиб, у бу ёруғ оламда нима учун яшаётганини англашга, келажакига замин ҳозирлашга интилади. Ҳар бир соғлом фикрли одам, инсониятнинг умрбоқийлигини идрок этади ва ўзидан оиласига, фарзандларига, инсониятга нимадир қолдириб кетишни истайди. Шундан келиб чиқиб, умрининг мақсади ва мазмунини белгилайди. Худди шу нарсаси унинг эътиқодини ифодалайди.

Эътиқод журъатни, мардликни, филофилликни тақозо қилади. Буларсиз у қуруқ гоя бўлиб қолаверади.

МАСЛАК

Маслак — бу ўзига хос ақидалари билан бошқалардан ажралиб турувчи ижтимоий, сиёсий, илмий, гоявий ва диний йўлдир. Масалан, насронийлар ва мусулмонларнинг диний маслаклари бошқа-бошқадир. Ёки бир фирқага уюшган кишилар сиёсий ва гоявий жиҳатдан бир маслакда бўладилар. Замона заълида, нима қилибди, шу билан осмон узилиб ерга тушармиди, дея ўз ақидаларидан тезда воз кечиб юбурувчи кишиларни маслаксиз дейиладилар, улар аҳдларида муқим туролмайдилар. Даврнинг қийинчиликлари ва қарама-қаршиликлари ҳаммаслак киши-

лар орасига нифоқ сололмаслиги керак. Маслагиди соби турувчи киши замондан нолимаслиги керак, бу куфрдир. “Замонани сукманглар, чунки Аллоҳнинг ўзи соҳибидир”, дейилади. Ҳадиси шарифда.

ТАҚВО

Тақво — бу Аллоҳдан қўрқиб, ёмон ишлардан сақланишидир. Шундай фазилат эгалари тақводор ҳисобланадилар. Яъни Ҳадиси шариф ҳукми билан айтсак, “Аллоҳдан қўрқиб, ҳама ҳикматнинг боши”. Аллоҳдан қўрқиб, унга итоат этувчи банда оилада ҳам, жамиятда ҳам ҳалол яшайди, ҳаромга қўл урмайди, охирадда жавоб беришини ўйлаб, бировнинг ҳақиқага ҳиснат қилмайди.

ҲАМИЯТ

Ҳамият — бу ўзининг ва ўзига қарангли кишиларнинг ор-номусини бошқаларнинг тажовузидан ҳимоя қилиш бўлган интилиш, ор-номусни пок сақлаш туйғусидир. Шундай интилиш ва туйғуға эга бўлган кишига ҳамият одам дейилади. Улар жамиятдаги нопоқликларга бефарқараб туролмайдилар.

ШАРМ

Шарм — бу ноҳўя хатги-ҳаракатлардан ўзини тия олиш уялиш ҳисси. Ҳадиси шарифлардан бирида айтилишича одам, энг аввало, ўзидан уялиши керак. Ноҳўя қилмиш учун ўзидан уялган одам ўзгага ҳам ноҳўя хатги-ҳаракатни раво кўрмайди. Мана шу шармдир.

ҲАЁ

Ҳаё — бу ўзбекча уятдир. “Бир кетган уят қайтиб келмайди”, “Дилда доғ кўтариб юргандан кўра бетнинг қизархалқимизда. Лекин тилимизда ҳаёсиз ё беҳаё дейилганда, уятсиз иш қилганда хижолат чекмайдиган, адабсиз кимса тушунилади. “Ҳаё эркак кишига нисбатан табиатан аёл кишида кўпроқ бўлади. Эркак кишилар бемалол айтадиган баъзи сўзларни аёллар турли андиша ва уялиш туфайли айтмайдилар”, дейувчилар ҳаёлида.

Бизнингча, гап — фақат уятлироқ сўзни айтишда эмас. Гап — амалда ҳаёли бўлишда. Аёлларимизнинг ҳаёли бўлишига боис эркакларимизнинг улардан ҳаёли бўлишни талаб қилишларидир. Ўзида ҳаё туйғуси бўлмаган одам ўзгача ҳаёли бўлишни талаб қилолмайди ва бундай талаб туйғуси унда бўлмайди ҳам.

ОР

Ор — бу ўзига номуносиб ёки эп кўритмаган ишдан, нарсадан хижолат тортиш, уялиш, уят ва номус қилиш туйғусидир. Бундан ташқари, ўз ўрнида ҳазар қилиш ёки бўлмаса, обрў-эътибор, фахрларини маъноларини ҳам билдириши мумкин.

Орият — бу ор-номусдан ташқари изъат-нафс, қадр туйғусидир. Одатда ориятли одамлар ўзлари ва оилаларининг изъат-нафсларини, қадрларини юксак тутадилар ва ўзгаларни ҳам қадрлай биладилар.

АНДИША

Андиша — бу оқибатини ўйлаб ёки юз-хотир қилиб юритилган мулоҳаза, эҳтиёткорлик ҳиссидир. Андишали одам деганда, оқибатини ўйлаб иш қиладиган, юз-хотирни билладиган, ор-номусли, шарм-ҳаёли, ибодат инсонни тушунамиз. Одатда андишали одам бетгачонарлик қилмайди, фаросат билан иш тутайди.

НОМУС

Номус — бу ифхат, бокиралик маъноларидан ташқари кишининг ўз мавқеини сақлаш, улуғлаш ва ардоқлаш, хижолат тортиш туйғуларини, оила ва аждодлар шаънига доғ тушпирмаслик маъносини ҳам ифода қилади. Одатда номусли одам маънавий қадриятни моддий бойликка айлантиришнинг ўзига эп кўрмайди. Қонуни тақиқлай олмаган нарсаларни гоҳи номус тақиқлай олади, деган нақл ҳам бор.

ВИЖДОН

Виждон — бу кишининг кундалик фаолияти, қилмишлари, феъл-атвори учун оила, жамоат, жамият ва Ватан олдида маънавий масъулият ҳис этишидир. Шу юксак аҳбор.

лоқий тушунча шахсни ижобий хатти-ҳаракатларга ун- ва шунга мойил қилиб, ўз фаолиятига ўзи баҳо бери олиб келади. Виждонли киши ноҳақ, адолатсиз ишларга забага келади, буларга қаршилиқ билдиради; ўз фаоли тининг яхши томонларидан қаноатланиб, хурсанд бў ёмон томонларидан норози бўлиб, руҳан эзилали, яъ виждон азобига учрайди. Виждон — тугма ҳислат деколар ҳам бор. Виждон — кишиларнинг яшаб турган шароитига, олган таълим-тарбиясига боғлиқ, деб ҳисловчилар ҳам мавжуд. Биз ўзимизнинг турмуш тажрибизда аслида виждонсиз кимсанинг вояга етиб, ўқимизли, катта одам бўлиб етишганидан кейин виждонли бўлунчаларни ўз туб сўзларимиз билан ҳам, ўрнида жаҳон қолганини учратмадик. Виждон кўп ёки оз билимликка, бой ёки камбағал бўлишликка, олдий ёки машҳурликка боғлиқ эмас.

ИНСОФ

Инсоф — бу адолат ва виждон амри билан иш тул туйғуси ва қобилияти, ишда, кишиларга муносабатда ҳақлик, тўғрилиқ, баробарлик, тенглик, софдиллик ва ҳақ қатъийликдир. Ўзгани ўз ўрнига ва шунингдек, ўз ўрни ўзгани ҳаёлан қўйиб кўриш ҳам инсофга киради. Тўқ оч бой камбағални, бахтли бахтсизни, толеи баланд тол забунни, омадли омадсизни, соғлом беморни ўз ўрни қўйиб кўролса ва аксинча ҳам худди шундай бўлса, ол гулистон — инсофлилар сафи кенгайиб кетади.

Инсоф тушунчаси Шарқ фалсафасида шундай талқ этилади. Инсоф — бу кишининг муайян жамиятнинг ахл меъёри нуқтаи назаридан ўз хулқ-одобини назорат қиши ва ахлоқий баҳолашидир. Инсоф — виждонли ода нинг ёки маълум жамоанинг жамиятга ёки бошқа киши ларга нисбатан ўз хулқ-атвори учун маънавий жавобгарлик ҳиссидир. Агар киши бирор ишни тўғри бажарса, ун шунга ишора бўлса керак. Киши шундай яшаши жоизки, ички қониқиш пайдо бўлади, виждон пок бўлади, атай нотўғри бажарса, инсофдан чиққан бўлади. Инсоф киш кура кўпроқ оила аъзолари, хеш-ақраболари, маҳалла ни бирор ишни қилишга ундаса ёки қилишдан торт бунда у қалб амри тарзида бўлади.

Муайян кишининг хоҳ шахсий, хоҳ ижтимоий хул атворида учраган ҳар қандай сохталлик, ҳар қандай мул фикликни жамоа инсофсизлик сифатида қаттиқ қорала ди. Хуллас, инсоф — кишининг жамият олдида, тева атрофидаги кишилар олдида ўз хатти-ҳаракати билан ма навий масъулиятини ҳис этишининг ифодасидир.

“Инсоф — дин соф” деган нақл бу тушунчанинг нақа тар теран мазмунга эга эканлигидан далолат беради.

ГУРУР

Она тилимиз асрлар бўйи халқимиз томонидан зарга она сайқал берилиб, шундай мукаммал қилиб яратил танки, у орқати ҳар қандай маъно ва тушунчаларни, улар ининг энг нозик ва ҳарир жиҳатларигача аниқ ва тиниқ ифодалаш мумкин. Яъни неча минг йиллар давомида хал имиз онги тулишиб бораверган, унда ҳосил бўлган ту иллариға оид сўзлар билан ҳам, янги-янги сўзлар яратиш оситаси билан ҳам ифодаланган. Шу тариқа тил бисоти йойиб келган. Тилимиздаги гурур, фахр ва ифтихор сўзла ини олиб кўрайлик. Булар бир-бирига яқин маъноларни иллатса-да, айни бир пайтда бир-биридан муайян дара када фарқланувчи тушунчаларни ҳам билдиради.

Шахс гурури — бу фахрдир. Ҳар бир шахс ўзининг ютуқ ларидан мамнуният ҳиссини туяди. Ота-она қобил фар андларидан, устоз истеъдодли шогирдидан, ёзувчи яхши саридан, боғбон сўлим боғидан фахрланади ва ҳоказо.

Инсон ўз кучига ишонган ва бу билан фахрлана олган акдирдагина бирор нарсага эриша олади. Бу қадр-қим латини англаш ақлли одамни янада камтарин, янада са батли қилади. Киши учун ўз қобилиятидан ортиқ даража а гурурланиш ҳам, ўз-ўзини ерга уриш ҳам ярамайди. Ўз-ўзлигича қола билган одамнинг гурури бус-бутулдир.

Ўзига ортиқча бино қўймоқ, гердаймоқ, кеккаймоқ, тимоғдорлик қилмоқ — булар такаббурликка киради. Ҳади и шарифларда айтилишича, Аллоҳ энг ёмон кўрган нар алардан бири такаббурликдир. Ҳатто масжидга гердайиб кирган одамнинг намози қабул бўлмас экан. “Манман ларга нисбатан ўз хулқ-атвори учун маънавий жавобгарлик заволга, камтарлик камолга етаклайди”, деган нақл лик ҳиссидир. Агар киши бирор ишни тўғри бажарса, ун шунга ишора бўлса керак. Киши шундай яшаши жоизки, ички қониқиш пайдо бўлади, виждон пок бўлади, атай нинг ютуқларидан ўзи ҳам гурурлансин, лекин ундан кўра кўпроқ оила аъзолари, хеш-ақраболари, маҳалла йи, қолаверса, бутун мамлакати фахрлансин, фахрим деб эъозласин.

ИФТИХОР

Миллий гурур — бу миллий ифтихордир. Миллий иф хор миллат узини яхлит ижтимоий бирлик эканлигини нгли равишда ҳис қилишидир. Бу шундай бир кучли руҳий

ҳолатки, у туфайли тарихий бирлик, қон-қариндошчи-
тил, маланият, маънавият, иқтисодий ҳаёт ва келажак бў-
лиги миллат вакиллариининг қалбидан чуқур ўрин ола-
дир. Миллий бирдамлик туйғуси — миллий онгнинг не-
зидир. Миллий бирдамлик етук ва мукаммал маъна-
фазилат сифатида, миллий онги ривожланган миллат-
да тўлароқ намоён бўлади. Маҳаллийчилик ва ғурух-
ликлар миллий бирдамлик ҳиссиётининг кучсизлани-
га олиб келади.

Миллий ифтихор миллат маънавий камолотининг бе-
ча жиҳатларини, мероси ва бугунги қадриятларни ўз и-
га олади. Миллий иштиқоқ натижасида эришилган ва эр-
тиллажак иқтисодий ва маънавий ютуқлар кўпайгани са-
Узбекистон билан фахрланиш ҳисси — миллий ифтихор
шунчалик кучайиб бораверади. Миллий ифтихор мам-
катимизнинг барча фуқаролари учун бирдек тегишли
унинг юксала бориши учун барча фуқаролар баробар мас-
улдирлар.

Хулласи калом, юқоридаги шарҳларимиздан ҳам кўр-
надики, Иймон сермаъно, табаррук, муқаддас сўз ва
сиягли тушунчадир. Бир сўз билан айтганда, иймонли од-
рисоладаги фуқародир. Бу Узбекистон Республикасининг
Конституциясига, Парламентимиз томонидан қаби-
қилинган фуқароликка доир қонун-қоидаларга ҳам
келади.

ОНГ

Хўш, онг нима? Бу арабий “ақл” сўзининг ўзбекчас-
дир, дсювчилар ҳам бор. Умуман, бу гап нотўғри эмас,
кин онг ва ақл ибораларининг ўртасида тафовут ҳам
борми?

Исломий таълимотга кўра, “Аввалу ма ҳолақо-лм
ақла” — Аллоҳ яратган илк нарса Онгдир.

Онг сўзи тилимизда ақл сўзига нисбатан камроқ
латилади, лекин ўз ўрнида ва ўз маъносида қўлланила-
Одамнинг фикрлаш қобилияти назарда тутилганда,
ва ақл атамалари билдирган маънолар бир-бирига
келади, онг ҳам, ақл ҳам одам миёсисининг маҳсулидир. (О-
онглайди (англайди), бошқача айтганда, ақл юрита-
фикрлайди.

Одамнинг ижтимоий ҳаётни тушуниши, сезиши, унга
муносабати унинг онгида юз беради. Сиёсий онг, ижт-
моий онг иборалари ана шундан келиб чиққандир. Воқ-
ликнинг киши миёсида унинг бугун руҳий фаолиятини

ичига олган ва, албатта, маълум мақсадга йўналган ҳолда
ақс этиши онгнинг зухуридир. Онг, шунингдек, кишининг
руҳий, руҳоний, сиёсий, фалсафий нуқтани назарлари, ди-
ний, бадий қарашларининг ҳам мажмуи ҳисобланади.
Ижтимоий онг деганда ана шулар назарда тугилади.

Онгли киши дейилганда онга эга, ақл-идрокли одам
тушунилса, онгли ҳаёт иборасида эса, бир мақсадга йўнал-
тирилган турмуш ифодаланади. Воқеликни, ижтимоий
ҳаётни, ўзининг мавқеи ҳамда тарихий ва фуқаролик бур-
чини тушунадиган, тушунган, онги юксак одамга нисба-
тан онгли ибораси жуда тўғри келади. Муайян тушунчага
эга, билимли, кўзи очилган, маданиятли кишига ҳам
онгли ибораси мос тушади. Онгли равишда фикр юри-
тиш — бу онг, ақл-идрок билан иш тутишдир. Одам ата-
шин, кўра-била туриб ҳам, яъни онгли равишда бирор ёмон
ишни қилиши мумкин. Бу унинг қилмини дейилади.

Одамнинг заковат даражалари — фаҳми, идроки, зеҳ-
ни, донолиги, етуклиги унинг ақлига боғлиқ. Ақли расо
деганимиз эси, миёси бугун деганимиз бўлади. Ақли қисқа
ёки катта десак, фаҳм-фаросати йўқ одам назарда тугила-
ди. Бу сўз эс-хуш маъносини ҳам билдиради, мулоҳаза,
маслаҳат маъноларини ҳам ифодалаш мумкин. Маса-
дан, ақли билан иш тутди, десак, мулоҳаза билан, ўйлаб
иш қилгани маълум бўлади. Хуллас, ақл сўзи тилимизда
турли позик маъноларни ифодалашда қўлланилади. Чу-
нончи, ақл бовар қилмайди, яъни одам ишонгиси кел-
майди, тасаввур қилиб бўлмайди, ақли шовшди, яъни одам
хайрон қолди, ажабланди; ақлини олди — одамни мафтун
этибди ва ҳоказо.

Мия фаолияти билан боғлиқ иш ақлий меҳнат дейила-
ди. Бу ўринда интеллектуал меҳнат ибораси ҳам қўллани-
борми?

Ақли тўлиқ одам доно дейилса, ақли ожиз одам аҳмоқ
ёки тентак саналади. Бу мисолларнинг бари оддий сўзла-

Онг ва ақл тушунчаларининг туб моҳияти ҳақида бир
ооз бўлса-да, тўхталиб ўтдик. Энди ушбу тушунчаларга фал-
сафий томондан ёндашишга киришамиз.

Онг — воқеликни, яъни борлиқдаги нарса-ҳодисаларни
ақс эттиришнинг юксак, фақат одамга хос шакли. Одам-
нинг онги жуда кўп нарса ва ҳодисаларни билиш қуввати-
га эга. Лекин шу билан бирга фақат Аллоҳ таолога те-
гишли нарса ва ҳодисалар ҳам борки, булар инсон изми
ва иродасидан хориждадир.

Онг тил билан боғлиқ. Тилда у ўзининг моддий ифодларидан бирини топади. Онг тилда моддийлашгач, фаолиятининг самаралари автодан-автода мерос бўлади.

Онг маданий нарсаларда, онгли меҳнат маҳсулларида санъат, адабиёт, меъморчилик ва шу каби соҳаларда мажассамлашади.

Фалсафада ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг дегани тушунча мавжуд. Бу тушунчага икки хил қараш бор: маркесчилардан ўзга деярли барча файласуфлар, шу жумладан Шарқ файласуфларининг қарашини ва маркесчиларнинг қарашини. Маркесчилар ижтимоий ҳаётнинг асосини ижтимоий борлиқда кўрадилар ва ижтимоий борлиқ ижтимоий онгнинг белгилайдигани, деб ҳисоблайдилар.

Шарқ мутафаккирлари эса маънавий ҳаёт жамият паракқиётини, кишилар фаолиятини белгилайдигани, деб таълим берадилар. Шу билан бирга улар ижтимоий ҳаёт билан ижтимоий онг ўртасидаги муносабатлар мураккаб эканлигини таъкидлайдилар, ижтимоий онг ижтимоий борлиқ билан, давлат, ҳуқуқ, сиёсат ва бошқа шу каби билан боғлиқ эканини ўқирадилар. Биз мана шу фикрларни қўшилаемиз ва ёқтаймиз.

Ижтимоий борлиқ ўзгариши билан ижтимоий онг ҳам ўзгара боради. Мана ҳозир, Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгач, жамиятимизда шундай ҳол юз берадигани. Сир эмас, бутунги кунда республикада ижтимоий онг ижтимоий ҳаётдан орқада қоляпти. Фуқароларимизнинг ҳаммалари ҳам замона талаблари даражасида одиллашгани, деб бўлмайди, ўтмиш сарқитлари ҳам мавжуд (улар жуда яшновчан бўлади), ҳатто айрим файласуф олимларимиз ҳам эскича фикрлашдан қутула олганлари йўқ.

Шу билан бирга ижтимоий борлиқда рўй берган тарихий воқеалар кишиларнинг маънавий маданиятини тубдан қайта яратмайди. Бу бўлиши ҳам мумкин эмас. Балк кишилик тарихида яратилган маънавий маданият авлоддан авлодга ўтиб, олтин мерос бўлиб хизмат этаверади. Биз ерда гап шундаки, ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар авлоддан олтин меросдан кенг фойдаланишни, тарғибу ташвиқ этишни, умумхалқ мулкига айлантиришни жорий этишни ҳам мумкин. Ва аксинча, бу йўлда тўғаноқ бўлиши ҳам мумкин.

Масалан, мустамлакачилик ва шўролар тузуми маънавий бойлигимизни яшириш, топташ ва ундан фойдаланиш

онишга қарши қаратилган сиёсатни олиб борган эди. Миллий мустақилликка эришилгач, Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт тарзи ўзгарди. Ижтимоий онг медалари умумхалқ бойлигига айланиб бормоқда.

Президент Ислам Каримовнинг ҳозирги кунда маънавият соҳасида олиб бораётган йўлини шундай таърифлаш мумкин: ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг бир-бирига уйғун ва бир-бирига боғлиқ тушунчалар бўлиб, ижтимоий онгдаги илмий ғоялар ва назариялар жамиятнинг равишга эътиради; Ўзбекистон жамиятида ижтимоий онгнинг роли бундан кейин ҳам тобора ошиб бораверади, ижтимоий тараққиёт қонунилари республика халқи манфаатларига хизмат қилаверади, кеча ва бугуннинг, кечмиш ва келгусининг, аجدод ва авлоднинг маънавий бирлиги ва уйғунлиги келажакда буюк давлат қуришда асосдир.

Энди ижтимоий онг шакллари ҳақида сўз қилишимиз. Ижтимоий борлиқнинг ва моддий ишлаб чиқариш усулининг кишилар онгига ўзига хос тарзда акс этиш шакллари ижтимоий онг шакллари дейилади. Ижтимоий онг сиёсий мафкура, ҳуқуқий онг, ахлоқ, дин, фан, санъат, адабиёт, фалсафа шаклларида ўз ифодасини топади.

Ижтимоий онгнинг шакллари оламнинг — табиат ва жамият (жамият эса турли салоҳиятга эга кишилардан иборат)нинг бойлиги, серқирраллиги ва турли-туманлигидан келиб чиқади. Ҳар бир онг шакли воқеликнинг маълум томонини акс эттиради. Масалан, сиёсий мафкурада давлатнинг ички ва ташқи сиёсати зухур этади; ахлоқда кишиларнинг бир-бирига ва жамиятга муносабатларини, ўзларини туғишларини тартибга солиб турувчи одоб, ҳуқуқ меъёри ва қоидалари акс этади; фанда табиат ва жамият муайян қоидалари муноҳада ва муҳокама этилади, илмий ҳулосалар чиқарилади.

Ижтимоий онг шакллариининг инъикос асоси турлича эканлигидан ташқари уларнинг ўзига хос инъикос этилиши усули ҳам мавжуд. Масалан, адабиёт ва санъат воқеликни бадий тимсоллар орқали акс эттиради, фан эса билим ва тушунчалар орқали иш кўради.

Маркесчи файласуфлар дейдиларки, “ижтимоий онг шакллариининг айримлари жамиятнинг ҳамма даври учун зарур бўлиб, жамият тараққиёти билан ривожланиб, аҳамияти ортиб борса, баъзилари жамият тараққиётининг маълум даврида пайдо бўлиб, маълум даврида йўқолади. Ахлоқ, санъат каби онг шакллари жамиятнинг ҳамма давр-

лари учун зарур бўлиб, коммунистик жамиятда аҳамият ортиб, ривожланиб боради. Бироқ дин эскилик қолди сифатида социализмдаёқ кераксиз бўлиб қолади, коммунистик жамиятда эса тамоман йўқолиб кетади” (Ўзбекистон Совет Энциклопедияси, Тошкент, 1973, 548-бет).

Бундай “назария”ларнинг сохта эканлигини турмушнинг ўзи эндиликда тўла-тўқис исботлаб қўйди. Хатто уш сатрларнинг муаллифлари бўлмиш “файласуфлар” ҳам бутунги кунда, аниқроғи, Ўзбекистон Республикаси миллий мустақилликка эришиб, фуқароларга виждон эркинлиги берилгач, диндор бўлиб қолишди. Уларнинг бу қарашларини сабаби тирикчиликка, замонасозликка йўлчи афв этиш мумкин ва лозим, агар улар ва улар қабила билиб-билмасдан қилган ишлари учун астойдил танбга газарру биттирсалар. Аллоҳ таолонинг марҳамати улуг, диндор ҳақи кенг, ажаб эмаски, маффираг этайи, ишқюлдоҳ. Алди кечиргувчи буюк зотдир.

Дин одамзоднинг азатий ва абадий йўлдонидир. Ер юзидеги биринчи инсон Одам Ато айни пайтда алафхиссалояъни Яратганининг элчиларидан бўлган. Маълумки, ҳеч бир бандда Аллоҳни кўзи билан кўрмаган, ақли билан, тафаккур қилиб англаган. Одамнинг диндорлиги, қайси бир дин эътиқод қилиши — бу энди бошқа масала.

Юртимизда фуқаролар бу борада ҳам тўла эркинликлар. Динимизда ижтимоий онг ва унинг деярли барча шакллари нақадар юксаклиги ва ривожланиб бораётгани мана шунда ҳам кўринади. Демократик, ҳуқуқий ва дунёвий давлатдагина худди шундай бўлади.

АҚЛ

Энди Ақл атамаси ва тушунчаси, булар билан боғлиқ айрим нарсалар ҳақида сўзлаймиз. Зотан шахсий ва ижтимоий турмушимизда бу ибора ишлатилмаган соҳа йўқ ҳисоби. Туркий тил султони Алишер Навоий ёзмишлар

Кишининг бу вақт иккилур ҳолати,
Эрур ақли ё нафсининг қуввати.

Навоий асарларида ақл билан боғлиқ шундай ибораларни учратамиз: **ақл аҳли** — ҳушёр онг эгалари; **ақл воқеаси** — ақл васвасаси, мафтунлик, ақл тўлқини; **ақл дехқони** — онгли тушунча, мулоҳаза, тажрибали, онгли киши; **ақл кўйи** — ақл-идрок йўли; **ақл мезони** — онг, ақл ўлчови

тарозуси; **ақл муҳандислари** — донишмандлар, олимлар, битимдонлар; **ақл оллоҳи** — онгли тушуниш бўйича, ақлан; **ақл ширри** — тафаккур устози — фаросатли кишилар; **ақл саррофи** — ақл зарғари, ақл баҳоловчиси; **ақл уйи** — мия, фикру ҳаёл; **ақл хирмони** — ақл мужассамлиги; **ақл чирри** — ақл кучи, ақл қуввати; **ақл эшиги** — ақл йўли, онгли йўл; **ақл ўти** — эҳди ўткирлиги, ҳушёрлик; **ақл қупи** — бунга изох ҳолат эмас; **ақл ҳисоби** — онг доираси, чегараси; **ақл-дин бегона** — телба; **ақли жаҳоҳиршумос** — етук, комил ва сўзнинг яширин сирларини яхши тушунувчи нозиктаъб кишиларнинг идроклиси; **ақли зойил** — ақли кетган киши; **ақли зулмоний** — хира ақл, ўтмас эҳди; **ақли кулл** — энг етук ақл; **ақли маслаҳатбин** — маслаҳат курсатувчи, тўғри йўл ва тўғри фикрга йўлловчи ақл; **ақли мушарраф** — соф, шарафли ақл; **ақли мустақим** — иккиланмайдиган, тўғри ақл эгаси, қатъий фикрли одам; **ақли мусоҳиб** — фаҳм-фаросатли киши; **ақли оз** — ақдан аданмоқ; **ақли салоҳ** — тўғри, соғлом фикр; **ақли саркаш** — итоатсиз, ушар, қайсар, бўйин товловчи ақл; **ақли ситгамкора** — жабр-зулм қилувчи, жафю етказувчи; **ақлу фаҳми хурладон** — нозик ақл-фаҳм; **ақли худбин** — фақат ўзини ўйловчи шахс; **ақли хурдабин** — ўткир, сезгир, нозик ақл ва ҳоказолар.

Юқорида биз Алишер Навоий асарларида ақл сўзининг 27 ўринда қўллаб, унинг 27 даражаси ва 27 сифатини маълум қила олганига шўҳид бўлдик. Демак, ақлнинг ўзи битта, лекин одамларнинг ақлий даражалари кўпдир. Барча одамлар ақлга эгалликлари билан бирдирлар, лекин ақлий даражалари билан бир-бирларидан фарқлидирлар. Ер юзида қанча одам бўлса, ҳаммаси ақл даражалари жиҳатидан, миллионнинг бирича бўлса-да, фарқланадилар. Бир хил даражали ақлга эга лоақал икки киши бўлмас керак, деб ўйлаймиз. Янги олганда, ақл эгаларини икки сифатли деб ҳисоблаймиз.

Биринчиси — неқбин ақл эгалари, иккинчиси — худбин ақл эгалари бор.

Неқбин ақл эгаларидаги ақл инсониятга эзгулик келтиради, худбин ақл эгаларидаги ақл фақат унинг ўзига наф келтиришнинг пайдан бўлади; наф етмагандан кейин нима ҳам бўларди, яширин зиён келтиради-да.

Ҳурматли китобхон, агрофингиздаги одамларни синчиклаб бир кузатиш-а, ажаб эмаски, сизлар ҳам шуни сезасиз-да, фикримизга қўшиласиз.

Ақл ботида Алишер Навоий ижодиётидан келтирганимиз каби мисолларни бошқа мутафаккир ижодкорлару алломалар асарларидан ҳам қўллаб келтириш мумкин.

Ўрта асрларда шарқ мамлакатларида, жумладан, Туркистон фалсафасида “Ақл ал-фаъол” деган тушунча қўлланилган. У ислом дунёсида ҳозир ҳам муомалада. Форобий, ибн Сино, ибн Рушднинг фалсафий таълимотларида Ақл ал-фаъол оламнинг вужудга келишида — дунёвий ақл шаклида биринчи сабаб Аллоҳдан келиб чиқади. Бу дунёвий ақл инсондаги индивидуал ақлнинг юзага келиши в ривожига таъсир этиб туради.

Ҳар бир инсон ақли, ўз навбатида дунёвий ақл билан бирлашишга интилади. Инсоннинг шахсий ақли оламни борган сари чуқурроқ билиб, бир неча босқичларни босиб ўтади. У мутлақ билимлар, яъни оламнинг бошланғич асоси ҳақидаги билимларни ўзлаштиргандан сўнг дунёвий ақлга бирлашади, уни бойитади. Шахсий ақлнинг билим билан бойиган дунёвий ақл яна инсон ақллариининг ривожига ижобий таъсир кўрсатади.

Шарқнинг илғор мутафаккирлари Ақл ал-фаъол таълимотидан ақлнинг қудратини, унинг объектив мазмунини, олам тараққиётидаги аҳамиятини исботлаш ҳаракатида бўлдилар. Дунёвий ақл билан инсон шахсий ақлининг муносабати ҳақидаги таълимот жамият маънавий маданиятининг узлуксиз бойиб бориши, инсон ақл-заковатининг илм-маърифатга қўшган ҳиссаси билан мангуликка эришиши, ҳар ким тириклигида келгуси авлодларга илм-маданият соҳасида мерос қолдириши учун интилиши зарурлиги ҳақидаги фикрларни ифодалайди.

Шу ўринда буюк қомусчи олим Абу Али ибн Синонинг мамлакатимиз Шарқшунослик илмий-тадқиқот институтига хазинасида сақланаётган қўлёзма асари бўлмиш “Ақсом ул-улум ул-ақлия” (“Ақлий билимлар таснифи”)ни мухтасар шарҳлаб ўтамиз.

Муаллиф бу асарида ўз замонасидаги илмлар тизимининг таснифини беради, мусулмон шарқидаги фалсафий билимларни санаб ўтади, уларнинг ҳар бирига қисқача таъриф бериб, вазифасини кўрсатади.

Ибн Сино фалсафий илмларни аввало иккига — назарий ва амалий илмларга бўлади. Назарий-фалсафий илмларни инсон фаолияти боғлиқ бўлмаган нарсалар тўғрисидаги ҳақиқий билимлар, деб таърифлайди. Амалий билимларнинг асоси инсон фаолиятидир. Назарий билимлар ҳақиқатни билишга, амалий билимлар эса яхши ишларни бажаришга қаратилган.

Фалсафанинг назарий қисми учга бўлинади: қўйи даражадаги илм — табиатшунослик; ўрта даражадаги илм — математика; олий даражадаги илм — метафизика.

Фалсафанинг амалий қисми ҳам учга бўлинади: шахс ҳақидаги илм; инсоннинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги илм; давлатни, мамлакатни бошқариш илми.

Асарда ўша даврда мавжуд илми нужум — мунажжимлик, илми фалакиёт — астрономия, ҳандаса — геометрия, тиб — медицина каби 29 илм тармоғи тилга олинади. Манتيқ илми хатоликлардан сақланиш қуроли, деб таърифланади.

АҚЛИЙ ВА ЖИСМОНИЙ МЕҲНАТ

Бугун жамиятимизда янгича муносабатлар қарор топаётган, янгича турмуш тарзи шаклланиб бораётган экан, ақл билан боғлиқ яна бир муҳим масала — яъни шўролар даврида кўп тилга олинган ақида — ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликлар деган тушунча хусусида ҳам тўхталиб ўтишни жоиз деб биламиз.

Марксча файласуфлар фикрича, кишилар ўртасида таърихан таркиб топган ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралишини, жисмоний меҳнат кишиларининг синфий эксплуатация асоси бўлиб қолишини ифодаладиган муносабатларга ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилик, деб айтилади.

Шу таълимотга кўра бу қарама-қаршилик ўз фаолиятига кўра ўткинчи, тарихий характерга эга бўлиб, жамият моддий ишлаб чиқаришининг тараққиётидан бевосита келиб чиқармиш. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, ижтимоий меҳнат тақсимооти, ишлаб чиқариш воситаларининг алоҳида гуруҳлари хусусий мулкка айланиши, зарурий равишда жамият аъзоларининг ҳам икки қатга гуруҳга — моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқарувчиларга ҳамда жисмоний меҳнат ва ақлий меҳнат ходимларига ажралишига сабаб бўлармиш. Ақлий ва жисмоний меҳнатнинг бир-биридан ажралиши аста-секин улар ўртасидаги қарама-қаршиликни келтириб чиқарармиш. Капитализм даврида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилик бениҳоя кескинлашиб, айни вақтда шу жамиятда мазкур қарама-қаршиликларни тутатишининг имкониятлари юзага келармиш. Бу кескинлик инқилобий йўл билан ҳал этилармиш.

Марксизм-ленинизм асосчилари ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликларни

инқилобий тарзда тугатишнинг асосий йўлини кўрсати беришган. Бу йўл оломонни исёнга чорлашдир. 1917 йили Октябрь тўнтариши оқибатида Ер юзи қуруқлик қисмининг олтидан бирида пролетариат диктатураси ўрнатилди, хусусий мулкчилик йўқ қилинди. Лекин барибир, марксчи-ленинчилар белгилаб берган йўл одамзод табиятига ёт эди.

Қанчалар зўравонлик қилинмасин, халққа қарши қанчадан-қанча қатағонлар уюштирилмасин, инсоният табиятига, кишилик турмушига ёт бўлган совет тузуми етмиш йилга борар-бормас барҳам топди. Социалистик лагерь деярли аталувчи мамлакатларда ҳам деярли шу ҳол юз берди.

Марксчилар, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликлар фақат социалистик тузумдагина баргараф эгилади, деб даъво ҳам қилган эдилар. Ҳатто бунига соддадил одамларни ишонтирмоқчи ҳам бўлган эдилар. "Социализм буюк социал проблемаларни ҳал қилди...ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасида мавжуд бўлган қарама-қаршиликлар тугатилди. Ишчилар, деҳқонлар, интеллигенция туб манфаатларининг умумийлиги заминида совет халқининг бузилма социал-сиёсий ва ғоявий бирлиги вужудга келди" (КПСХХII съезди материаллари, Тошкент, 1962, 362—363-бетлар).

Ҳақиқатда эса совет халқи, унинг "бузилмас социал сиёсий ва ғоявий бирлиги вужудга" келмаган эди. Аслида бу ҳолатни турли халқ ва элатлардан иборат совет қурам аҳолиси, мажбуран бир хил паспорт берилган совет фуқаролари "бирлиги" дейиш тўғрироқдир.

Ойини этак билан ёпиб бўлмайди, касални яширсан иситмаси ошкор қилади, дейди доно халқимиз. Орада кўп ўтмай, совет сиёсатчи ва файласуфлари масалани бош қача талқин эта бошладилар. Илгари ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликлар дегал тушунчадаги "қарама-қаршиликлар" ибораси ўрнига "тафовутлар" иборасини қўллашга киришдилар. Шакл ўзгарди-ю, мазмун ўша-ўшалигича қолаверди.

"Коммунизмнинг биринчи фазаси — социализм дарида ақлий меҳнат ва жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутлар узоқ вақт сақланади; бу тафовутлар ақлий меҳнат ва жисмоний меҳнат ўртасидаги фарқни тугатиш орқали ҳал этилади, бунинг учун жисмоний меҳнат вакиллари нинг маданий-техник савиясини ақлий меҳнат ходимлари даражасига кўтариш талаб қилинади; жисмоний меҳ

нат вакиллари ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда олий ва махсус таълим олиши зарур, бу ақлий ва жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутни тугатиш йўллари билан бирдир", дея Марказдан кўрсатма берилди.

Натижа шу бўлдики, олий ва ўрта махсус ўқув юртра-рида кечки ва сиртқи бўлимлар, факультетлар кўпилаб очилди. Билим олиш ёки малака ҳосил қилишга эмас, нима билан бўлмасин, дипломи бўлишга ружу қўйилди. Билим олишга ўқуви бор ҳам, ўқуви йўқ ҳам кечки ва сиртқи ўқишга ўзини урди. Ҳатто кўпчилик ўқув юртра-рида, Тошкент Политехника институтида кундузи ўқийдиган талабалар сонидан кечки ва сиртқи бўлимлар-да ўқийдиган талабаларнинг сони ошиб кетди.

Бироқ ихтисослик даражаси, таълим-тарбия савияси пасайди. Бу орада қанчадан-қанча ишчи ва деҳқонлар малакаларига пуғур етди. Шўролар тузуми кампаниябоз тузум эди. Бу ҳам навбатдаги кампаниялардан бири эди. Ҳақиқий билим эгаларининг сони ошмади, балки дин-ломлилар кўпайиб кетди. Ҳатто матбуот ҳар минг киши бошига ҳисоблаганда олий маълумотлилар (аслида қуруқ дипломлилар дейилса тўғри бўларди) бўйича Совет Итти-фоқи энг ривожланган мамлакатлардан ҳам ўзиб кетди, дея жар соларди. Аслида эса бу кўзбўямачилиқдан бошқа нарсаси эмас эди.

Марказ, шунингдек, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутларни йўқотиш илминжида қишлоқни шаҳарга яқинлаштириш, қишлоқ жойлардаги хутор системасини йўқотиш масаласини ўртага қўйди. Бунинг натижаси шу бўлдики, асрлардан бери қадрдон тоғлиқ қишлоқларида яшаб келаётган аҳоли водий ва воҳаларга кўчириб келтирилди, у қишлоқлар ҳувиллаб қолди; нисбатан кичик қишлоқлар ҳам йўқ қилинди, ўрни пахта-зорга қўшиб юборилди. Кўпчилик тарихчи ва файласуф "олим"лар бу сиёсатни олқишлаб, докторлик ва номзод-лик диссертацияларини ёқладилар, "коммунистик меҳнат бригадаларининг, новаторлик ҳаракатларининг вужудга келиши, фан билан ишлаб чиқаришни чамбарчас боғлаш, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги ажра-лиш ва тафовутларни тугатишнинг конкрет воситалари-дир", дея сохта хулосалар чиқардилар.

Шу билан бирга, "Ақлий меҳнат ва жисмоний меҳнат орасидаги тафовутларни тугатиш коммунистик жамият қурувчилар"ни тарбиялаб етиштиради, социалистик иш-лаб чиқарувчи кучларни ривожлантиради, меҳнат унум-дорлигини оширади, деб ҳисобладилар.

Буларнинг бари ҳаётий заминдан ажратган бўлиб, соби КПСС XXII съездининг материалларига бир юзаки ақсадо эди, холос. Уша материалларда, жумладан, бунда дейилган эди: “Коммунизм ғалаба қилгач, кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат узвий суратда қўшилиб кетади. Интеллигенция алоҳида социал қатлам бўлмай қолади, жисмоний меҳнат ходимлари ўз маданий-техника савияси жиҳатидан ақлий меҳнат кишилари даражасига кўтарилади”.

Йуқ, ҳеч қачон коммунизм бўлмаганидек, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат узвий суратда қўшилиб кетмайди. Жамият равнақ эта борган сари жисмоний меҳнат ходимларининг билим савиялари, малакалари, иш унвдорлиги оша боради, дейилса ҳақиқатта яқин келади. Ш билан бирга ақлий меҳнат кишиларининг онги ҳам би жоїда турғун бўлиб турмайди, бойиб бораверади.

Интеллигенция алоҳида қатлам бўлмай қолади, жисмоний меҳнат ходимлари ақлий меҳнат кишилари қаторига кўтарилади, дейиш ҳам нотўғри. Биринчидан, умман олганда, зиёлиларни ишчи ва деҳқонларга қарама қарши қўйиш тўғри эмас. Бу халқ манфаатини кўзловчи миллатим деб яшовчи, элим деб, юртим деб рост сўз айтган зиёлилардан уч олинган йиллардан қолган иллатнинг бир кўринишидир.

Илғор зиёлининг ҳам, малакали ишчининг ҳам, бобо деҳқоннинг ҳам туб манфаатлари бир — халқ манфаатидир. Уларнинг барчаси бир халқнинг фарзандлари, би мамлакатнинг фуқароларидир. Масала моҳиятига шундай қарамоқ керак ва шундан келиб чиққан ҳолда иш тўмоқ, фикр юритмоқ зарур. Бир халқни касб-кори, мути хассислиги, иқтидори, лавозими ва шу каби белгилари қараб қатламларга, синфларга бўлиш миллатни бирлаш тирмайди, балки уни пароканда қилади.

Қолаверса, кишилиқ жамияти яратилибдики, ижтимоий меҳнат тақсимооти деган нарсаси бор. Биров деҳқончиликка, биров чорвачиликка, биров савдога, биров саноатга, биров муаллимликка, биров бастакорликка ва шу каби ҳунарларга табиатан мойил, уқуви ҳам шунга монанд, лаёқати иқтидори, қобилияти, истеъдоди шунга мос ва хос.

Беш қўл барабар эмас, касб-корлар ҳам турли-туман. Ҳар ким ўз лаёқати, қўлидан аёло даражада келадиган юмушни бажарса, бундан ўзига ҳам, жамиятга ҳам нафкатта бўлади, иши унади ва осон кўчади, шунда беҳудуринишлар, бекорга вақт сарфлашлар, турмушдан қўнғи

тўлмаслик ҳоллари бўлмайди, энг муҳими, бировларга ғайирлик қилишларнинг олди олинади, ҳар ким табиат берган лаёқати бўйича фаолият кўрсатиб, ҳалол меҳнати билан топганига қаноат ҳосил қилиб, завқли ҳаёт кечиради.

Ҳозир Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти амалда. Ҳар бир фуқаро қонун йўл қўйган соҳаларда қонуний фаолият кўрсатиб, ҳалол меҳнат қилиб, фаровон яшаши, мулкдорлар сафига қўшилиши мумкин. Бу ҳуқуқдан барча фуқаролар фойдаланишларига йўл очик. Бундан бўғи эса фуқаронинг табиат берган укуви, истисъдоди, интилиши, тиришқоқлиги, меҳнатсеварлигига, яъни ўзига боғлиқдир.

Халқнинг умумий билим савияси, маданий, маърифий, маънавий даражасининг янада юксала бориши учун ҳамма-ҳамма масъулдир.

ТАФАККУР

Тафаккур ибораси арабча “фикр” сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўйлаш, муҳокама, мушоҳада ва фикр юритиш маъноларини билдиради. XI асрда тилимизда онг, ақл, тафаккур сўзлари билан бирга соф туркий сўз “ўт” ишлатилган. “Ўт” сўзи ҳам шундан келиб чиққан. Турк хоқонлигида сарой амалларидан бири “ўтлик” деб аталган, бу лавозим эгаси маслаҳатчилик, васийлик билан шуғулланган.

Одам борки, фикр юритиш қобилиятига эга. Мутафаккир иборасининг ўзаги ҳам фикрдир. Лекин ҳар бир фикр юрита оладиган кишига нисбатан мутафаккир иборасини қўлаб бўлмайди. Юксак, теран ва атрофлича фикр юрита оладиган ва ижтимоий фаолиятидан эл-юртига наф етadиган сиймоларнигина мутафаккир дейиш мумкин. Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний, Абу Али ибн Сино каби буюк олимлар, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий сингари улуғ адиб ва шоирлар, имом Бухорий, имом Термизий, Нажмиддин Кубро, Хожа Баҳодулдин Нақшбанд, Хожа Аҳрор каби уламолар айни пайтда улуғ мутафаккирлар ҳисобланади. Соҳибқирон Амир Темури, Мирзо Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби темурийлар мутафаккир зотлар эди.

Амир Темур, Ҳусайн Бойқаро ва Бобур фаолиятида давлат тафаккури устунлик қилган бўлса, Улугбек фаолиятида илмий тафаккур етакчи эди. XX асрнинг биринчи чорагига келсак, ўзбек жамиятида етакчи ғоя жалидчилик эди. Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий халқимизнинг мутафаккир фарзандлари эдилар.

Истиқлол замони ҳам халқимизнинг мутафаккир фарзандларини рўёбга чиқарди. Президентимизнинг тирак давлатчилик сиёсати аввало унинг мутафаккирлиги самарасидир.

ФИКР

Фикр сўзи жонли тилда ва матнда ўзига хос турли маъноларни ифодалайди. Фикр бирор нарса ёки киши ҳақидаги ўй ёки ҳаёлни англатиши мумкин. Масалан, “фалончининг фикри бошқа ёқларда кезди” десак, унинг ҳаёлини назарда тутган бўламиз. “Фикрга толди” — қаттиқ ўйланиб қолди. “Фикр юргизди” — бирор хулосага келиш учун нарса ва ҳодисаларни таққослади; ўйлади; мулоҳаза қилди; разм солди.

Фикр сўзи бирор иш юзасидан қилинадиган таклиф ёки маслаҳат маъноларида ҳам қўлланилади. “Бу иш юзасидан қандай фикр берасиз?” десак, таклиф айтнинг ёки маслаҳат беринг, деганимиз бўлади.

Фикр сўзи ният, мақсад маъноларини ҳам билдиради. “Фалончи бу фикридан қайтди” — демак, ниятидан воз кечибди. “Фикрига тушди” ибораси бирор нарсага эришишга, бирор ишни амалга оширишга бел боғлаш, жазм қилиш, курашиш, пайига тушиш маъноларини ифодалайди.

“Фалончи ўғлини ўйлантириш фикрига тушди” — демак, тўй қилишга жазм этибди.

Фикр сўзида якун, хулоса, тўхтам ва қарор маънолари ҳам ифодаланиши мумкин. “Фалончи шундай фикрга келди” — демак, шундай хулосага келибди.

Фикр тушунича, билим, онг ва ақл маъноларини ҳам англатади. Масалан, “одам фикрни китобдан олади”, дейилганда, бу сўз билим ўрнида қўлланилмоқда.

Ҳаётни, жамият ва табиатни тушуниш йўсини, дунёқараш ва маслакка нисбатан ҳам фикр сўзи ишлатилиши мумкин. Масалан, “Ўткан кушлар” рўмонининг қаҳрамонларидан Отабек Марғилонда бўлган бир суҳбатда “Отам-

нинг ҳам, ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси эканлигимизни айтиб ўтмоқчи бўламан", дейди. Янги фикр ёки эски фикр дейилганда эса дунёқараш кўзда тутилади.

ФАЛСАФА

Фалсафа аслида юнонча бўлиб, донолик, донолик ҳақида фан деган маънони билдиради. Фалсафа — ижтимоий онг шаклларида бири; борлик ва билимнинг умумий таъминлари, инсон билан дунёнинг муносабати ҳақидаги таълимот; табиат, жамият ва тафаккур ривожланишининг умумий қонунилари тўғрисидаги фан. Бу фан дунёқарашларнинг умумлашган тизимини яратиш ва унда инсон ўрнини курсатишга қаратилган, у инсоннинг дунёга бўлган муносабати, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, эстетик ва бошқа қарашларини тадқиқ этади.

Фалсафа дунёқараш сифатида ижтимоий манфаатлар, сиёсий ва мафкуравий қарашлар билан узвий боғлиқ. У ижтимоий борликқа фаол таъсир кўрсатиб, янги ғоялар ва маданий бойликларнинг шаклланишига имкон беради.

Фалсафа атамаси илк бор Пифагорда учрайди. Уни алоҳида фан сифатида Шарқда устози аввал деб эътироф этилган Афлотун асослаган. Фалсафа дастлаб инсоннинг борлик, олам ва ўзи ҳақидаги билимлари мажмуи сифатида пайдо бўлган. Фалсафага узоқ даврлар мобайнида фанларнинг фани, ҳамма фанларнинг устидан турувчи, уларни мутлоқ ҳақиқат билан таъминлайдиган фан сифатида қараб келинган, ҳозир ҳам шундай деювчилар бор.

Фалсафа яхлит дунёқараш бўлиши билан бошқа фанлардан фарқланса-да, лекин улардан ажралган қандайдир умумий тизим эмас, балки у бошқа ҳамма фанлар билан чамбарчас боғлиқ бўлган, уларга асосланадиган, уларга ҳам асосланиши учун хулосалар берадиган, билишнинг умумий услубиятлари билан таъминлайдиган фандир.

Фалсафий билишнинг асосий услуби назарий тафаккур ҳисобланиб, у инсоният тажрибаси мажмуига, барча фан ва маданият ютуқларига таянади.

Ҳар қандай фалсафий таълимотнинг асосий назарий масаласи — тафаккурнинг борликқа, руҳнинг моддийликка, субъектнинг объектга (зарранинг ўзакка) муносабати масаласидир. Бу масаланинг қандай ҳал қилинишига, яъни онгдан моддий дунё пайдо бўлган ёки, аксинча, моддий дунёдан онг дунёга келган дейилишига қараб, фалсафа икки катта ижтимоий-сиёсий гуруҳга бўлинади. Бу гуруҳларни

Амир Темур, Ҳусайн Бойқаро ва Бобур фаолиятида давлат тафаккури устунлик қилган бўлса, Улугбек фаолиятида илмий тафаккур етакчи эди. XX асрнинг биринчи чорагига келсак, Ўзбек жамиятида етакчи ғоя жадидчилик эди. Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий халқимизнинг мутафаккир фарзандлари эдилар.

Истиқлол замони ҳам халқимизнинг мутафаккир фарзандларини рўёбга чиқарди. Президентимизнинг тирак давлатчилик сиёсати аввало унинг мутафаккирлиги самарасидир.

ФИКР

Фикр сўзи жонли тилда ва матида ўзига хос турли маъноларни ифодалайди. Фикр бирор нарса ёки киши ҳақидаги ўй ёки ҳаёлни англатиши мумкин. Масалан, “фалончининг фикри бошқа ёқларда кезди” десак, унинг ҳаёлини назарда тутган бўламиз. “Фикрга толди” — қаттиқ ўйланиб қолди. “Фикр юргизди” — бирор хулосага келиш учун нарса ва ҳодисаларни таққослади; ўйлади; мулоҳаза қилди; разм солди.

Фикр сўзи бирор иш юзасидан қилинадиган тақлиф ёки маслаҳат маъноларида ҳам қўлланилади. “Бу иш юзасидан қандай фикр берасиз?” десак, тақлиф айтишнинг ёки маслаҳат беришнинг, деганимиз бўлади.

Фикр сўзи ният, мақсад маъноларини ҳам билдиради. “Фалончи бу фикридан қайтди” — демак, ниятидан воз кечибди. “Фикрига тушди” ибораси бирор нарсага эришишга, бирор ишни амалга оширишга бел боғлаш, жазм қилиш, курашиш, пайига тушиш маъноларини ифодалайди.

“Фалончи ўғлини ўйлантириш фикрига тушди” — демак, тўй қилишга жазм этибди.

Фикр сўзида яқин, хулоса, тўхтам ва қарор маънолари ҳам ифодаланиши мумкин. “Фалончи шундай фикрга келди” — демак, шундай хулосага келибди.

Фикр тушунча, билим, онг ва ақл маъноларини ҳам англатади. Масалан, “одам фикрни китобдан олади”, дейилганда, бу сўз билим ўрнида қўлланилмоқда.

Ҳаётни, жамият ва табиатни тушуниш йўсини, дунёқараш ва маслакка нисбатан ҳам фикр сўзи ишлатилиши мумкин. Масалан, “Уткан куллар” рўмонининг қаҳрамонларидан Отабек Марғилонда бўлган бир суҳбатда “Отам-

нинг ҳам, ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси экан-
лигимизни айтиб ўтмоқчи бўламан”, дейди. Янги фикр
ёки эски фикр дейилганда эса дунёқараш кўзда тутилади.

ФАЛСАФА

Фалсафа аслида юнунча бўлиб, донолик, донолик ҳақи-
да фан деган маънони билдиради. Фалсафа — ижтимоий
онг шаклларида бири; борлиқ ва билимнинг умумий та-
момийлари, инсон билан дунёнинг муносабати ҳақидаги
таълимот; табиат, жамият ва тафаккур ривожланишининг
умумий қонунилари тўғрисидаги фан. Бу фан дунёқараш-
ларнинг умумлашган тизимини яратиш ва унда инсон
ўрнини курсатишга қаратилган, у инсоннинг дунёга бўлган
муносабати, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, эстетик ва бош-
қа қарашларини талқик этади.

Фалсафа дунёқараш сифатида ижтимоий манфаатлар,
сиёсий ва мафкуравий қарашлар билан узвий боғлиқ. У
ижтимоий борлиққа фаол таъсир курсатиб, янги ғоялар
ва маданий бойликларнинг шаклланишига имкон беради.

Фалсафа атамаси илк бор Пифагорда учрайди. Уни
алоҳида фан сифатида Шарқда устози аввал деб эътироф
этилган Афлотун асослаган. Фалсафа дастлаб инсоннинг
борлиқ, олам ва ўзи ҳақидаги билимлари мажмуи сифати-
да пайдо бўлган. Фалсафага узоқ даврлар мобайнида фан-
ларнинг фани, ҳамма фанларнинг устидан турувчи, улар-
ни мутлоқ ҳақиқат билан таъминлайдиган фан сифатида
қараб келинган, ҳозир ҳам шундай деювчилар бор.

Фалсафа яхлит дунёқараш бўлиши билан бошқа фан-
лардан фарқланса-да, лекин улардан ажралган қандайдир
умумий тизим эмас, балки у бошқа ҳамма фанлар билан
чамбарчас боғлиқ бўлган, уларга асосланадиган, уларга ҳам
асосланиши учун хулосалар берадиган, билишнинг уму-
мий услубиятлари билан таъминлайдиган фандир.

Фалсафий билишнинг асосий услуби назарий тафак-
кур ҳисобланиб, у инсоният тажрибаси мажмуига, барча
фан ва маданият ютуқларига таянади.

Ҳар қандай фалсафий таълимотнинг асосий назарий
масаласи — тафаккурнинг борлиққа, руҳнинг моддийлик-
ка, субъектнинг объектга (зарранинг ўзакка) муносабати
масаласидир. Бу масаланинг қандай ҳал қилинишига, яъни
онгдан моддий дунё пайдо бўлган ёки, аксинча, моддий
дунёдан онг дунёга келган дейилишига қараб, фалсафа икки
катга ижтимоий-сиёсий гуруҳга бўлинади. Бу гуруҳларни

маслак, уларга мансуб кишиларни ҳаммаслак дейилади. Бу маслаklar — идеализм ва материализмдир, бошқача айтганда руҳониятчилар ва моддийончилардир. Собиқ Шўролар Иттифоқининг парчаланиб кетиши материалистик фалсафанинг мағзи пуч эканлигини амалда кўрсатиб қўйди.

Дастлабки фалсафий таълимотлар қадимги Шарқ: Миср, Ҳинд, Чин ва Туронда вужудга келган. Туронда илк фалсафий таълимотлар зардўштилик динининг муқаддас китоби “Овесто”да ифодаланган. Зардўштилик таълимоти асосида икки қарама-қарши куч — нур ва зулмат, яхшилик ва ёвузлик ўртасидаги кураш ётади.

Милудий сананинг илк асрларида Шарқда Моний таълимоти пайдо бўлиб, Туронга ҳам кенг ёйилди, III асрда маздакий таълимоти вужудга келди. Маздакийлик кишилар ўртасида тенглик бўлиши ғоясини илгари сурса, монийлик ювон, итоаткор бўлишни тарғиб қилди. Бу таълимотта қаттиқ берилиб кетган Шарқий Туркистондаги айрим элатлар ўз давлатчилигини бой бериб, бошқаларга қарам бўлиб қолишган.

Қадим Юнонистон ҳам фалсафа учоқларидан ҳисобланади. Гераклит, Демокрит, Эпикур, Лукресий, Сократ (Сукрот), Платон (Афлотун), Аристотел (Арасту) каби юнон файласуфлари инсоният тарихида ёрқин из қолдиришган. Айниқса, Сукрот, Афлотун ва Арасту Туронда ҳам машҳур бўлишган.

Маълумки, дин ҳам фалсафий таълимотдир, шу билан бирга дин илоҳий таълимот ҳисобланади. Илк ўрта асрларда Ғарбий Оврупода насроний (исовий) дини, Яқин ва Урта Шарқда ислом дини ҳукмрон дунёқараш бўлиб қолади.

Ислом дини 8—9-асрлардан бошлаб бутун Туронга кенг тарқала бошлади ва туркий халқларнинг онги ва турмуш тарзига кенг сингиб кетди. Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Форобий, Абу Али ибн Сино каби туронлик буюқ қомусчи олимлар жаҳон ижтимоий-фалсафий тафаккур равишига улкан ҳисса қўшдилар. Улар ўз даврларидаги деярли барча фан соҳаларига доир асарлар яратдилар. Шунингдек, юнон фалсафий меросини Шарқда кенг тарғиб қилдилар. Бу мутафаккирларнинг таълимоти Ибн Рушд, Умар Хайём, Ибн Холдун, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мирзо Абдулқодир Бедил ва бошқаларнинг ижодига, айни пайтда, Овруподаги илғор тафаккур ривожига, ҳатто Данте, Байрон, Ҳёте ижодига ижобий таъсир кўрсатди.

Афсуски, шўролар замонида Ўзбекистонда фалсафа фани асосан ҳукмрон коммунистик мафкура тазйиқи остида бўлди ва унга хизмат этди. Уни яна асл мавқеи ва ҳолатига қайтариш бутунги куннинг долзарб вазифасидир.

ТАСАВВУР

Борлиқ оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг сезги аъзоларига таъсир қилиб, миёда сақланган ҳосилалари асосида қайта тикланган образи, шунингдек, хаёл суриш натижасида пайдо бўладиган образга тасаввур дейилади. Бир нарса ёки ҳодисанинг сувратини ўйлаб, уни теҳида гавдалантириш, хаёлга келтириш ҳам тасаввур бўлади. Тасаввур ҳиссий билишнинг олий босқичи. Ундаги образлар умумлашган тарзда бўлади. Тасаввур сезги ва идрок билан узвий боғлиқ, лекин улардан анча фарқ қилади. Сезги ва идрок ҳозирги ҳолатга тегишли бўлса, тасаввур айни нақтда ҳозирги ҳолатга ҳам, ўтмишга ҳам тааллуқлидир. Бу айниқса бадий ижод табиатига ва ижодкорлар фаолиятига хосдир. Бўлмаса, олис-олис замонларни тасаввур қилмай туриб, ўтмиш ҳақида асар ёзиб бўлмас эди.

Тасаввурнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, у барқарор эмас, онгда узоқ вақт сақланмай, бошқа янги тасаввурлар билан алмашиб, ўзгариб туради. Унинг шу хусусиятини фаҳмлаган одамзод уни сақлаб қолиш мақсадида қалам ила қоғозни ихтиро этган. Қаламнинг қоғозга тушган излари ўчмасдир.

ХОТИРА

Аслида арабча сўз бўлиб, тилимизда хотир ва хотира шаклларида ишлатилади. Кишининг бирор кимса ёки нарса ҳақидаги бирор таассуротни эсда сақлаш, эслаб қолиш қобилиятига хотира дейилади. Инсоннинг ўйлаш, фикрлаш қобилияти ҳам хотирага киради. Бирор киши учун қилинадиган иззат-ҳурмат ҳам хотира ҳисобланади. Марҳумлар эсланса, ариўх хотира бўлади. Хаёли сочилган, фикри тарқоқ кишига нисбатан хотири париншон ибораси қўлланилади. Бирор кимса ва нарса ҳақида эсда сақланган таассурот ҳам хотирадир.

Хотира асосан икки туркумга — узоқ муддатли ва қисқа муддатли хотираларга бўлинади. Қисқа муддатли хотира-

лар ҳатто бир сония ичида гавдаланиб, шу ондаёқ эслан кутарилиши мумкин. Узоқ муддатли хотиралар эса киши ёдида бир умр сақланиб қолиши мумкин.

У инсоннинг ҳаёт тажрибасидаги мунигтараклик, уйғунлик ва барқарорликдан далолат беради. Инсоннинг ўзлиги унинг хотиралари мажмуида мужассам бўлади. Инсон хотираси билан инсондир. Хотирасиз киши эса одамийликдан чиқади.

ХАЁЛ

Тилимизда “хаёлнинг учқур оти” деган ибора бор. Бу отга миниб, бир зумда олис Амир Темур бобо замонида бўлиш, Навоий ҳазратлари давридаги Ҳиротни кўз олди-мизга келтириш ёки келажакка сафар қилиб, ХХI асрдаги буюк Ўзбекистонни кўриш мумкин. Бинобарин, хаёл ҳам руҳий фаолиятнинг бир тури. У ҳаётда инсон томонидан идрок этилмаган тасаввур ҳамда ўйдаги ҳолатларнинг вужудга келишидан таркиб топади. Хаёл муайян ҳиссий тимсолларга ёки борлиқнинг аниқ андозаларига таянади. Хаёл учун замон ва макон борасида чегара йўқ.

Хаёл воқеликдан ҳаминша олдинда юради ва уни олға етаклайди. Кашфиётга олиб келувчи гумон, фараз ва интуиция ҳам хаёлсиз бўлмайди. Бошқача айтганда, хаёл воқеликни моҳиятига кура умумланган ҳолда идрок этиш ҳодисасидир.

Кишилар қадим замонларда табиат ҳодисаларининг қудратини эътироф этиб, Куёш, Сув, Олов каби буюк кучларни хаёл орқали инсонлар, ҳайвонлар, қўшлар қиёфасида тасаввур қилганлар. Мавжуд хаёлий тушунчалар ва тимсолларни бутунлай асоссиз, ҳақиқатга ҳилоф дейиш мумкин эмас. Чунки инсон қадимдан то ҳозиргача хаёл орқали воқеликнинг турли қирраларини ўрганиб келмоқда.

Хаёл олами билишнинг, воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини, ички хусусиятларини ўрганишнинг кучли қуролидир. У инсонга реал ҳаёт ҳодисалари заминидаги моҳиятни, ички алоқадорликни тушунишга, келажакни олдиндан кўришга, юксак идеаллар учун курашишга ҳамда эҳтимол тутилган фалокатларнинг олдини олишга ёрдам беради. Ва аксинча, шунинг ҳам эътибордан соқит қилмаслик зарурки, реал замондан, реал шароитдан ажралган, юксак идеалларга зид хаёл инсониятнинг янглиштирилиши, тўғри йўлдан чалғитилиши мумкин. Буни хомхаёл деса бўлади. Фашизм ана шундай хомхаёлдан келиб чиқиб мамлакатни

халқи бошига ҳам, инсониятта ҳам талафот етказди. Коммунистик утопия — хомхаёл ҳам кишилик жамиятига нақадар фалокат етказгани ва ҳамон етказётгани ҳаммамизга аёндыр.

ҚОБИЛИЯТ

Кишилар тафаккур бобида турли даражададырлар. Шу даражаларни аниқлаш учун тилимизда лаёқат, қобилият, истеъдод, иқтидор, салоҳият ва даҳо деган тушунчалар мавжуд.

Шахснинг муайян фаолият юзасидан лаёқати ва унинг ишни муваффақиятли бажаришидаги ўзига хос имкониятларни ифодаловчи индивидуал руҳий хусусиятларга қобилият дейилади. Ҳар бир кишида муайян соҳа бўйича бирор хусусият бошқаларга қараганда нисбатан кучлироқ ривожланган бўлиши мумкин. Ана шу унинг қобилиятидир. Қобилиятдаги хусусиятлар тугма бўлади, шу қобилият эгаси билим олиши, малака ҳосил қилиши орқали уни такомиллаштира бориши ва, аксинча, танбаллик қилиб бора-бора сундириб юбориши ҳам мумкин.

ИҚТИДОР

Инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларига нисбатан субъектив муносабатига иқтидор дейилади. У шахснинг ўз ҳули ва қилмишларига нисбатан ҳақ эканлигига комил ишончи қатъийлиги натижасида намоён бўлади. Бирор соҳа бўйича лаёқатини онгли равишда сезган одам ўзидаги қобилиятни тўла намоён қилиш учун қатъият кўрсатади. Кучқувватини аямайди ва кутилган натижасига — мақсадига етади, яъни ўзини бор бўйича кўрсата билади, ана шуни иқтидор деса арзийди. Иқтидорли инсонлар ишда мардлик, чидамлик, ўз-ўзини бошқара олиш, ташаббускорлик каби ҳислат ва фазилатларга эга бўлишади, ўз хатти-ҳаракатларига ҳамиша танқидий кўз билан қарайдилар, доимо олға ингиладилар, эришган самаралари билан ҳеч қачон чекланиб қолмайдилар. Улар ўз фаолиятлари билан ҳатто баъзи бир камҳаракат катта истеъдод эгаларига қараганда ҳам жамиятга кўпроқ фойда етказадилар.

ИСТЕЪДОД

Ҳар томонлама ривожланган, ниҳоятда кучли ва тақдорланмас қобилиятга истеъдод дейилади. Қобилиятни

тинимсиз меҳнат туфайли тарбиялаш, такомиллаштириш мумкин. Истеъдодни эса тарбия билан вужудга келтириб бўлмайди. Истеъдодда қандайдир интуитив билим ва малакага таяниш мавжуд. Шу жиҳатдан қобилиятли одамлар тинимсиз меҳнат туфайли эришган ютуқларга истеъдодли кишилар кам жисмоний куч сарфлаб эришишлари мумкин. Қобилиятли рассом бир неча кунда ишлаган асарни истеъдодли рассом қисқа вақт ичида яратиши мумкин. Истеъдодли кишининг хатти-ҳаракатини ажлодлардан ўтиб келаётган ирсий хотира ҳам тафаккур орқали бошқаради, деган эҳтимол ҳам йўқ эмас. Халқимизда бир оққан дарё яна оқади, деган нақл бор. Аждолида буюк сиймолар ўтган авлод фарзандлари орасида бирор истеъдод эгаси бўлиб кўрсатиб қолганда, бу ибора тилга олинади ва бу ҳоли табиий деб, шундай бўлиши керак ҳам, деб тушунилади, яъни истеъдод туғма, ирсий неъмат деб ҳисобланади.

Истеъдод эгалари камёб бўлинади, алоҳида-алоҳида оламда уларни танҳо, тақрорланмас, дейиш мумкин. Демак, истеъдод эгаси ноёб ҳодиса экан, уларни авайлаш ва қадрлаш зарур. Улар миллатнинг юзи ва маънавий бойлигидир.

САЛОҲИЯТ

Салоҳият ҳам истеъдоднинг бир тури бўлиб, инсон ўзини муайян тарзда унга келадиган илҳомни қабул қилишга тайёрлагандан сўнг юз берадиган сифатдир. Тасаввуф намояндалари — сўфийлар хонақоҳларда мудом ўтириб, узлатга чекиниб ўзларини ана шу тарзда тайёрлашган. Бундай ақл-истеъдод эгаларини салоҳиятли кишилар дейилади.

Салоҳият сўзи киши ёки жамиятнинг ички имкониятлари, ҳали тўла намоён бўлмаган куч-қуввати маъносида ҳам ишлатилади.

ДАҲО ВА ДАҲОЛИК

Фавқуллодда эҳл ва заковат, энг юқори ва ҳар тарафлама ривожланган истеъдодга даҳо, унинг соҳибига доҳий дейилади. Даҳолик истеъдоднинг шундай олий чўққисики, у туфайли инсон ҳар қандай шароитда ўзининг хатти-ҳаракатини аниқ ва самарали бошқара олади, энг зарур пайтда энг керакли фикрни айта билади, энг керакли режани амалга ошира олади. Бу ишларни у ҳеч бир зўри-

қийинсиз, шошилмасдан, босиқлик, илҳом билан, ички қувонч ва завқ-шавқ билан бажаради.

Инсондаги кучли истеъдод даврнинг талабига мос равишда фаолият кўрсатганда даҳолик вужудга келади. Шу сабабли улғу даврлар, айниқса, ўзини замонлари даҳоларини етиштиради.

Алишер Навоийнинг ижоди туркий тил ва туркий адабиётда даҳолик деб эътироф этилган.

Даҳоларнинг бутун фаолиятлари ва яратган асарларидан лунёдаги барча халқлар манфаат кўрадилар. Даҳоларнинг номлари боқийдир, то инсоният бор экан, улар халқлар хотирасида яшайверади.

ХАЛҚ ДАҲОСИ

Ер юзиде яшовчи халқлар ранги, ирқи, сонининг кўпи озлигидан қатъи назар, қадимда ёки яқинда миллат бўлиб шаклланишидан қатъи назар, инсониятга етиштириб берган буюк сиймоларининг кўп-озлиги билан ҳам, умуман эса, жаҳон цивилизациясига кўнган ҳиссасининг салмоғи ва сифати билан ҳам фарқланадилар. Бу тарихий тараққиёт, тақдир ҳукми ва марҳаматидир.

Даҳолик буюк сиймо фаолиятида ифодаланиб, бу фаолият бутун бир жамият, бирор халқ учунгина эмас, бутун инсоният учун оламшумул-тарихий аҳамиятга эга бўлади. Даҳонинг иш қобилияти ва фаолияти бениҳоя юқори даражада бўлади, бебаҳо, ўлмас ва улкан мерос қолдиради. Даҳолар кўн соҳаларда янги даврни бошлаб берадилар, улар яратган маънавий бойликлар тарихда бурилиш нуқтаси бўлиб хизмат қилади. Улар одатда қомусий билим эгалари бўлишади, лекин даҳолар кўн соҳаларнинг биттасида қуёшдек ярқираб туради. Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Форобий, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, имом Бухорий, имом Термизий ва бошқалар Турон элининг даҳоларидан ҳисобланадилар. Амир Темур давлат қурилиши ва ҳарбий санъатда даҳолигини кўрсатган.

Ўзбек халқи ҳам шундай илоҳий марҳаматта сазовор бўлган маданий миллатлардан биридир. Миллатимиз насл-портига, яъни ярқираган манглайига кўнгина даҳоларнинг исм-шарифлари ёзилган. Миллат манглайида битилган даҳолар мажмуидан халқ даҳоси вужудга келади. Ҳар бир даҳо қанчалик буюк бўлмасин, халқ даҳосининг бир бўлаги, бир кўриниши ҳисобланади. Халқ даҳосидан кучли даҳо

Йўқдир. Ҳар бир халққа мансуб даҳолардан умуминсоният даҳолиги таркиб тонади. Умуман олганда эса, даҳоабани башарга ялпи тегишлидир.

ИРОДА

Тарихдан маълумки, барча даҳолар, умуман эса, узи шахс сифатида танита олган ҳамма кишилар кучли иро эгалари бўлишган. Инсоннинг ўз хатти-ҳаракатини оин равишда тартибга солиш ва кузланган мақсадни амал оширишда учрайдиган тўсиқларни бартараф этиш лаёқ тига ирода дейилади. Мен шунини хоҳлайман, деган бил ин битмайди. Бу олма пиш, оғзимга туш, дегандек на холос. Иродали одам эса мен шунини бажаришим шар деб ўз олдига вазифа қўяди ва уни амалга оширишга иллик ва қатъият билан киришади.

Ирода арабча сўз бўлиб, луғавий жиҳатдан хоҳиш, шунингдек, мақсад маъноларини билдиради. Диний таълимотга кўра ирода икки хил бўлади. Биринчиси, Аллоҳнинг иродаси, иккинчиси, банданинг иродаси. Аллоҳнинг иродаси доимо инсон иродасидан устун туради. Шунинг учун ҳам одатда инсон кўп нарсаларни истайди, лекин Аллоҳнинг айтгани бўлади. Чунки бандасининг хоҳиш-истаклари, мақсадларининг чегараси йўқ, беҳаду беҳисобдир. Буни тартибга солиб туриш учун ҳам Аллоҳ ирода зарур. Шу билан бирга диний таълимотда “Сендан ҳар кат — мендан баракат” деган курсатма ҳам бор. Шу курсатмага қомил ишонч ва ихлос билан амал қилган одамга асло кам бўлмайдилар. Аллоҳ таолонинг даргоҳи келтирилган марҳамати улғудир.

Одам фаолиятининг барча турлари ва ҳар қандай ма-
нат кишидан инсоний иродани талаб қилади. Ирода ма-
натда пайдо бўлади ва тобланади. Ироданинг онгдаги фа-
лияти ҳаракат мақсадини белгилашда, мақсадга эриш-
воситалари ва йўл-йўриқларини олдиндан аниқлаб, ма-
лум қарорга келишда ҳамда бу азму қарорни ижро этиш-
намоён бўлади. Одамла ироданинг қай даражада экан-
лиги мақсаднинг қандай рўёбга чиқаришида куринади.

Ирода жараёнларида киши ички ва ташқи тўсиқлар дуч келади. Ички тўсиқлар кишининг ўзига, унинг ич майлларига хос ҳолат. Кишининг ички майлларини ен олиш, ўзини бошқариш ва ўз устидан ҳукмронлик қилиш лаёқати ички ирода деб аталади. Ташқи тўсиқлар теварак-атрофдаги воқеликда учрайди. Кишининг

шундай ташқи тўсиқларни енга олиш лаёқати ташқи иро-
да деб аталади. Иродавий фаолиятда ташқи тўсиқларни
енгиш ички тўсиқларни енгил билан узвий боғлиқ. Ишни
ички тўсиқларни енгилдан бошламоқ зарур, акс ҳолда
ташқи тўсиқларгача етиб бўлмайди.

Ўзни тута билишлик, дадиллик, қатъийлик, чидам, то-
қат, изчиллик ва шу каби фазилатлар ироданинг муҳим
сифатларидир. Ирода кучи шу сифатларнинг қай даража-
да намоён бўлишига қараб белгиланади. Киши юксак ғоя-
вий тамойилларга асосланган онгли қатъият ва сабот би-
лан ўз ҳаракати йўлидаги тўсиқларни енгар экан, у кучли
ирода эгаси ҳисобланади. Ирода ахлоқийлиги шахснинг
ўз олдига қўйган мақсади жамият манфаатларига қанча-
лик мос келиши билан белгиланади. У кишининг феъл-
атвори билан узвий боғлиқ, шахснинг шаклланишида му-
ҳим ўрин тутди.

“ОДАМИ ЭРСАНГ...”

ОДАМ

Одамга нисбатан “Сен одам эмассан” дейишдан ортга ҳақорат йўқ. Одам бўлиб яратилганимиз учун фахрланамиз, Халлоқи одамга шукроналар айтгамиз. Аллоҳга мин шукурларки, одам маймундан пайдо бўлган, деган уйдирма гаплар ниҳоят барҳам тониб бормоқда.

Ҳазрат Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзмишлар:

Ким кучук бирлан хўтккз қанча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, эшпақ бўлур, бўлмаслар асло одами.

Бинобарин, шу фикрни давом эттириб айтадиган бўлсак, маймунга ҳам ҳар қанча тарбият қилингани билан у зинҳор одам бўлолмайди — маймунлигича қолаверади.

Одамни Аллоҳ таоло тупроқдан яратган, деган ақида рост ва бунга ҳар бир мусулмони комил тўла-туқис ишонади.

“Халқ” сўзини арабчадан ўзбекчага ўтирсак, яратилган деган маънони билдиради. Одам қачон яратилганини унинг Яраттувчиси бўлмиш Аллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди, бисмилла Узиғагина аён.

Одам фикрлаш, сўзлаш ва меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган ва шулар туфайли бошқа барча мавжудоту маалуқотдан устун турувчи олий зотдир.

Диний ақидага кўра, Одамни Аллоҳ таоло шундай гуза ва мукаммал қилиб яратиб қўйдики, Одамга ўзи ҳам маалум бўлиб қолиб, фаришга Азозилга Одам алайҳиссаломга таъзим қилишни буюрибди. Азозил эса: “Мен нурдан яратилган бўлсам, бу эса тупроқдан яратилган бўлса-ю, нега менга таъзим қилар эканман”, деб такаббурликка берилди. Аллоҳнинг амрини бажаришдан бўйин товлабди. Шунинг

Аллоҳ такаббурлиги учун Азозилни Шайтони лаъин дея лаънатлаб, жаннатдан қувиб юборишга амр этибди. Лекин Шайтон шайтонлик қилиб, Аллоҳга ёлвориб сўрабди: “Менинг маконим, масканим Одамнинг қон томирида бўлса...” Аллоҳнинг даргоҳи кенг эмасми, Шайтоннинг бу илтимосини қабул этибди. Одамзоднинг баъзан шайтон васвасаларига берилиб қолиш ҳоллари мана шундандир.

Одамзоднинг Ер юзидаги инсоний вазифаси яхшилик қилишдир. Унинг ижтимоий моҳияти ана шунда. Беш қўл барабар бўлмаганидек, одамлар ҳам ҳар хил бўлади.

“Одам борки, одамларнинг нақшидур,
Одам борки, ҳайвон ундан яхшидур”,

деган халқ ҳикмати бежиз айтилмаган.

ИНСОНИЛИК ШАРАФИ

Одамнинг бошқа жонзотлардан фарқи нимада?

Одамда хотира бор, арвоҳ хоотири қилиб, ўтганларни эслаб туради.

Одамда фаросат бор, тез ва тўғри фаҳмлаб олади. “Олдига қўйганни емоқ ҳайвоннинг иши, оғзига келганни демоқ тентакнинг иши”, дейдилар Алишер бобомиз.

Одамда тасаввур бор, ҳаёлига ниманингдир ёки кимнингдир сувратини келтира олади.

Одам ҳаром билан ҳалолнинг фарқига бора олади. Масалан, тоза билан пок тушунчалари ўртасида катта фарқ бор. Кўринишдан тоза туюлган нарса пок бўлмаслиги, аслида пок бўлмиш нарса топ-тоза кўринмаслиги ҳам мумкин. Буни англай олиш учун Одамда мантиқ қудрати бор. Одам моҳиятига қараб иш тутати.

Одам ибодат қилади.

Одам кийинади, ўзига оро бериб юради, зеб-зийнатнинг қадрига етади.

Одам ифбатни қадрлайди. Бу бутун одамзотта хос фахратдир.

“Қиз боланинг жамики бойлиги — унинг номуси, бу бойлик ҳар қандай меросдан ҳам қимматлидир”, дейди Вильям Шекспир.

Одамда севги бор, ҳайвонда эса — ҳирс.

Алишер Навоий ёзмишлар:

Бўлмас ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки жон бўлмасун.
Ишқми ул танки, зиннинг жони йўқ,
Ҳуснини истасун кишиким уни йўқ.

Одам Ато ва Момо Ҳаводан бошлаб, севмаган ёки
вилмаган одам бўлмаган бўлса керак. Севги-муҳаббат ҳа-
да ёзмаган қалам аҳли топилмаса керак. Одамда икки дун-
бор. Бири моддий дунё, иккинчиси — маънавий. Энг а-
сий фарқ ҳам ана шундадир.

ШАҲС

Аввало ижтимоий деган иборага қисқача тўхтаб ўти-
ни жоиз кўрамиз. Чунки шахс ва ижтимоий тушунча
бир-бирига боғлиқдир. Кундалик турмушда ижтимоий
ижтимоий борлиқ, ижтимоий онг, ижтимоий-иқтисоди-
ижтимоий-сиёсий ва шу каби ибораларга кўп дуч кел-
миз. “Ижтимоий” атамаси арабча “ижтимоъ” сўзидан яра-
ган бўлиб, кишилик жамиятига, унинг ҳаёти ва қону-
ятларга тегишли нарсани билдиради. Ижтимоъ деганда
кишиларнинг йиғилиши, тулланиши тушунилади. Ҳазр
Алишер Навоий айтганларидек:

Анда Мажнун мен бу ён, Лайли сен этгач ижтимоъ,
Бир тараф дивоналар, бир ён нари рухсоралар.

Ижтимоий гуруҳ дейилганда кишиларнинг қайси
бақага тегишли эканлиги (ишчи, деҳқон, зиёли, тadbи-
кор ва ҳоказолар), ижтимоий келиб чиқиш дейилган
кишининг насл-насаби тушунилади.

Ижтимоий тарбия деган ибора мавжуд мафкура руҳ
берилган ёки берилмаган тарбияни билдиради. Киши-
нинг жамиятдаги фаолияти билан боғланган, жамият
жамоатчилиikka оид нарсалар ҳам “ижтимоий” катог-
билан англашилади. Масалан, ижтимоий ҳаракат, иж-
моий фикр деймиз.

Жамиятнинг сиёсий, маданий, ижодий, маънавий, ма-
рифий ва бошқа эҳтиёжлари учун ихтиёрий, лекин онг
равишда хизмат этиш билан боғлиқ нарсаларда ҳам
имойий маъноси зухур этади. Ижтимоий ташкилот,
имойий таъминот, ижтимоий топшириқ, ижтимоий иш-
лар кишиларнинг онглик даражасини билдирувчи ом-
лардандир. Умумга тегишли мулкни ижтимоий му-
кўнчиликлнинг кучи билан биргаликда қилинадиган иш-
ижтимоий иш деймиз. Масалан, ҳашарда ўзбекнинг ма-
лий қиёфаси муайян даражада кўринади.

Ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг жамият ҳаётини
ўзаро боғлиқ моддий ва маънавий томонларидир. Иж-

моий борлиқ деганда жамиятнинг моддий ҳаёти, моддий
боғлиқлар яратилгандаги кишиларнинг ўзаро муносабатла-
ри тушунилади. **Ижтимоий онг** тушунчасига эса жамият-
нинг маънавий ҳаёти, ижтимоий ғоя ва назариялар, сиё-
сий, ҳуқуқий, ахлоқий, бадий, фалсафий қарашлар, ил-
мий ва диний тушунчалар киради. Маънавий ҳаёт жамият
тараққиётини, кишилар фаолиятини белгилайди.

Ижтимоий онг сиёсий мафкура, ҳуқуқий онг, ахлоқ,
фан, санъат, меъморчилик, фалсафа ва бошқа шаклларда
ўз ифодасини тонади. Ҳар бир онг шакли воқеликлнинг
маълум томонини акс эттиради. Масалан, сиёсий мафку-
рада миллат ва давлатлар ўртасидаги муносабатлар акс
этали, ахлоқда кишиларнинг бир-бирига ва жамиятга му-
носабатларини билдирувчи одоб, ҳуқ меъёри ва қоидалар
акс этади, фанда табиат ва жамиятнинг муайян қону-
лари ўз аксини топади, динда руҳоний турмуш ҳақида сўз
боради ва ҳоказо.

Ижтимоий онг шакллариининг инъикос асоси турлича
эканлигидан ташқари уларнинг ўзига хос инъикос этти-
риш усуллари ҳам мавжуд. Масалан, адабиёт ва санъатда
воқелик бадий образлар (дилида ниманингдир ёки ким-
нингдир сувратини келтириш, тасаввурдан тасвирга ўтиш)
орқали, фанда эса билим ва тушунчалар орқали акс этти-
рилади.

Ахлоқ, санъат, адабиёт, фан каби ижтимоий онг шакл-
лари жамиятнинг ҳамма даврлари учун, абадул-абад, яъни
то қиёмат зарур бўлиб, аҳамияти узлуксиз ортиб бораवे-
ради. Маънавиятсиз кишилик турмуши йўқдир.

Шахс — жамиятдаги алоҳида бир киши, одам. Лекин
одам шаклидаги ҳар бир мавжудотга нисбатан шахс иб-
расини қўлиб бўлмайди. Кўзга кўрингани, намоен бўлгани
учун инсонни башар, инсониятни эса башарият дейди-
лар. Жисм эгаси бўлмиш ҳар бир башар шахс даражасига
кўтарила олмаслиги ҳам мумкин.

Фалсафада индивид деган атама ва тушунча бор. Ло-
гинча индивидуум деган сўздан келиб чиққан, бўлинмай-
литан деган маънони англатадиган бу атама мустақил яшай-
диган тирик вужуд, ҳар бир шахс, ҳайвон ва ўсимликни
билдиради.

Индивидуал онг — айрим шахсининг онги, давр, замон,
миллат, индивидуал турмуш таъсирида шаклланган шахс-
нинг маънавий дунёси. Индивидуал онг ижтимоий онг
билан узвий боғланган, чунки ҳар бир шахс муайян жа-
миятда муайян муҳитда яшайди, шунинг учун унинг онги

ижтимоий онгнинг ифодасидир. Аммо индивидуал ижтимоий онгдан ажралмас бўлса-да, ҳар доим ҳам ижтимоий онгнинг бир бўлаги бўлавермайди.

Ҳар бир шахснинг воқеликни идрок этиши, уни қилиши, маълум билимлар тизимига эга бўлиши ижтимоий тараққиёт билан изоҳланса-да, унинг ўзига ҳокимонлари мавжуд. Буни кишиларнинг билими, хулқи, оқиб ва бошқа хусусият ва фазилатларининг ҳар хиллиги кўрамайди. Ўз навбатида индивидуал онг ижтимоий ҳаёт таҳлил қилишда, тарихда шахснинг роли ва ўрнини аниқлашда, таълим-тарбия масалаларини тўғри ҳал қилиш катта аҳамиятга моликдир. Бу фикрга далил сифатида токиий-ўзбек давлатчилиги тарихидан бир қатор мисол келтирамиз: Маҳмуд Газнавий Абу Райҳон Беруний олимларга етарли шароит яратди. Хоразмшоҳ Маъмул Хоразмда дорулҳикма — академия очди. Амир Темуристон — Туркистонни мустақилликка олиб чиқди. Хусайн Бойқаро Алишер Навоийни дўстона ҳимоя қилди. Ўз навбатида Алишер Навоий ҳам Хусайн Бойқарога Хуросон 38 йил ҳукмронлик қилишига кўмаклашди.

Абдуллахон II XVI асрнинг иккинчи ярмида Туркистон равнақида катта ҳисса қўлди. Абдулғоzi Баҳолиддин Хоразмда туркий тилдаги тарихнависликни равнақ эттирди. Умархон Қўқон адабий муҳитини кучайтирди. Ислам Каримов бир ярим асрлик танаффусдан сўнг ўзбек давлатчилигини қайта тиклади.

Хуллас, шахс такрорланмас тарихий ҳодисалар. Шахснинг билимлари билан ижтимоий ҳаётдаги роли, унинг қилиши сизга одамдир. Бир миллатта мансуб шахслар қиёфасидан миллат қиёфаси шаклланади. Лекин шахслар миллат тақдирида салбий ва ижобий ўрин туттишлари ҳам мумкин. Бу уларнинг маънавиятига боғлиқ. Бунга яқин ўрнамиздан мисол қилиб, 1983 йилнинг кузидан 1989 йилнинг кўклами оралиғида Ўзбекистон раҳбариятига таъинланган чикиб қолган, балки атайин чикарилган маъмулларнинг фаолиятини келтириш мумкин.

СИЙМО

Демак, шахслар ўз фаолияти моҳиятига кўра икки хил — салбий ва ижобий бўлар экан. Барча таниқли, атоқли ва ҳатто машҳур тарихий шахсларни ҳам сиймо деб бўлган бўлади. Бунда уларнинг умуман инсониятга, хусусан ўз миллатига қилган хизматларининг моҳияти мезондир. Маъ

дан, Адольф Ҳитлер тарихий шахс, у номи тарихда қолган киши, лекин сиймо эмас.

Сиймолар Бани Одамни одамий қилиб келатган, Инсониятни инсоний қилиб, наслдан наслга, авлоддан авлодга ўтказатган, яхшининг ёмон устидан, эзгуликнинг ёхшилик устидан, ҳиснинг ҳирс устидан, гўзалликнинг ҳунуслик устидан, назоқатнинг дағаллик устидан, виждоннинг жиғилдон устидан, доноликнинг жаҳолат устидан, вафoning бевафоллик устидан, субутнинг бебурдлик устидан, салоқатнинг хиёнат устидан, иймоннинг эътиқодсизлик устидан, диннинг хурофот устидан ва ҳоказолар устидан галабасини таъминлаб келатган покиза руҳли буюк зотлардир.

АЖДОД ВА АВЛОД

Аждод ва авлод — бир бутуннинг икки бўлаги. Бири жисмонан марҳум, иккинчиси тирик. Лекин баъзилар: "Аждоду авлодларимиз ундай қилишган, бундай қилишган", деб бу тушунчаларни қоришгириб юборишади. Аждодлар деганда эндиликда раҳматли бўлиб кетган ота-боболаримизни, авлодлар деганда уларнинг бутунги наслларини тушуноқ керак. Аждодсиз авлод йўқ, авлодсиз аждодларнинг давомийлиги узилиб қолади. Шунингдек, авлод деганда туғилажак фарзандларни ҳам назарда туттиш мумкин.

Исломгача кечган даврларда туркий халқларда аждодларга сиғиниш одати бўлган. Диёримизда ислом дини қатъий қарор топгач, бу удум ўрнини арвоҳ хотирлаб, Куръон оятларидан тиловат қилиш, дуоини фотиҳа ўқиш, ис чикариш, хайр-садақа қилиш ва шу қабилар эгаллаган. Ҳозир халқимиз аждодлари руҳига сиғинмайди, балки уларнинг буюк ишларини эслаб, ифтихор туйғуларини туяди. Исломда одам одамга сиғинишига йўл берилмаган, ёлғиз Аллоҳ таологагина сажда қилинади.

Моддий-маданий ва маънавий меросдан ташқари кўҳна қабристонлар ҳам аждодларимиз турмуш тарзини ўрганишда асқотиши мумкин. Бир мисол: тоғ бағридаги эски бир қабристонни сел олиб кетганда учта мазор очилиб қолган. Бирида жангчи устухони — ёнида дубулға, совут, қалқон, қилич, ўқ ва ёй, иккинчисида аёл кишининг устухони — ёнида тиллақош, билагузук, сирга ва узуклар. Учинчисида эса олти-етти яшар болакайнинг устухони, унинг жажжи бармоқлари ёнида тўртта ошиқ — чикка,

пукка, това ва олчи тарзида ётарди. Демак, болакай тирикчилигида ошиқ ўйнашга ишқивоз бўлган, шу сабабли унинг севган нарсаси билан бирга дафн этишган.

Ҳа, мозийни ўрганишда, аждодларимиз турмуш тарзини кўз олдимизга келтиришда ашёлар ва воситалар жуда кўн. Фақат теран тафаккур, кўнг ва ҳурмат бўлса бас.

УРУҒ

Тарихдан илгари десак, балки хато бўлар, жуда қадим замонларда бир ота-онадан тарқалган қон-қардошларнинг уюшуви натижасида шаклланган жамоа уруғ дейилади. Тирикчилик ташвиши ва ташқи душманлардан сақланиш истаги кишиларнинг қон-қардошликка асосланган бирлашувини тақозо қилган. Шу йўл билан кишиларнинг тег-хуқуқчилиги, асосий ишлаб чиқариш қуролларининг умумий мулкчилиги, жамоа меҳнати ва истеъмол қилиниши умумийлиги таъминланган, никоҳ ва диний маросимлар тартибга солиб турилган, жорий урф-одатлар бузилганда айбдорлар жазоланган. Аждодларимиз ўта сизинган кезларда ҳар бир уруғга ўтоға етакчилик қилган, унинг зиммасига ибодатхонадаги доимо ёниб турувчи ўтнинг сўни қолмаслиги масъулияти ҳам юкланган, ҳозир бу сўз “ўтоғаси” шаклида тилимизда учраб туради.

Кини учун ўз аждодларининг кимлигини билиш мақсадида қайси уруғдан эканини аниқлаш айб эмас. Лекин қариндош-уруғчиликка муккасидан кетиб, фақат ўз уруғларининг ғамини еб, улардан ҳимоя воситаси сифатида фойдаланиш эндиликда ижтимоий иллат ҳисобланади. Биллатни жипслаштирмайди, балки заифлаштиради, тарққиётга тўсиқ бўлади. Ривожланган миллатларда бундай иллатларга алақачон барҳам берилган, одамнинг қайси уруғдан келиб чиққанига қараб эмас, қандай фазилатлари борлигига қараб баҳо берилади, қадрланади.

ҚАБИЛА

Кўпинча уруғ ва қабила иборалари бир маънода ишлатиб келинмоқда, бу унчалик тўғри эмас. Лоақал агама сифатида бу икки сўзнинг маъносини алоҳида-алоҳида белгилаб, аниқлаб қўйсак ёмон бўлмас. Бизнингча, қабила қон-қардош, тилдош ва диндош бир неча уруғнинг уюлмасидир, шунингдек, бир уруғ табиий равишда кўпайиб атрофидаги ўздан ожиз уруғ ва уруғларни бўйсундириб

ўз таркибига сингдириб юбориши оқибатида қабила тарзида шаклланган ҳам бўлиши мумкин.

Қабиланинг уруғдан асосий фарқларини шундай белгиташ мумкин: у уруғларга бўлинишидан ташқари ўз ҳудудига, ягона қабилавий (шсва) тилига, қабила кенгашига ва ҳарбий бошлиғига эга бўлган. Қабилалар кишиларнинг овчилик ва кўчманчи чорвачилик билан бирга деҳқончилик ва ибтидоий темирчиликка ўта бошлаган кезларида вужудга келган бўлса керак. Ақлий табақаланиш мулкий табақаланишга олиб келган. Кишилик жамиятида ҳаммаша шундай бўлган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади.

Туркий халқлар ҳам уруғчилик ва қабилачилик даврини босиб ўтишган. Қарашлари, савиялари, назарий билимлари шўролар даврида рус ва Оврупо тарихчилари ёзган китоблар таъсирида шаклланиб қолган тарихчиларимиз “Ўзбек халқи 92 уруғ (қабила)дан ташкил топган” деб таъкидланади. Бизнингча, бу аниқ маълумот эмас. Чунки улар XVIII асрда тузилган “Тарихи Муқимхоний” китобида ва шоир Турди Фароғий шёрида келтирилган 92 рақамини асос қилиб олишади.

Маълумки, “Тарихи Муқимхоний”да фақат Бухоро хонлиги ҳудудида яшовчи қабилалар тилга олинади. Турди ҳам шу диёрдаги туркий қабилаларни назарда тутади. Ваҳоланки, Бухоро хонлигининг ҳудуди Туркистоннинг бир бўлагини ташкил этарди, ундан ташқари Хева хонлигида, Фарғона водийси, Тошкент воҳаси, “Мамлакатини Ўзбекия”— Дашти қипчоқда, Еттисув, Олтой, Қоғқозда ҳам туркий қабилалар яшарди, булар “Тарихи Муқимхоний”га кирмай қолган, Турди Фароғий эса буларни назарда тутмаган. Бизнингча, қozoқлар ўтмишда 300 дан ортиқ, туркманлар 100 дан ортиқ қабилаларга бўлинган экан, Ўзбек қабилалари 92 тадан анча кўп бўлган, деб айтиш мумкин.

АЙМОҚ

Тилимизда “Уруғингдир-аймоғингдир ёки бирорта маймоғингдир”, “Фалончи серуруғ, уруғ-аймоқлари кўп” деган иборалар тез-тез учраб туради. Бунда бир ҳудудда яшовчи қариндош оилалар тушунилади, уруғ ва аймақ сўзлари бир хил маънода қўлланилади.

Аймақ атамаси қалмоқ, бармоқ, тармоқ, маймоқ каби қадим туркий сўзлардан бўлиб, бутунги кунда Бурятиястон ва Олтой ўлкаларида кичик маъмурий ҳудудлар — туман

маъносида ишлатилади. Бу сўз муғул тилида ҳам бунисбатан каттароқ маъмурий-худудий бирликини билдиради.

XV—XVI асрларда Фарғона водийсида, Қашқадарё вилоятида яшаган туркий қабилалардан бири аймоқлар. Асрлар ўтиши билан улар ўзбек миллати таркибига шайхонага кетишган. Фақат кичик бир бўлаги асримиз бошларидан ўз номларини сақлаб келишган. 1924 йилги ахборот-рўйхати маълумотларига кўра, Қашқадарё вилоятида мингта яқин киши ўзини аймоқ деб кўрсатган.

Аймоқ атамаси туркий қабилалардан бирини билдиришдан ташқари бир қанча қabila ва уруғлар иттифоқ-маъносига ҳам эга. Бу Жанубий Туркистон — ҳозир Афғонистоннинг шимолида яшовчи ўзбекларга тегишлидир. (Масалан, шимолий афғонистонлик ўзбек олим-адиби Файзулла Аймоқ “Халқ ижоди дурдоналари” номида китоб ёзган.) Бу ердаги аймоқлар таркибига форс-лида гапирувчи айрим аҳоли ҳам киради. 1959 йилги ахборот-рўйхатига кўра Афғонистонда 50 минг, Эронда 30 минг аймоқлар яшаган. Орадан салкам 40 йилча вақт ўтиб қозғоқ табиий ўсиш бўйича олганда ҳам уларнинг сони ҳозир ашқуқайган бўлиши керак. Шуниси диққатга сазоворки, Жанубий Туркистонда қадим замонлардан бери яшаб келган туркий қатағон, барлос, жалойир, элбек каби туркий қабилалар аймоқлар таркибига кирмай, ўзларини тўғридан-тўғри ўзбек халқига мансуб деб биладилар. Қўра надики, аймоқ атамаси элат билан халқ ўртасидаги тарихий тузилма маъносини билдирар экан. Энди сўз ва элат хусусида боради.

ЭЛ

Эл энг қадимги туб туркий сўзлардандир. Аввало бунинг жойининг одамлари маъносини билдиради: Хоразм эли, Қашқар эли. Бир қабиллага мансуб кишиларга қўлланилади: қипчоқ эли, манғит эли. Эл сўзи миллат, халқ маъносини ҳам ифодалайди. Илгари “Эл байроғи” газетасида ҳам чиққан. Юрт, мамлакат маъноларида ҳам қўлланилади. Масалан, қозоқ эли деганда қозоқ халқини ҳам, Қозғоқистонни ҳам тушуниш мумкин. Ёки бўлмаса, чет эл деганда, хорижий халқларни ҳам, хорижий мамлакатларни ҳам англаш ва англаштириш мумкин.

Эл иборасида, шунингдек, иттифоқ, тотувлик, ахборотлик маънолари ҳам бор. Эл ёвнинг зиддидир. “Эл бўлди

деганда дўстлашди, бирлашди маъноси англашилади. Элатнинг ана шу мазмунидан элат атамаси келиб чиққан.

ЭЛАТ

Элат атамаси, энг аввало, қабилалар иттифоқини, қабилаларнинг тил, худуд, иқтисодий ва маданий жиҳатдан таркиб тошган бирлигини билдиради. Уни халқнинг миллат бўлиб шаклланишидан олдинги босқичи деб ҳам атайдилар. Элатнинг келиб чиқишига бир-бирига қўш қишлоқдан яқин бир неча қабилаларнинг уюшуви асос бўлган. Қишлоқларнинг элат-элат бўлиб, бир худудда яшаши улар орасидаги қон-қариндошлик, умумий манфаатдорлик ҳис-туйғуларини кучайтирган. Умумий манфаатдорлик ҳисси ва уни ҳимоя қилиш масъулияти давлатни шайхонага келтирган. Нисбатан марказлашган дастлабки давлатлар қадимги Миср, қадимги Бобил, қадимги Туронда ва бошқа жойларда пайдо бўлган. Сайёрамизнинг бошқа жойларида, жумладан, Ғарбий ва Шарқий Оврупода элатлар ўрта асрларда шаклланиган. Дунёда бундай жараёнлар давом этаётган мамлакатлар ҳозир ҳам бор. Шунинг учун бўлса керак, жонли сўзлашув тилида миллат ва элатлар деган иборалар ишлатиб турилади. Қўпинча элат деганда ҳамсонли, маданий-маърифий, иқтисодий-сиёсий жиҳатдан нисбатан кам ривожланган халқлар тушунилади.

Элат бўлиб шаклланишнинг бир неча шакллари бўлган ва ҳозир ҳам шундай.

Тил жиҳатидан бир ёки ўзаро яқин қабилаларнинг уюшуви элат бўлишнинг асосий шаклидир. Бу айниқса туркий элатларнинг кўпчилигига хос. Масалан, ҳозирги уйғур халқининг шаклланишида бошқа туркий қабилаларнинг иштироки кам. Қирғиз халқи қадим Сибирияда — Онасой (Енисей) бўйларида яшаган, ўшанда ҳам, ҳозир ҳам ўзларини фақат қирғиз деб билувчи аждодларининг авлодларидир. (Бу дарёни Енисой, яъни Янгисой деювчилар ҳам бор.) Шу билан бирга улар Онасой қирғоқларидан жанубга, Марказий Осиёга — Хонтангри (бу туркий сўз, хитойлар уни ўз тилларига таржима қилиб, Тяньшан деганлар, аслида икки ном бир маънони — Улуғ тоғ, муқаддас тоғ маъносини билдиради, шу сабабли туркийча атадик) ва Помир тоғлари яқинига кўчиб келгач, улар таркибига, оз бўлса-да, қипчоқ қабилаларининг вакиллари кирган.

Бир қабиланинг бошқаси томонидан истило қилиниши натижасида, бир неча қабилалар аралашиб, элат пайдо

бўлган. Масалан, фаранг элати галл ва олмон қабилалари румоликлардан иборат тарзда шаклланиган.

Этник унсурлардан бирининг тили умумий тилга, яъни аҳолининг тиллари аввалгига шева тарзида сақланиб келган кейин-кейин эса умумий тилга бирлашиб кетган ҳоллар ҳам тарихда бор. Кудратли аждодларимиздан булмишлар Онадўли ва Рум эли (Туркиянинг Овруподаги ҳоллари)даги кўпгина туркий қабилалар ва бошқа аҳолига сир этиб, уларни бирлаштириши натижасида ягона ҳудуд, маданий ва ҳўжалик жиҳатидан умумийлик — кия мамлакатини ва усмонли турк тилини яратганлар.

Рус элатининг шаклланишида славян қабилалари билан бирга уларга қўшни бўлган, ирқий, тили ва ҳаётини тамоман бошқа-бошқа халқлар ҳам зўравонлик билан таъйиқ остида, жисмонан сақланиб қолиш учун қатнашганга мажбур этилган. Булар асосан туркий ва угро-фин халқлари, Шимолий ва Узоқ Шарқ улкаларида, Сибирда яшовчи кам сонли халқлардир. Рус элатини микдор кўпайтириш учун шундай ашаддий зўлм-истибдод қилганки, Москва давлати томонидан Қозон хонлиги боғлиқ олинган, тили, дини, маданияти, урф-одати бутунлай боғлиқ бўлган татар халқининг катта бир бўлаги Ока ва Кама дарёлари, Итил (Волга) қирғоқларига ҳайдаб келиш чўқинишга — мусулмонликдан насронийликка ўтишга мажбур этилган. Кимки бутга чўқинмас, сувга чўқиб юбориш дағдағаси билан қўрқитилган. Жони ширин тилиб, шундай қилганлар ҳам бўлган. Булар мишарлар деб аталади. Уларни айблаб бўлмайди. Исло м таълимоти бўлганча, золимнинг зўлми қаршисида Худо берган ҳаётини қўлаб қолиш мақсадида дилида иймонини сақлаб қолиш шарт билан, тил учиди душманининг айтганини қилишга рухсат этилган.

1926 йилда ўтказилган Бутуниттифок аҳоли рўйхатида собиқ Иттифокда 230 дан ортиқ миллат ва элат яшаётган дейилган бўлса, 1959 йилги аҳоли рўйхатида бу рақам тага тушиб қолган. Демак, 100 дан ортиқ элат, асосан кам сонли халқлар ўз миллий қиёфаларини йўқотиб, кўп сонли халқнинг микдорини оширган. Шўровий мафкура ривожланишига кўра орқада қолган кўпгина элатлар, кам сонли элатлар, миллатга айланмаслиги ҳам мумкин. Улар вақт ўтиши билан иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксалган бошқа элат ва миллатлар билан яқиндан алоқа қилишга ўтиши натижасида илғор халқнинг маданий тилини ўзлаштиради ва аста-секин ўша миллатнинг

сингиб кетади”, деб фагю берарди. Бу кўчирмани бизда чоп этилган Ўзбек Совет Энциклопедиясининг 1-жилдидан келтирдик. Уни бошқа бировлар эмас, ўз “миллатим”ларимиз ёзганига эндиликда ишонгимиз келмайди. Бунда “юксалган, илғор халқ” деганда руслар, тил де-ханда рус тили назарда тутилган, албатта. XVI асрнинг 1-й нифоғида, яъни Иван Грозний замонида бошланган бун-ий сиёсат совет даврида ҳам нинҳона давом эттирилди. Шуниси қизиқки, қаердаки миллий уйғониш юз бериб, миллий мустақиллик талаб этилса, шу халқни, шу халқ халқларини сепаратизмда айблаш мустамлакачиларга хос усулдир. Аслида лотинчадан олинган бу атама ажралиб кетган, алоҳида бўлишга интилиш маъносини билди-ради. Владимир Ленин “Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳукуқи” деган асарида “Ўз тақдирини ўзи бел-гилаш эркинлиги тарафдорларини сепаратизмга йўл очиб-рувчилар деб айблаш риёкорликдир” деб ёзган бўлса-да, ҳокимият тепасига келгач, халқлар турмаси бўлмиш бир Россиясидаги мустақилликни талаб қилган бировга миллатта ҳурлик бермай, бебурдлик қилиб, риёкорнинг боғинаси бўлган эди.

Ажралиб чиқишда ҳам ажралиб чиқиш бор. Масалан, бир бутун мамлакатнинг бир вилояти ажралиб чиқишни истаса — бу сепаратизм бўлади, бу ҳаракатнинг тепасида элатларни сепаратчи деса арзийди. Бундай интилиш-ларни соғлом фикрли ҳеч бир киши оқламайди ва ёқла-майди. Бу мамлакатнинг яхлитлигига раҳна солади, бир қатори пароканда қилади. Лекин тили, дини, турмуш тарзи муғлақо бошқача бўлган, ўз ватанига эга бир халқнинг мустақилликни истаб, ҳукмрон миллат исканжасидан аж-ралиб чиқиши асло сепаратизм эмас.

Кўп сонли элатлар томонидан кам сонли элатларни эрга сингдириб юборишнинг яна бир тарихан синалган йўли бор. У ҳам бўлса шуки, мустамлакаларига ҳукмрон миллат вакиллари кўплаб кўчириб бориб ўрнаштири-лади, ниятлари — кам сонли аҳоли кўп сонли аҳоли ора-сига аралашиб, ўз миллий қиёфасини йўқотсин. Бир ми-ялгач Латвия Республикасида 1940 йилда латишлар уму-мий аҳолининг 95 фоизини ташкил этган бўлсалар, ора-дан ярим аср вақт ўтар-ўтмас, 1988 йили бу рақам 49 фо-изга тушиб қолди. Латиш халқининг ўз ватанида миллий қиёфаси йўқолиб кетишига жиддий хавф туғилди. Бунинг натижасида, Марказ 2000 йилгача белгиланган иқтисодий ре-жаларда Болтиқбўйида, жумладан, Латвияда шундай ул-

кан корхоналар қуришни мўлжалладики, буларни бундан эътиборан ва ишчи кучи билан таъминлаш учун ташқарида яна юз минглаб тили, маланияти, дини ёт бўлган аҳолини кучириб келтириб, ўрнаштириш лозим эди. Бу хавфлар зўр ташвишга тушган латиш, литва ва эстон зиёлилари миллий мустақиллик байроғини собиқ Иттифоқ миқёсида биринчилардан бўлиб далил кўтариб чиқдилар, парламент йўли билан, босиқлик, вазминлик, ақл-заковат йўли билан иш тутдилар ва деярли қон тўкмай миллий мустақилликка эришдилар.

Демак, элат ўз қиёфасини сақлаб қолиши учун ҳам рабнақ эга бориб, миллат даражасига етиши учун ҳам давлатига эга бўлиши шарт экан. Ўз давлатисиз элат йўли бўлса-да, элат шаклида узоқ яшолмайди, ҳукмрон элат уни узига "юғиб" юборади.

Дунёдаги баъзи мамлакатларда шундай бўлади. Нисбатан кам сонли халқ юртига юз минглаб ҳукмрон миллат кишилари узлуксиз кучириб келтирилмоқда. Бундан қон тўкилмайди, балки қон ўзгартирилади. Миллат қиёфа йўқогилади. Миллат аҳолига айланади, манкуртлик юз беради. Унисидан буниси даҳшатлироқдир. Бундай вазиятларга ҳушёр қараш, миллий мустақилликни аяйлаш ва мустаҳкамлаш зарур.

ХАЛҚ ВА АҲОЛИ

Хўш, халқ нима? Халқ билан аҳоли ўртасида фарқ борми? Фарқ бўлса, у нималардан иборат? Ибтидоий жамият даврида аҳоли билан халқ тушунчалари ўртасида фарқ бўлмаган, деб ёзган фayoлласуф ва тарихчилар ҳам бор. Хўш, кейинги даврларда қандай бўлган? Ҳозир-чи? Булар жамият шартли дий, давлат ва миллат тақдирида катта аҳамиятга молик саволлар, уларга жавоб бериш ҳам осон эмас. Шундан бўлса-да, олим сифатида эмас, қаламкаш сифатида жавоб беришга ҳаракат қилиб кўраимиз.

Зотан, мамлакатимиз тарихи ва бутуни ҳақида суз юртар эканмиз, масалата ҳар томонлама ва чуқур ёндошмошимиз зарур. Одам онгида томонлар олтига: ўнг, сўл, олдин, орқа, уст ва ост деб белгиланган экан, рамзий маънода шуларнинг бирини осмон — руҳият, иккинчиси ер — жамиятлик, учинчиси ўтмишни — аждод, тўртинчиси келажик, жакни — авлод, бешинчиси ўнгини — тасаввур ва олтинчиси сўлни — тасаввурнинг ифодаси бўлмиш тасвир, ақл ва жисмоний меҳнат деб талқин қиламиз.

Дунёда шундай эски ва янги давлатлар борки, тузилганидан буюн ҳали бирор марта ҳам мамлакатда аҳоли рўйхати олинмаган. Ваҳоланки, мамлакат халқи билан аҳолининг аҳолиси ўртасидаги тафовутни аниқлашнинг асосий воситаси умумий аҳоли рўйхатини ўтказишдир. Бундан ташқари талбирнинг илк ватани кўҳна Шарқдир. Аждодларининг ақл-заковати шунда ҳам кўриналиди, бундан 2000 йиллар илгари ҳам Туронда вақти-вақти билан аҳоли рўйхатдан ўтказиб турилган. У пайтлари қўлга қалам-дафтар олиб эмас, кўнлаб саволлар ёзилган варақалар тарқатиш билан эмас, юрт ҳимояси учун яроқли ва қуролли аскарларнинг сони, бўйсира бўлиб келаётган ёш авлоддан яқин йилларда яна қанча қўшин тўллаш мумкинлиги аниқланган. Отта мина оладиган, қўлда қурол-яроғ тутта оладиган ҳар бир ўспирин ҳам ҳарбий хизматга яроқли ҳисобланган. Чунки туркий қўшинда ҳар 10 нафар аскарнинг 8-9 таси отлиқ бўлган, ҳатто баъзан, узоқ сафарларга отланилганда, ҳар бир отлиқнинг ёнида бир-иккитадан захира аргумоклари бўлган.

Темурийлар, бобурийлар замонида мамлакат раиятининг табақаларини аниқлаш (мулкдорлар камайиб кетма-яптими, савдогарлар озаймайтими, мударрису талабалар қанча эди-ю, ҳозир қанча, ҳунармандчиликнинг аҳволи қандай, зироатчилик ўсаяптими, ер-сув қаровсиз қолмаяптими ва ҳоказолар), давлат хазинасига тушумни ҳисоблаш, дайдилар — тиланчи, бескорчи ва йўлсўсарларни билиш мақсадида ўзига хос рўйхатта олишлар бўлган. Шу талбир натижаларига қараб, келгуси вазифалар белгиланган, бутунги ибора билан айтсак, давлат бюджети ва истиқбол режалари тузилган. Амир Темурнинг: "Мамлакатим ҳудудида тиланчилар бўлмасин, меҳнатта яроқсизлар нафақа билан таъминлансин, ишга яроқдилар меҳнат қилиб тирикчилик ўтказсин, ишқўмаслар меҳнатдан бўйин товлаб, гадойчилик қилсалар, Туркистондан чиқариб юборилсин", деган кўрсатмалар бергани бизга тарихдан маълум. Тиланчилик қилиш инсон учун нақадар ор-номус экани халқимизнинг қон-қонига шунчалик сингиб кетган эканки, Октябрь тўнғариши ва ундан кейинги қатағонлар оқибатида Туркистондан бош олиб кетган ватандошларимиз ва уларга бағридан жой берган хорижликларнинг эътироф этишларича, оғир кунларда ҳам юртдошларимиздан бироғпоям гадой чиқмабди, то ўзларини тутиб олгунларигача қаншюқ яшасалар-да, ҳалол меҳнат қилиб тирикчилик ўтказишбди. Тиланчиликка қўл урмаслик миллат қиёфасини кўрсатувчи фазилатлардан бири десак, адашмаймиз.

Бухоро, Хева ва Қўқон хонликларида ҳам аҳолининг рўйхатга олишлар бўлган. Буларда солиқ тўловчиларнинг умумий сони, аскарликка олинганлар, солиқ йиғиб олинган хонадонлар ва ҳали солиқни тўлашга улгурмаган умуман солиқни тўлашга қурби етмай қолганларнинг миқдори аниқланган. Агарда табиий офатлар — қурғоқчилик сел олиши натижасида ҳужаликнинг аҳволи танг бўлиб қолгани аниқланса, ҳашир йўли билан ўша хонадонга кўмак берилган, токи ўз қаддини тиклаб олсин, тиланчиликка қўл урмасин. Шунингдек, муттасил уч йил ер қаровсин қолдирилиб, экин-тикин қилинмаса, ўша ер давлат фойдасига мусодара этилган, амлок ерларига қўшиб юборилган.

Марҳум тарихчи олим Маҳкам Абдураимовнинг Бухоро хонлигидаги аграр муносабатларга доир икки жилда асарида ёзилишича, хонликда ҳар йили кеч кузда — хирмон кўтарилганда аҳолини рўйхатга олишлар бўлган. Кичик қишлоқларда қишлоқ оқсоқоли, катта қишлоқларда эса қишлоқ аминлари бу ишни бажарган. Улар бу ҳақда туман бегига маълумот беришган. Туман беклари ўз навбатида пойтахтга — қишбегига хабар етказишган. Шаҳарларда эса бу вазифа маҳалла элликбошилари зиммасига юкланган.

Шўролар замонида 1920, 1923, 1926, 1939, 1959, 1970, 1989 йилларда аҳоли рўйхатдан ўтказилди. 1959 йилида ўтказилган аҳоли рўйхати варақасида оила бошлиғига алоқаси, жинси, ёши, никоҳдалиги, миллати, она тили, қайси давлат фуқароси эканлиги, иш ва ўқиётган жойи, мангулоти, лавозими, ижтимоий гуруҳи, тирикчилик манбаи доимий ёки вақтинча яшаётган жойи бор эди. Бундай табиirlарнинг натижалари иқтисодиёт, жугрофия, жамиятшунослик, халқшунослик фанларининг ривожланиши учун манба бўлиб хизмат қилади, албатта.

Шу натижаларга қараб мамлакат нуфусининг умумий сони, ўсиш ёки камайиш миқдори, ўртача умрнинг қанчалиги — аҳоли яшариятими ёки қариятими, аҳолининг табақаланиши қандай, қишлоқ аҳолиси қанча, шаҳар аҳолиси қанча, аҳолининг кўчиши қанақа, қаерларда аҳоли тўпланиб бораётган қаерлар ҳувиллаб қоляпти, шунингдек, аҳолининг нисбий, яширин ва турғун ортиқчалиги борми ва шу каби муаммолар аниқланади.

Аҳолининг нисбий ортиқчалиги шуки, мамлакатда ишчиларнинг сони ишчи кучига бўлган эҳтиёжга нисбатан кўп бўлади. Бу муаммо аҳолининг табиий ўсишига қараб

ва шунга муганосиб тарзда ва узлуксиз равишда олдиндан янги-янги иш жойлари яратиш орқали ечила борилади.

Ишчими, деҳқонми, зиёлими, меҳнат қилади-ю, лекин даромади тирикчиликка етмайди, лекин ўзи ишсизлар рўйхатида турмайди, бунда й ишсизликка аҳолининг яширин ортиқчалиги дейилади.

Доимий иш жойига эга бўлмай, тасодифий, кунбай иш билан кун кечирадиган кишилар гуруҳига нисбатан аҳолининг турғун ортиқчалиги де йилади. Аҳолининг бундай ортиқчилиги жамоат тартибининг муътадил бўлиши, халқнинг маънавий қиёфасига салбий таъсир кўрсатиши, ижтимоий иллатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Шунинг ҳисобга олиб, ҳозирги ўтиш даврида мамлакатимизда халқ оммаси камбағаллашувининг олдини олишда чоралар кўришмоқда. Юртбошимизнинг таъкидлашича, Ўзбекистонда мулкдорлар сафининг кенгайиши умум халқнинг реал даромадини ошира боришга муганосиб равишда амалга оширилади. Бундан сўз энг кам даромад олувчи киши билан энг кўп даромад қилувчи мулкдор ўртасида кескин тафовут бўлмайди, яъни яқин келажақда республикада оддий ишда ишлаган оддий одам ҳам топан даромадига бемалол тирикчилик ўтказаверади.

Собиқ марказ эса чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини изчил давом эттириб ва мавжуд шароитга мослаштириб, Бутуниттифок аҳоли рўйхати натижаларидан фаразли мақсадларида фойдаланарди. Беш йиллик, етти йиллик режалар тузарди, 15 та иттифокдош республика номидан иш юритса-да, фақат битта республика — Россиянинг, фақат битта халқ — русларнинг манфаатини кўзларди; халқларнинг миллий қиёфалари сақланиб қолишини эмас, руслаштиришни, барча халқларни аралаш-қуралаштириб, совет халқини (аслида рус тилида сўзлашувчи аҳолини) яратишни ўйларди; хом ашё ва малакали ишчи кучи йўқ жойга улкан корхона қурилиши режалаштирарди, ҳаёт учун хавфли чиқиндилар чиқарувчи корхоналарни туғилиши кўп ва аҳоли зич жойлашган ерлар ва ичимлик сув манбаи бўлган дарёлар бўйига жойлаштирарди; бир дастгоҳнинг мотори Минскда тайёрланса, бошқа қисми Тошкентда ишланарди, Бухородан газ олиб кетилиб, урнига Кузбассдан кўмир келтириларди. Мақсадлари аниқ эди: Ер юзи қуруқлик қисмининг олтидан бирини ишғол қилган улкан ҳудуд минтақаларини бир-бирига шундай боғлаб, чирмаш керакки, токим улар бир-бирларисиз, мустақил кун

кўра олмасинлар. Марказ қўлидаги занжирни узиб, унга тобеликдан чиқиб кетмасинлар. Мана, гап қаерда! Бутун-ги огир, лекин ўткинчи қийинчиликларимизнинг иддиэлари ана ўша ғаразли мақсадларга бориб тақалади.

Хўш, халқнинг миллий қиёфасини белгиловчи маънавият соҳасида аҳвол қандай эди? Бу борада Марказ янада ҳийлакорроқ эди. Қўриқ ерларни ўзлаштириш сиёсати ўтказилди. Натижада қозоқ оғайниларимиз асрий яйловларидан айрилиб қолдилар, қўриқ ерларда қурама аҳоли вужудга келди, қанчадан-қанча талабалар неча муддат ўқишдан қолиб кетдилар, қўриққа борганларнинг тарбияси яхшиланиб қайтмади, албатта.

Ён қўшни — жон қўшни халқларнинг зиёлилари Москва орқали ва рус тили орқалигина мулоқот қилишга мажбур эдилар. Миллий адабиётда яратилган сара асарлар ҳам, агар Марказ манфаатига зид бўлмаса, фақат рус тили орқали четга чиқиши мумкин эди. Чет эл адабиёти ҳам фақат рус тили орқали кириб келарди. Ҳатто туркий халқларнинг адабий алоқалари ҳам рус тили орқали олиб бориларди, Марказ эса назорат қилиб турарди.

Туркистон халқлари учун Жанубий, Ғарбий ва Шарқий дарвозалар тақа-тақ берк эди, фақат Шимолга — Россияга йўл очиқ эди, холос. Бундай биқиқликдан Марказ манфаатдор эди. Лекин ўз манфаати йўлида барча иттифоқдош республикалар халқларининг пешона терлари ва табиий бойликларини сотиш орқали тўпланган миллиард-миллиард сўмларни исроф қилаверарди. Марказий Россияни Узоқ Шарқ билан боғловчи Транссибир темирйўли бор эди. Лекин Марказ бунга қаноат қилмай, иқтисодий наф келтириши ва ҳали неча муддат туриши номаълум бўлмиш БАМни — Байкал — Амур магистралини қурдирди, иш ҳажми ва сарфиёти шунчалик кўпки, фақат катта-кичик кўприкнинг ўзидан 300 дан ортиғи бунёд этилган. тагин асрий музлоқ жойларда! Яна қанчадан-қанча узун-узун туннеллар бу ҳисобга кирмайди.

Россия шундай бепоен ўлка бўлатуриб, атом қуролини синовчи зарарли полигонни қуришга ўз ери топилмади, уни жафокаш қозоқ диёри — Семипалатинскага жойлаштирди!

Собиқ Иттифоқда 41 та атом электр станцияси қурилган бўлса, шулардан 9 тасини мамлакат ҳудудининг атиғи салкам 3 фоизини эгалловчи Украинага жойлаштириш лозим қурилган. Улардан биттасида рўй берган фалокатнинг асорати ҳали давом этмоқда.

Ўзи учун жуда зарур бўлиб қолганда Марказ Амударё узра Термиз-Ҳайратон купригини зудлик билан қурдирди, бу ишшоотни тезда фойдаланишга топшириш масаласи Сийёсий бюрода тўрт марта махсус кўриб чиқилган, бюро ва бюрочаларда бу борада ўтказилган йиғилишлар сон-саноқсиз бўлса керак. Мақсад совет кўшинларини ва оғир курул-аслаҳаларини тезроқ дарёнинг нариги қирғоғига олиб ўтиш эди. Шундай бўлди ҳам. Кейин... Кейин эса нариги қирғоққа ўтганлар анча камайиб қайтди. Қанчадан-қанча курул-яроғлар оғир юк деб таштаб қайтилди. Булар ҳамон ажал чақирмоқда.

Лекин Туркистонга иқтисодий манфаат келтиражак жануб томонга темирйўл қуришни Марказ ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмади. Бу орзу мустақилликка эришилгач ушалди — Тежан — Сарахс — Машҳад темирйўли қурилиб, фойдаланишга топширилди.

Хабардор одамларнинг ҳикоя қилишича, Марказ аввалда Катта Фарғона канали қурилишига рухсат бермаган, Москвадан юборилган ирригатор мутахассислар ҳам дастлаб, бу қурилиш норентабел деб ҳисоблашган. Канал қурилса, пахта майдони кўпаяди, деб ишонтирилгач ва фақат пахта экамиз, деб сўз берилгач, Марказ канал қурилишига ижозат берган. Шундаям қурилишга давлат хазинасидан маблағ ажратилмаган. Канал умумхалқ ҳашари йўли билан қазилган.

Чоржўй — Хўжаэли темирйўли қурилишига Марказдан рухсат олиш учун ҳам шундай иш тугилган. Хоразмни ёппасига пахгазор қиламиз, у ерга маданий ўғитларни олиб бориш арзонга тушади, пахтани Марказга юбориш осонлашади ва ҳоказо. Пахта деса мустамлакачи тўралар ўзини томдан ташлар эдилар-да.

70-йилларнинг охирлари ва 80-йилларнинг бошларида Марказ яна бир “тадбир”ни бошлади — Марказий Россиядаги ноқоратунроқ (аслида бўзтунроқли дейиш керак) минтақани қайта обод қилиш масаласини ўртага қўйди.

Москванинг тўрт томонидаги бу минтақада жойлашган 100 мингдан ортиқ қишлоқдаги тубжой аҳоли яхшироқ турмуш излаб, навбатдан ташқари квартиралар олиш илтижиди йирик шаҳарларга, асосан миллий республикаларга, жумладан, Болтиқбўйи ва Туркистон республикаларига жўнаворишган эди, киндик қони тўкилган юртлари эса кимсасиз хувиллаб ётарди.

Марказнинг бу чақиригига керакли акс садо бўлмади. Аввало ўша минтақадан чиқиб келганларнинг ўзларидан

ҳам ҳеч садо чиқмади. Зотан, бу даъват уларга қаратилмаган эди-да, ҳеч ким улар ўртасида бунини таъкид қилмади, бошқалар эса уларга бу ҳақда оғиз очолмасди, дарҳол тескари талқин қилинар, халқлар дўстлигига зид хатти-ҳаракат деб қораланар эди. Ўзбеклар орасида ҳам, бошқа халқлар орасида ҳам Марказнинг бу чақириғига учиб ва маҳаллий маъмурларнинг қистовида бўлгунча минтақага ўз иссиқ ўринларини совутиб, бола-чақаларини етаклаб борганлар ҳам бўлди. Орадан бир-икки йил ўтмасданон улар алданганликларини англаб етдилар, кўпчилиги у ватанларига қайтиб келдилар.

Шу тариқа Марказнинг навбатдаги талбири миллий республикалардаги тубжой халқларни жойидан — заминидан жилдириш сиёсати амалга ошмай қолди. Чунки халқ ўз она тупроғидан жудо қилинса, миллий қиёфасини йўқотиши тезлашади ва уни ўз измида юргизиш осонлашади, жилов қўлдан кетади. Зеро халқни халқлигида бошқариш мушкул, аҳолига айлангиритса, замонавий қўлнинг ўзи бўлади-қўяди-да. Марказ корчалоқларининг бутун гаразли сиёсати шунга қурилган эди.

Чор Россияси замонидаёқ бошланган халқни аҳолига айлангирини сиёсати шўролар даврида ҳам изчил давом эттирилди. Чоризм даврида, масалан, Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Наманган, Андижон, Хўжанд ва бошқа шаҳарлар ёнида руслар яшайдиган қисмлар, Маргилон, Бухоро яқинида янги шаҳарчалар (ҳозирги Фарғона, Когон), қишлоқларда слободкалар (халқ кейин буларни исловатхона деб атаётган) қурилди.

Бу иш қизил империя замонида ҳам режали тарзда, лекин ими-жимиди давом эттирилди. Саноатлаштириш баҳонасида қўлаб рус аҳолиси ўлкамизга кўчириб келтирилди. Узоқ тарихни қўятуриб, яқин ўтмишимизга — саксонинчи йилларнинг ўрталарига назар ташласак, шундай аянчли бир ҳолатнинг гувоҳи бўламиз: Тошкент шаҳар коммунистик партия комитетининг биринчи котиби бўлиб ишлаган Сатин беш йил мобайнида 384 минг рус аҳолисини шаҳримизга кўчириб келтирган эди!

Бироқ, барибир халқимизнинг болажонлиги, серфарзандлиги самараси ўлароқ, республикамиз умумаҳолиси таркибида ўзбекларнинг салмоғи озаёмади, балки йилдан-йилга кўпайиб бораверди. Шунингдек, йирик шаҳарларда ўзбек зиёлилари ва талабаларининг сони ошиб, миллий онги ўсиб, халқимизнинг ақл-заковати яна ўзини кўрсата бошлади, яъни миллий қиёфа ёрқинланди. Бу ҳолдан

кўрқувга тушган Марказ энди бошқача йўлни тутди. “Пахта иши”, “Ўзбеклар иши”ни ўйлаб топди, республикамизга Гадян, Ивановлар бошчилигида тергов этувчиларни, тафтишчиларни жўнатди. Алоҳида танлаб олинган ва махсус тайёргарлик кўрган, зиммаларига ўзига хос топшириқ юклатилган 300 дан ортиқ катта-кичик амалдорларни ҳам юборди. Улар республикамиз таъкилотларида “биринчи” ва “иккинчи” курсиларни эгалладилар. “Биринчилар” номига биринчилар эдилар. “Иккинчилар” эса амалда ҳақиқий биринчилар эди. Эл кўзига “иккинчи” деб кўрсатиларди.

80-йиллардаги қатағон учун объект қилиб 14 та иттифокдош республика орасида юртимизнинг танлаб олинмишига, бизнингча, Ўзбекистон фуқароларининг деярли тўртдан уч қисми ўзбеклар, яна ўн беш фоизга яқин фуқаролар азалдан Туркистонда ўзбеклар билан тинч-тотув, оға-ини бўлиб яшаб келаётган, умуман теран томирлари бир қардошларимиз бўлгани сабабчи эди. Демак, Ўзбекистонда аралаш-қуралаш аҳоли эмас, ўз қиёфасига эга халқ яшарди, унинг қиёфаси йилдан-йилга маънавий жиҳатдан бойиб борарди. Ана шу ҳолдан жиддий талвасага тушган Марказ қатағон учун Ўзбекистонни махсус объект қилиб олган, деб ҳисоблаймиз.

Ҳурматли китобхонда халқ ва аҳоли тушунчалари ҳамда улар ўртасидаги фарқларнинг нозик томонлари хусусида бирмунча кенгроқ ва чуқурроқ маълумот бериш, тасаввур ҳосил қилиш мақсадида, юқоридаги мулоҳаза ва мушоҳадаларимизни баён қилиб ўтдик.

Халқ сўзи лугавий маънода тилимизда эл, элат, миллат, аҳоли, халойиқ, оломон, бир гуруҳ кишилар маъноларини англатиш учун қўлланилади ва бундан кейин ҳам шундай бўлаверади, бу тилимиздаги ранг-барангликка хос хусусиятдир. Масалан, ўзбек халқи ибораси ўрнида кези келганда, ўзбек эли, ўзбек элати, ўзбек миллати дейиш мумкин ва бу хато ҳам эмас, бу тил қонун-қоидаларига ва мантиққа унчалик зид ҳам эмас.

Халқ сўзи — жой номлари билан бирга келиб, ўша жойда яшовчи аҳолини билдиради: кишлоқ халқи, шаҳар халқи, Фарғона халқи ва ҳоказо.

Касб, машғулот ёки тоифа ва табақани билдирувчи сўзлар билан бирга келиб, ўша касб, табақага мансуб кишилар гуруҳини билдиради: савдогар халқи, ўқитувчи халқи, бола халқи ва ҳоказо.

Бирор жойга тўпланган одамлар, халойиқ, оломон маъноларини ҳам англатиши мумкин. Масалан, фалончи халқ

орасини ёриб ўтди, дейилса, ўша кишининг бир гур
одамлар орасидан ўтгани англашилади. Ёки бўлмаса, хал
гувиллаб олдинга юрди дейилса, оломон кўзда тутилган
бўлади.

Халқ сўзи атама сифатида ўзининг қатъий белгиланган
маъносига эга. Фикримизнинг исботи учун бир неча
қиёсий мисоллар келтирамиз. Ўзбек халқи деганда Ўзбек
кистонда ва бошқа мамлакатлару минтақаларда яш
барча ўбекларни тушуниш керак. Ўзбекистон халқи де
ганда фақат республикамызда яшовчи барча аҳолини ту
шуниш керак. Чунки улар орасида ўбеклардан ташқари
турли халқлар, фуқаролиги йўқ ёки фуқароликдан маҳрум
этилган кимсалар, муҳожирлар, чет эл фуқаролари ва
кабилар ҳам бўлиши табиийдир. Хуллас, Ўзбекистон хал
қи дегани республикада яшовчи яппи аҳолидир.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган 187
давлатнинг ҳеч қайсиси фақат бир халқдан иборат эмас,
ҳаммаси ҳам кўн халқли мамлакатлардир. Туғри, биринчи
асосий халқ салмоқ жиҳатдан кўн, бошқасида эса камроқ
бўлиши мумкин. Лекин, барибир, ҳамма мамлакатларда хал
қ сони умум аҳолиси сонидан камдир. Республикамызда ҳозир
яшиб турган 23 миллиондан ортиқ киши — бу Ўзбекистон
аҳолисидир, уларнинг ўбеклари — бу ўзбек халқидир, бу
сирага хорижий мамлакатларда яшовчи ўбеклар ҳам кир
ди. Бу жиҳатдан қаралганда халқ сўзининг атама сифатида
ги маъноси кенг бўлиб, давлатлараро, минтақалараро, қи
талараро кўламдадир. Халқ атамасига маънавий жиҳатдан
берган мантиқий таърифимиз ана шундай.

Халқ атамасига **фалсафий нуқтаи назардан** ёндошсан
унинг таърифи бундай: тарихнинг ҳамма босқичларида
жамият вазифаларини ҳал этишга қодир, юрт юмушларини
яроқли ва қобилиятли қатлам, ижтимоий бирлик, тарбия
ижодкори. Кўряписизки, халқ деганда кўлидан жисмонан
ва ақдан бирор иш келадиган, она Ватан қақирғига са
мимият билан отланадиган кишилар; шу йўлда таълим-
тарбия олаётган, ҳунар ўрганаётган ва, албатта, балоғат
ёшига етган кишиларгина назарда тутилмоқда. Бешикла
ги гўдаклар шу халқнинг вакиллари саноғига қўшилиши
мамлакат аҳолиси рўйхатига киритилиши мумкин, лекин
уларнинг халқ сафига ўтишига ҳали эрта. Шу халқнинг
фарзанди бўлатуриб, унинг шаънига доғ туширган ва э
юрт ишига ўз ҳиссасини ҳеч қўшмаган кимсаларни хал
қаторига қўшиб бўлмайди, бунга ақл-идрок, виждон, ма
ънавий қудрати йўл бермайди. Ундайларни ўзлари ҳам, улар

ни аслан билмаган бошқалар ҳам шу халққа мансуб деб ҳисоблайдилар, шу халқнинг қаторига қўшаверадилар, аҳоли рўйхатида фалончи халққа мансуб деб ётаверади-лар. Бу қоғоздадир. Амалда эса ундайлар халқнинг қалб-дафтаридан ўрин ола билмайдилар. Бу — халқ ҳукми, бу — тарих ҳукми. Бундан ортиқ ҳукм ҳам йўқ, бундан кучли жазо ҳам йўқ.

Юқорида халқ — тарих ижодкори, дедик. Бу иборага аниқлик киритиб кетамиз. Халқ кишиларнинг муайян қат-лами — ижтимоий бирлик экан, демак, у шахслардан ибо-рат. Халқ яратган тарих — демак, алоҳида кишилар, шахс-лар яратган тарих саҳифаларининг мажмуидир. Тарих яра-тишда халқнинг барча вакиллари ялпи қатнашавермайдилар ва бунинг имконияти ва ҳождати ҳам йўқ. Алоҳида шахс-лар тарих яратадилар, бошқалар уларга кўмаклашиши ёки ҳалақит бериши мумкин. Тарих яратишда жиддий ҳисса қўшган киши тарихий шахс дейилади. Бир киши тарихга бир саҳифа қўшса, иккинчиси ўн саҳифа қўшиши мумкин. Бу кўп омилларга, замон, макон ва шахснинг иқтидорига ҳам боғлиқ, албатта.

Хуллас, тарих шундайки, яхлит олганда унинг ижодко-ри халқ, саҳифаларини алоҳида-алоҳида олганда эса, унинг ижодкорлари муайян тарихий шахслардир.

Тарихий шахс шарофати билан миллий мустақилликка эришганлигимиз туфайли қиёфасиз аҳолига айланиб бо-раётган халқимиз миллат сифатида қайта қад ростлади ва Ўзбекистон фуқаролигига ноил бўлди. Миллий мустақил-ликнинг туб моҳияти мана шундадир.

ФУҚАРО

Ўтмишда фуқаро ўрнида асосан табаа, раият сўзлари, баъзан шу сўзнинг ўзи ҳам қўлланилган. Алишер Навоий асарларида раият сўзи кўп учрайди. “Тарихи мулуки аҷам” асарида: “Дерларким, етти йил раиятдан хирож олмайди” деб ёза, “Садди Искандарий” достонида бундай хитоб қилади:

Раиятга қилса қаламзан ситам,
Қаламзаннинг илқини қилсун қалам.

Ҳазрат Навоий айтяптиларки, агар котиб раиятга си-там қилгудек бўлса, унинг қўлини қалам қилсинлар, яъни кессинлар.

Шўролар замонида бу сўз ўрнида, асли лотинча бўлмиш граждан ибораси ишлатилган, мустақилликка эришилгач, атама сифатида фуқаро жорий этилди. Бу асли арабча бўлиб, фақир сўзининг кўплик шаклидир. Араб тилида йўқсил, камбағал, муҳгож, бечора маъноларини билдиради. Лекин ўзбек тилига кириб келгач, маъноси ўзгариб, табаа, раият, шунингдек гражданлик мазмунини касб этган. Қолаверса, аждодларимиз сўзлаганларида, ёзганларида камтаришлик юзасидан ўзларини ("мен" сўзини ишлатишчи) одоб юзасидан такаббурлик деб билиб) "Фуқаро", "фақиру ҳақир" деб атаганлар. "Фақиру ҳақир жанобларидан ўғиниб сўрайдики...", "Фақирингизни афв этгайсиз!", "Камина фуқарога изи бергайсиз" ва ҳоказо. Демак, фуқаро сўзи мумтоз адабиётда ва жонли сўзлашувда қўлланилган. Шу сабабли фуқаро сўзи атама сифатида қабул этилиши ва жорий қилиниши асосли ва қонунийдир.

Ҳуқуқий ўрни қонун билан мустаҳкамланган шахснинг давлат ичкарисида ёки ташқарисида бўлишидан қатъи назар, маълум бир давлатта қарашигига фуқаролик дейилади, шундай ҳуқуққа эга шахс фуқаро деб аталади. Ўзбекистон фуқароси Республикамиз Асосий Қонунида, Олий Мажлис қабул қилган тегишли қондаларда белгиланган ҳуқуқлардан фойдалана олади, қонунларда кўрсатиб ўтилган бурчларни бажариш шарт. Ўзбекистон фуқаролари миллати, ирқи, жинси, касб-кори, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, фуқаро сифатида қонун олдида ҳуқуқан тенгдирлар. Фуқароларнинг ўз фуқаролик ҳуқуқларини билиб олишлари ва ҳимоя қилишлари ҳамда бурчларини чуқур англаб етишлари учун уларни ҳуқуқий жиҳатдан тарбиялаб бориш галдаги зарур вазифалардан биридир. Бу маънавий камолот учун ҳам керак.

МИЛЛАТ

Хўш, миллат нима?

Миллат деганда нимани тушуниш керак? Атама тарзида миллат иборасини қандай таърифласа бўлади? Миллат иборасини умрида лоақал бирор марта тилга олмаган инсон бўлмаса керак. Матбуот, радио ва телевидениеда бу ибора эсланмаган кун йўқ. Билар-билмас, тушуниб-тушунмасдан миллат сўзини тилга олувчи ва мақолаларида ёзувчилар ҳам оз эмас.

Аввало шуни айтиш керакки, миллат сўзи масъудият-
ли сўз. Масъудиятни сезмаган кимса бу сўзни тилга олма-
гани маъкул. Уринли-ўринсиз ишлатиб, ўқувчи ёки тинг-
ловчини чалғитиб қўйиши ҳам мумкин-да. Миллат атама-
сини диний маънода ишлатиб, масалан, мусулмон милла-
ти, ислом миллати дегувчилар ҳам бўлган ва ҳозир ҳам
бор. Бутун Ер юзидаги 1 миллиарддан ортиқ ислом дини-
га эътиқод қилувчилар аввало бир миллат вакилларидан
иборат эмас, улар орасида араблар, туркий ва форсий халқ-
лар билан бирга Ғарбда инглиз, фаранг, олмонлардан тор-
тиб, Шарқда япон, индонезиялик, малайзияликларгача,
Африкада эса негрлар ҳам бор. Ислом жаҳоний динлар-
дан бири, унга эътиқод қилувчилар ирқий жиҳатдан ҳам
турличадир. Мусулмонларни ягона ислом миллати деб
эмас, балки Биру Бор Аллоҳ таолонинг бандалари, ҳазрат
Муҳаммад алайҳиссаломнинг умматлари, деб тушунмоқ
жонз. Мусулмончилик — умматлар бирлиги.

Эндикла нуфузи 200 миллиондан ошиб кетган барча
туркий халқларни ягона турк миллати деб ҳисоблаш ҳам
бутунги кунда хато бўлса керак. Тўғри, барча туркий халқ-
лар бир ота — Абултурк (Навоий ибораси)дан, яъни Турк-
ларнинг отасидан тарқалганимиз тарихий ҳақиқат. Лекин
орадан неча замонлар ўтди, Абултурк фарзандлари дунё-
нинг турли миғтақаларида, турли шарт-шароитларда яшаб
келдилар, турли воқеа-ҳодисаларни бошдан кечирдилар,
неча-неча хоқонлар, хонлар, амирлар, ҳокимлар дунёга
келиб кетдилар. Салтанатлар алмашинди, гоҳ мустақил
яшадилар, гоҳ тобеликка маҳкум бўдилар. Натижада ма-
софалар олислиги, ҳаёт тарзининг ўзгачалиги, қўшни дав-
латлар ва халқларнинг бошқа-бошқа бўлганлиги туфайли
туркий халқлар ўртасида узоқлашишлар ҳам, ўзгаришлар
ҳам юз берди. Турмушларида, маданиятларида, диний
эътиқодларида, урф-одатларида ўзига хос жиҳатлар пайдо
бўлди. Масалан, ҳозир асосан Болтиқбўйи давлатларида
яшаётган караимлар (аслида қиримлик) билан ёкутлар
гарчи энг бошда бир отадан тарқалган бўлсалар-да, кўри-
ниши, урф-одати, маданияти, дини жиҳатидан бир-бир-
ларидан анча узоқлашиб кетдилар, караимлар мусовий
бўлсалар, ёкутлар исовий, яъни насроний динига эътиқод
қиладилар. Худди шунингдек, Итил (Волга) бўйида яшов-
чи татарлар билан туркманлар, Онадўлида яшовчи турк-
лар билан Шарқий Туркистонда яшаб келаётган уйғурлар
ўртасида тафовут мавжуд.

Шу мисоллардан кўринадики, барча туркий халқларни
ягона турк миллати дейиш бугунги реал воқеликдан анча

йироқ. Буларнинг барини ўқ томири бир қардош ва ти-
дош халқлар дейиш ҳақиқатга яқинроқдир. Барча турк
халқларни ягона бир миллат дейиш ҳақиқатга тўғри ке-
майди, деган фикрни билдириш билан биз уларни би-
биридан айирмоқчи эмасмиз, бу кайфиятдан мутлақо узо-
миз. Зотан, улар ягона миллат эмас, деганимиз билан узо-
лашиб қолмайди, шунингдек, улар ягона миллат деса-
ягона миллатга айланиб қолмайдилар ҳам, чунки мил-
бўлиб шаклланиш узун тарихий жараёндир. Бу буйруқ б-
лан тезда ҳал бўладиган иш эмас. Ягона ўқидиздан та-
қалган халқларнинг бир-бирларидан узоқлашиш жараё-
лари қанчалик узоқ давом этган бўлса, уларнинг бирла-
шиш жараёни ҳам шунча давом этиши мумкин. Бу жа-
раёни сунъий йўл билан тезлаштириб бўлмайди. Лекин
кишилик жамиятининг ҳозирги тараққиёт босқичида ма-
софалар “қисқарди”, сайёрамиз “кичрайиб” қолди, ўрта
асрларда 6 ой юриладиган манзилга ҳозир 6 соатда тайё-
рада етиш мумкин. Барча соҳаларда узлуксиз борди-кел-
ди қилиш имкониятлари нақалар кенгайди. Бу билан ай-
моқчимизки, туркий халқлар маданият, санъат, адаби-
илм-фан, савдо-сотиқ ва бошқа соҳаларда ўзаро алоқа-
ларни кучайтира борсалар, талабалар ва ўқувчиларни қар-
дошлари диёрига ўқишга юбориб турсалар ўзаро яқинли-
умумийлик кучаяди, шояд туркий халқлар орасидаги ҳозир-
ги айрим тафовутлар камайиб, зарурий муддат ва жараён-
дан сўнг улар бир миллат бўлиб шакллансалар ажаб эмас.
Бунда барча туркий халқлар ва қавмлар учун тушунарли
бўлган умумий тил ва ёзув асосий восита бўлиши эҳти-
молдан узоқ эмас. Буни келажак кўрсатади. Лекин ҳозир-
ги кунда эса бир отадан тарқалган оғанини, опа-сини тил
қардошлар эканимизни унутмаслигимиз, лоақал тез-тез
ёдга олиб, шунга қараб иш юритмоғимиз лозим.

1996 йил май ойида Туркия Жумҳурияти Президенти
Сулаймон Демирэл ва Ўзбекистон Республикаси Прези-
денти Ислам Каримов томонидан ўзбек ва турк халқларин-
нинг абадий дўстлиги ҳақида шартнома имзоланиши бу
йўлдаги улкан тарихий қаламдир. Ҳозирги кунда ҳаётда
хитойликлар қардошлиги, араблар қардошлиги, славян-
лар қардошлиги ғоялари кучайиб бораётган экан, биз тур-
кий халқлар ҳам ўз қардошлигимизни доимо ёдда тутиб
қучайтириб турсак арзийди.

Миллат ҳақидаги тушунчага янада яқинлик киритиш
мақсадида энди турли қиғалар ва мамлакатларда яшовчи
миллатлар ва халқларга оид мисоллар келтирамиз. Кавказ

халқларидан осетинларнинг бир қисми Россия Федерацияси таркибидаги Осетия Мухтор жумҳуриятида яшаса, иккинчи қисми Грузия таркибидаги Осетия Мухтор вилоятида истиқомат қилади. Корейс халқининг икки мустақил давлати — Корея Халқ Демократик Республикаси ва Корея Республикаси мавжуд. Ваҳоланки, иккала давлатда ҳам корейс миллати яшайди. Австрияда олмон миллати яшаса ҳам, ўзларини австрияликлар деб ҳисоблашади. Швейцарияда асосан уч миллат вакиллари — олмон, фаранг ва итальянлар яшайдилар, шу сабабли бу давлат конфедерация деб аталади.

Озарбайжон Республикасида барча озарбайжонларнинг 20 фоизи яшаса, ҳозирги Эрон Ислом Жумҳурияти таркибидаги Жанубий Озарбайжон вилоятларида қолган 80 фоизи истиқомат қилади. Яъни Шимолда 5 миллионга яқини, Жанубда 20 миллиондан ортиғи яшайди. Жаҳонга Рабиндранат Тагор каби буюк ютларни берган бангол халқи дунёдаги кўп сонли миллатлардан бири, нуфузи 250 миллиондан ошади. Ғарбий ҳудудларда яшовчи банголлар Будда динига эътиқод қиладилар, Ҳиндистоннинг Банголия штатининг асосий фуқаролари ҳисобланадилар. Шарқий ҳудудларда яшовчи банголлар ислом динига эътиқод қиладилар, ўз мустақил давлатлари — Бангладеш (бу банголлар юрти деганидир) Республикасига эгадирлар. Диний эътиқоддаги тафовутга кўра бир халқ иккита бўлиб кетгандир. Яқин-яқингача икки Олмония — Германия Демократик Республикаси ва Германия Федератив Республикаси мавжуд бўлиб, сиёсий тузумига кўра икки хил давлат эди. Шўро сиёсатчилари шарқий олмонларни социалистик миллат деб, ғарбий олмонларни капиталистик миллат деб тушунтиришарди. Ҳолбуки, иккала давлатда ҳам ягона бир миллат — олмон миллати яшарди. Кейинги воқеалар — икки олмон давлатининг бирлашуви уша синфийликка асосланган сохта назариянинг пучлигини қатъий исботлаб қўйди.

Юқоридаги мисолларни келтиришдан мақсадимиз шуки, миллат тушунчаси, биринчидан, синфий тушунча эмас. Миллат вакили бўлишлик мулкдор ёки мулкдор эмасликка боғлиқ эмас. Бой ҳам, ўртаҳол ҳам, йўқсиз ҳам бир миллатга мансуб бўлиш ҳуқуқига эга. Миллат тушунчаси синфлардан устувор англатма. Марксчи-ленинчи сиёсатдонларнинг ҳар бир миллатда икки миллат, ҳар бир маданиятда икки хил маданият бор, деган назариялари фақат уйдирмадан иборатдир.

Миллат кишиларнинг жинс тарихий бирлиги, умумий тисодий турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, маданият, онг, руҳият уйғунлиги ва мушгараклиги демакдир. Ўз давлатисиз ўз қиёфасига эга миллат йўқ. Миллатнинг метиндек жинслиги давлатининг қудратига боғлиқ. Ва аксинча, миллатнинг метиндек жинслиги давлатининг қудрати даражасини белгилайди. Миллат ва давлат тушунчаларини бир-биридан айирган ҳолда таърифлаб бўлмайди. Давлатни тузишда, демакким, миллатни шакллантиришда тарихий шахснинг — йўлбошчисининг ўрни ва роли каттадир. Қачонки халқимиз метиндек бирлашиб ва жинслашган бўлса, ушанда ўз буюк давлатига эга бўла олган. Тарихда бунга мисоллар кўп. Амир Темури XIV асрда тарих саҳнасига дадил чиқиб, шундай бирлангирувчилик вазифасини адо этди ва буюк бир давлат — Темурийлар давлатини тузди. Аждодларимиз, уша давр ибораси билан айтганда, туркий қавм тарқоқтикка барҳам бериб, туркий миллат бўлиб шаклланди.

Миллатнинг жинслик даражаси узғариб турадиган нарса. У гоҳ мустаҳкамланади, гоҳ заифлашши ҳам мумкин. Темурийлардан кейин миллатимиз жинслиги анча заифлашди, фақат XVI асрда Абдуллахон II даврида бирмунча кучайди-ю, бу ҳол, афсуски, узоқ давом этмади. Яна парокандалик бошланди. Ягона Туркистон парчаланиб кетди. Шимолий, Шарқий ва Жанубий Туркистон ҳудудлари ўзгалар томонидан истило қилинди. Марказий Туркистоннинг ўзида ҳам ягона давлат бўлмади, учта, баъзан эса ҳатто бешта давлат бир-бири билан уришиб яшади. Натижада таназул ёқасига келиб қолиб, охир-оқибатда чоризм истилосига дучор бўлди. Демак, миллат тақдирида давлат, давлат қисматида миллат ҳал қилувчи омиллардан ҳисобланар экан.

Миллат фақат бир халқ вакилларидангина иборат тарзда шаклланмайди. Ҳозирги ўзбек миллатининг таркиб топишида барча туркий қabila ва уруғлар, олис ўтмиш, тарихдан илгариги замонлардан бошлаб Туронзаминда яшаб келаётган аждодларимиз, шунингдек, қадим Суғд эли, Хоразм эли ва бошқалар ҳам ишгирок этганлар. Бу ҳол тилимиз, дилимиз, қиёфамиз, урф-одатларимиз, турмуш тарзимиз, маданият, санъат, адабиёт ва меъморчилигимизда, бординки, меҳнат қуролларимизда ҳам зуҳур этиб турибди. Маълумки, ўзбек миллати келиб чиқини жиҳатидан туркийдир. Лекин қонимизда бошқа ирқ қони томчилари ҳам йўқ эмас. Ўзбек миллати диний жиҳатдан ислом

диниға ихлос билан эътиқод қилади, бошқа диндаги миллатдошларимизни ҳозир учратиш амримаҳол.

Ёзма адабий тил ва ягона миллий тил деган тушунчалар бор. Анча ривожланган элат ва халқларда ёзма адабий тил мавжуд бўлади. Илк ёзма манбаларимиз Урхон ҳоқон Онасой бўйларида давлат қурганида битилган бўлса, Аҳмад Юғнакий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиблар ёзма адабий тилимизга тамал тошини қўйганлар. Ягона миллий адабий тилимиз XII асрдаёқ шаклланиб бўлган эди. Бунга Туркистон ири Аҳмад Яссавийнинг "Ҳикмат"лари якқол исбот бўла олади. "Ҳикмат" тили XVI аср фарзанди Бобур тилига ҳам, XX аср муаллифлари Абдулла Қодирий. Чўлпонлар тилига ҳам ўхшашидир.

Ягона миллий тилимизни Хоразмда Кутб Хоразмий, Сулаймон Боқирғоний, Рабғузӣйлар, Мовароуннаҳрда Саккокийлар, Ҳиндистонда Ҳофиз Хоразмийлар, Рум элида Жалолиддин Румий, Насимийлар, Озарбайжонда Ҳокониӣлар қўллаб, бойига бордилар. Алишер Навоий ягона адабий тилимизнинг шуҳратини шу қадар баланд кўтардики, бу тил куёши ёғдуларидан Чиндан Румогача, Ҳиндистондан то Сибир, Олтой ва Итил бўйларигача туркий эллар, нафақат туркийлар, барча элу элатлар баҳраманд бўлдилар, яъни ҳазрат Мир Алишер бобомиз барча туркийларни якқалам қилдилар.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаш жоиз. Ягона адабий тил яратишни фақат бир сиймога нисбат бериш, гарчи у сиймо даҳо бўлса-да, бизнингча, тўғри эмас. Тил — илоҳий неъмат, у халқ даҳоси билан сайқал топади. Халқ даҳоси алоҳида даҳолар қудратидан қудратлидир. Зотан халқ даҳоси ўз фарзандлари даҳоларидан таркиб топади ва уларда зухур этади. Алишер Навоий бобомиз эса туркий тил, адабиёт, санъат, тафаккур, тасаввуф, шариат, фан, маданият ва давлатчилик бобидаги даҳоларимиздан биридир. Шундай қилиб, ягона миллий тилимиз VII асрда шаклланиб бўлган экан, кейин эса гоҳ ривож тонди, гоҳо турғунликка учради, лекин ҳамма вақт сақланиб қолаверди ва бизгача етиб келди.

Миллат, бир сўз билан айтганда, маънавият бирлигидир. Маънавият — давлат асоси, давлат эса маънавият суянчиги.

Рус истилоси ва шўролар сиёсати туфайли маънавий тапазулга учраганимиз оқибатида ўзбек миллатининг миллий хусусиятларига жиддий путуретди. Чунки маънавиятга суянчиқлик қиладиган ўз миллий давлатимиз йўқ

эди. Шу сабабли келгусида барча миллатлар бирлашиб кетадилар, деган назария ҳар томонлама тарғиб қилинди. Бу ҳақда Ўзбек Совет Энциклопедиясининг 7-жилди, 228-саҳифасида шундай фикр олға сурилган: "Иқтисодий, маданий ва социал-сиёсий ҳаётнинг интернационал бирлиги социалистик миллатлар учун характерлидир. Кишиларнинг янги интернационал умумийлиги сифатида совет халқининг ташкил топиши марксизм-ленинизмнинг миллатларнинг яқинлашуви ва етук коммунистик жамиятларнинг тўла қўшилиб кетишлари ҳақидаги башоратини тасдиқламоқда".

Бу гапларни ўқир эканмиз, яқин ўтмишимизда қандай машъум кулфат бошимизга таҳтика солиб турганига яна бир карра амин бўламиз ва бутунги истиқлол куллари-нинг қадрини янада чуқурроқ англаб стамиз.

ЖАМИЯТ ЖИЛОЛАРИ

ОИЛА

Барча нарса жуфт-жуфт бўлиб яратилган экан, жуфт бўлиб яшаш табиат тақозосидир. Лекин оила бўлиб яшаш барча махлуқот орасида фақат Одам наслига хосдир. Ер юзида биринчи оилани Одам Ато билан Момо Ҳаво тузишган. Улар узоқ айрилиқдан кейин бир-бирларини жуда соғиниб қолишгач, дийдор кўришганлар. Муҳаббат тарихи ҳам биринчи отамиз ва биринчи онамиздан бошланади, десак, янглишмаймиз. Муҳаббат жуда қадим нарса, лекин уни ҳар бир юрак янгилайди, деганида шоир минг бор ҳақдир.

Маълумки, оила жамиятнинг биринчи ва бирламчи заррасидир. Жамият ана шу кичик зарралардан ташкил топади. Лекин у шунчаки зарра эмас, тирик вужудлар иттифоқидир. Ҳар бир тирик вужуднинг ўзи алоҳида бир олам. Ер юзида агар 5 миллиарддан ортиқ одам яшаса, уларнинг ҳар бири ўзига хос феъл-атворга эга, бир одам иккинчи одамдан нимаси биландир фарқланади, бу ёруғ жаҳонда бир-бирини айнан такрорлайдиган кишилар йўқ. Одамларки бетакрор эканлар, оилаларнинг бир-бирига ўхшамаслиги ўз-ўзидан аёндыр. Эр ва хотин — икки тирик вужуднинг, икки оламнинг ўзаро иттифоқидан пайдо бўлган учинчи бир олам — бу оиладир. Иттифоқ иборасида аҳиллик, тотувлик, деган маънолар ҳам бор, албатта. Агар оила ҳақиқатан тинч-тотув, аҳил бўлса, олам гулистон. Акс ҳолда турмуш дўзахга айланади, оила эса зиндоннинг ўзи бўлади-қўяди, эр ва хотин эса бир-бирига рақиб ва рақоба бўлиб қоладилар, бунинг жабрини эса улардан кўра болалари, яқин қариндошлари тортадилар. Жамиятга моддий ва маънавий зиён етади.

Дарҳақиқат, оила фақат эр ва хотиннинг ўзидан иборат эмас. Оила эр-хотин, уларнинг бола-чақалари, энг яқин

туғишганларидан иборат кишилар гуруҳи, бошқача айтадиганда хонадондир. Оила одамларнинг табиий, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий муносабатларига асосланган ижтимоий бирлигидир. Табиий муносабат дейилганда, эр-хотиннинг муносабатлари, бола кўриш; иқтисодий муносабат дейилганда, мулкий муносабатлар: уй-рўзгор, ҳовли-жой — боғ-бағи — кичик ватан; ҳуқуқий муносабат дейилганда, ички қонун давлат йўли билан қайд этиш назарда тутилмоқда. Оила расмий тус олган тақдирдагина, эр хотини олдида, фарзандлари ота-оналари олдида масъулиятли бўлганда, фарзандлари ота-оналари олдида масъулиятли бўлганда, маънавий муносабат дейилганда эса эр хотин, ота-она ва болалар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, меҳр-оқибат, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия каби инсоний туйғулар ва талаблар кўзда тутилмоқда.

Оила аъзолари бир-бирлари билан умумий турмуш ўзаро иқтисодий-мулкий, ҳуқуқий, ахлоқий, руҳий алоқалар билан боғланади. Оиланинг биринчи вазифаси ўз насаб-насабини давом эттиришдан, солиҳ ва солиҳа фарзандларни тарбиялашдан, оила аъзоларининг тирикчилигини, бу вақтинги кўнгилли ўтказишни таъминлашдан иборатдир.

Оилавий муносабатлар нисбатан мустақил ҳолида бўлиб оиланинг ички ишларига ҳеч ким худа-беҳуда аралашилга ҳақли эмас. Шу сабабли оила муқаддас ва дахлсиз ҳисобланади. Рамзий қилиб айтсак, оила ўзига хос кичик бир мухтор давлатдир. Лекин оила осмондан тушмайди, оила жамият ташқарисида эмас, унинг таркибидадир. Оилавий муносабатлар жамиятдаги мавжуд ижтимоий, иқтисодий, мафкуравий ва маънавий муносабатлар билан боғлиқланади ва улар таъсирида ўзгариб бораверади. Оилавий муносабатлар жонли, ўзгарувчан жараёндир. Шунга қўра ҳар бир жамият ўзига мос ва хос оила турини таъинлайди ва шакллантиради. Масалан, XII асрдаги ўзбек оиласи билан бугунги ўзбек оиласи ўртасида муайян фарқлар бор.

ЎЗБЕК ОИЛАСИ

Ўзбек оиласининг дунёдаги бошқа оилаларга ўхшаш томонлари кўп. Шу билан бирга унинг ўзига хос жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Халқимизда, никоҳ энг аввало Арши аъло ўқилур, кейин эса ерда, деган нақл беҳудага айтилмаган. Ота-боболаримизнинг азалий тушунчалари бўйича, никоҳ — илоҳий аҳд, оила — муқаддасдир. “Хотинларимиз зироаттоҳишгиздирлар”, дейилади Куръони каримнинг

Бақара сураси, 223-оятда. Бу сўзлар билан оила тузишдан биринчи муддао — фарзанд кўриш эканига ишора қилинмоқда.

Маълумки, Ҳадиси шарифларнинг муайян қисмида ахлоқ-одоб, маънавият, оиланинг поклиги ва мустаҳкам бўлишига оид қимматли фикрлар мавжуд:

“Кимгаки Аллоҳ таоло солиҳа хотин насиб этган бўлса, динининг ярмига ёрдам қилибди, қолган ярмига ўзи тақво қилсин”. Эрни эр қиладиган ҳам, қаро ер қиладиган ҳам хотин, деган ўзбек халқ мақолини эсласак, бу ҳадисга шарҳнинг ҳожати қолмайди.

“Хотинларнинг баракотлироғи уйланиш харажатлари енгилдир”. Демак, ҳалдан ташқари дабдабали туй қилиб, қарзга ботиб, хонадондан қўғ-баракани қўғармаслик керак.

“Хотин киши қовурғадан яратилган. Агар сен қовурғани туғрилайман десанг синдирасан, муроса қилу у билан яша”. Демак, аёлни аёл деб билиб, унинг турли хархашаю инжиқликларига, ноз-фироғу эркаликларига, таманною истиғноларига чидамоқ, қисқаси, бир гапдан қолмоқ зарур. Эр эркактик мақоми — тахтидан гушмаслиги лозим. Муросаю малора деб мана шунга айтилади.

“Қайси бир хотин эрининг розилигисиз уйидан чиқса, Аллоҳнинг ғазабида бўлади, то қайтиб келгунича ёки эри рози бўлгунча”. Бу ҳақда халқимизда “Эр рози — худо рози” деган ибора бор.

“Қайси бир хотин сабабсиз эридан талоқ сўраса, жаннат ҳиди унга ҳаромдир”. Ваҳоланки, ривоят қилиншларича, жаннат ҳиди қирқ минг йиллик масофадан келиб турар экан!

“Хотин кишига энг ҳаққи кўп киши эридир, эркак кишига энг ҳаққи кўп киши онасидир”. Чиққан қиз чи-йириқдан ташқари, дейди халқимиз. Тарбияли, оғир-босиқ, оқила она турмушга чиққан қизига ҳар гал кўрганида “кўёвимни ҳурмат қил” деб тайинлаб туради. Келини билан ўз угли ўртасида гап қочганида келинининг ёнини олади, келинини ўз қизи ўрнига қўйиб кўради.

“Агар бир шаҳарда лоақал бир аёл бир марта бузуқлик қилганига кириб ҳароми орттирса, бу шаҳардан қирқ йил файзу баракот кўтарилиб кетади”. Бас, шундай экан, маънавий камолотсиз моддий фаровонликка эришиб бўлмайди. Оила поклик-софликка, садоқатга асосланиши керак.

“Аёлларни фақат улуг одамлар ҳурмат қилади. Уларни фақат пасткаш одам ҳўрлайди”. Аёлларни ҳар ким ўз мо-

моси, ўз онаси, ўз эгачи-сиңигиллари сифатида ҳурмат-иззат қилиши лозим. Шундагина у инсониятнинг давомийлигига ҳам ўз ҳиссасини қўшган бўлади. Аёлларни ҳурлаш ҳам ҳар хилдир. Ёнг тубан ҳурлаш эса аёлни нонок йўлга етаклашдир. Демак, аёлни нопокликка етаклаган эркак насткандир.

“Кимки зино қилса, ундан иймон чиқиб кетади”. Иймонсиз кимса одам қиёфасидаги шайтондир.

“Хотин-қизларнинг номусини ҳимоя қилиш, уларни қизғаниш иймондандир. Қизғанмаслик эса мунофиқликдандир”. Тили бошқа, дили бошқа кимсани мунофиқ дейилади. Рашик — севги соқчиси!

“Аллоҳнинг ҳалол қилган нарсалари ичида Унга энг ёмон кўрингани — талоқдир”. Демак, ҳуда-беҳудага оғиздан “талоқ” сўзини чиқариб кўборавермаслик керак экан.

“Эркак кишининг жамоли — тилидир”. Аёлниң жони кулоғида ҳам бўлади. Ширин сўз — жон озиғи!

“Ҳақиқий мўмин деб хушхулқ ва аёлига нисбатан хушмуомала кишига айтилади”. Демак, мусулмончилиқнинг шартларидан бири ўз жуфти ҳалолига хушмуомала бўлиш экан.

“Киши дўстининг динида бўлади. Ҳар бирингиз кимни дўст тутмоқдасиз, қараб дўстлашинг”. Дунёда буюк дўстлик эр-хотинликдир, улар бир-бирларига ширин жонларини ишониб топширишади! Уйланишда, турмушта чиқишда — ўзига бир умрлик дўст танлашда етти ўлчаб бир кесмоқ керак. Кўз очиб кўрган одамингиз дунёда фақат битта бўлади, уни такрорлаб бўлмайди.

“Агар киши жуфти ҳалолига жилмайиб (севиб) боқса, у ҳам эрига жилмайиб боқса, Аллоҳ таоло ҳам уларга раҳмат назари билан қарайди, агар қўлидан ушласа, гуноҳлари панжалари орасидан тўкилади”. Эр-хотинининг уриши — дока рўмоннинг қуриши. Бунда ташаббус эр томонидан бўлгани маъқул. Камтарлик камолга ҳам, муродга ҳам етказди.

“Эр-хотин — қўш ҳўкиз” дейилади ўзбек халқ мақолида. Сал тўнорироқ айтилган бўлса-да, унда оиланинғ ус-тунлари бўлмиш эр ва хотин, яъни ота ва она оиланинғ қувончида ҳам, ташвишида ҳам, рўзгор тутишда ҳам, фарзандларига яхши таълим-тарбия беришда ҳам тенг шерик. ҳамкору ҳамжиҳат эканликлари уқтирилади.

Ёнг қадимги олатимизга кўра, ўзбек оиласи ҳам тўйдан бошланади. Халқимиз саховатли халқ. Топганини эл-юрт олдига қўйсам, дейди. Халқимизни тўйсеварликда айблаб

бўлмайди. Гар айбласак, ўз-ўзимизни камситган бўламиз. Тўйсеварликни саховатпеналик фазилатларидан бири, деб қарамоқ керак. Тўй қилиш азалий удумимиз, туркларнинг этаси — Абултурк бобомиздан, Алпомишу Алп Эр Тўнгалардан буён давом этиб келаётган, халқнинг қон-қони, жон-жонига, шуурига сингиб кетган меросий одат. “Тўй қилишнинг нима кераги бор, фалончи-фалончи жойларда бундай одат йўқ-ку”, дегувчи айрим кимсаларнинг “мулоҳаза” ларига қўшилиб бўлмайди. Тўйсиз, яъни жамоатдан яширин ҳолда “оила” қурилаётган жойларда қўйди-чиқди кўп эканини бир эсланг! Тўю маъракаларимизга ўринсиз тош отиш инсофдан эмас. Лекин тўй баҳона сохта обрў олиш итинжида кимошарга исрофгарчилик қилиётганларни ҳам оқлаб бўлмайди. Хўп, бор одам топар, йўқ одам нима қилади? Тўю маъракаларда “мусобақа” эмас, хайр-саховат устувор бўлгани маъқул.

Оилани мустаҳкамлашда ҳуқуқий, диний билимлар тарғиб-ташвиқотининг аҳамияти ҳам катта. Шариатга доир, оила ва никоҳ масалаларига бағишланган, ёшларни жисмонан ва руҳан оила қуришга тайёрлашга қумаклашадиган дунёвий ва диний адабиётларни нашр этишга жиддий киришиш лозим.

Шўролар даврида ҳам, ҳозир ҳам домла-имом томонидан никоҳ хутбасини ўқитмай турмуш қураётган келин-куёвлар халқимиз орасида йўқ ҳисоби. Тўғри, илгари никоҳ пинҳона ўқитиларди. Никоҳ ўқитиш ҳозир мутлақо ошкоралашган. Лекин ЗАГСдан ўтиш “Бахт уйи” да, никоҳ ўқитиш масжид ва хонадонларда бўлмоқда. Шу икки маросимни бирлашгириш ва бир жойда — “Никоҳ ва оилавий маросимлар уйида” ўтказишни давр тақозо этмоқда. Бу амалдаги Конституциямизга ҳам зид эмас. Тошкентнинг Кўкча даҳасидаги “Исломобод” марказида худди шундай қилинмоқда, келиннинг шаръий маҳри белгиланиб, бу ҳақда унга васиқа топширилмоқда. Ҳаёт мураккаб, турмуш тасодифлардан холи эмас. Эҳтиёт чораси сифатида кафолатнома керак. Мабодо турмуш бузилса, ёш она қўлида боласи билан бошпанасиз қолмайди. Бу ташаббусни бутун жумҳурият бўйича кенг ёйиш мақсадга мувофиқдир. Умуман, келин тушириш орзусида юрган ота-оналар тўй бошлашдан олдин келин-куёвнинг, туғилажак невараларининг старли ва қулай бошпаналари бўлиши ҳақида қайғуришлари лозим. Энди ариза ёзиш билан текнига уй-жой олиб бўлмайди. Меҳнат ва фақат ҳалол меҳнат билан бошпанали бўлиш мумкин. Ёшларни ҳам мулк-

дорлик руҳида тарбиялаш, уларга шахсий мулк муқаддас ва дахлсиз эканлигини тушунтириш, шунга олатлантириб бориш керак. Моддий таъминоти яхши, уй-жойли оила-ларда қўйди-чиқдилар нисбатан кам эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

Болалар тарбиясида отанинг қаттиққўллиги, онанинг меҳрибонлиги ҳал қилувчи омиллардандир. Оиладати умумий соғлом иқлим, меҳр-муҳаббат, оқибат, ўзаро ҳурмат, тинч-тотувлик, ота-онанинг билим савияси, иймон-эътиқодчилиги, дунёвий ва диний илм-маърифатдан хабардорлиги, нималарни биринчи даражада, нималарни охириги ўринда қўриши, етакчи юзанинг қасдқа йўналганлиги, пулга ва пулдорликка, моддий ва маънавий бойликка муносабати ва шу каби жуда кўпгина нарсаларга ҳам боғлиқ.

Ҳозир жумҳуриятимизда 23 миллионга яқин аҳоли яшаса, шундан 10 миллион 800 минг нафари эркаклар, 12 миллиондан ортиғи хотин-қизлардир. Демак, диёримизда аёллар эркаклардан анчагина кўп. Миллатнинг давомийлиги учун масъул зот бўлмиш аёлларнинг маънавий қиёфаси қайси томонга қараб ўзгармоқда — бу ҳаёт-мамоғ масаласидир.

Маънавиятсиз моддий фаровонликка ҳам, умумтараққиётга ҳам эришиб бўлмайди. Маънавий қашшоқлик миллий таназзулга олиб боради. Ноҳалол аёлдан ҳалол фарзанд дунёга келмайди. Умуман, нопок аёлни Она дея шарафлаб бўлмайди. “Қуш уясида кўрганини қилади”, “Онасини кўриб, қизини ол” деган мақоллар беҳудага айтилмаган.

Ўзбек оиласининг ташқаридан сезилмайдиган ўзига хос ички қонуи-қоидалари, ахлоқий меъонлари бор. Аввало, ўридан барвақт туриш шарт. Ризқ-рўз тонгда улашилади. Кимки ғафлат босиб, ўринда ётаверса, ризқидан қуруқ қолади, дейилади. Барвақт турилган кўни иш, ўқишнинг унумли бўлиши ҳаммамизга маълум. Қолаверса, тонги ҳаво мусаффо бўлади, кишининг соғлиғи учун фойдали, кайфиятини ҳам тетик қилади.

Иккинчидан, юз-қўлни ювмасдан ҳол-аҳвол сўралмайди; юз-қўлни ювилгандан кейингина кичиклар катталарга салом берадилар. Аёллар нонушта ҳозирлайдилар. Қизлар, келинлар ҳовли-руя, куча эшиги олдини сутириб, сусениб қўядилар. Бу иш оқшомда ҳам такрорланади.

Нонуштага, умуман дастурхонга биринчи бўлиб она-ларнинг ёши улуғи қўл уради, табаррук нонни ҳам ушатади.

Иш ёки ўқишга оиланинг ёши улуғидан, дейлик, ҳаёт бўлсалар боболардап, бувилардан фотиҳа олиб кетилади. Қайтишда ҳам аввал уларга учрашилиб, салом берилади, ҳол-аҳвол сўралади. Улар бундай иззат-ҳурматдан мамнун бўлиб, ёшларни дуо қиладилар. Бир оғизгина ширин сўз оламнинг чарчоғини ёзиб юборади, асабини жойига келтиради, руҳини тетиклаштиради. Одам одам бўлиб яратилганлигидан, оиласи борлигидан ғурурланади. Мана шунинг учун ҳам оилани роҳат-фароғат, тинчлик-хотир-ҳамлик маскани дейдилар.

Оила одобига кўра катта ёштилار болаларга, балоғатга етган фарзандлар, келинлар катталарга очик-сочик ҳолда кўринмайдилар, бачкана қилиқ қилмайдилар, пардасиз сўзларни айтмайдилар, сижираш ҳурмат белгиси ҳисобланади. Кўчага уй кийимида чиқилмайди, биров сўраб келганда, куча эшик олдида маҳтал қилиб қўйилмайди, дарҳол уйга таклиф қилинади. Меҳмон кутилганда болалар оёйда кийингирилиб, суғурги каби нарсалар кўздан четга олиб қўйилади.

Айтаверсак, ўзбек оиласининг фазилатлари кўп. Шу билан бирга унинг сирли томонлари ҳам бор. Бу энди ҳар бир оиланинг ўз ички иши. Уларни гапириш одобдан эмас. Чунки оила дахлсиз, муқаддас даргоҳ.

Оила — миллат парвози учун илк учиш майдони!

Ўзбек оиласи болажонли оила. Бу ҳам бизга суннатдир. Ҳазрат Муҳаммад пайғамбаримиз ўз ҳадиси шарифларида марҳамат қилиб айтибдиларки, “Мен қиёматда ўз умматларимнинг кўп бўлиши билан севинишми истайман”.

Ҳозирги кунда, бизнинг кузатишимизча, шаҳар хонадонларида асосан бобо, буви, ота, она, бир неча ўғил-қизлар, келин ёки келинлар, неваралар, ҳатто чеваралар яшайдилар. Бу борада қатъий ҳисоб-китоб йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки, юқорида айтганимиздек, ҳар бир оила ўзига хос бир олам. Таркибий жиҳатдан бири иккинчиси-га ўхшамайди. Кўп қаватли уйларда яшовчи хонадонлар аъзолари ҳовлиларда яшовчилардан кам, албатта. Шаҳар-тиқ оиладан эса қишлоқ оиласининг аъзолари кўп. Бу уй-жой шароити ва азалий анъанавий омилларга боғлиқдир.

Шароит кўтарса, уй-жой етарли бўлса, моддий, энг муҳими, фарзандларни маънавий жиҳатдан етук қилиб тарбиялай олишга кафолат бўлса, кўн фарзандлилик ўзини оқлайди. Гап миқдорий кўпайишда эмас, маънавий сифатда. Агар фарзандлар ҳам жисмоний, ҳам ахлоқий, ҳам маънавий камолотга ета олсалар, бунга нима етсин! Бу —

жамият бойлиги, авлодлар давомийлигини таъминловчи асосий омилдир.

Оилавий турмуш шундай сир-синаотлики, баъзан тўнғич фарзанд комил чиқади, баъзан эса кенжатой оила шухратини оламга достон қилади. Болажонлик қариндошларнинг кўп бўлишига олиб боради. Қариндошлар одамнинг ҳам молдий, ҳам маънавий таянчи ва суянчидир. Ўрта оқибат бўлса бас. Оқибатли қариндошлар даврасида яшаш борди-келди қилиш завқлидир. Бобо, буви, ота, она, амаки, амма, тоға, хола, ака, ука, она, сингил, ўғил, қиз, жиян, келин, куёв, невара, эвара, чевара, бўла (холанинг ўғли), куда-анда (қуданинг қудаси анда дейилади, куда-анда ибораси шундан келиб чиққан), қайнота, қайнона, қайиноға, қайини, қайинэгачи, қайинсингил, овсин ва шу каби ўғлиаб сўзлар қариндошлик даражаларини билдиради. Буларнинг бош омили болажонликдир. Болажонлик бўлмаса, бу сўзлар, бу тушунчалар пайдо бўлмасди.

Биз ушбу китобни ёзиш асносида истиқболни белгиловчи статистика ташкилотлари, болалар соғлиғи учун масъул соғлиқни сақлаш муассасалари, фуқаролик ҳолатларини қайд қилиш бўлимлари (ЗАГС), тиб, социолог ва аҳолишунос олимлар билан, маҳалла оқсоқоллари ҳамда боғча ва ясли мудиралари билан мулоқотда бўлиб, туғилишнинг ҳозирги аҳволи билан қизиқдик. Уларнинг берган маълумотларига кўра республикамізда турғунлик йилларига қараганда ҳозир болалар ўлими кескин камайган, туғилиш нисбатан кўпайган, болалар ва оналарнинг саломатлиги анча яхшилانган. Бу ёш авлодни жисмонан етук, маънавий баркамол қилиб вояга етказиш йўлида республика ҳукумати изчил ва режали асосда амалга ошираётган тadbирларнинг самарасидир. Шунини таъкидлаб ўтиш жонизки, Ўзбекистонда ирқи, миллати, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, барча оилалар ва уларнинг фарзандлари қонун олдида ҳуқуқан бир хил мавқедадилар, имтиёзлардан ҳам баб-баравар фойдаланадилар. Бу ҳолат Ўзбекистон Конституцияси ва бошқа қонунлар билан кафолатланган.

Ўзбекистоннинг нуфуси ҳар йили ўртача 450-500 минг кишига кўпаймоқда. Шўролар замонида аҳоли ташқаридан кучириб кеттириувчилар ҳисобига ҳам кўпайган бўлса, эндиликда туғилиш ҳисобига ортмоқда. Маълумки, аҳолининг табиий кўпайиши геометрик прогрессия (ҳанда-савий карра) бўйича юз беради. Демак, XXI асрнинг иккинчи йилларида республика аҳолиси 26 миллионга бориб қолар.

иш кутилмоқда. Бу ҳол бир томондан қувонарли бўлса, иккинчидан, қатор муаммоларни ҳам келтириб чиқаради. Мамлакат аҳолисини озик-овқат, уй-жой, иш билан таъминлаш, ёш авлодни ўқишга, таълим-тарбияга тўла жалб этиш осон иш эмас. Бунинг устига, республикамизда фуқароларнинг ўртача умри тобора ортмоқда, яъни пенсияерлар сафи йилдан йилга кўпаймоқда. Истиқбол режаларини белгилашда ана шу икки ҳолат назарда тутилиши жоиздир.

ОТИНЛАР

Ўтмишда илмий эркаклар “мулло”, ўқиминли аёллар ҳам “отин” дея эъзозланганлар. Оила мустақамлиги, покчилиги, тинч-тотувлиги учун биринчи навбатда ушандай тушунган кишилар масъул бўлишган. Муллолар эркаклар орасида, отинлар аёллар даврасида таълим-тарбия ишларини олиб боришган. Тарғибот-ташвиқот ўчоқлари асосан иккита бўлган. Бири — маҳалла ёки қишлоқ масжиди, иккинчиси — отинойилар мактаби. Ҳам ташқаридан, ҳам ичкаридан никоҳнинг илоҳий аҳд, оиланинг муқаддас эканлиги ва шу каби тушунчаларнинг кенг тарғиб-ташвиқ қилиниши асрлар бўйи ўз самарасини бериб келган. Аёллар юрагига аёллар чуқурроқ кириб бора оладилар. Бунинг аждодларимиз яхши ҳис этишган.

Тарихдан маълумки, деярли барча буюк боболаримизнинг оналари ўқиминли бўлишган. Ибн Синонинг оналари Ситорабону ҳам, Мирзо Улуғбекнинг оналари Гавҳаршодбегим ҳам, Навоий бобомизнинг волидалари ҳам, Бобур Мирзонинг оналари Қутлуғ Нигорхоним ҳам етук билим эгалари эдилар. Ўтмишда Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Қўқон, Наманган, Марғилон каби кўҳна шаҳарларимиздаги, йирик қишлоқларимиздаги деярли ҳар бир маҳаллада отинойилар бўлган, улар ўз уйларида мактаб тутиб, қиз болаларга савод ўргатишган. Мумтоз адабиётимизнинг вакиллари бўлмиш шоирларимизга отинойилар муаллимлик, мураббийлик ва устозлик қилишган. X асрдаёқ Туркистонимизда донгдор шоиралар етишиб чиққани билан фахрлансак арзийди. X асрда яшаб, ижод этган Робиа Балхий, XI асрда яшаган Оиша Самарқандий, XII асрда яшаган Муниса, XIII асрда яшаган Мутриба бегимларнинг номлари ажойиб шоиралар сифатида тарихда қолган.

Меҳрий, Ниҳоний, Иффатий, Жамила, Гавҳарбегим, Дилшод Хотун каби шоираларимиз эса Алишер Навоийга замондош бўлишган.

Бобурийлар хонадонига мансуб соҳибаи девон Зебуннисобегим, Гулруҳбегим, Нуржаҳон, Жаҳоноро, Салима каби ўнлаб шоиралар, “Бобурнома”нинг узвий давом бўлиши “Хумоюннома”нинг муаллифи Гулбаданбегим ҳам илк сабоқни отинлардан олишган.

Шоира ва отин Увайсий шоира ва малика Нодиранинг устозидир. Шоира Анбар отин қанчалаб марғуба қизларнинг саводини чиқарган. Муаззамхоним, Нозимахоним, Қамбарнисо каби ўнлаб шоираларимиз ҳам маҳалла мактабларида — отинойилар қўлида таълим олиб, адабиёт оламига қадам қўйганлар. Хуллас, отинлар ўтмишида маърифий-маънавий ҳаётда катта ўрин туташлар. Улардан тошкентлик Муборақхон, Баншоратхон каби маърифатпарвар отинларнинг муборак номлари қомуслардан ўрин олган.

Афсуски, шўролар даврида отинлар фаолияти тўсиқга учрайвериш, аста-секин барҳам топиб кетган эди. Мустақиллик шарофати билан сулғи йилларда диёримизда аста-секин отинойилар ва уларнинг мактаблари пайдо бўлмоқда. Ҳозир пойтахтимизнинг турли даҳаларида Ўтиборхон, Озодахон, Саидахон сингари ўнлаб отинлар фаолият олиб бормоқдалар. Олий ёки ўрта махсус ўқув юр்தларини тамомлаган, дунёвий билимдан ташқари диний билимдан ҳам яхшигина хабардор бу зиёли аёллар маҳалла йиғинларида, турли маърака ва зиёфатларда, хотин-қизлар ташкилотларининг анжуманларида фаол қатнашмоқдалар. Ўтиборли жойи шундаки, замонавий отинларимиз ўзбек, рус ва араб тилларини билишади. Янада қувонарлиси шуки, илғор аёлларимиз инглиз тилининг оламари мавқеини тезда илғаб олиб, шу тилни фарзандларига ўргатиш учун саъй-ҳаракат қилмоқдалар. Чунончи, Кўкча даҳалик инглиз тили муаллимаси Хурриятхоним қўшнилариининг ёшли қизларига ўз уйида жамоатчилик асосида инглизчадан сабоқ ўргатмоқда.

Замонавий отинойилар фаолиятини жумҳурият миқёсида кенг тарғиб қилиш, зарур бўлса уларга керакли шарт-шароит яратиб бериш, тегишли адабиёт ва қўлланмалар билан таъминлаш лозим, деб ҳисоблаймиз. Бу масалани Халқ таълими вазирлиги, Хотин-қизлар қўмитаси, “Соғлом авлод учун” ва “Маҳалла” жамғармалари эътиборига ҳавола қиламиз. Диний ишлар қўмитаси ва Мовароуннаҳр мусулмонлари диний бошқармаси ҳам замонавий етук

отинлар тайёрлашга эътиборни кучайтирсалар, мақсадга мувофиқ бўлур эди.

КАФОАТ

Аждодларимизнинг оила қуришда, келин тушириш ва қиз чиқаришда ўз талаб ва тушунчалари бўлган. Бу нарса ХП асрда Фарғона водийсида туғилиб, Самарқандда вафот этган улуг аллома Бурҳониддин Марғиноний томонидан тасниф этилган “Ҳидоя” (“Ҳидоя фи фуруль ал-фиқҳ”) асарида “Кафоат” деб аталади. Кафоат сўзининг татаввий маъноси тенгликдир. Қонун тилида эса “Кафоат” атамаси эр ва хотин ўртасидаги тенгликни билдиради.

Никоҳда икки гомон тенг ва бир-бирига муносиб бўлиши шарт. Агар шундай қилинмаса, турмуш бўлмайди, эрнинг хотиндан, хотиннинг эрдан кўнгли тўлмайди. Келин ва кўёв насл-насабда, ижтимоий мавқеда, билим-савияда, мил-фаросатда, имон-этиқолда, мулкдорликда бир-бирига яқин бўлишлари аълодир. Лекин келин биров қуйроқ қаражала бўлса ҳеч гап эмас, чунки эр оила раҳбаридир. Аммо аксинча бўлса, келин ўзини камситилган ҳисоблаши мумкин. Бунинг устига, кўёвнинг оила раҳбари сифатидаги мавқеига пугур етади. Кўпни қўрган, тажрибали ота-оналар қуда-аида бўлишда узоқни кўзлаб иш тутишлари бежиз эмас, албатта. “Тенгини топсанг, текин бер”, деган халқ мақоли замирида ҳам кафоат тушунчаси ётади.

МАҲАЛЛА

Кўшнларнинг тарихан шаклланган, оиладан кейинги бирлиги — бу маҳалладир. Маҳаллани, агар таъбир жоиз бўлса, йирик бир оила дейиш мумкин. Ўтмишда ҳар бир маҳаллада асосан бир касб-кор одамлари — ҳамкасабалар истиқомат қилинган. Маҳаллалар шунга қараб номланган: наргарлик, мистгарлик, кўнчилик, парчабоб, қоникчилик, шўюкчилик, эгарчи, темирчи, тақачи, ўқчи ва ҳоказо. Ҳозирги кунда замона зайти билан бир маҳаллада турли касб-кор кўшнлари яшайди. Лекин шу билан бирга, асосан ҳамкасбларнинг хонадонлари яшайдиган маҳаллалар ҳам йўқ эмас. Масалан, “Профессорлар”, “Олимлар”, “Шифокорлар”, “Геологлар” каби маҳаллалар мавжуд.

Оиланинг рисоладагидек бўлиши, эр-хотиннинг тинч-тотув, тини балават, ували-жували бўлиб юришида кўшнларнинг, маҳалла-қўйнинг таъсири кучлидир.

Айниқса, ёш авлод тарбиясида маҳалланинг ўрни катта. Ўсмирлар обрўли маҳалла оқсоқолларидан ҳайи иқиб турадилар, уларнинг салобати таъсирида уларини ноҳўя хатти-ҳаракатлардан тиядилар. Кимдандир ҳайиқмаган бола бевоши бўлиши ҳеч гап эмас.

Қизлар ҳаё ва ибони дастлаб оилада, кейин маҳаллада урганадилар, катталардан дакки эшитмай деб очик-сочик куча-кўйга чиқавермайдилар. Булажак келин ёки куёвларининг кимлигини ота-оналар маҳалла катталаридан суриштирадилар. Совчилар ҳам келин бўлишнинг, куёв бўлишнинг уйига қалам ранжида қилишдан анъанавий қўшнларининг хонадонига қадам қўядилар, уларнинг берган холис баҳосига қараб иш тутадилар. Шунинг учун ҳам "Бир болага етти қўшни ота-онадир", деган нақл бор.

Шармат бўйича ҳар бир оила учун ўғил, сўл, орқа ва олтомондаги қирқтадан хонадон, жами бир юз олтомин хонадон қўшни мақомидадир. Қўшннинг қўшнига шаръий ҳақ бор. Қўшни мусулмон бўладими ёки гайридими бўладими, қўшничиликда бунинг аҳамияти йўқ. Қўшни ўз оти билан қўшнидир! Қўшнилар билан тинч-тотув, апоқ-чаноқ яшаш шарт. "Қўшнинг тинч — сен тинч", "Агар гилтам сотмоқчи бўлсанг, қўшнингга сот, бир четида ўзинг ўтирасан". "Узоқдаги қариндошдан, яқиндаги қўшнинг афзал" каби мақоллар ана шундан далолат беради. Маҳалла-қўшн қўшнилар яхши-ёмон кунларда, қувончли тўйларда, бошга ўлим тушган оғир, мусибатли дамларда кунингизга биринчи бўлиб ярайдилар.

Юртбошимиз фармонига биноан "Маҳалла" хайрия жамғармасининг тузилиши маҳалланинг анъанавий тарбия ўчоғи эканини яна бир бор тасдиқлади, унинг зиммасига замона талабларидан келиб чиқиб, янги вазифалар юклади, маҳалла мақомини ҳар қачонгидан кўра оширди. Кўп қаватли бинолар жойлашган ҳудудларда ҳам янги-янги маҳаллалар тузилаётгани, республикамизда яшовчи бошқа халқлар орасида ҳам маҳалла шарофатига чуқур тушунувчилар сафи тобора кенгайиб бораётгани ушбу фармоннинг халқчиллигини яна бир бор тасдиқлайди. Эндиларда илғор фикрли кишилар бошчилиқ қиладиган маҳаллалардаги жамоатчилик фикри муайян маънавий куч бўлиб қолди.

Маҳаллада яшовчи киши, жамиятда тутган мавқеи, бола ёки камбағаллигидан қатъи назар, кексайгани сари бир нарсадан кўнгли тўқ бўла боради — кун-соати битгач, хон тиржам оёқ узатиб кетади, уни ҳам маҳалла дошлари

хон-хурмат билан сўнгги йўлга кузатиб қўядилар, инсонлик шарафига доғ тушмайди.

Маҳалла борасида Президентимиз олиб бораётган сиёсатнинг маънавий аҳамияти ва моҳияти мана шунда ҳам намоён бўлмоқда.

МУОМАЛА

Кишилар билан муносабат, сўзлашув ва шунингдек иш, хизмат билан боғлиқ алоқага муомала дейилади. Энг гўзал муомала лутф-карамдир. Навоий бобомиз буни муомала-шардоз деб ёздилар. Хуллас, халқимизда одамлар билан муносиб тарзда муомала қила билишлик маданият, олижаноблик аломати, деб тушунилган.

Муомала маданиятида энг аввало халқимизнинг болажонлиги, оилани муқаддас билиши намоён бўлади.

Нотаниш икки ўзбек йигити фалакнинг гардини билан учрашиб қолгудек бўлса, салом-алиқдан кейингина суҳбатни "Уйланганмисиз?" деган гапдан бошлайди. Агар улар ўттиз ёшларда бўлса, савол сал бошқачароқ бўлади: "Оғайни, болалардан нечта?" Ҳа, касб-кор, уй-жой, бойлик ва шу каби молдий жиҳатлар суриштирилмайди, бу одоб доирасига кирмайди ҳам, лекин бола-чақадан сўз очиб ўзбекларга хос миллий одатлардандир.

Она учун фарзандлари ҳақида мақтов сўзлар эшитиш, ота учун ўғил-қизлари ҳақида эл-юртдан "Отангга раҳмат!" деган олқиш эшитиш энг катта саодатдир.

Ўрта яшар таниш ёки нотаниш эркаклар ва аёллар музоқотида "Ҳаммасидан кутулганмисиз?" деган савол ўртага тушиши табиий. "Ўғилларни уйлантириб, қизларни узатиб бўлдингизми?" Яхши умидлар билан ўғил-қиз ўстирган ота-она борки, фарзандларини оилали, уй-жойли қилиш ташвиши билан яшайди, бу улар ҳаётининг мазмунини бўлиб қолади. Ўғил-қизларидан тиниб-тинчиган нуруний боболаримиз, мушфиқ бувижонларимиз энди неварара, чевара, эвараларининг, куда-андаларнинг ташвиши, тоғувлиги, яхши-яхши тўйлар қилиш нияти билан яшайдилар: фалончи чеварамнинг тўйини ҳам кўрсам, ўлсам армоним қолмасди, деб Яратганга илтижо қиладилар. Риёзадаги қарияларимизнинг асосий машғулоти дуоғулик, маслаҳаттўйлик бўлиб қолади.

Барча маданий халқларда бўлгани сингари ўзбекларда ҳам муомала "Ассалому алайкум" ва "Ваалайкум ассалом" билан бошланади, кейин ҳол-аҳвол сурашишга ўтилади.

ЖАМИЯТ

Тилимизда жам, жамоа, жамоат ва жамият деган сўзлар бор. Барчасининг ўзаги йиғилган, тупланган деган маънони билдирувчи жам иборасидир. Масалан: жамоат жам Одамлар жам бўлишди. Жами — ўн нафар. Шунингдек жам сўзи қушув маъносиди ҳам ишлатилади.

Жамоа ибораси бирор маҳалла ёки қишлоқ аҳолисини бирор муассаса, ташкилот ёки корхона аҳлини билдиради, яъни бир жойнинг бир гуруҳ кишилари деганидир.

Жамоа атамаси маъноси жиҳатидан жамоатдан фарқланади. Жамоада турли қарандаги кишилар бўлса, жамоатда эса бир мақсад, бир хил манфаат йўлида жам бўлган кишилар тушунилади. Масалан, жамоат деганда бир мақсадда намоз ўқувчи ҳаммаҳалла, ҳамқишлоқ кишилар назарда туғилади. Жамоат сўзининг жамоатчилик шакли ҳам бор. Масалан: илмий жамоатчилик, адабий жамқатчилик, талабалар жамоатчилиги ва ҳоказо.

Жамият инсоният тарихий тараққиётининг маълум босқичида шаклланадиган ижтимоий муносабатлар маъмуридир. Ижтимоий муносабатлар ичида энг асосийси сиёсий ва ҳуқуқий устқурма учун ҳақиқий базис бўлади-ган, ижтимоий онг шакллари-ни белгилайдиган муносабатлар — иқтисодий муносабатлардир. Туғри, жамият тараққиёти табиий-тарихий, қонуний тараққиётдир.

Инсоният, масалан, XIX асрдагидан кўра XX асрда анча раванқ топган. Бу раванқни илмий техника инқилоби, моддий фаровонликка тегишли деб ҳисоблаш мумкин. Бироқ инсониятнинг умуммаънавиятига оид муносабатлари бундан мустаснодир. Жамият тараққиётини бутунлай иқтисодий муносабатларга боғлаб қўйиш туғри эмас, бу моддийчиликдир. Одамлар иродаси, азму қарори, маънавий омиллари ҳам унутмаслик керак.

Шўролар давридаги ҳукмрон мафкура моддийчиликка асосланган эди. Шу сабабли у “Тарихда тургта ижтимоий-иқтисодий формация (босқич) — ибтидоий, қуддорлик, феодал ва капиталистик жамиятлар бўлган, энг сўнгги — бешинчиси бўлмиш коммунистик жамият, биз — совет халқи яратяпмиз”, деб оламга жар солган эди.

Шўролар мафкурасига кўра: “Ибтидоий жамиятда ҳама тенг эди. Қуддорлик, феодал ва капиталистик жамиятларда ишлаб чиқариш воситалари (яъни уларнинг эгалари) билан моддий бойликларни ишлаб чиқарувчилар (яъни олов-ўртасида антагонистик зиддият мавжуд бўлиб, моддий

лар меҳнаткашлар ҳақини ўмариб қолишарди, оммани эксплуатация қилишарди; коммунистик жамиятнинг биринчи даври бўлмиш бизнинг социалистик жамиягимизда барча ишлаб чиқариш воситалари моддий бойликлар ишлаб чиқарувчилар, умуман, халқ ихтиёридадир, шунинг учун ҳам социалистик жамият ишлаб чиқариш воситалари эксплуатациядан озод бўлган совет кишиларининг ўзаро ёрдами ва социалистик ҳамкорлик муносабатларидан иборат”.

Шўро мафкурачилари шу гоёни зўр бериб тарғиб-ташвиқ қилар, мажбурлаб ўзгаларга ҳам тиқингирар эдилар. СССРнинг тарқалиб кетиши, ёки 45 йил икки тузумда яшаб келган икки олмон давлатининг бирлангуви, шунингдек, икки вьетнам давлатининг қўшилиши бу “таълимот”нинг пучлигини тезда исботлади. Шу сабабли у ҳақда кўп гўхтаб ўтиришга эҳтиёж йўқдир.

Бозор иқтисодиёти онгли кишилик тараққиётининг ҳамма босқичларида бўлган ва бундан кейин ҳам давом навради. У инсонларга ҳамиша йўлдошдир.

ЖАМИЯТ ВА ШАХС

Шахс — жамиятнинг бир аъзоси. У жамиятдан ташқарида бўлиши мумкин эмас. Бунинг сабаблари, бизнингча, қуйидагилардир: биринчидан, шахс ахлоқи ҳамиша жамият ахлоқига бўйсунди, шунга мажбур. Иккинчидан, киши кўнгина нарсаларсиз ҳам яшай олади, лекин танҳоликда яшай олмайди, бахтни ҳам одамлар орасидан топади, шахс бахт-саодати жамиятдан ташқарида бўлмайди; учинчидан, киши жамият иродасидан далда олади; тўртинчидан, жамият шахс камолоти учун боғбонлик қилади, киши фақат туғма сифатлари билангина эмас, балки мазкур жамиятга хос хислатларни ҳам ўзлаштиради.

Демак, ҳар бир шахс — ўзи яшаган ёки яшаб турган жамиятнинг аъзоси, бир фарзанди. Жамият ва шахс, шахс ва жамият муносабатларининг нозик, сир-синоатли томонлари ҳам бор, албатта. Агарда жамият адолатли бўлса, унга адолатпеша шахс раҳбарлик қилаётган бўлса, жамиятнинг барча аъзолари учун ҳам, алоҳида олинган бир шахс учун ҳам бахтнинг кулиб боққандир. Адолатли жамият шахсни шунчаки шакллантириб қўя қолмайди, балки маънавий стук қилиб камол топтиради.

Худди шунингдек, шахс яхши хулқли, олижаноб бўлса, адолатли жамиятда одамларга катта наф тказади. Ахлоқ-

ли киши ҳатто ўз ҳаётидан кечиб бўлса ҳам, халқи, ватани учун — ўзи аъзо бўлмиш жамият учун кўп иш қилади унинг номи тарихда мангу қолади ва янги-янги авлодларга намуна бўлаверали.

Юқорида биз: “Шахс ахлоқи ҳамиша жамият ахлоқи буйсунади, шунга мажбур”, дедик. Адолатли жамиятда шахс ахлоқи жамият ахлоқи буйсуниши табиийдир, адолатда бу буйсуниш эмас, уйғунлашидир. Адолатсиз жамиятда эса ахлоқи шахснинг ахлоқи жамият ахлоқи келмайди. Бундай шахс жамиятда юз бераётган адолатсизликларни қабул қилолмайди. Жамият эса уни ўз ахлоқи буйсунишга мажбурлайди. Беқарор шахслар жамият измиша тушиб, қиёфаларини йўқотадилар. Донишманд адолатсиз жамиятнинг ахлоқсиз хоҳишига буйини эгмайди, аксинча, унга тўғри йўл кўрсатишни истайди. Натигада жамият ва шахс ўртасида ихтилоф чиқади, зиддият юз беради. Жамият бундай шахсларни ёки рад этади — назардан четга суриб қўяди, ёки маҳв этиб қўя қолади.

Жамият табиатида яна бир қусур ҳам борки, агар у адолатнеша раҳбар томонидан давлат йўли билан бошқариш маса, жамият бошвоқсиз оломонга айланиб кетади, бундан энг аввало онгли, етук шахслар, зиёлилар жабр кўрадилар. Орадан маълум муддат ўтиб, эл-юртда адолат ўрнатилгач, жамият ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, ўзи рад этган шахсларни ўзи қабул қилади, ўзи маҳв этиб юборган шахсларни ўзи оқлаб, уларга ҳайкаллар ўрнатишгач бориб етади. Афсуски, вақт ўтган, ҳаёт карвони кетган бўлади... Кишилиқ жамияти яратилибдики, шахснинг қисмати гоҳ худ, гоҳо беҳуд бўлиб келаётир. Албатта, ҳаммагап адолатда, жамиятга ким раҳбарлик қилишгидалар.

Саксонинчи йилларнинг охирларида маълум сабабларга кўра жамиятда оломонлик қусурлари кучайиб, телба оломонни ўзига эргаштиришга интилувчи кимсалар ҳам пайдо бўлган эди. Вазиятнинг нақадар қалтис ва хавфли эканини чуқур идрок этган юртбошимиз мамлакат ва халқ тақдири учун ўзининг масъул эканини теран ҳис қилиб ўз вақтида қилинган тегишли тadbирлар билан жамиятнинг тўғри йўлга сола билди, жамиятга юқа бошлаган оломонлик иллатидан уни қутқариб қолди.

Мана шу фавқулодда ҳодисада ҳам юртбошимиз феи менининг бир қирраси намоён бўлди. Ҳақиқат таққос яққол кўринади. Айрим собиқ иттифоқдош республикаларда жамиятни оломонликдан қайтариб қолувчи

бўлмагани сабабли фуқаролар уруши, биродаркушлик бошланиб кетди, баъзиларида ҳамон давом этиб турибди.

ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ

Жамоатчилик фикри — ижтимоий онгнинг ўзига хос кўринишларидан бири бўлиб, кишиларнинг турмуш ҳоли-шароити, сиёсий ва ижодий ташкилотлар ва алоҳида бир шахсларнинг фаолияти ҳақида ижобий ёки салбий қарашларнинг мажмуидир. У кишиларнинг манфаатларини, эътиқод ва ҳис-туйғуларини, сиёсий ва ижодий ташкилот ва муассасаларнинг оммага мунтазам суратда кўрсатадиган таъсири ва амалий ҳаёт тажрибаси, анъаналар асосида ўз-ўзидан ёки уюштирилган тарзда юзага келади ва шаклланади. Шунинг учун ҳам жамоатчилик фикрида манфаатларнинг хилма-хиллиги билан бирга уларни тушуниш даражаси ўртасида фарқ бўлади. Жамоатчилик фикри ёки рад этади ёки маъқуллайди. Бетарафлик жамоатчилик фикри эмас. Бетарафлик — бу яширин ёқлаш ёки ёқламаслик, дилидагини ошкор этмасликдир.

Жамоатчилик фикри — нисбий тушунча, унда ҳақиқат ҳамиша ҳам тўла-тўқис зуҳур бўлавермайди. Жамоатчилик фикрининг ҳақиқатлик даражаси ўша фикрни билдирган жамоа таркиби кимлардан иборат эканлигига боғлиқ. Маҳалла жамоатчилиги деймиз. Туман жамоатчилиги деймиз. Шаҳар жамоатчилиги деймиз. Илмий, адабий, маданий жамоатчилик деймиз. Буларда ҳамма вақт ҳам мутлоқ ҳақиқат ифодаланавермайди.

Масалан, ўн нафар собиқ комфирқа аъзоси маҳалла идорасига тўпланиб, бирор масала ёки бирор фуқаро ҳақида фикр юритиб, буни маҳалла жамоатчилигининг фикри дейиши мумкин. Ёки бирор институтнинг кенгаши бирор олимнинг асари ҳақида сўз юритиб, бу илмий жамоатчиликнинг фикри дегани билан масала ҳал бўлмайди, олимнинг асари агар ҳақиқий асар бўлса, қадрини йўқотмайди, ҳақиқий асар бўлмаса, илмий жамоатчиликнинг баҳоси билан қадр топмайди ҳам.

Халифалик пойтахти, айни пайтда ўша давр дунёвий ва диний илм маркази бўлмиш Бағдодда катта бир гуруҳ олимлар Мансур Халложни кофирликда айблаб, диний жамоатчилик фикрини ифодалайдилар. Натижада милодий 922 йилда Мансур Халлож ваҳишона ўлдирилади. Икки

осғи ва икки қўли кесилади, кўзларини ўядилар, сўнгра бошини ер тубан қилиб, дорга осадилар, жони узилгач, танасини куйдирадилар, кулини кўкка совурадилар. Ваҳоланки, ўша диний жамоатчилик фикрини билдирган олимлар ноҳақ эдилар. Тарих тажрибаси кўрсагалики, кўпчилик ноҳақ бўлиб, бир киши ҳақ бўлиб чиқиши ҳам мумкин.

Хусайн Бойқаро баъзи гаразгўй сарой аъёнларининг қутқуларига берилиб, Мумин Мирзони қатл этиш ҳақидаги фармонга мастлигида қўл қўйиб юборади. Оқибатда бу қатл теурийлар салтанати таназзулини тезлатади.

Миш-мишлардан рашиқ ўтида ёнган Отелло покдомон Офелияни хиёнатда айблаб ўз қўли билан бўғиб ўлдирди. Ваҳоланки, Офелия садоқатли, маъсума, беғубор эди. Келин бундан хабар тонган Отелло қилмишидан минг пушаймон бўлади, виждон азобида қийналади, аламига чиолмай ўз жонига ҳам қасд қилади. Барибир ҳақиқат очилади, кечикиб бўлса ҳам адолат тантана қилади.

Ўттизинчи йилларда Файзулла Хўжасв, Акмал Икромов каби раҳбарларни “чет эл айбоқчилари” деб комфирқа жамоатчилиги фикрини протокол қилиб берган бегоналар эмас, уларнинг фирқавий сафдошлари эди. Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпонларни “халқ душмани” деб уюшма қарорини чиқариб, уюшма аъзолигидан бир овоздан учуриб берганлар ҳам бегоналар эмас, уларнинг ҳамкасабалари эдилар. Эллигинчи йилларнинг бошларида Мақсуд Шайхзода, Шукрулло, Шухрат, Мирзакалон Исмоилий, Саид Аҳмад, Ёнғин Мирзо, Ҳамид Сулаймонларга “халқлар доҳийси йўлига зид иш тутмоқда”, дея тухмат қилиб собиқ КГБга ёзиб берганлар ҳам бегоналар эмас, улар билан бирга чой ичиб, май ичиб, улфатчилик қилиб юрган ҳамкасабалари эди. Ҳа, бетайинлар, бебурлар зугум таъсирида ўз фикрларини тезда ўзгартириб, умумий фикрга — “жамоатчилик фикри”га дарҳол қўшилиб кета қолади.

Марҳум деймизми, собиқ деймизми, балки иккала сифат ҳам мос келар, КПСС ва унинг жойлардаги ташкилотлари жамоатчилик фикрини уюштиришда устаси фаранг эди. Шўровий сиёсатга мос келмайдиган шахс ё асар пайдо бўлса, дарҳол улар ҳақида “жамоатчилик фикри”ни уюштиришга буғируқ бериларди, партком, райком, горком, обком, марказкомлар ишга тушиб кетарди, бюроча ва бюроларда йиғилишлар бошланарди. Қарабсизки, “жамоат-

чилик фикри" рукач қилиниб, ўша шахе бадном этиларди. Ўша асар "йўқ" қа чиқаришарди.

Маълумки, республикамизда бир нечта ижодий уюшма фаолият кўрсатиб келган ва ҳозир ҳам ишламоқда. Бу уюшмалар адабиёт, санъат, меъморчилик ва журналистика ривожига муайян ҳисса қўшган, деювчилар бор. Балки ўз вақтида шундай бўлгандир. Лекин масала моҳиятига чуқурроқ ёндошиб, босиб ўтилган йўлга, ҳосил бўлган ижод хирмонига мустақил давлатнинг бир онгли фуқароси нуқтаи назаридан қараб, уларни теран ва атрофлича таҳлил қилиб кўрайлик-чи, қандай ҳолат ва ҳодисаларга дуч келар эканми? Бизнинг ҳулосамизга кўра, ўша уюшмалар ижодкорларни бир қолипга солиб туришга интилан, бир андоза — социалистик реализм методи бўйичагина ижод қилишга мажбур этган, бунга очиқ қаршилик билдирганларни "йўқ" қа чиқарган. Кучли истиснод эгалари муайян даражада ўзларини кўрсата олганлар, лекин тўла-тўқис намоён бўла олмаганлар; бошқалар эса қолипга тушиб, фирқа чилдирмасига ўйнаганлар. Собиқ коммунистик партия ўз сиёсатини ижодкорлар орасида ўша уюшмалар ва уларнинг ҳар бирида мавжуд партия ташкилотлари орқали изчил ўтказиб келарди. Хуллас, ижод билан сиёсат бири-бирига қориштириб ташланган эди. Ваҳоланки, сиёсат ўзгарувчан ҳодиса, ижод эса боқийдир. Энг сара мумтоз асарлар то инсоният тургунча яшаб қолаверади.

Ўз вақтида ўша уюшмаларда бирор ижодкор ёки унинг асари ҳақида билдирилган фикрлар жамоатчилик фикри деб талқин қилинар, агар у фикр ижобий бўлса ҳўп-ҳўп, агарда салбий бўлса, тамом-вассалом, неча ойлик ёки неча йиллик ижодий меҳнат зое кетар эди. Жамоатчилик фикри ижобий бўлган тақдирда ҳам, унга "умуман" сўзи тиркаб айтилар, яъни қатор "нуқсон"ларни тузатиш, асарни қайта кўриб чиқиш шарт қилиб қўйилар эди, қисман бўлсада, жамоатчилик фикрига мослаштириш талаб этиларди. Шу сабабли ижодкор бояқиш асар яратишга киришиндан олдинданоқ уюшмада билдириладиган жамоатчилик фикрининг қандай бўлишини ҳаёлидан ўтказар, чўчиб, юрагини ҳовучлаб юрар, асари битгач, унинг муҳокамасига илжори бориша адолатли фикр билдирувчи ижодкорлар қатнашувининг ғамини еяр эди. Бу одатий ҳол эди. Чунки асар муҳокамаларида "рақиби"дан ўч олувчи, социалистик реализм тамойилларини ҳадсиз пеш қилувчи нотиклар учраб турарди.

Шундай бир шароитда, ҳали республикамызда собиқ коммунистик партия мавжуд эканлигидаёқ, юртбошимиз давлат ташкилотлари, муассасалар, жумладан, ижодий уюшмаларда партия ташкилотлари фаолият кўрсатишини бекор қилиш ҳақида фармон чиқарди. Бу маънавиятни сиёсатга тобеликдан озод этиш йўлида қўйилган дадил ва илк қадам эди. Шу тариқа ижодий уюшмаларнинг "жамоатчилик фикри"ни билдирувчи партиявий вазифаларига барҳам берилди.

Маълумки, мустақилликнинг дастлабки йилларида купчилик ижодий уюшмаларда тарафкашлиklar, лавозим талашинлар юз берди, ҳатто айрим уюшмалар ғийбатхонага айланган даврлар ҳам бўлди. Бу иллат аста-секин барҳам топди.

Шариатда, ғийбат уясига айланиб қолудек бўлса, ҳатто масжид бўлса ҳам бузинлар, деган фатво бор. Чунки ғийбат кишиларни иймондан айиради, давлат қудратига путур етказиши, миллат жинслигига раҳна солади.

Биз жамоатчилик фикрига ҳам, ижодий уюшмалар бўлишига ҳам қарши эмасмиз. Лекин биз жамоатчилик фикрининг холис ва адолатли бўлиши тарафдоримиз. Ижодий уюшмаларнинг сиёсий ташкилотлар эмас, балки ижодий масалалар билан, ижодкорларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари билан шуғулланувчи, уларни ҳақиқий бадий асарлар яратишга руҳлантирувчи ва яхши асар муаллифларини рағбатлантирувчи жамоат ташкилотлари бўлишини истаймиз, холос.

Ижодий уюшмалар керак. Лекин эски шакл ва мазмунда эмас, албатта. Иш услублари мустақил мамлакатнинг, истиқлолга эришган халқнинг манфаатларига мос бўлмоғи лозим.

Бир сўз билан айтганда, жамоатчилик фикри — бу жамият фикри эмас. Жамоатчилик фикри жамият фикри бўлиши учун умумхалқ фикри юксаклигига кўтарилиши керак.

Маълумки, маърифатли давлатларда бутун халқ тақдирига, унинг туб манфаатларига дахлдор масалалар умумхалқ сўрови — референдум йўли билан ҳал этилади. Мазкур демократик молда Ўзбекистон Конституциясида ҳам ҳуқуқий асосда мустаҳкамлаб қўйилган. 1995 йили мамлакатимиз Президентининг ваколатларини 2000 йилгача узайтириш ҳақидаги референдум ана шундай умумхалқ фикрини аниқлаш ва жамият тараққиётини шу йўсинда белгилашга яққол мисолдир.

ДАВЛАТ ТАФАККУРИ

Жамият мамлакатда мавжуд барча жамоалардан ташкил топади. Жамият фикри мавжуд барча жамоатчилик фикрларининг қаймоғидан иборат бўлади. Ҳар бир одам мавжуд жамиятда яшаб туриб, ундан ташқари туриши мумкин эмас. Ҳар бир киши ўзи вояга етган ва яшаб турган жамиятнинг фарзанди, ўғил-қиз ота-онасига ўхшагани каби шахс ҳам ўз жамиятининг мевасидир.

Саксонинчи йилларда республикамызда давлат тафаккурига эга шахс раҳбарлик қилганида халқимиз бошига “пахта иши”, “ўзбек иши”га ўхшаган малюматлар ёғилмаслиги, минглаб фуқаролар аъжоб-уқубатга учрамаслиги мумкин эди. Давлат тафаккурига эга бўлмаган раҳбар ўз атрофида давлат тафаккурига эга сиймоларни яқин йўлатмайди, балки ўзидан узоқланггиради, ёнига ўзига ўхшаш кимсаларни тортади.

1989 йилги Уш можароларини бартараф этишда юртбошимиз олий заковат — давлат тафаккурининг юксаклигидан туриб фикр юритмаганида, қадим Туркистонимиз бошига Сарой Бўсна (Босния)да бўлган каби биродаркушлик, қирғинбаротлар тушиши мумкин эди. Худо бизларни бир сақлаб қолди. Бу бизларга бахтнинг кулиб боққани, омадимизнинг юришгани, раҳбардан ёлчиганлигимиз эди. Ана ўшандаёқ юртбошимиз феноменидаги энг ёрқин қирралардан бири — керакли ишни ўз вақтида қила билиш фазилати намойиш бўлган эди. Демак, жамиятга жамоатчилик фикрини тўғри йўналтириб тура оладиган раҳбар керак экан.

Бизнинг таърифимиз бўйича, керакли ишни ўз вақтида қила оладиган, умумжамият манфаатини кўзлаб, жамоатчилик фикрини тўғри йўналтира билладиган раҳбарнинг тафаккурига давлат тафаккури, дейилади.

Шундай тафаккур соҳиби бўлса, юрт қарвони — сарбонсиз, жамият кемаси — даргасиз, халқ — йўлбошчисиз қолмас экан.

Тарихда ва яқин ўтмишда ҳам жамиятга сизмаган ёки жамият қабул қилмаган кўп буюк зотлар ўтган. Умумий манфаатлар уйғун келса, жамоатчилик фикри ва давлат манфаатлари муштгарак бўлади. Бу муштгараклик статкчининг давлат тафаккури даражасида фикр юритишига, иш тутишига, жамоатчилик фикрини умумжамият манфаатларига мос ҳолда йўналтириб, шакллантириб туришига боғлиқ, албатта.

Маънавият, маърифат ўчоқлари, матбуот, радио, теле-
видение жамоатчиликлари фикрини шакллантириш ва унга
туғри йўналиш беришнинг муҳим воситаларидан ҳисоб-
ланади. Жамиятнинг маданий-ахлоқий савиясини кута-
ришда, шахснинг маънавий юксалишида ва фуқаролар
ўртасидаги муносабатларни тартибга солишда жамоатчи-
лик фикрининг аҳамияти каттадир.

Титимизда ўзбек жамияти ва Ўзбекистон жамияти де-
ган, бир-бирига яқин, бироқ айнан бир-бирини такрор-
ламайдиган икки тушунча бор. Ўзбек жамияти бу респу-
бликадаги ўзбек миллатига мансуб кишиларнинг миллий
манфаатларини ифодаласа, Ўзбекистон жамияти эса рес-
публикада яшовчи барча фуқароларнинг манфаатларини
кузайди. Асосий Қонун олдида ҳуқуқан ҳамма тенга-тенг-
дир. Шундан келиб чиқиб, жамоатчилик фикрини белги-
лаш, татбиқ этиш ва йўналтириб туриш ҳам давлат тафак-
кури сирасига киради.

Қўҳна тарихдан аёнки, давлат тафаккури соҳибининг
ҳаёти осон кечмайди, фаолияти тусиқларга учраши, уни
тушунмасликлари эҳтимолдан узоқ эмас. Ҳамма-ҳаммага
бирдек маъқулу мақбул бўладиган раҳбар ҳам, оддий киши
ҳам йўқ.

Ўзбек миллатига мансублик ҳам ҳали миллий кадр де-
ган юксак номни билдирмайди. Миллий кадр бўлиш учун
миллатга мансубликдан ташқари миллат манфаати учун
қайғуриш ҳам шарт. Фидойи, билимдон, уқувли раҳбар-
лар қанчалик кўп бўлса, халқнинг эртаси бутунгидан фа-
ровон бўлади. Тарихда нахснинг роли катта экани хусу-
сида юқорида тўхтаб ўтган эдик. Республикамиздаги кат-
та-кичик раҳбарлар, жумладан, муассаса ва корхоналар-
нинг бошлиқлари ҳам муайян савияда давлат тафаккури
даражасида мулоҳаза қилсалар, иш юритсалар, нур устига
аъло нурдир.

Давлат тафаккурининг ибтидоси 1991 йилнинг 31 ав-
густидан эълон қилинган мустақилликнинг моҳиятига —
ўша кун қандай буюк воқеа содир бўлганига тўла тушу-
ниб етишдан бошланади. Орадан йиллар, замонлар ўтга-
ни сайин бу сананинг улўғлиги тобора аён бўла боради.
Ҳар йили янги ўқув йили бошланадиган 2 сентябрда рес-
публикамиздаги барча ўқув юртларида Мустақиллик дарс-
лари ўтказилишининг мазмуни ҳам шунда. Зеро, Мус-
тақиллик байрамининг моҳияти ва ундан кейин юз бер-
ган буюк воқеалар, амалга оширилган ишлар ҳақида ёш
авлодга тушунтириб бориш зарур.

МАЪНАВИЯТ МАШЪАЛИ

АЛЛОҲ ТАОЛО

Даҳрий, яъни дунё ҳодисаларини фақат табиат қонунларига боғлиқ, деб билувчи, Аллоҳ таолога, унинг Биру борлигига ишонмовчи кимсанинг маънавияти чеклангандир. Шунингга назарда тутиб, китобимизнинг маънавиятга оид бу қисмида Аллоҳ таоло, пайғамбарлар, илоҳий китоблар, Қуръони карим, Ҳадиси шариф, фикҳ, ҳалол ва ҳаром ҳақида ҳам қисқача тўхталиб ўтамиз. Зеро, булар туғрисида маълум бир тушунчага эга бўлмай туриб, маънавиятнинг туб моҳиятини илғаш мушкул.

Аллоҳ — арабча сўз бўлиб, ўзбекчага таржима қилсак, Тангри деган маънони билдиради. Форсийда Худо дейилади, бу калом туркий халқларда ҳам кенг қўлланилади.

Аллоҳ, Худо, Тангри сўзларига одатда сифат қўшилиб, Аллоҳ таоло, Худойи таоло, Тангри таоло шаклида ишлатилади. Таоло — улуғ, олий деган маънони билдиради. Ўз мақомига қараб бошқа сифатлар ҳам қўшилади: Ҳақ таоло, Аллоҳи карим, Парвардигори олам... Аллоҳ таолонинг Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларда қайд этилган номлари 99 тадир. Булардан тилимизда энг кўп қўлланиувчилари қуйидагилар дейиш мумкин: ар-Раҳмон — ута меҳрибон; ар-Раҳим — жуда раҳмли; ал-Малик — подшоҳ; ал-Қуддус — нуқсонлардан холи; ас-Салом — офат ва баъдалардан саломат; ал-Муъмин — омон ва омонлик берувчи; ал-Азиз — иззат ва қудрат соҳиби; ал-Ҳолиқ — яратувчи, халқ этувчи; ал-Ғаффор — кечиргучи; ар-Раззоқ — ризқ берувчи; ал-Фаттоҳ — ҳукм этувчи; ал-Қаҳҳор — ғолиб; ал-Алийм — билувчи, доно, илм соҳиби; ал-Азийм — улуғ, буюк, катга; ал-Карим — қарамли, саҳоватли, кечиримли; ал-Ғаний — бой, эҳтисожсиз; ал-Ҳақ — ҳақиқатдан мавжуд зот; ал-Ҳай — тирик; ал-Воҳид — ято-

на; ас-Самад — ҳожатбарор; ал-Қодир — қудратли; ал-Ҳодий — йўл курсатувчи; ар-Рашид — барча иш ва тadbирлари тўғри чиқувчи; ал-Ҳофиз — сақлагувчи...

Аллоҳнинг мазкур ва бошқа исмларига абд — қул сўзи олддан қўшилиб, киши отлари ясалди: Абдурахмон — ўта меҳрибон Аллоҳнинг қули; Абдурахим — жуда раҳмат Аллоҳнинг қули; Абдулқудус — нуқсонлардан холи Аллоҳнинг қули; Абдулкарим — қарамли, саховатли, кечиримли Аллоҳнинг қули; Абдулғани — бой, эҳтиёжсиз Аллоҳнинг қули; Абдулалим — билувчи, доно, илм соҳиби Аллоҳнинг қули ва шу кабилар. Фарзандларга бундай исмлар қўйишдан мақсад — уларда шундай улуг фазилатлар бўлсин, деб ният қилишдир.

Аллоҳнинг сифатлари инсон сифатларидан тубдан фарқ қилади. Айтайлик, Аллоҳнинг қурувчи, эшитувчи, билувчи деб сифатлаганимизда, унинг мазкур сифатлари таърифлаганимиздек чегарали эмас. Одам яқинини кўради, яқиндаги товушни эшитади, маълум миқдорда билимга эга бўлади. Аллоҳ таолога эса узоқ-яқин баробар. У ҳали гапириб улгурмаган дилимиздаги гапларни ҳам билади ва эшитади. Кўп маълумотлар одам ёдидан кутарилиб кетади. Аллоҳ эса бирорта катта ёки кичик воқеани унутмайди. Унинг учун бир сония ҳам, миллион йил ҳам баробар. Унинг илми ўзгариб ёки камайиб қолмайди.

Аллоҳ таолонинг зоти ва сифатлари тўғрисида чуқур баҳс юритиш шаръан ман этилади. Чунки унинг ҳамма сифатлари ўзига хос хусусиятга эгадир. Буларни билиб, моҳиятига етишга инсон ақли ожизлик қилади. Шунинг учун унинг Биру борлигига чин имон келтириб, ожиз ақлни унинг ҳақиқати тўғрисида кўп ўйлаб чарчатишга ҳожат йўқ. Сўфи Оллаёр айтганларидек:

Фаришталар, набийлар сзмадилар,
Бўйин сундилару фикр сзмадилар.

Аллоҳ таоло бирор инсонни иймонли бўлишга ёки кофир бўлишга мажбур қилмайди, балки унга ақл, идрок ва ихтиёр бериб қўйганки, хоҳласа, ўз ихтиёри билан савобли ишлар қилиб шариат таклифларини қабул этади, хоҳласа, иймонли бўлган ҳолда иш қилади ёки иймонсиз ҳолда гуноҳ ишларга қўл уради. Мўмин бўлиб, Аллоҳнинг булруқларини бажарса, унинг розилигини топпан бўлади. Бажармаса, унинг розилигидан уюқташиб, гуноҳкор бандлар сафига қўшилади.

Аллоҳ таолони бирор нарсага ўхшатилмайди ва бирор нарсани ҳам Аллоҳга ўхшатилмайди. Аллоҳга нисбатан сахий, хурсанд каби сифатлар ишлатилмайди: Аллоҳ қарамли, Аллоҳ рози дейилади.

Аллоҳ ҳамма жойда ҳозирдир, аммо ўзи бемакондир, яъни коинотнинг бирор жойида маскан тутиб истиқомат қилмайди. Маскан, манзил, макон ва жой махлуқларга, яъни яратилган нарсаларга, жумладан, одамларга ҳосидир.

Тангри таолога вақт, замон ҳам дахлсиздир. Аллоҳни фалон вақтдан бери бор ва фалон вақтгача мавжуд, дейилмайди. У ибтидосиз ва интиҳосиздир. Туғилиш они, яшаш муддати ва ўлим махлуқлар, жумладан, одамларга ҳосидир.

Киши кузига кўринмагани учун Уни инкор этиш ва Биру борлигига шак келтириш ақлсизлик ва шаккокликдир. Зеро, дунёда кўп нарсаларни кўрмаймиз, лекин борлигига шак ҳам келтирмаймиз. Масалан: руҳ, ҳаво, электр токи ва шу кабиларни кўрмасак-да, белги ва аломатларидан борлигига ишонч ҳосил қиламиз. Тангри таолони ҳам кўз билан кўролмасак-да, беҳисоб аломатларидан билиб, унга имон келтирамиз. Еру осмон, ою қуёш, тун ва кун, қиш ва ёз, наботот, ҳайвонот ва инсоният дунёларининг ҳамма-ҳаммаси — буларнинг барини Аллоҳ таоло яратганлигини исботлаб турибди. Фақат уларни идрок этиш учун ибрат кузи ва иймон нури керак.

ПАЙҒАМБАРЛАР

Пайғамбар форсча суз бўлиб, хабарчи демакдир. Арабча набий дейилади. Расул сузи арабча, маъноси элчидир. Демак, пайғамбарлар Аллоҳнинг хабарчи ва элчилари бўлиб, илоҳий таълимот ва дин аҳкомларини ўз умматларига етказган кишилардир. Пайғамбарларнинг адади Куръон, ҳадис ва тарихий китобларда қатъий белгиланмаган. Баъзи манбаларда уларнинг сони 124 минг дейилган. Куръони каримда 25 нафар пайғамбарнинг номи баён этилган. Улар Одам, Идрис, Нух, Хут, Солиҳ, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Якуб, Юсуф, Лут, Алюб, Зи-л-кифл, Юнус, Мусо, Ҳорун, Шуайб, Илос, ал-Ясаъ, Довуд, Сулаймон, Закариё, Яҳё, Исо ва Муҳаммад алайҳиссаломлардир. Исломи таълимотида кўра пайғамбарларнинг биронгасини ажратмаган ҳолда ҳаммаларига баробар иймон келтирилади.

Араб олими Халил Иброҳим пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг хислат ва фазилатлари, бошқа най-

гамбарларга берилмаган юзта хусусиятларини бир китобга жам қилган. Шулардан айримларини келтириб ўтамоқчи. Гарчанд жаноби пайғамбаримизнинг ўзлари ҳамма пайғамбарлардан кейин келган бўлсалар-да, Одам Ато яратилмай туриб найғамбар деб ном олганлари, “Ҳотам ул-анбиё” деган лақабга молик бўлганлари, у кишига итоат қилиш Аллоҳга итоат қилиш билан баробарлиги, ул зотни ҳамма мўмин-мусулмонлар ўз жонларидан ва аҳту авлодларидан ортиқ кўришлари, иймон қалимасида Аллоҳнинг номи билан номлари доимо бирга ёд этилиши, “Раҳматан лил оламин” деган унвон олишлари, пайғамбарликлари бутун Ер юзи халқларига баробар тааллуқли экани, динларини қиёматгача сақлашга Аллоҳнинг ўзи кафил бўлганлиги, номларини айтиб чақиришнинг ман этилганлиги, шаънларига қиёматгача доимо саловат айтиб турилиши, меърожга чиққанлари, элликдан ортиқ мўъжизага эга бўлганликлари, барча гуноҳлардан мағфират этилганликлари, жинлардан ҳам динларига кириб мусулмон бўлганлиги, ҳамма пайғамбарларга имом бўлиб Байтул-Мақдисда намоз ўқиганликлари, олди томонларини қапдай кўрсалар орқа томонларини ҳам шундай кўра олишлари, икки кифт-ларининг ўртасида пайғамбарлик муҳрлари борлиги, қиёматда биринчи бўлиб тирилиб, Сирот кўпригидан биринчи бўлиб ўтишлари, жаннатда биринчи бўлиб киришлари, кавсар булоқларга эга бўлишлари, гуноҳкор умматларига шафоат қилишлари, умматларнинг кўпчилиги жаннат аҳли бўлиши ва ҳоказо хислатлар шулар жумласидандир.

ИЛОҲИЙ КИТОБЛАР

Аллоҳ таоло ўтган пайғамбарларнинг баъзиларига саҳифалар, баъзиларига эса китоблар нозил қилган. Одам алайҳиссалом, Шис, Идрис, Иброҳим алайҳиссаломларга нозил бўлган қудрати илоҳий бир неча саҳифадан иборат бўлса, Мусо алайҳиссаломга Таврот китоби, Довуд алайҳиссаломга Забур китоби, Исо алайҳиссаломга Инжил китоби, Муҳаммад алайҳиссаломга Қуръон китоби нозил бўлган. Қуръони каримдан бошқа илоҳий китоб ва саҳифалар беришса бир дафъа тушган. Аммо Қуръони карим китоб шаклида бир дафъада эмас, балки 23 йил мобайнида вақти-вақти билан оят-оят, сура-сура шаклида оғзаки қабул қилиниб, ёдда сақланган.

Аллоҳ таоло бандаларининг руҳий ва моддий аҳволларини яхши билган ҳолда ҳар бир пайғамбарга унинг умматларига муносиб ҳукмлар баён этилган китоб ва саҳифалар юборган. Таврот, Забур ва Инжил китоблари ўз даврида умматлар учун ҳидоят манбаи бўлган. Муҳаммад алайҳиссаломдан кейин пайғамбар ҳам, илоҳий китоб ҳам келмаслигини ирода қилган Аллоҳ таоло қиёматгача ҳукми ўзгартирилмайдиган, бирор ҳарфи зиёда ёки кам бўлмайдиган тилларда ва дилларда сақланиб борадиган охирги китоби — Қуръони каримни барча инсоният учун ҳидоят манбаи қилиб нозил этган.

ҚУРЪОНИ КАРИМ

Қуръони карим Ер юзи мусулмонларининг дастуриламат, диний аҳкомлар манбаидир. Жаноби расулulloҳ алайҳиссалом 40 ёшга тулган вақтларида Ҳақ субҳонаҳ ва таоло Жаброил алайҳиссалом орқали у зоти шарифга пайғамбарлик ваҳийсини юборган. Қуръони каримнинг биринчи ояти ҳам шу ондан нозил қилина бошланган. Жаноби расулulloҳ алайҳиссалом нозил бўлган оятларни келгусида бир мукаммал мусҳаби шариф сифатига келтириш учун саҳобан киромлардан тўрт кишини — Али ибн Абу Толиб, Муовия ибн Абу Суфён, Убай ибн Каъб, Зайд ибн Зобитни ўзларига котиб қилиб олган эканлар. Саҳифаларни жам қилиш ва тулиқ бир китоб шаклига келтириш ҳаракати жаноби пайғамбаримиз алайҳиссалом вафотларидан кейин Абу Бакр Сиддиқ халифалиги давридан бошланган. Бу муборак ҳаракат иккинчи халифа ҳазрати Умар даврларида давом этиб, ҳазрати Усмон ибн Аффон халифалик замонларида якунланди. Ҳазрати Усмон ибн Аффоннинг буйруқлари билан мазкур саҳифалар жамланиб, ўша даврнинг машҳур хаттотларидан тўрт кишига бир нусхада янги саҳифаларга кўчиртирилади ва тўртта муқоваланган мусҳаф шаклига келтирилади. Алҳамдулиллоҳ, Туркистонга ҳам шу мусҳаби усмоний нусхалардан бири етиб келган ва ҳозирда у Мовароуннаҳр мусулмонлари диний идораси кутубхонасида сақланмоқда.

Қуръони каримда 114 та сура, 6236 та оят борлиги маълум. Иигирма сурада оила ва у билан боғлиқ масалалар тилга олинishi инсоний жамиятда жуфтлик нақадар зарур эканлигини кўрсатади. Қуръони карим қироати турмушимизга чуқур сингиб кетган. Мустақиллик шарофати билан турли маросимларимиз Қуръони карим қироати-

дан бошланмоқда. Ўзбекистон ислом дунёси миқёсида Қуръони карим қироати соҳасида олдинги ўринлардан бирини эгаллайди.

ҲАДИСИ ШАРИФ

Ислом шариатининг асосий манбаларидан иккинчиси суннатдир. Суннат расулulloҳдан нақл қилинган ҳадиси шарифлар орқали шаклланади. Ҳадиси шарифларда расулulloҳ алайҳиссаломнинг суълари, қилган иш фаолиятлари ва саҳобалар томонидан амалга оширилган ишларга муносабатлари туғрисида ҳикоя қилинади. Шу уч хил услубнинг ҳар бири суннат дейилади.

Ҳадиси шарифларни йиғиб китоб шаклига келтириш, асосан пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг вафотларидан кейин амалга оширилган. Бу шарафли иш ҳижратнинг учинчи асрига келиб кенг қулоч ёйган. Ислом оламининг ўша пайтдаги маданий марказларидан саналган Бағдод, Куфа, Басра, Дамашқ, Бухоро, Самарқанд, Урганч, Термиз каби шаҳарларда ҳадис фани билан шуғулланувчи муҳаддислар кўп бўлган. Улар ҳадис тўпламларини тузишган. Улар ичида энг ишончли манба саналганлари олтига бўлиб, буларни имом Бухорий, имом Муслим, имом Абу Довуд, имом ат-Термизий, имом ан-Насоий ва имом ибн Можжа тузишган. Бу буюк муҳаддисларнинг тўрт нафари турон-заминлик бўлгани билан бутун ислом дунёси миқёсида фахрлансак арзийди.

Муҳаддислик шу қадар шарафли ва сермашаққат ишки, у кишидан заковат, куч-қувват, филойилик, юксак иқтидор ва ҳофизани талаб қилади. Масалан, имом Бухорий жами 600 минг ҳадис тўплаб, шулардан 100 минг “саҳиҳ” ва 200 минг “ғайри саҳиҳ” ҳадисларни ёд олганлар.

ФИҚҲ

Шариат сузининг лугавий маъноси йўлдир. Диний атама сифатида эса Қуръони карим, Ҳадиси шариф, ижмоъ ва қиёс ва бошқа диний манбаларда тавсия этилган амаллар, ибодатлар мажмуига шариат дейилади.

Жаноб пайғамбаримиз алайҳиссалом вафотларидан сўнгги даврларда бир асрда яшаган мужтаҳид даражасидаги уламоларнинг бирор шаръий ҳукмга фарз ёки вожиб

деб баҳо беришда қилган иттифоқларига ижмоъ дейиладди. Масалан, найғамбаримиз вафотларидан кейин Қуръони каримни бир китоб шаклида жам қилиш, диний хизматчиларга маош тайин қилиш, мадрасалар очил ва шу каби ишлар ижмоъ билан жорий қилинган.

Зикр қилинган учта манбада топилмаган баъзи масалаларни топилганларига таққослаб ҳукм чиқаришга қиёс дейилади. Масалан, Қуръони каримда арақ ман этилган, лекин бошқа маст қилувчи ичимликлар тўғрисида ҳукм айтилмаган. Мужтаҳид уламолар маст қилувчи ичимликларнинг барча турларини арақнинг қилмишига қиёс этиб, уларни ҳам ҳаром деб ҳукм чиқарганлар.

Юқорида тилга олинган диний манбалардан тўғри ҳукм чиқаришга фикҳ дейилади. Фикҳ — ислом ҳуқуқшунослиги, фақиҳ — ҳуқуқшуносдир.

Туркистон тупроғидан кўплаб буюк ҳуқуқшунослар етишиб чиққанлар. Руҳлари нод бўлсин деб, улардан айримларининг номларини эслаб ўтамиз. Имом ул-аъзам Абу Ҳанифа, Вақи бин Жарроҳ Суғдий, Абу Муъет ал-Балхий, Абу Мансур Мотуридий-Самарқандий, Ал-Ҳаким аш-шаҳид ал-Марвазий ал-Балхий ал-Бухорий, Ас-Сабазмунни Қалабозий Бухорий, Абу Али Низомиддин Аҳмад Шошӣй, Рустағфани Самарқандий, Абу-л-Лайс ас-Самарқандий (орадан беш асрча ўтгач, бу улуг зотнинг авлодларидан бири — Абу-л-Лайс Фазлудлоҳ Самарқандий Алишер Навоӣйга устозлик қилган), Абу Бакр Хоразмий, Ан-Нисовий, Абу Зайд Абдуллоҳ Дабусий, Хилвоний, Абу Шакур Муҳаммад ал-Кешӣй, Абу-л-Ҳасан ас-Суғдий, Абу-н-Наср Исфижобий, Паздавий Самарқандий, Абу-л-Муин ан-Насавий, Абу Саид Масъуд ал-Кушоний ас-Самарқандий, Абу Али Ҳусайн ал-Ломиший ал-Фарғоний, Аҳмад ал-Исфижобий ас-Самарқандий, Ас-Садр уш-шаҳид Бухорий, Абу Ҳафс Нажмиддин ан-Насафий, Абу Бакр Алоуддин ас-Самарқандий, Аҳмад бин Муса ал-Кешӣй, Абу-л-Фазл ал-Хоразмий ал-Баққолий, Абу-л-Ҳасан Сирожиддин Али ал-Ўший ал-Фарғоний, Имомзода Бухорий, Алоуддин Абу Бакр ал-Косоний ал-Фарғоний, Фахриддин Ҳасан Узгандий ал-Фарғоний, Бурҳониддин ал-Марғиноний, Тумуртоший ал-Хоразмий, Бурҳон-уш-Шариъа ал-Бухорий ал-Марғилоний, Абу Яъқуб Саккокий Хоразмий, Мажулдин Уструшаний, Абу Абдуллоҳ Ҳисомиддин ал-Аҳсикатий ал-Фарғоний ва бошқалар.

Биз юқорида фақат тўрт аср ичида, яъни VIII асрнинг иккинчи ярмидан XIII асрнинг биринчи ярмигача Тур-

кистондан етишиб чиқиб, ҳуқуқгуносликка оид нодир асарлар яратган олимлардан баъзиларининг исм-шарифларини тилга олиб ўтдик, холос. Уларнинг исмларидаги нисбатлар диёримизнинг деярли ҳамма гўшаларида ҳам ҳуқуқгунослик фани равнақ этганини кўрсатади. Бу Ватанимиз қадимдан маънавият маркази бўлганига, халқимизнинг маънавий томирлари чуқур илдиз отганига ёрқин бир далилдир. Ҳозирча улардан фақат бир муаллиф — Бурҳониддин Марғиновийнинг “Ҳидоя” асарининг биринчи жилди чоп этилди. Демак, бу борада ҳали қилинадиган ишлар кўп.

ҲАЛОЛ ВА ҲАРОМ

Шариат назарида Аллоҳ таоло тарафидан қилинишига рухсат этилган нарсалар ҳалол дейилади. Ҳаром эса унинг акси — қилинишига рухсат этилмаган, балки қайтарилган ишлардир.

Одатда халқимиз ҳалолни ейладиган нарсаларга ишлатиб, ейилмайдиган, зарарли, нопок нарсаларга ҳаром иборасини ишлатади. Ҳақиқатда эса шариатда ижозат этилган ҳамма нарсалар, ейладиган озиқ-овқатлар ва қилинадиган ишлар ҳалол. Ижозат этилмаган нарсалар ва ишлар эса ҳаромдир. Аллоҳ таоло ҳаром этилган ишларни қилувчиларга бу дунёда ёки қиёматда жазосини албатта беради. Ҳеч ким қилмиши учун жазодан қочиб қутулмайди.

Аллоҳ таоло ҳалол қилган нарсалар инсон учун моддий ва маънавий фойдалидир, ҳаром қилинган нарсалар зарарлидир.

Ҳалол қилинган нарсалар ва ишлар кўпчиликка маълум. Ҳаром қилинган ишларни эслатиб ўтиш ва эслатиб туриш жоиздир. Булардан айримлари шулар: яроқли бўла туриб беиш юриш, зинокорлик, ота-онага оқ бўлиш, фолчилар сўзига ишониш, сеҳр-жоду билан шуғулланиш, илгумланиш-ирим қилиш, ўликка дод-вой солиб йиғлаш, савдо-соғиқда фирромлик қилиш, бировнинг ҳаққига, омонатига хиёнат қилиш, қасамхўрлик, судхўрлик, ўғирлик, қароқчилик, майхўрлик, бировни масҳара қилиш, ғийбат, тухмат, бўҳтон, бадгумонлик, жосуслик, чақимчилик, ёлғончилик, обрўни тўкиш, қотиллик, порахўрлик, бевафоллик ва ҳоказо.

Хуллас, ҳалолликка чорлан — маънавиятга даъватдир.

МАЪНАВИЯТ

Моддий нарсалар одамга жисмоний озиқ ва қувват берса, маънавият унга руҳий озиқ ва қудрат бағишлайди. Фақат моддий жиҳатдан таъминланиш билан кифояланиш — онгсиз ва руҳсиз махлуқларга хос. Маънавиятга интилиш эса руҳ ва онг эгаси бўлмиш одамга хос фазилатдир.

Маънавият — одамнинг руҳий ва ақлий оламининг мажмуидир. Тилимизда “Бамаъни одам” деган ибора бор. Бу иборага лойиқ кўрилиш улуг бахтдир. Ва аксинча “Бемаъни одам” дейиш кучли ҳақоратдир, бу — ҳайвонсифат дейиш билан баробар.

Маънавият — жамиятнинг, миллатнинг ва ёки айрим бир кишининг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қобилияти, гидрокини мужассамлантирувчи тушунча. Маънавият инсон ва жамият маданиятининг негизи, инсон ва жамият ҳаёти маълум йўналишининг бош омилидир. У муайян иқтисодий-ижтимоий ҳаёт тизимининг шаклланиши, ўзгариши ёки инқирозга юз тутишига кучли таъсир кўрсатади. Маънавият бойиб борса, жамият равнақ эта боради ва аксинча, маънавият қашшоқлашса, жамият бора-бора таназзулга юз тутади. Мустақиллик йилларида маънавият масалаларига муносабат тубдан ўзгариб, унинг бойиб боришига кучли эътибор берилётганининг боиси ана шунда. Бой маънавиятсиз буюк давлат қуриб бўлмайди. Маънавият жамият ва миллат равнақининг бош омили ва пойдеворидир.

Маънавият кенг тушунча бўлиб, маърифат, маданият тушунчаларини ҳам ўзига қамрайди.

МАЪНАВИЯТ ВА ИСТЕЪДОД

Ҳар бир жамиятнинг маънавият даражаси унинг истеъдод эгаларини, умуман эса, қобилиятли ва уқувли шахсларни қадрлаши, уларга алоҳида ғамхўрлик кўрсатилиши, камол топтириши учун етарли шарт-шароитни таъминлаб бериши билан ҳам белгиланади. Ривожланган, маънавиятли жамиятларда истеъдод эгалари миллатнинг юзи, гурури ва келажаги деб қаралади. Ҳозирги ўзбек жамияти ана шу йўлдан бормоқда.

Турон ва Туркистонда азалдан истеъдод эгаларини эътироф этиш ва муносиб қадрлашга ҳамиша эътибор бериб келинган. Бир тарихий мисол. Алишер Навоий буюк аса-

ри "Хамса"ни ёзиб тугатгач, Султон Ҳусайн Бойқаро улут бобомизни саройга таклиф қилади, пешвоз чиқиб, карнай-сурнайлар садоси остида зўр тантаналар билан кутиб олади, аркони давлат — амирлар, вазирлар, уламо ва фузало ҳозирлигида шоирга шоҳона саруполарни ўз қўли билан кийгизади, кумуш билан зийнатланган эгар-жабдуқли оқ арғумоққа мингазади. Тантана шу билан тутамайди. Султон Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоий минган от жидовини тутганича Хуросон мамлакатининг пойтахти бўлмиш Ҳиротнинг бош кўчаларини айлантириб чиқади. Халойиқ уларни баб-баробар олқишлайди. Бирини буюк асар яратгани учун, иккинчиси шу асар яратувчисининг қадрига етгани учун шундай олқишларга сазовор бўладилар. Бу буюк асарнинг шоҳона тақдирланиши эди. Бу шоҳона тиллардан тилларга, эллардан элларга, замонлардан замонларга ўтиб, то бизнинг кунларимизга егиб келган ва қиёматгача ҳам унугилмаса керак.

Бироқ мустамлакачилик, чоризм зулми ва совет империяси йилларида юртимизда истеъдод эгалари тўла бўйи курсатишларига эътибор берилмади. Бундан коммунистик тузум манфаатдор эмасди, у йирик истеъдод эгаларининг пайдо бўлиши халқнинг миллий руҳи ва гурурини уйғотиб юборишидан чўчир эди.

Ўзбекистон Республикаси миллий мустақилликка эришгач, ҳар соҳада бўлгани каби истеъдод эгаларига бўлган муносабат ҳам ўзгарди. Илм-фан, адабиёт, санъат ва меъморчилик соҳаларида истеъдодли ёшларни излаб топиш, уларнинг ижодий салоҳиятларини юртимиз мустақиллиги ва халқимиз маънавиятини бойитишга йўналтириш, уларга ғамхўрлик қилиш кун тартибига қўйилди. Республика Президентининг бу борадаги қатор фармонлари, ҳукумат қарорлари фикримизни тасдиқлайди.

Жамиятнинг ҳар бир онгли аъзоси ўз имкониятларини курсатиш учун тенг ҳуқуққа эга. Жамият ўзининг ҳар бир ва ҳамма аъзосига баробар меҳр курсатиши лозим. Лекин инсоний омил деган нарсаси ҳам бор. Инсоний омилга эътибор билан қараш, унга алоҳида шарт-шароит яратиб бериш, рағбатлантиришдан кейинчалик жамиятга наф етди. Демак, истеъдод эгаларини излаб топиш, тарбиялаш, рағбатлантириш, уларга шарт-шароит яратиб бериш ижтимоий аҳамиятга молик ишдир. Истеъдод эгаларини зарур даражада қадрлаш, уларнинг ижодий имкониятларини очиб юбориши туфайли жамият тараққиётини тезлаштиради, бундан пировард оқибатда жамиятнинг барча аъзо-

лари манфаат кўрадилар. Юртбошимиз раҳнамолигида истеълодпарварлик юртимизда давлат сиёсати тарзида шаклланиб бормоқда. Буни жамиятимизнинг маънавий даражасини кўрсатувчи белгилардан бири дейиш мумкин.

МАЪРИФАТ

Маърифатнинг луғавий маъноси билиш, таниш, билимдир. Бу сўзнинг кўплик шакли маорифдир. Атама сифатида эса у табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли-туман билимлар, маълумотлар мажмуасини билдиради. Маърифатли дегани — билимли, муайян соҳада маълумоти бор, дегани бўлиб, инсонпарварлик маънавияти таминидагина ўз моҳиятига эга бўлади. Кишиларнинг билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбияга ҳам маърифат деб қаралади. Бу сўз илму урфон маълонларида ҳам ишлатилади. Маърифатни ҳаётта сингдириш маориф тизими орқали амалга оширилади. Демак, маърифат — билим ва маданиятнинг қўшма мазмуни бўлиб, маориф эса ана шу мазмунни ёйиш қуроли, воситасидир. Маориф асосан умумий ва ўрта махсус билим берувчи мактаб ва ўқув юртлари тармоқларини қамраб олади. Маърифат тушунчаси эса кенгроқ бўлиб, билим ва маданиятнинг ёйиш ва юксалтиришнинг ҳамма турлари ва соҳаларини ўзига қамрайди.

МАЪРИФАТПАРВАРЛИК

Инсониятнинг бир жамиятдан иккинчи жамиятга, бир тарихий даврдан иккинчи бир тарихий даврга ўтиши маърифатпарварликдан бошланади. Замонанинг энг етук, онгли, оқ-қорани таниган, фидойи, элим деб, юртим деб яшовчи, узоқни кўзловчи маънавиятли сиймолари маърифатпарварлик билан шуғулланадилар. Маърифатпарварлар одатда давр учун, жамиятнинг бутуни ва келажаги учун ўта муҳим бўлган ғояларни кўтариб чиқадиладар ва шу ғояларни амалга ошириш учун изчил кураш олиб борадиладар.

Ҳар даврнинг ўз маърифатпарвари бўлади. Ёзувчи, мутафаккир ва фалакиётчи Аҳмад Дониш Бухоро давлатининг Россияга юборилган элчисининг мирзаси сифатида биринчи марта 1857 йилда Санкт-Петербургга боради. Орадан ўн икки йил ўтгач, 1869 йили яна шу юмуш билан Русия империяси пойтахтида бўлади. Энди Бухоро амирлиги мустақил давлат эмас, вассал эди. Элчига, унинг

мулозимларига, жумладан, элчининг миртаси Аҳмад Донишга ҳам илгаригидек муносабат кўрсатилмайди, чунки улар тобей, қарам эдилар-да. Шундан хулоса чиқариб, Аҳмад Дониш “Биз — ўзбеклар қачонгача гафлат уйқусида ётамиз, қачон қолюқликдан қутуламиз”, дея фикр юри-тиб, бу қолюқликдан қутулиш йўлини маърифатда кўра-ди, халқни маърифатли бўлишга чорлайди. Бу ўша давр учун илгор фикр эди. Муқимий, Фурқат, Комил Хораз-мий, Аваз Ўтар, Завқий, Сатторхон, Исҳоқхон тўра каби бошқа маърифатпарварлар ҳам шу гоёни ўз асарларида илгари сурганлар.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошида Туркистон-да вужудга келган жадиличлик ҳаракати ҳам дастлаб маъ-рифатпарварлик ишларини олиб борди. Жадилич сўзи араб-ча бўлиб, лугавий маъноси янгидир. Жадиличлар 1906 йи-лдан бошлаб, Туркистонда “Тараққий”, “Хуршид”, “Туж-жор”, “Самарқанд”, “Ойна”, “Бухороий Шариф”, “Умид” каби газета ва журналлар чиқарадилар, босмахона ва на-шриётлар, кутубхоналар, театрлар, янгича мактаблар оча-дилар, хайрия жамиятларини тузадилар, ўтмиш мадания-тимизни, тарихимизни тарғиб қилиш билан бирга жаҳон-ний янгиликларни ҳам оммага етказишга ҳаракат қиладилар, дунёвий билимларни ҳам чуқур эгаллашга даъват қиладилар.

Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Маҳмудхўжа Бех-будий, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Саидрасул Саидазизов, Рустамбек Юсуфбек ўғли ва бошқа шу каби маърифатчилар халқни миллий уйғо-нишга даъват этдилар.

Дастлаб “Нажот — шму урфонда” деб билган маъри-фатчилар кейинчалик “Нажот — миллий истиқлолда” де-ган гоёни ўртага қўйдилар, уларнинг энг етук намоёндалари миллий-озодлик ҳаракатига бошчилик қила бошла-дилар. Бу ҳақда кейин — ўз ўрнида сўз юритамиз.

Маърифатчиликнинг кенг қулоч ёйилиши самараси ўлароқ халқнинг умуммаданияти юксала боради.

МАДАНИЯТ

Маданият арабча мадина (шаҳар, кент) сўзидан келиб чиққан. Араблар кишилар ҳаётини икки турга бўлиб, би-рини бадавий ёки саҳроий турмуш, иккинчисини мада-ний турмуш деб атаганлар. Бадавийлик — бу қўчманчи ҳолда дашту саҳроларда яшовчи халқларга, маданийлик

эса шаҳарда ўтроқ яшаб, шаҳарга хос турмуш тарзида яшовчи халқларга нисбатан ишлатилган.

Маданият атамаси кенг маънода қўлланилиб, жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқлар мажмуини, бирор ижтимоий гуруҳ ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган шундай ютуқлари даражасини, ўқимишлилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёилик ва маърифатликлари ҳамда турмушнинг маърифатли киши эҳтиёжларига мос келадиган шароитлари мажмуини билдиради.

Туркистон маданиятининг буюк арбоблари, жумладан, Абу Наср Форобий ҳам, шаҳар турмуш тарзини жамоанинг етуклик шакли сифатида талқин қилади. Форобийнинг фикрича, ҳар бир киши ўз табиатида кўра олий даражадаги етукликка эришиш учун интилади, бундай етукликка фақат шаҳар жамоаси орқалигина эришилади. Унинг таъкидлашича, маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, бу мамлакатда ҳар бир одам касб-хунардан озод, ҳамма барабардир, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истоган ёки танлаган касб-хунари билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод яшайдилар.

Инсоний яратувчанликнинг икки асосий тури — моддий ва маънавий яратувчанликка қараб, маданият моддий ва маънавий маданиятларга бўлинади. Моддий маданият моддий фаолиятнинг барча соҳалари ҳамда унинг самаралари — меҳнат қуроллари, турар-жой, кундалик турмуш буюмлари, кийим-кечак, транспорт, алоқа воситалари ва шу кабиларни ўз ичига олади. Маънавий маданиятга ақдан ва маънан яратувчанлик соҳалари — билим, ахлоқ, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фалсафа, нафосат, фан, санъат, адабиёт, фольклор, асотирлар, дин ва шу кабилар кирadi.

Фақат бир халққа тегишли, фақат бир халқнинг ўзигина яратган соф маданият бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳар бир миллий маданиятнинг асосий қисмини шу миллат яратган бўлса-да, унда жаҳон халқлари яратган умуминсоний маданиятнинг улуши ва таъсири бўлади, албатта. Ҳар бир халқ қайси халқлар билан алоқа қилса, унга маданий таъсир кўрсатади ва маданий таъсир олади.

Маданият — умуминсоний ҳодиса. Лекин шўро мафкурачилари айтиб келганидек, синфий ҳодиса эмас. Маданият барчага барабардир. Масалан, мақомлар, адабиёт, меъморчилик дурдоналари, фан ютуқлари, транспорт ва алоқа воситалари барчага тегишлидир.

Ҳар бир ҷамият ва давр ўз маданият типига эга бўлади. Ҷамият ўзгариши билан унинг маданият типини ҳам ўзгарди-ю, лекин маданий тараққиёт узилиб қолмайди, илгариги маданият йўқ бўлиб кетмайди, маданий мерос ва анъаналар сақланади. Ўтмиш даврлардан инсониятта қолган моддий ва маънавий маданият бойликлари мажмуига маданий мерос дейилади. Ҳар бир янги авлод моддий ва маънавий маданият исғизини ҳар гал янгитдан яратмайди, балки ажлодлар томонидан яратилган маданий бойликларни қабул қилиб олади. Тарихий ворислик — ҷамият ва унинг маданияти равиоқининг шартидир. Минг афсуслар бўлсинки, шўролар замонида маданий меросга тўғри муносабатда бўлинмади. “Бою заминдорларга, ҳоким синф табақаларига хизмат қилган ўғмининг маданиятининг бизга кераги йўқ, янги — пролетар (йўқсил) маданиятини яратамиз” деган шiori остида собиқ Совет Иттифоқи халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданиятига қирон келтирилди, саройлар, масжид ва мадрасалар бузиб ташланди, нодир асарлар ёқилди. Бу сиёсатнинг энг зарарли жойи шунда бўлдики, маданий меросга паст назар билан қаралди, осори атиқалар қаровсиз қолди.

Шу билан бирга ҳар бир ҷамият ўтмиш маданий меросини қандай бўлса, шундайлигича, кўр-кўрона қабул қилиб олмайди, албатта. Маданий мероснинг ўз дунёқараши, тузуми, манфаатларига мос келадиган, бугун ва келажак учун хизмат қиладиган қисмини қабул қилади. Чунки ўтмишдан қолган барча нарсалар бир хил қадриятга эга бўлмайди. Масалан, шўролар замонида яратилиб, унинг сиёсатини тарғиб этган, эндиликда ўз умрини яшаб бўлган китобларнинг бугун учун ҳам, келажак учун ҳам қадрияти йўқ. Тўғри, улар мерос, лекин маданий мерос эмас, уларни тарихий факт сифатида сақлаб қўйиш мумкин, ҳолос. Демак, маданий мероснинг қадри абадул абад тушмайди, қисмига миллий қадриятлар дейилади. Ўзбекистонда истиқлол шарофати билан миллий қадриятларнинг қадрига тўла еттишмоқда ва кенг тарғиб-ташвиқ қилинмоқда. Миллий қадриятларимиз истиқлол маданиятини яратишимизга негиз бўлиб хизмат қилмоқда. Бу ҳол миллий мафкура-мизда ўз ифодасини топишмоқда.

МАФКУРА

Муайян бир ижтимоий гуруҳ ёки миллатнинг туб маънавиятларининг назарий асословчи ва ҳимоя қилувчи фалса-

фий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, гузалликка доир, бадний қарашларнинг бутун бир тизимига мафкура дейшлад. Мафкурасиз жамият, ижтимоий гуруҳ ёки миллат бўлиши мумкин эмас. Жамият маънавияти ичида турли мафкуралар бўлиши мумкин. Лекин бир жамият, ижтимоий гуруҳ (масалан, сиёсий партия) ёки миллатнинг мафкурасини бошқа жамият, ижтимоий гуруҳ ва миллатнинг мафкурасига мажбуран қабул қилдириш мумкин эмас, бунга йўл қўйиб ҳам бўлмайди.

Бундай ҳаракатлар демократия ва эркинлик қоидаларига, миллатларнинг суверенитетига зиддир. Лекин коммунистик идеология, яъни йўқсиллар мафкураси худди шундай йўл тутган. Фақат ўз дунёқарашини мафкура деб билиб, бошқа мафкураларни тан олмаган. Коммунистик идеологияга асосланган ва уни зўр бериб, турли йўл-йўриқлар билан кенг тарғиб-ташвиқ этган, тоталитар, яъни зуравонликка асосланган нўро давлати фақат ҳоким миллат манфаатини кўзлаган. Нафақат собиқ Совет Иттифоқида яшаган миллат ва элатларнинг, балки шулар қаторида социалистик лагер деб аталмиш мустақил давлатлар халқларининг ҳам миллий манфаатларини тан олмаган, миллий мафкуралари бўлишига йўл қўймаган. Бунга бир икки мисол: 1956 йилнинг октябрида Венгрияда Москвага муте ҳукуматга қарши кўзғолон кўтарилиб, венгер халқи манфаатларини ҳимоя қилувчи раҳбарлар ҳокимиятни қўлга олишлари биланоқ, шўро ҳукумати тезда бу мамлакатнинг ички ишига аралашди, кўзғолон бостирилди, ҳокимият тепасига шўро мафкураси бўйича иш тутувчи шахслар келтириб қўйилди, ҳатто Венгрия Меҳнаткашлар партияси "қайта" ташкил қилиниб, Венгрия Социалистик ишчи партияси деб юритила бошланди.

1968 йилнинг август ойида Прага шаҳрида халқ кўзғолон кўтарганида ҳам худди шундай иш тутилди, кўзғолончилар устига шўро танклари бостириб борди.

Китобнинг ушбу бобини ёзиш асносида биз собиқ КПСС Программаси билан собиқ СССР Конституциясини ва собиқ Ўзбекистон ССР Конституциясини бир-бирларига солиштириб чиқдик ва шундай хулосага келдикки, моҳият эътибори билан улар ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, ҳаммаси ҳам коммунистик идеологияга асосланган ва уни амалга ошириш воситалари бўлган. КПСС — сиёсий партия эмас, балки ҳукмрон давлат ташкилоти бўлган, шунингдек, СССР Конституцияси давлат қонунларининг асосий мажмуаси эмас, балки бошқа кўринишдаги КПСС

программаси, айтиш жоиз бўлса, ёрдамчи конституция бўлган. КПССнинг хоҳиш-иродаси амрини парламент орқали депутатлар томонидан тасдиқлашиб олиш ва бажартириш дастурчаси ҳисобланган. СССР Конституциясида Коммунистик идеологиянинг гегемонлиги ҳақидаги махсус модданинг мавжудлиги ҳам шу фикримизга яққол далил бўла олади. Ваҳоланки, Конституцияда мамлакатдаги фақат бир сиёсий партия ёки гуруҳнинг мафкураси инobatга олиниши мумкин эмас, бу адолатга ҳам, одоб-ахлоққа ҳам тўғри келмайди. Конституцияда бутун халқнинг хоҳиш-иродаси ўз ифодасини топиши керак.

Ўзбекистон Компартияси ҳеч қачон мустақил сиёсий ташкилот бўлган эмас. У КПССнинг ажралмас ва таркибий қисми ҳисобланиб, Москванинг ноҳарасига ўйнаб келган. Сиёсий бюронинг амр-фармонини сўзсиз бажариш, унинг учун ҳам қарз, ҳам фарз бўлган. Ўзбекистон ССР Конституцияси СССР Конституцияси билан бир кучирма бўлиб, "СССР" деган ибора ўрнига "Ўзбекистон ССР" деган сўзлар ёзиб чиқилган эди, ҳоло.

Собиқ Совет Иттифоқи Коммунистик Партиясининг 20 миллиондан ортиқ аъзосининг ҳаммаси ҳам маслак жиҳатидан коммунист бўлмаган. Бир қарашда, ғайритабиийдек эшитилса-да, компартия аъзоси деган тушунча бошқа, коммунист деган тушунча яна бошқа нарса. Қонун чиқарувчи ташкилот ҳам, ижроия ҳокимияти ҳам, суд ҳам, борингки, жами ташкилотлару муассасалар компартия қўлида бўлиб келган.

Шу сабабли истаса-истамаса фуқаролар унга аъзо бўлишга мажбур эдилар. Турмуш тарзининг ўзи шунини тақозо этарди. Партия аъзоларига ҳаммаша эшиклар очиқ эди. Партияга аъзо бўлмаган одам, халқ ибораси билан айтганда, Тўйхонадан нарига ўтолмасди. Шу сабабли КПСС аъзолари 20 миллиондан ошиб кетган эди. Шу сабабли дилида бошқа маслак бўлса-да, замонасозлик қилиб фирқага ўтганлар ҳам кўп эди. Ўзбекистон Компартиясининг ярим миллиондан ортиқ аъзосининг аксарият қисми коммунист маслагига эмасди, десак, янглишмасмиз. Сўзимизнинг исботи учун оддийгина, лекин ҳаётий далиллар келтиришимиз мумкин.

Фирқа аъзоси бўлган ҳаммиллатларимиз ёки қон-қариш дош биродарларимиз орасида фарзанди қонининг қўлини ҳалолламаган, ўтил-қизларини никоҳ ўқитмай турмуш қурдирган ёки Рамазони шарифда кундуз қуни тўй берган, марҳум ва марҳума ота-оналарига жаноза ўқитмай

дафн эттирган кишиларни кейинги ўттиз-қирқ йил ичида дасарли учратганимиз йўқ, айниқса, анъанавий маҳаллаларимизда. Бўлган бўлсаям, бармоқ билан санарли эди, бундай кимсалар эл назаридан четта чиқиб қоларди. Жуда оғир замонларда ҳам бундай шаръий расм-русумлар яширинча ўтказилган. Ўзбекистонда ҳеч қачон ҳақиқий маънода компартия бўлмаган, ҳозир ҳам йўқ ва бундан кейин ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки коммунистик мафкура аталдан халқимизнинг руҳига, онгига, турмуш тарзига ёғдир. У бизга четдан олиб келиб, мажбуран тикиштирилган эди, лекин халқимиз дилида уни ҳеч қачон қабул қилган эмас. Шу боис диёримизда Россия Давлат думасининг Беловсж битимини бекор қилиш ҳақидаги бир томонлама қабул қилган қарорини ёқловчилар, Россия коммунистларининг фикрига қўшилувчиларнинг топилиши амримаҳол, уларнинг сохта ваъдаларига учиб, адашиши мумкин бўлган ҳамюртларимиз орасида тушунтириш ишини олиб бориш, ҳар бир зиёлининг, жумладан, қалам аҳли ва ҳуқуқшуносларимизнинг қалб амри, виждоний бурчи, фуқаролик вазифаси, ватанпарварликка садоқатли бўлиши лозим. Мафкуравий кураш доимо давом этади. Зиёлилар ҳаминша ҳушёр, сезгир ва ҳозиржавоб бўлишлари керак.

Ҳар бир жамият, ижтимоий гуруҳ ёки миллат ўз мафкурасини тарғиб ва ташвиқ қилиши, муҳолифларининг инкор ва қарши фикрларини рад этиш билан бирга улардаги диққатга сазовор мулоҳазаларни инобатга олиши лозим.

Шўролар замонида мафкура борасидаги энг катта йўқотиш шундан иборат бўлганки, мафкура фақат синфий бўлади, у миллий бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобланган. Миллий мафкура хусусида ҳатто сўз ҳам юритилмаган. Бунинг натижасида ўзбек миллатининг миллий онги, дунёқараши, миллий ғурури, ифтихори анчагина сустлаштириб юборилган эди. Миллий мустақилликка эришилгач, Ўзбекистоннинг истиқлол мафкурасини назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш, уни халқ орасида кенг тарғибу ташвиқ қилиш, ҳар бир фуқаро онгига мустақиллик мафкурасининг мазмуни ва моҳиятини сингдириш, истиқлол йўлига мос ва хос ўзбек миллий мафкурасини илмий асосда яратиш каби ўта муҳим ва шарафли масалалар пайдо бўлди.

Бизнинг назаримизда, истиқлол мафкураси асрий миллий қадриятларимизга ва янги вужудга келган ва келаётган, халқимизнинг бугунги ва келажакдаги манфаатларини

■ фодалайдиган фикрларга — халқ тафаккурига асосланган лозим.

Ҳозир Ўзбекистонда ўз сиёсий йўли — мафкурасига эга бир неча сиёсий партия фаолият кўрсатмоқда, бу ҳам республикадаги демократия ва эркинликнинг далолидир. Маъмур сиёсий партиялар ҳам ўз йўлидан бориб, мафкура яратиш борасида муайян тажриба тўпламоқда. Бизнинг назаримизда, Ўзбекистоннинг мустақиллик мафкураси асли миллий қадриятларимиз, халқ тафаккурида вужудга келган ва келаётган янги-янги фикрлар, сиёсий партияларимиз тўплаётган тажрибаларнинг қаймоғи тарзида шаклланиши ва тўхтовсиз бойиб бориши зарур.

Халқ тафаккуридаги янги фикрлар деғанда биз куйидагиларни назарда тутамиз: ХХI аср арафасида турибмиз. Ҳозир қайси бир халқ ёки мамлакат бўлмасин, агар илм-фан ва технология соҳалари рағнақига диққат қаратилмаса, мафкура борасида ҳам орқада қолади. Маънавияти ҳам маънавий эскириб қолади, сўзи сўз бўлмай қолади, инobatга олинмайди. Америка, инглиз, фаранг, олмон, япон, италян халқлари илм-фан ва технология соҳаларида илғорлик қилаётганликлари учун ҳам умумжаҳон сиёсатида етакчилик эканлигини назардан четда қолдириш мумкин эмас, деб ўйлаймиз. Биз ҳам шундай йўл тутаск арзийди.

Маълумки, мафкура ижтимоий тараққиётда орқада қолиши ҳам ва ундан ўзиб кетиши ҳам мумкин. Агар орқада қолса, жамият тараққиётига ров бўлади, ёки ҳалдан ташқари илғарилаб кетса, халқдан узоқлашиб қолади. Бизнингча, мафкура тараққиётдан олдинда юриши лозим-у-лекин ундан узилиб кетиши кутилган самарани бермайди, яъни халқ орасига кенг тарқалмайди. Илғор мафкура илғор ижтимоий кучларни сафарбар қила олади, уюштиради, жамият тараққиётини тезлаштиради. Бундай илғор мафкура ижтимоий тараққиётни амалга оширувчи кишилар томонидан онгли равишда ўзлаштирилгандагина, унга етакчи сиймо раҳбарлик қилгандагина тарих ривожига таъсир кўрсата олувчи кучга айланади. Илғор мафкура халқ томонидан ўзлаштирилгач, унинг онгига сингиб боргач, зўр моддий кучга, яратувчанлик қудратига эга бўлади. Ҳозир Ўзбекистонда мафкура борасида худди шундай ҳолатни кўриб турибмиз. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов республиканинг бош мафкурачиси сифатида ҳам фаолият кўрсатмоқда, давлат бошлиғи сифатида мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишда жам-

юртимиздаги барча сиёсий партияларнинг манфаатларини инобатга олиб, шулардан келиб чиқиб, иш юритмоқда, илғор ижтимоий кучларни жамият равнақига жалб этишда, уюштиришда етакчилик қилиб, жамият тараққиётини тезлатмоқда, тарих ривожига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Илғор мафкура халқимиз томонидан тобора кенгроқ ўзлаштирилиб, унинг онгига сингиб бормоқда, ёр моддий куч, яратувчанлик қудратини касб этмоқда.

Мафкура, шунингдек, ижтимоий онгнинг бошқа шакллари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Бу деган сўз шуки, ижтимоий онг шакллари қанчалик равнақ этса, мафкура ҳам шунчалик такомиллашиб бораверади.

ТАРБИЯ

Одамзот фарзандини боқиб ва таълим бериб катта қилиш, вояга етказиш учун қилинадиган меҳнат ва ғамхўрликка тарбия дейилади. Шу сабабли таълим-тарбия деб ҳам айтилади. Одамга иш-хунар ўргатишга ва умуман кишининг воявий ва маънавий қиёфасини шакллантиришга қаратилган таълим тизими ҳам тарбия сирасига киради. Таълим берувчига муаллим, тарбия берувчига мураббий дейилади. Агар муаллим ва мураббийлар маърифатли, маънавийли, ўз касбу хунарларида моҳир бўлсалар, шогирдларига меҳрибонлик кўрсатсалар, бегараз иш тутсалар, устозлик шарафига ноил бўладилар.

Тарбия — шахе онгини муайян жамиятнинг мақсад ва вазифаларига мувофиқ равишда таркиб топтириш ва ривожлантириш жараёни, кишиларни ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётда фаол ишгирок эттиришга қаратилган барча таъсирлар мажмуидир. У таълим билан узвий боғлиқ. Таълим тарбиянинг муҳим воситаси бўлиб, кўп мақсад ва вазифаларга у орқали эришилади. Оила, турли жамоат ташкилотлари, фан, техника, адабиёт, санъат, оммавий ахборот воситалари, радио ва телевидение, тарғибот-ташқиқот ишлари ҳам тарбияга кучли таъсир кўрсатади. Болага олдин таълим бериш керакми, ёки олдин тарбия бериш зарурми, ишни қайси биридан бошлаш керак, деган саволлар юради эл орасида. Ишни фарзанд дунёга келиши биланоқ дарҳол тарбиялай бошлашга киришиш зарур, буни бир кун ҳам кечиктириб бўлмайди. Она алласи болада одамзодга меҳр-шафқат туйғусини уйғотади, дейдилар. Чақалоқни тиббий кўрикдан ўтказиш, нақтида эмлагиб бориш, жисмоний чиниқтириш ҳам тарбияга киради.

Тарбиянинг асосий турлари иккитадир: оила тарбияси ва ижтимоий тарбия.

Оила тарбияси — оилада ота-оналар, бобо ва бувилар, умуман катта ёшли қариндош кишилар томонидан болаларни тарбиялашдир. Азалий туркий удумга биноан ота-оналардан кўра бобо-бувиларнинг тарбиявий таъсири кучлироқ бўлган. Чунки ҳаётликларида бобо ва бувилар оиланинг маънавий раҳбарлари бўлишган. Амир Темур те-мурийлар хонадонидида ўрнатган тартибга кўра шахзодалар тарбияси билан уларнинг оналари эмас, улут бибилари — бувилари шуғулланишган. Шахзодалар кўкракдан ажратилиб, эсини таниб, ўз-ўзини эплай бошлагач, бувилари измига ўтказилган. Масалан, Мирзо Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим бўлса-да, унинг оилавий тарбияси билан Сароймулкхоним шуғулланган. Амир Темуришнинг ўзи ҳам фарзандлари ва неваралари тарбиясига жиддий аҳамият берган, доимо назорат қилиб турган.

Оила тарбиясида доимий таъсирчан куч — оилавий тартиб, яъни оила аъзоларининг бир-бирларига муносабати ота-она ва бошқа катта ёшли қариндошларнинг хулқ-атвори, маданий ва сиёсий савияси, муомала маданияти, оиланинг даромади, яшаш шароити ва шу каби омиллардир.

Оила қанчалик тартибли, яхши хулқ-атворли, унинг аъзоларининг ўзаро муносабатлари самимий бўлса, оила тарбияси ҳам шунчалик самарали бўлади.

Боланинг ақлий камолотига ҳам ёшлигидан аҳамият бериш керак. Бола ёши улуғлашгани сайин оила тарбияси ҳам мураккаблашади. Бола халқи одатда ҳар нарсага қизикувчан, серсавол бўлади. Уларнинг раъйини қайтармаслик, силтаб ташламаслик, берган саволларига иложи борида тушунарли қилиб, соддагина жавоб қайтариш лозим. Боланинг хатти-ҳаракатини доимо назорат қилиб, ижобий фаолиятга ундаш, йўлга солиш, қобилияти ёки истеъдодининг ўсишига аҳамият бериш керак. Лекин ота-оналар унар-унмасга болага ёрдам беравермай, уларни кейинчалик турмушда дуч келадиган тўсиқларни, мураккаб ҳаётли масалаларни ечишга одатлантириш мақсадида қийинчиликдан чиқишни ўз-ўзига қўйиб бериши ҳам керак.

Оиладаги меҳнат тарбияси болаларни уй юмушга жалб этишдан бошланади. Боланинг кийимини ўзи кийиши, ўрнини ўзи йиғинтириши, идиш-товоқни ўзи ювиши ва шу кабилардан унинг илк меҳнат малакаси вужудга келади.

Ҳозирги кунда телевидениенинг болалар тарбиясига таъсири кучли. Болаларга фақат ўзлари боп кўрсатувларни кўрсатиш билан чекланиш лозим. Боланинг соатлаб телевизор олдида ўтириши унинг соғлиғига салбий таъсир этиб-қилиш қолмай, бадий асарни оғзаки идрок қила бошлаганига сабаб ҳам бўлиши мумкин.

Оила шароити боланинг нафосат тарбиясига ҳам катта таъсир этади. Бунда кинофильмлар ва кўғирчоқ спектаклларнинг томошалари назарда тутилмоқда. Нафосат гўзалликни ҳис этиш, идрок қилиш ҳамдир. Гўзал — қадим туркий сўз бўлиб, “гўз” (кўз) ва “ол” дан тузилгандир, яъни кўзни мафтун этувчи маъносини билдиради. Тилимизда яна шу маънога яқин чиройли деган сўз ҳам бор. Чиройли нарсани кўз билан кўрилади. Гўзаллик эса ҳам кўз билан кўрилади, ҳам дил билан ҳис этилади, онг билан идрок қилинади. Болалар ёшликдан гўзалликни тушушга ўргатила бориб, нур устига нурдир. Бола ўз ҳиссиёт ва фикрларини мустақил ижод этиш — расм солиш, ашула айтиш, рақс тушиш ва шу кабилар орқали ифода-лаши учун унга имкон бериш муҳимдир.

Ота-она болалари олдида ўзлари танлаган касб-корларни ҳақида нолимасликлари, омадлари юришмаганидан сўз очмасликлари маъқул. Шунда ота-онанинг бола олдидаги обрўйига путур етмайди. Болалар ўз ота-оналарини намуна деб билишлари, уларнинг касб-корларига ҳурмат билан қарашлари ана шундан бошланади. Ҳаётнинг қувончли томонлари ҳақидаги гаплар, ишдаги муваффақиятлар болаларни руҳан тетик этади.

Ота-оналар боланинг ахлоқи ва ҳуқуқий масъулияти учун жамоат олдида жавобгардирлар. Ўз ота-оналик бурчига эътиборсизлик билан қараш фуқаролик бурчини ўташга риоя этмаслик билан тенгдир. Хуллас, болани дунёга келтиришдан кўра уни етук одам қилиб тарбиялаш мушкулроқдир.

Шахснинг шаклланишида тарбиянинг иккинчи тури бўлиб **ижтимоий тарбия**нинг ҳам аҳамияти катта.

Маълумки, жамият яшаб қолиши ва ривожланиши учун моддий ва маънавий бойликларни узлуксиз ярата бориши зарур. Бунинг учун тарбия керак. Тарбия орқали ўғмишнинг моддий ва маънавий бойликларига авлоднинг воқифчилиги таъминланади: ўсиб келаётган ёш авлод ўғмиш таърибаларини ўзлаштириб, уни янада бойитади. Тарбия шахсни ахлоқий, ақлий, жисмоний камолотида муҳим ўрин тутди.

Ҳар бир даврнинг ўзига хос тарбия усуллари ва воситалари бўлади. Қадим замонларда тарбия — ёш авлоднинг кекса авлод тажрибаларини ўзлаштириб олишдан иборат бўлган. Тарбия асосан меҳнат фаолияти (овчилик, чорвачилик, деҳқончилик ва шу кабилар) жараёнида, турли урф-одатлар, маросимларни ўтказиш вақтида амалга оширилган. У асосан жисмоний бақувват бўлишга қаратилган.

Коммунистик дунёқараш тарбияни синфий деб тушутириб келган эди. Лекин у синфий эмас, умуминсонийдир. Идрис алайҳиссалом замонларидан бошлаб барчага баробардир (мадраса сўзи ана шу зоти алайҳиссалом исмларидан келиб чиққан экан). Мактабу мадрасаларда ёш авлод жалб қилинган-у, лекин укуви борлар ўқишда давом эттирилганлар. Ислон таълимотида кўра, қизлар йигитлар, эркеклар ва аёллар, яъни муслим ва муслималар илм олиш ҳуқуқи бўйича тенгдирлар. Таълим-тарбиянинг қадрига етган, имконияти бор оилалар ўғминда болаларига махсус мураббийлар тайинлаганлар. Ҳозир кунда бу одат репетитор олиш тарзида давом этмоқда.

Бола истаган соҳа бўйича таълим-тарбия куриб, хоҳлаган ихтисосни эгаллашга ҳақли. Бунда чеклаш бўлиши мумкин эмас. Лекин ундаги хоҳиш билан ирсий имконият ҳаммавақт ҳам бир-бирига уйғун келавермайди. Одатда ота касбини, тўғрироғи, бобомерос касбини тутган ёшлар ҳаётда кўпроқ муваффақият қозонганликларига қўшмоқчи бўламан. Чунки болада отанинг қони, ундаги лаънатта монанд укувчанлик бўлади-да.

Умуман олганда, тарбиянинг анъанавий ва замонавий турлари ва усуллари кўп. Шулардан бири **шажаравий тарбия**дир. Бунда болаларга аجدодларининг қимлиги ёдга далили — шажараномалар орқали эслатилиб, ўшаларни бўлишга даъват этилади.

Маълум бир аждоддан келиб чиққан авлодларнинг қариндошлик даражасини изчиллик билан санаб кўриувчи тарихий ҳужжатга шажара дейилади. Шунингдек уни аждодлардан авлодларга генетик ўтиш йўли, яъни аждод нафасидан ривожланиб борган дарахт шохлар қариндош-уруғлар боғлиқлиги, ҳуқуқий силсила дейиш мумкин. Шажара қозикалонлар, ҳуқуқий маҳкамалар томонидан муҳр билан тасдиқланган.

Дунёда шажаралар кўп. Турон, Туркистонда ҳам шажаралар кўп бўлган.

Шарқда шажаралар икки хил шаклда мавжуд. Ўзбекистонда шажараси ва маълум илмий, диний йўналишнинг

устозлардан шогирдларга узатилиши алоқадорлиги, яъни таълимот шажараси.

Насл-насаб шажарасига Ўғузхон шажарасини, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжукийлар, хоразмшоҳлар, усмонийлар, темурийлар ва уларнинг давоми бўлмиш бобурийлар, шунингдек, шайбонийлар, сафавийлар, аштархонийлар, мангитлар, қўнғиротлар, минглар ва бошқа шу каби шажараларни киритиш мумкин. Хева хони Абдулқози Баҳодирхон тузган “Шажарайи турк” ва “Шажарайи тарокима” асарлари ҳам аслида шажаралардир.

Яссавиййа, Сухравардиййа, Кубравиййа, Нақибандиййа — таълимот шажараларидир.

Шўролар замонида шажаралар ҳақида гапириш мумкин эмас эди. Гўё одамлар ўз аждодларини билмаслигини керак эди. Бир ўта замонасоз, мадҳиябоз шоир таърифлаганидек, биз ўзимизни “номи йўқ, қашшоқ, гало” дейишимиз шарт ҳисобланарди. Мустақиллик шарофати билан биз ҳам жаҳондаги бошқа илмдор халқлар қаторида ўзимизни билишга, тарихимизни ўрганишга, аждодларимизнинг ақл-заковати билан фахрланишга, уларнинг дунё цивилизациясига салмоқли ҳисса қўшганликларини эътироф этишга мушарраф бўлдик.

Халқимизни камситанларга тарихий ва ҳуқуқий далиллар келтиришга имкон берилган экан, бу борада саъй-ҳаракатни кучайтиришимиз зарур. Юртбошимиз неча бор айтганларидек, аждодларимиз руҳини шод этсак, уларнинг бизга қолдирган маънавий мероси сиёсий заминимизни қудратли қилади. Йўлимизни нурафшон қилиб туради.

Шўролар замонида узатиб қолган анъаналардан бири — шажара тузиш иши қайтадан давом эттира бошланганлиги қувонарли ҳолдир. Бу ишга биринчилардан бўлиб, фалсафа фанлари доктори, профессор Омонулло Файзуллаев қўл урди, тарихий, ҳуқуқий ҳужжатларга асосланиб, “Шайх Зайниддин бобо Тошқандий ибн Шайх Шаҳобиддин Абу Хафс Умар Сухравардий шажараси”ни тузди.

Тошхалқимизнинг кўҳна жой номларининг ўз маъноси, ўз тарихи бор, албатта. Шаҳарга ислом дини дастлаб келиб келган VIII асрда камил инсонлар макон тутган жой Камолон деб аталади. Оқил одамлар маскан тутган жой Оқилон деб юритилади. Шайх Зайниддин бобо ва у буюк зотнинг авлодлари худди шу Оқилон мавзесининг шимолий қисмида яшаганлар. Кейинчалик бу табарруқ жой ва улар лафн этилган қабристон атрофи Орифон деб юритилган, етарли диний билимга эга сиймога ориф

дейлади, у киши яшаган макон Орифон, яъни орифларнинг юрти демакдир.

Маърифат сўзининг негизи ҳам — ориф. Тарихчи Муҳаммад Солиҳ Қорахўжа ўғли "Тарихи жадидаи Тошкан" асарида ёзадики, Кўкча дарвозасидан то Шайх Зайниддин бобо мақбарасигача 1800 қадам (тахминан 930 метр) Орифон маҳалласида (ҳозир "Кўкча" деб аталади) Шайх Зайниддин бобонинг 48-авлоди яшаб келмоқда. Шунингдек қатта сазоворки, бутун Шарқ дунёси эътироф этган Сухравардийийа илмий-фалсафий таълимоти яратган Шайх Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар Сухравардийининг ўғли Шайх Зайниддин бобо мақбарасини соҳибқирон Амир Темур 1391-1392 ва 1402 йили зиёрат қилган ва таъмир этгирган.

Ушбу шажаранинг муаллифи Омонулло Файзулла Шайх Зайниддин Бобонинг 45-авлодидир. У киши беш машаққатли бу иш жараёнида қанчалаб тарихий ҳужжатларни кўздан кечиришга, исмларни аниқлашга, қариндошлик даражаларини белгилашга, саналар силсиласини белгилашга, имзо ва муҳр соҳибларининг кимлигини ўрнатишга ва яна қанчадан-қанча жумбоқларни ечишига тўғри келди.

Омонулло Файзуллаев тўртта тарихий ҳужжат асосида бир бутун шажара тузган. Биринчи ҳужжат бобоси Саййид Файзуллахўжа Орифхўжаевнинг пўлат сандиғида сақланиб келган. Шажаранинг иккинчи нусхасини унга амакиси Абдуллахўжа ака берган. Учинчи нусхани бошқа бола амакиси Саййид Салоҳиддинхўжа шоир Алоиддин Хўжа ўғли қўлёмаларидан ўзи кўчириб олган. Тўртинчи нусха "Насаб шажаралари" бўлиб, унда 27 аجدод-авлоднинг рўйхати берилган. Бу тўртта ҳужжат умумшажаранинг муайян қисмлари бўлиб, бир-бирини тўлдирди.

Демак, ўтмишда қозикалонлар муҳрлари билан тасдиқланган ҳужжатлар ўз навбатида янада қадимийроқдир. Чунончи, шажаранинг 24 ва 25-вакиллари бўлмиш Саййид Тоҳирхон Шайх ва Саййид Олимхон Шайхларнинг шажара тузишдаги хизматлари таъкидланади ва "Аждодларимиздан умид ва илтимос — шу зотларга бизларнинг қардош ва қариндошларимиз ким бўлса, ота-боболарни топиб, ушбу шажарага шўьбаларин келтириб қўйсангиз керак", деб ният қилганлар.

Хўш, Шайх Зайниддин Бобонинг ўзлари ким? Нечқун зот шундай улуғ хурматга сазовор, у кишининг иккинчи тарихий хизматлари ва жамиятдаги ўрни қандай бўлган?

Бу саволларга мазкур ҳужжатларнинг ўзи жавоб бера олади. "У — саййидларнинг улуғи ва шариф кишиларнинг қароматлиси ва буюғидир", "Орифларнинг кутби ва ишончли раҳнамоси жаноб Шайх Зайниддин Кўйи Орифон".

Шайх Зайниддин Бобо авлодларининг жамиятга қилган яхши хизматлари бор. Фикримизнинг тасдиғи учун бир-икки мисол келтирамиз. Машҳур шоир Саййид Ҳайбатulloхўжа — Мавлоно Хислат Шайх Зайниддин шажарасининг 43-авлодларидан биридир. Мавлоно Хислат асримизнинг бошларидаёқ шўх ғазаллари, қўшиқлари билан бутун Туркистонга кенг танилган, баёзлари чиққан, тўғчи ҳофизлар билан ҳамкорлик қилган, жадидлар сафида маърифатчилик билан шуғулланган. Қўшиқлари ҳамон тўйларда ижро этилади, эфирга тез-тез бериб турилади, халқ ҳофизлари репертуарларидан кенг ўрин олган.

Биз мазкур шажарага мансуб Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Жорулла Файзуллаев, ёзувчи, сатъат арбоби Нажибулло Ҳабибуллаев, атоқли навоийшунос олим Ҳамид Сулаймон билан улар ҳаётликларида суҳбатлашган эдик. Ёдимизда улардан нурли хотиралар қолган, улар насл-насабли зотлар эдилар. Шайх Зайниддин Бобонинг эндиликда марҳум авлодлари 44 поғонадан иборат. Шажараларда у зотнинг аждодларидан яна 3 поғона тилга олиб ўтилади. Ҳозир уч авлод — 45-, 46-, 47-авлодлар ҳаёт, демак, қарийб 1200 йил давомида 50 авлод яшаб ўтган.

Шажарада Шайх Зайниддин Бобо 15-поғонани эгаллашди. Энг биринчи бобокалон Саййид Муҳаммад Султон Баҳриддин эса буюк бобомиз Муҳаммад Мусо ал-Хоразмийга замондош экан. Шажаранинг 13-авлоди Шайх Умар Шаҳобиддин Сухравардий Бағдод халифасининг Мовароуннаҳрдаги элчиси бўлиб хизмат қилган экан. Оқдан дарё яна оқмай қолмас, деганларидек Омонулло Файзуллаевнинг ўғли, шажаранинг 46-авлоди Алишер Файзуллаев бобокалонининг йўздан бориб, чет эл мамлакатларидан бирида Ўзбекистон Республикасининг Фавворадаги мухтор элчиси бўлиб хизмат қилмоқда.

Диний тарбия ҳақида сўз бошлашдан аввал шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, у кишини фақат ҳудожўй қилиб қўйиш, фақат тоат-ибодаттагина чорлайди, деб тушуниш ҳаттодир. Аслида, моҳият эътибори билан, дин кишини ҳар томонлама етук инсон бўлишга даъват этади ва шунга кўра тарбияланади. Афсуски, шўро замонида дин, шу жумладан ислом дини, амалда рад этилгани сабабли диний таъли-

мот мутлақо нотўғри талқин этилди, руҳонийларга пас назар билан қаралиб, гўё улар замонавий билимларда йироқ, қолоқ кишилар деб тушунтириб келинди. Фикр-мизнинг исботи учун бир-иккита мисол келтирамиз. Алло таоло Куръони каримнинг “Моид” сурасида жаноби пайғамбаримизга ва у кишининг умматлари бўлиш бизларга хитоб қилиб: “Узларини насоралар деб билувчилар мусулмонларга энг яқин дўстдирлар”, дейди. Қаранг, Куръони карим насоролар, яъни христианлар билан мусулмонларни дўстликка даъват этмоқда.

Ер юзидаги 5 миллиарддан ортиқ аҳоли бамисоли бир дарахтнинг новдалари каби тақдирдошдирлар. Демак инсоният мақсадларида кўплаб муштарак нуқталар йўнатишлар мавжуд. Шулардан бири табиатни муҳофаза қилиш, яъни экология муаммосидир. Бу муаммо ўзининг инсониятга келтираётган ва келтириши мумкин бўлган бундан баттар ёмон оқибатлари жиҳатидан ядро уруш ҳалокатидан кейин иккинчи ўринда турали. Албатта, илмий-техникавий ривожланиш натижасида турли соҳа ва технологияларининг тараққиёти, янги энергия манбалари ва кимёвий моддаларнинг пайдо бўлиши, оқибати пухта ўйламай табиат мувозанатига билиб-билмай арашувлар — буларнинг барчаси атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида ниҳоятда ташвишчи ҳолатни вужудга келтирди.

Ҳар бир маърифатли ва маънавиятли мусулмонга маълумки, Аллоҳ таоло оламни дақиқ ва бир-бирига ўзаро боғлиқ ҳолда, ундаги мавжудот ва махлуқотнинг хусусиятлари, сифатлари, таркиблари, синфлари ва адаллари ниҳоятда баркамол ва уйғун қилиб яратган. Бу ҳақда Куръони каримда кўплаб оятлар бор. Жумладан, “Қамар” сурасининг 49-оятида Аллоҳ таоло бундай дейди: “Албатта биз барча нарсаларни ўлчов билан ҳал қилдик”. “Фурқон” сурасининг иккинчи оятида эса: “Аллоҳ ҳамма нарсани яратди ва ўлчовини мукамал қилди”, дейилади. Бошқача айтганда, дунёдаги ҳар бир нарса — сув ҳам, тупроқ ҳам, ҳайвонот олами ҳам, наботот ҳам Аллоҳ таоло томонидан муайян ўлчов билан бир-бирига ўзаро боғлиқ қилиб яратилган. Агар бу мувозанат бир оз бузиладиган бўлса, инсоният учун қатор-қатор муаммолар келиб чиқиши ва натижада табиат учун ҳалокат хавфи туғилиши мумкин.

Яна шу нарса ҳам диққатга сазоворки, Аллоҳ таоло яратган бу ажойиб оламни инсон тасарруфига ҳавола эт-

кўрган. Инсон Аллоҳ таолонинг Ер юзидаги халифаси деб бежиз айтилмаган. Парвардигор илоҳий китобларда инсонни улуғлаб, уни Ер юзидаги ўз халифаси қилиш барида уни синаш ва имтиҳон этишни ҳам буюрган. Шунинг учун ҳам ислом дини нуқтаи назаридан инсон Аллоҳ таолонинг ҳузурда ўзининг барча амалларидан ҳисоб берарди. Аллоҳ таоло инсонга табиатни асраб-авайлаш, ўз наъмаларидан баҳраманд бўлиш, уларни nobud қилмай, эзгу мақсадларга ишлатишни амр этган. “Аъроф” сурасининг 56-оятида Парвардигор шундай деб амр қилади: “Обод қилиб қўйилган Ер юзида бузғунчилик ишларини қилманг”.

Имом Бухорий Муҳаммад алайҳиссаломдан ривоят қилиб, Ҳадиси шарифда айтгандиларки, “Ер юзидаги одамлар худди бир кемада саёҳатга чиққан йўловчиларга ўхшайдилар. Кеманинг қайси қисмида экапликларидан қатъи назар, уларнинг омонлиги ҳам, ҳалокати ҳам кеманинг қайи ҳолатда бўлишига боғлиқдир”. “Кемага тушганининг жони бир” деган ўзбек халқ мақоли замирида ҳам худди шундай маъно ётади.

Воқеликни юқорида куриб ўтганимиздек таҳлил ва талқин этиш — диний таълимотдир, халққа шундай тарбия бериш — бу диний таълимдир. Биз фақат бир нуқта — экология муаммоси ва Ислом таълимоти бўйича фикр юритдик, холос. Куръони карим ва Ҳадиси шарифларда барча диний ва дунёвий масалаларни ҳал этиш бўйича зарурий йўл-йўриқлар бор. Ҳамма гап уларни тўғри тушуниш, тўғри тарғиб қилиш ва тўғри қўллаш билишдадир. Ислом Каримовнинг Президент сифатида экологик муаммоларни бартараф этиш борасидаги изчил саъй-ҳаракатлари, жонбозликларида, жумладан, Орол муаммосига бугун жаҳон жамоатчилиги, халқаро ташкилотларнинг диққатини жалб этишида ислом таълимотининг табиатни муҳофаза қилишга доир қарашлари ҳам зуҳур этган, дейиш мумкин.

Ортбошимиз мамлакатга раҳбарлик қила бошлаган дастлабки пайтда ноқ ислом таълимотига, диний тарбияга жуда тўғри ва одилона муносабатда бўлиб келмоқда. Бу эҳтиром унинг Президент сифатида Ўзбекистон Конституцияси билан биргаликда муқаллас Куръони каримни таноф этиб, қасамёд қилганида ҳам ўз ифодасини топган эди.

Маълумки, шўролар замонида дин давлатдан ажратилган, деб эътироф этилган, номигагина виждон эркинлиги эълон қилинган бўлса-да, аслида диний эътиқод гоҳ ош-

кора, гоҳо пинҳона тарзда таъқибу тазйиққа олинар эди. Ҳолбуки, жамиятсиз дин, динсиз жамият бўлиши мумкин эмас. Шўролар тузумида бунга мутлақо эътибор берилмас эди. Балки, иложи борича, динга, диний тарбияга тўсқинлик кўп бўлиб, жамиятдан уларни сиқиб чиқаришга ҳаракат қилинар эди. Шўроларнинг дини динсизлик эди.

Коммунистлар ҳукумати руҳонийларни маънавий ва jisмоний маҳв этишдан ташқари диний таълим-тарғибот масканлари бўлмиш масжид, мадраса ва қорихоналарни турли йўллар билан йўқ қилди. Масалан, фақат Тошкентнинг ўзидагина 1911 йилда 349 та масжид ва 26 мадраса мавжуд бўлган бўлса, 1990 йилда 10 та масжидда намоз ўқилган. Аксарият масжидлар бузиб ташланган, сақланиб қолганларидан бошқа мақсадларда, чунончи, шампан виноси сақланувчи омборхона, керосин сотувчи дўкон, европаликлар яшовчи тураржой, техникум талабалари учун ётоқхона, чўян обдаста қуувчи цех, ўғ учирувчилар гаражи сифатида фойдаланилган. Ҳатто, Аллоҳ таолонинг уйи ҳисобланмиш масжид худосизлар уйига айлантирилган. Яъни унда атеизм музейи очилган эди. Тошкентдаги масжидларга 2 марта — 1934—1935 ҳамда 1954—1955 йилларда кучли қирон келтирилган. Бундай ёвузлик мамлакатимизнинг барча ҳудудларида ҳам юз берган. 1990 йилда бутун республикада бор-йўғи 80 масжид шўлар, яъни ҳар 250 минг аҳолига битта масжид тўғри келарди. Кўҳна масжидлар қаровсиз бўлиб, таъмир этилмасди, янги масжид қуриш ҳақида ҳатто сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Тошкентдаги ўша 26 та мадрасадан ҳозир фақат учтаси сақланиб қолган. Булар Бароқхон, Кўкалдош ва Абулқосим эшон мадрасаларидир. Шаҳардаги энг катта Бегларбеги мадрасаси Эскижўвада бўлиб, 30-йилларда у бузиб ташланган ва ўрнига дарахт экиб юборилган, олдига шўровий раҳбарлардан бири Калининга ҳайкал ўрнатилган эди.

Утмишда бутун мусулмон дунёсида ислом таълимотининг асосий марказларидан бири бўлган диёримизда совет даврига келиб фақат иккита мадраса фаолият кўрсатган. Бири диний ўрта маълумот берувчи Бухородаги Мир Араб мадрасаси бўлса, иккинчиси олий диний таълим берувчи Тошкентдаги мадрасадир. Тошкентдаги мадраса дастлаб ҳайит намозлари ўқиладиган намозгоҳ бўлиб, у 50-йилларда Урта Осиё ва Қозғистон мусулмонлари диний бошқармасининг биринчи раиси Эшон Бобоҳон ибн Абдулмажидхоннинг саъй-ҳаракатлари билан очилган эди.

То унғача бу намозгоҳда шоферлар мактаби жойлашган эди. Бу мадрасаларда ҳаммаси бўлиб 60-70 талаба ўқиган. Бутун Марказий Осиё ва Шимолий Кавказда бошиқа диний таълим берувчи ўқув юрти бўлмаган, яъни ҳар бир миллион аҳолига битта талаба тўғри келган, холос.

Хуллас, диний тарбия ўз ичига ҳам руҳий тарбияни, ҳам дунёвий тарбияни қамраб олади, халққа ҳам маънавий, ҳам маърифат бахш этади.

Тарбиянинг яна жисмоний тарбия, ҳарбий тарбия, ватанпарварлик тарбияси, тарихий тарбия деган турлари ва шакллари мавжуд. Жисмоний, ҳарбий, ватанпарварлик тарбиялари моҳиятида муштарақлик ҳам, ўзига ҳослик ҳам бор. Муштарақлик шундаки, ёш авлод жисмонан соғлом ва чиниққан бўлиши керак. Агар бирор йигит жисмонан соғлом бўлмаса, у шахс сифатида жамиятга керакли даражада наф келтира олмайди. Ҳарбий хизматга яроқсиз деб топилади, у рисоладаги ватанпарвар бўлолмайди, қолаверса, тўлақонли ота ҳам бўлолмайди.

Бу тарбия турларидаги ўзига ҳослик шундан иборатки, жисмоний тарбияда инсон танаси тарбияланади, ҳарбий тарбияда инсонга ҳарбий билим ва малака берилади, ватанпарварлик тарбиясида инсоннинг руҳи тарбияланади.

Республикамызда мустақиллик йилларида физкультура ва спортни ривожлантиришга катга эътибор берилмоқда, янги-янги спорт иншоотлари қурилмоқда, унинг турмушга кенг кириб бориши учун чора-тадбирлар қурилмоқда. Пахта якказироатчилигига барҳам берилиши, экологик муҳитнинг яхшиланиши халқнинг умумий сифат-саломатлигига ижобий таъсир кўрсатди. Бундай чора-тадбирларнинг самараси ўлароқ, республикамыз шатлиги муносиб, халқаро миқёсда эътироф этилган янги-янги чемпионлар этишиб чиқмоқда. Ўзбекистон футболчиларининг Осиё чемпиони бўлиши, теннисчи ва боксчиларимизнинг ютуқлари бунга ёрқин мисолдир. Республикамызда спортнинг қадимий, анъанавий турларига ҳам, янги, замонавий турларига ҳам бирдек аҳамият берилмоқда.

Шўролар замонида миллатимиз вакиллариининг ҳарбий тарбия олишига имкопият ва зарурат бўлмаган эди. Ҳарбий шукуҳ — халқ миллий онгининг юксак кўринишларидан биридир. Мустамлакачилар одатда ишни энг аввало халқнинг ҳарбий шукуҳини сўндиришдан бошлайдилар. Русия истилочилари ҳам Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатини шундай бошлаб, миллий ҳарбий кишиларни қирон келтирганлар. Шўро ҳукумати ҳам худди шу шундан бориб, ватанпарвар миллий ҳарбий кадрлар этишти-

риб чиқаришга қарши турган. Оз сонли миллий офицерларимиз ва аскар йигитларимиз “совет халқига хизмат қиламиз”, деб ҳарбий қасамёд этишга мажбур эдилар.

Мустақиллик шарофати ҳамда, шахсан Президент Исом Каримовнинг ташаббуси билан Ўзбекистон Республикасининг Мудофаа вазирлиги тузилди, миллий гвардия, республика мудофаа қўшинлари вужудга келтирилди. Эндиликда офицер ва аскар йигитларимиз Ўзбекистонга ва унинг халқига садоқат билан хизмат қиламиз, деб тантанали равишда қасамёд этмоқдалар. Эндиликда мамлакат Президентининг Фармонида биноан Ўзбекистон Республикаси Куролли Кучларининг умум ҳарбий Низомлари жорий этилган.

Республикамызда ҳарбий кадрларни тайёрлашга, уларнинг ҳарбий маҳоратини оширишга катта аҳамият берилмоқда. Ҳарбий академиялар, қўшин турлари бўйича ҳарбий ўқув юрлари очилгани фикримизга ёрқин далилдир. Давлат чегараларининг ўз қўшинларимиз томонидан ҳушёрлик билан қўриқланаётгани ҳам халқимизнинг ҳарбий руҳини юксаттириб турибди. Ҳақиқий мустақил давлат шундай иш тутади, ўз мудофаасини ўзгалар қўлига топшириб қўймайди.

Эндиликда республикамызда мавжуд ҳарбий академия ва ҳарбий ўқув юрларида таълим-тарбия олаётган бўлажак зобитлар мақсад ва вазифаларини аниқ биладилар. Улар энди қандайдир бир бегона мамлакатга эмас, она Ўзбекистонга, мамлакат халқига садоқат билан хизмат қиладилар. Мақсад аниқ бўлганидан ҳарбий академиялар ва ҳарбий билим юрларига кириб ўқишни хоҳловчилар сафи тобора кўнайиб бормоқда. Демак, Ватан мудофааси ишончли қўлларда.

Халқнинг умумий ҳарбий руҳини кўтаришда, ҳарбийларни матонатли, шижоатли қилиб тарбиялашда аجدодларимиздан бизга мерос қолган ҳарбий билимларни оммалаштириш, ҳарбий санъат сирларини ҳарбий ўқув юрларида ўқитиш ҳам самарали омиллардан ҳисобланади. Тарихдан маълумки, туркий халқларда ўз вақтида бутун дунё бўйича энг қудратли қўшинлар бўлган, соҳибқирон Амир Темурдек буюк лашкарбошилар етишиб чиққан, ҳарбий стратегия ва тактика пухта ва мукаммал ишлаб чиқилган.

★ ★ ★

Инсонни қайта тарбиялаш мумкинми? Мумкин. Лекин бу жуда мушкул иш. Одатда одам йигирма бешга бори-

боқ тўла шаклланиб бўлади. Халқ ибораси билан айтганда, ақл тиши чиқиб бўлган одамни қайта тарбиялаш қийин кўчадиган иш, машаққатли савдо. Лекин одамнинг иродасига ҳамда жамиятнинг таъсири ва назоратига ҳам кўп нарса боғлиқ. Одам жамият назаридан четда қолса, хулқи салбий томонга кўпроқ оғиб кетиши мумкин. Одатда хулқ тузатишдан кўра бузилишга мойилроқ нарса. Инсонни қайта тарбиялашда маҳалла, жамоат назорати ва тарбияси кўпга таъсир кучига эга бўлса-да, лекин булар ҳал қилувчи омиллар бўлолмайди. Инсонни ёнлигидан, ҳаттоки гўдаклигиданоқ тарбиялай бошлаш керак.

Мана энди маърифат билан маънавиятнинг фарқи ҳақида сўз юритсак бўлади. Юқорида кўриб ўтганимиздек, маърифат табиат, жамият ва одам ҳақидаги кенг, турлитуман билимлар, маълумотлар мажмуаси бўлиб, у кишиларда инсонпарварлик маънавиятини шакллантиришга хизмат қилади. Маърифат маънавиятга нисбатан кўпроқ амалий ишлар, жумладан, мактабгача тарбия, мактаб, ўрта махсус ва олий ўқув юртларидаги ўқув-ўқитув ишларини уюштириш ва такомиллаштириш билан боғлиқ.

Маънавият эса маърифатга нисбатан кенг қамровли тушунча бўлиб, ўз вазифаларини маърифатга суянган ҳолда бажаради, жамиятнинг ҳамма соҳаларига бевосита ва билвосита таъсир этади. Маънавият дунёқараш негизидир. Касб-кори, билим даражаси, турмушдаги мавқеидан қатъи назар, одамлар муайян даражада унга алоқадор бўлаверадилар. Маънавият жамият, миллат ва шахснинг бутун онгли ҳаёти ва фаолияти давомида шаклланиб, бойиб, такомиллашиб боради.

Тарбия ва унинг турлари ҳақида юқорида баён этилган фикр ва мулоҳазаларга суяниб, шундай хулоса чиқарамиз: Ўзбекистон жамияти Президентимиз етакчилигида бош тарбиячи вазифасини ўтамоқда. Бу тарбия миллати, ирқи, жинси, ижтимоий келиб чиқиши ва диний эътиқодидан қатъи назар, барча фуқароларнинг манфаатларига, бутунги ҳаёти ва келажагига мос тушади.

НАСАБ ВА ҲАСАБ

Ҳасаб дегани нима экан, деб ҳайрон бўлманг. Бу сўзнинг том маъносини айрим тилшуносларимиз ҳам яхши билишмаса ажаб эмас. Бу сўз асримизда деярли ишлатилмаган бўлса керак. Бунинг сабаби шуки, мазкур сўз ифодалаган маънога мувофиқ иш диёримизда амалга оширил-

мас эди. Юрт йўлбошчисиз бўлгандан кейин эл насабини яхшилаш ташвишини ким ҳам биларди, дейсиз. Ҳасаб аслида ҳислат, фазилат дегани, ўқимишли, билимли, фозил одамга бериладиган нисбат. Насаб эса зот дегани, лотинча айтсак ген. Ўзбекчасига таг, ўзак дегани. Таги-тахтли, палаги тоза дейилса, насл-насаби яхши деган маъно англашилишини биламиз. Бинобарин насаб — ажлоддан авлодга қон орқали ўтиб келувчи гендир. Аял ўша генни умумхатқ миқёсида янада яхшилаб бориш йўлида кўриладиган чора-тадбирлар ва уларнинг самарасига ҳасаб дейилади. Шунингдек насаб йўли билан эмас, шахсан қозонилган номдорлик, донг, шуҳрат, обрў, шарафга ҳам ҳасаб дейилалади.

Ҳасаб уғун кураш ота-боболаримиздан мерос, лекин шўролар замонида унутилаёзган эди. Ажлодларимиз тўрт ёшидан бошлабоқ фарзандларига от минини машқ қилдиришган, отлиқ оғаларига ҳавас қилган болакайлар атак-чечак қилибоқ, тол хивични “от қилиб” миниб пилдираб юришган. Турон элида чавгон ўйинининг кенг тарқалгани ҳам бежиз эмас. Болаларнинг ўйинлари ҳам уларнинг бақувват бўлиб камол топишларига омил бўлган. Бекинмачоқ, қувлашмачоқ, чилтак ўйини — зув-зув ки шу кабилардан мақсад болаларни ёшлиқдан довюрак, ботир, жисмоний соғлом булишларига замин ҳозирлаган.

Энди замон ўзгарди, шарт-шароит ҳам ўзгача, ўйин турлари ҳам бошқача, лекин фақат насабга ишониб ҳасабни унутиш ярамайди, бу миллатни ҳам жисмоний, ҳам маънавий заифликка олиб боради. Ахир, жисм руҳнинг кўрунидир, соғлом ақл соппа-соғ вужудда бўлади, носоғлом вужудда руҳ мажруҳдир.

Бу борада ҳам юртбошимиз ибратли ишларни амалга оширмоқда. Жумладан, футбол ва теннис ривожланди, пойтахтда ва вилоятларда спорт иншоотлари, стадионлар ва теннис кортлари кўплаб қурила бошланди. Футбол янада оммалашмоқда. Теннис эса турмушимизга тез кириб бормоқда. Ўзбек футболчиларининг Осиё қитъаси бўйича биринчилиқни олишлари халқимиз шуҳратига шуҳрат қўшиди, руҳини кўтарди, мамлакатимиз ва миллатимизни элларга танитди.

Аммо буюк ажлодлар шон-шуҳратига маҳлиё бўлиб юришнинг ўзи етмайди, уларнинг шуҳратига шуҳрат қўшиш лозим. Президент Фармонига кўра, 1996 йил — Амир Темур йили деб эълон қилиниши замирида ҳам шу гоя мужассам.

Насл-насаби бўйича унчалик танилмаган, яъни оддийроқ оила фарзанди тиришқоқлик, чидамтилик кўрсатиб, ўзини намоён қила олса, айни ҳасаб ҳолати вужудга келади. Агар бундай одам лаёқатли, қобилиятли, салоҳиятли, истеъдодли бўлса, унда бундай табиий омиллар янада ёрқинроқ намоён бўлади. Агар у насл-насаб борасида ҳам юксак бўлса, улкан ютуқларга эришади. Бунга мисоллар жуда кўп.

Одам камолотга етиб, ҳаётдаги мақсадини белгилагач, ота-оналари қўйган огни сақлагани ҳолда ўзига таҳаллус олиши ҳам мумкин. Амир Темур севимли набираларидан бирига отаси Тарағай Баҳодир хотирасини сақлаш мақсадида Муҳаммад Тарағай деб от қўйганди. Бу суюкли набира Муҳаммад Тарағай ибн Шоҳрух ибн Темурбек ибн Тарағай Баҳодир, яъни Мирзо Улуғбекдир. У мазкур таҳаллуси билан оламда нашъу намо тонди ва машҳури жаҳон бўлди. Унинг ижтимоий фаолияти ва моҳияти — Мирзо Улуғбеклигидадир.

Милодий 1441 йилининг 9 февраль куни Ҳирот шаҳрида давлат аъёнларидан бўлмиш Гиёсиддин Баҳодир хонадонидида бир ўғил дунёга келди, яхши ниятлар билан, ҳазрат Алидек машҳури жаҳон ва солиҳи замон бўлишига умид боғлаб, унга Алишер деб от қўйдилар. Бу ўғлон дини ислом равнақиға қўшган улуши туфайли Низомиддин, яъни диннинг низомини тузгучиси нисбасига эга бўлди, давлат ва мамлакат олдида қилган хизматлари эвазига Амир, Улуғ амир унвонига ноил бўлди. Алишербек деб аталди; у сўз мулкининг султон сифатида Навоий таҳаллусини ўзига сайлаб олди. Шу тариқа Низомиддин Амир Алишербек Гиёсиддин Баҳодир ўғли — Алишер Навоий номи билан шуҳрат қозонди. Унинг ижтимоий фаолияти ва умр мазмуни яхлиг олинганда Алишер Навоийлигидадир. Алишер Навоий бўлишлик — Гиёсиддин Баҳодир ўғли Алишер учун ҳасабдир.

Заҳириддин Муҳаммад ибн Умаршайх ибн Абусаид ибн Султон Муҳаммад ибн Мироншоҳ ибн Темурбекнинг ижтимоий моҳияти ва умр мазмуни Бобурлигидадир. Бобур сифатида намоён бўла олганлик Заҳириддин Муҳаммад учун ҳасабдир. Бундай мисолларни ажодларимиз ҳаётидан юзлаб, минглаб келгириш мумкин. Лекин шу билан бирга не-не улуғ зотларнинг фарзандлари насл-насабларига муносиб иш қилолмай, ўзларидаги табиий истеъдодларини намоён эга олмасдан ўтиб кетдилар. Айни пайтда иқтидорларини ишга солиб, сабр-бардошти, метиндек иро-

даси, заҳматли меҳнати туфайли шон-шуҳрат қозона олганлар ҳам талайгина.

Албатта, ҳасаб ижтимоий тузумнинг қандайлигига боғлиқ ҳолда юзага келади. Агар тузум адолатли бўлса, у намоён бўлади, акс ҳолда эса ҳасабнинг юз кўрсатиши мумкин. Ҳозирги Ўзбекистон жамиятида ҳар бир фуқаро шахсан ўзини намоён қила олиш имкониятига эга. Бундай имкониятлардан фойдаланиш ҳуқуқлари Асосий Қонуни-мизда ҳам кафолатланган. Қолган жиҳатлар ҳар кимнинг ўзига боғлиқ.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ТЕРАҢ ТОҒИРЛАР

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

ОЛТИН БЕШИК

ВАТАН НИМА?

Одамнинг шаклу шамойили, буй-басти, кўриниши, жуссаси, туси, кўз қарашлари, юриш-туриши, овози, таровати, хуллас, ички ва ташқи дунёси у таваллуд топган, униб-ўсган ва камолотга етган жойга монанд бўлади. Етти иқлим кишилари етти хилдир. Олис шимолий ўлкаларнинг аҳолиси сайёрамизнинг белбоғи бўлмиш Ер экватори минтақаларида яшовчилардан фарқланадилар. Демак, одам ўз Ватанининг бир заррасидир.

Хўш, Ватан нима? Нима учун она-Ватан дейилади?

Бизнингча, курраи заминимиз бутун Ер юзида яшаётган беш миллиарддан зиёд халқлар учун Ватан бўлса, ҳар бир халқ учун тақдиран ва тарихан ато этилган ҳамда чегараланган ҳудуд она-Ватандир.

Ватан атамаси аслида арабча сўзи бўлиб, она юрт маъносини билдиради. Ватан тушунчаси кенг маънода ва тор маънода ҳам қўлланилади. Бир халқ вакиллари жамул-жам яшаб турган, уларнинг аجدодлари азал-азалдан истиқомат қилган ҳудуд назарда тутилса, бу кенг маънодаги тушунчадир. Киши туғилиб ўсган уй, маҳалла, қишлоқ назарда тутилса, бу тор маънодаги тушунчадир. Ўзбекларда фалончи ватанли бўлди, дейилганда ўша одам уй-жойли, бошпанали бўлди, деган маъно англашилади. Ҳазрат Алишер Навоий Ватан тушунчасини она юрт, ўрин, туғилиб ўсган жой, маскан, манзил маъноларида ишлатганлар. Шунингдек, Ватан калимаси бадиий адабиётда кучма маънода кўнгил мулкининг маскани тарзида ҳам қўлланилади.

Ватан тушунчаси тарих давомида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт муносабати билан узғариб, кенгайиб, ривожланиб, бойиб келган. Масалан, ибтидоий жамоа тузуми ша-

роитила муайян қабилла яшаган жой ўша қабиланинг Ватани саналган. Жондош ва тилдош қабилаларнинг узвий иттифоқидан элат пайдо бўлган, элат яшаган ҳудуд эл деб аталган. Масалан, ўзбек халқ дostonларида Чамбил эли ибораси кўп учрайди. Муайян ҳудуд доирасида марказий бошқарувнинг пайдо бўлиши билан Ватан тушунчаси элат, яъни халқ ва давлат тушунчаларини ўзига қамраб олган. Халқнинг тили, маданияти, иқтисодий турмуши, рухий ва руҳоний, маърифий ва маънавий раvнақ топа бoриши натижасида шу халққа мансуб кишилар орасида муvтарақлик шаклланади. Халқ билан миллат ўртасидаги биринчи ва бирламчи фарқ шундаки, миллат вакилларида уюшқoқлик, жипслик, бирдамлик, ҳамжиҳатлик, маслак ва эътиқодда ягоналик, узаро манфаатдорлик, бoғлиқлик ва алоқадорлик, бутунги турмуш ва келгуси мақсадларда умумийлик халқ вакилларидагидан кўра кучли ва қудратли бўлади. Кишилик тараққиётининг бутунги бoсқичида ижтимоий гуруҳларнинг энг ривож топган бўғинлари — бу миллатлардир. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда ўзига жаҳондаги 187 давлатни бирлангирган энг нуфузли халқаро уюшма Бирлашган Миллатлар Ташкилоти деб аталади, Халқлар Ташкилоти деб эмас. Бироқ ҳали-ҳануз Ер юзида кишилик тараққиётининг илгариги бoсқичларида яшаётган қабилалар, элатлар ва халқлар ҳам мавжуд. Демак, ҳозирги талаб нуқтаи назаридан ёндашилса, халқ миллат деб ҳисобланиши учун бошқа асос ва омиллардан ташқари халқаро ҳуқуқнинг субъекти деб тан олинган мустақил ва суверен давлатига ҳам эга бўлиши керак. Шундан келиб чиқиб айтсак, Ўзбекистон Республикаси ўзбек миллатининг ватанидир. Бу ўринда давлат ва Ватан айни бир маънони ифодалайди, яъни Ўзбекистон Республикаси деганимизда Ватанимизни тушунамиз. Ватан деганда Ўзбекистон Республикасини идрок этамиз.

ТУПРОҚ

Ватан тушунчасининг қамрови турли тарихий даврларда турлича бўлган, ҳудуди ҳам ҳажман ўзгариб турган: гоҳ торайган, гоҳ кенгайган, лекин бу ўзгаришлар нисбийдир. Маълумки, Одам — Ер фарзанди. Уни Халлоқи аъзам тупроқдан яратмишдир. Хўш, тупроқ нима? Тупроқнинг ердан фарқи нимада?

Тупроқ Ер қатламининг ўсимлик ризқ олиб ўсалигини устки қатламидир. Бу шунчаки қатлам эмас, балки одам-

нинг онгли меҳнати — кавлаши, чопиши, ҳайлаши, эгат олиши ва сугориши натижасида сочилувчан ҳолга келган ер қатламидир. Ота-боболарнинг, яъни аجدодларнинг хоки қўшилган ва ором олаётган, бизларнинг киндик қонимиз туқилган замин тупроқдир. Шунинг учун ҳам Тупроқ муқаддас ҳисобланади.

Халқимизда бу даргоҳда фалончининг хоки туроби ётибди, фалончининг тупроғи шу ердан олтинган, деган иборалар бежиз айтилмаган, буларнинг биричиси дафнини англатса, иккинчиси туғилмоқни билдиради.

Сайёрамидаги турли улкаларда тупроқ қатламлари турли даражададир, айгиш мумкинки, ери бору тупроғи йўқ, илгарилари бўлган бўлса-да, табиий ўзгаришлар натижасида тупроғи йўқолиб кетган жойлар мавжуд.

МАДАНИЙ ҚАТЛАМ

Тупроқ одам фаолияти билан боғлиқ дедик. Одамлар турмуш фаолиятининг излари сақланиб қолган тупроқ қатлами **маданий қатлам** дейилади. Маданий қатлам маъзилтоҳ, қишлоқ, шаҳарларда маданий қолдиқларнинг жамият тараққиёти билан боғлиқ равишда даврма-давр, устмас-уст жойлашишини ифодалайди. Бу деган сўз шуки, масалан, нураган иморат ўрнига янги уй-жой қурилади, вайрон бўлган шаҳар қайта тикланади, уларнинг қолдиқлари эса маданий қатламини ташкил этиб бораверади. Демак, маданий қатлам инсон онгли меҳнатининг аввалги ҳосили, самараси, кейинги натижасидир.

Ер юзидаги турли улкаларда маданий қатлам қалинлиги турличадир. Баъзи жойларда бу атиги бир неча сантиметрни ташкил этса, бошқа жойларда ҳатто 35 метргача бориб етади. Бу маданий қатламнинг теранлигидандир. Халқнинг теран томирлари деб ана шунга айғилади. Ўзбекистоннинг маданий қатламлари, халқимизнинг теран томирлари жуда-жуда чуқурдир. Афросиёб, Далварзинтепа, Китоб, Эски Қовунчи, Косонсой, Кува ва бошқа жойларда қадимшуносларимиз ўтказган қазув-тадқиқот натижалари фикримизни яққол тасдиқлайди. Самарқанднинг 2500 йиллиги, Тошкентнинг 2000 йиллиги ана шу маданий қатламларга қараб белгиланган. Бухоро ва Хиванинг 2500 йиллиги ҳам улардаги маданий қатламга қараб аниқланди. Шу ўринда адолат ва ҳақиқат юзасидан айтиб ўтишни фарзандлик бурчимиз деб биламизки, шўролар замонида

1968 йилда Самарқанднинг ёши атайин кичрайтирилди. “Самарқанд 2500 ёшда” дейилди. Ваҳоланки, Самарқанднинг асл ёши 3800 йилдир. Абу Райҳон Берунийнинг ёзишича, Самарқанд Искандар Мақдуний (Александр Македонский) Туронга келишидан 1500 йил аввал ҳам мавжуд бўлган экан. Искандарнинг милодий эрадан аввалги 3-асрда босқин қилганини ҳисобга олсак, Самарқанднинг асл ёши 3800 йил бўлиб чиқади. Бу ҳақда академик Гафур Гулом ҳам бир суҳбатда бундай деган эдилар: “Фотиҳлар анойи бўлмайдилар. Айниқса, муаллими аввалин, пири комил Арастудек устознинг шогирди бўлмиш Искандардек фотиҳни анойи деб бўлмайди. Ушша олис замонларда Туронзамин обод, эли фаровону маъмур бўлган, Самарқанду Бухоро, Шош ва Хоразмда ҳаёт қайнаган. Бу ободон ўлканинг довуғи Эрон оша Юнонгача бориб етган, Искандарнинг фотиҳлик қонини жўшгирган, бу ерларни забт этишга ундаган.”

Лекин шўролар даврида ёзилмаган бир қонун бор эди: Шарқ Ғарбдан сира олдин туриши мумкин эмас, жаҳон цивилизацияси Ғарбдан бошланган, Ғарб инсоният маданиятининг илк бешиги деган сохта илмий қаранслар ҳукмрон эди.

Шу боис Самарқанднинг 2500 йиллиги нишонланганда Москва газеталари “Самарқанд — ровесник Рима” деб ёзишгани эсимизда...

Хуллас, маданий қатлам шу жойда яшаган ва яшаётган халқларнинг ва мазкур маконнинг ёшини, кимлигини билдирувчи аниқвий далил, бошқача айтганда, ўзига хос паспортдир.

ТАРИХИЙ ВАТАН

Ватан тушунчаси ҳақида юқорида қисқача тўхталиб ўтдик. Муқаддас китобларда ва мулоқотларда тарихий Ватан иборасини ҳам учратганмиз. Хўш, тарихий Ватан нима дегани? Нима сабаб билан Ватан деган муқаддас калмага “тарихий” сўзи қўшиб айтилади? Ватан атамасига таъриф-тавсиф берилган бўлса-да, тарихий Ватан атамасига берилган таъриф-тавсифни учратмаганмиз. Энди баҳоли қудрат шу иборага аниқлик киритмоқчимиз.

Маълумки, тарих ўтмишга доир фандир. Шундан келиб чиқиб, тарихий Ватанни бироқ бир халқнинг ўтмишда ажлодлари яшаб ўтган ҳулуд деса бўлармикин? Ундай десак, ўшша ажлодларнинг авлодлари у ерда ҳозир ҳам яшаб

келаётган бўлиши мумкин-ку! Демак, бу ўринда тарихий сўзи фақат ўтмишнинг ўзинигина англатиб қолмайди. Маълумки, Чингизхон босқинидан олдин ҳам, хусусан XIII асрнинг охиридан бошлаб, XVII асргача, Олтин Ўрда, Оқ Ўрда, Кўк Ўрдаларда, Нўғой улуси, Аштархон, Сибирия хонликларида ҳозирги ўзбекларнинг ҳам аجدодлари яшаб келишган, жасур ўғлонлари ҳукмронлик қилиб шаҳарлар яратишган, мадраса, масжид, карвонсаройлар қуришган, алабиёт ва санъат, фан ва маданият равнақиға раҳнамолик қилишган, асарлари ҳозирги ўзбек тилига жуда мос келувчи Сайфи Саройидек шоирлар ижод этишган, давлат тили ҳам туркий тил бўлган, аҳолининг асосий қисми шу тилда сўзлашган.

Бу мамлакатлар ёзма манбаларда Дашғи Қипчоқ ёки Мамлакати Ўзбекия (Абдураззоқ Самарқандий ибораси) дейилган. Эндиликда эса у ўлкаларда ўзбеклар деярли яшамайдилар. Ички тўс-тўполонлар, ташқи ҳужумлар, ҳокимиятнинг қўлдан бой берилиши, ташқи сиқувнинг таъйиқи, аҳолининг жанубга силжиши оқибатида ўша Мамлакати Ўзбекиядан тарих саҳифаларида фақат номгина, айрим адабий ва тарихий асарларгина ёдгор бўлиб қолган, холос. Демак, “Мамлакати Ўзбекия” тарихий ватанимиз ҳудудларидан бир бўлагидир. Зотан, тарих гилдирагини орқага айлангириб бўлмайди, уни орқага айлантираман деган одам тарих карвони оёғи остида топталиб кетади.

Қадим маданий ва мутараққий ўлкалардан бири кўҳна Хуросондир. Азал-азалдан бу диёрда туркий ва форсий халқлар яшаб келишган ва ҳозир ҳам турмуш кечирмоқдалар. Айниқса, темурийлар давридаги, хусусан Шохрух Мирзо ва Султон Ҳусайн Бойқаро замонидаги Хуросонни билмай, ўрганмай, кўз олдимизга келтирмай туриб, ўзбек халқини, унинг салоҳияти ва тарихини яхлит тасаввур қилиб бўлмайди. Сўз султони, яъни малик ул-калом Лутфий, Хожа Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан мавлоно Отойи, ўзбек халқининг даҳо шоири ва мугафаккири Алишер Навоий, атоқли мусаввир Камолиддин Беҳзод каби буюк зотлар шу туپроқда дунёга келиб, наъшу намо топанлар. Тарих тақозоси ила эндиликда тарихий Хуросон ҳудуди уч мустақил давлат — Эрон Ислом Республикаси, Афғонистон Ислом давлати ва Туркменистон Республикаси таркибиладир.

Инчунин, Афғонистоннинг шимолий вилоятларида 3 миллиондан ортиқ ўзбеклар яшайди. У жойлар бизлар учун

тарихий Ватан ҳисобланса, афғонистонлик ўзбеклар учун ҳам тарихий, ҳам асл Ватандир.

Ҳозир Туркия жумҳуриясида 3 миллиондан ортиқ, Саудия Арабистонида 700 мингга яқин ўзбеклар яшамокда. Улардан Туркистондан бош олиб кетганлари Туркистонни, Афғонистондан ҳижрат қилганлари Афғонистонни ўзларининг тарихий Ватанлари деб билмадилар, ҳаминша шу ёқларга қалбдан интиладилар.

Тарихий Ватан тушунчасига янада аниқлик киритиш мақсадида энди бошқа қитъа ва минг ақалар, ўзга халқларга оид мисоллар келтирамиз.

АҚШда яшайдиган негрлар учун Африканинг ўзи ёки аجدоди тугилиб ўтган бирор мамлакатни, яъни учун Япония, немис учун Олмония, ҳинд учун Ҳиндистон тарихий Ватан ҳисобланади. АҚШлик ўзбеклар ота-боболарининг юрти бўлмиш Туркистонни тарихий Ватанимиз деб билинади. Асримиз 30-йилларининг бошларида Украинанинг Херсон, Николаев, Одесса вилоятларида “қулоқ” деб сургун қилинган ўзбек деҳқонлари ва уларнинг аълодлари Ўзбекистонни тарихий Ватанимиз деб билмадилар. 1941-1945 йиллардаги уруш даврида Ўзбекистонга кўчириб келтирилган украинлар ҳамда уларнинг фарзанду неваралари Украинани тарихий Ватанимиз дейдилар. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда тенгхуққли фуқаро сифатида истиқомат қилаётган армани учун Арманистон, гуржи учун Гуржистон, рус учун Россия, корейс учун Корея Халқ Демократик Республикаси ёки Корея Республикаси тарихий Ватан экани табиий ҳолдир. Чунки ҳар бир одам ўз Ватани тушунганининг бир заррасидир. Бу зарра асрлар давомида шаклланади ва яна асрлар бўйи одам қон томирларида қолаверади, наслдан-наслга ўтаверади.

Назаримизда, Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов “Туркистон — умумий уйимиз” деган шioriни ўртага ташлаганида Марказий Осиёда азалдан яншаб келадиган барча тубжой халқлар учун Туркистон заминини баб-баравар ҳам тарихий Ватан, ҳам асл Ватандир, деган гоёни ифодалаган бўлса ажаб эмас. Масалан, бугунги Ўзбекистон ҳудудида яшайдиган бир миллиондан ортиқ қозоқлар учун Ўзбекистон Республикаси ҳам тарихий, ҳам асл Ватандир. Ёки бўлмаса республикаимиз аҳолисининг 3,8 фоизини ташкил этувчи тожиклар учун ҳам Ўзбекистон Республикаси ҳам тарихий, ҳам асл Ватандир.

Маълумки, Туркменистонда ярим миллион, Қозоғистонда 600 мингдан ортиқ, Қирғизистонда 800 мингга яқин

Ўзбеклар яшайдилар. Тожикистон фуқароларининг 25 фоизга яқинини ўзбеклар ташкил этади. Бу мустақил ва суверен республикалар у ердаги ўзбеклар учун ҳам тарихий, ҳам асл Ватан мақомидадир.

Ҳар бир одам, яхлит олганда бутун халқ, ўз Ватанини чуқур билса, теран томирлари қаерларга бориб етиши ва оташганини яҳши англаса, бутунини теранроқ ҳис этади ва қадрига етади, келажагини ёрқин кўра билади. Тарих мисоли дарахтнинг ўқилдизидир. Пойдеворсиз иморат бўлмаганидек, ўқилдизсиз дарахт юксакликка бўйи чўза олмайди, бўронларга дош беролмайди.

ВАТАН ТУЙҒУСИ

Ҳамма ҳам Ватан нима эканини ҳис эта оладими? Биров учун Ватан бу уй-жой, бола-чақа. Бошқаларга эса тукин-сочин яшаш учун қулай жой, ундайлар учун қаерда яшаш осон бўлса, ўша ер Ватан. Бутун Ер юзини Ватаним деб билувчи кимсалар ҳам бор, албатта. Уларни одатда космополитлар деб атайдилар. Оддий халқ ибораси билан айтсак, уларни беватанлар ҳам дейиш мумкин. Тарихий Ватанини, ажлодлари хотирасини унутиб юборган кимсалар, ўзлари ҳозирда яшаб турган мамлакатларига ҳам садокатли фуқаролар бўлолмайдилар. Чунки ҳақиқий фуқаро бўлиш учун аввало чин инсон бўла олиш шарт. Утмишини унутганининг келажаги ҳам бўлмайди. Одам хотираси билан одамдир, хотира мавжудотлар орасида фақат одамга хос фазилат. Тарихий Ватанини эслаш, кўмсан инсоннинг маънавиятини белгиловчи асосий омиллардандир. Тарихий Ватанини ёдидан чиқарган одам яшаб турган жойининг ҳам қадрига етмайди. Бу юрт бошига бирор нохушлик тушса, дарҳол у ерни тарк этиб, бошқа қулайроқ ерга кета қолади, тирикчилик учун қулайроқ жойни танлайди. Бундай кимсаларни ўтлоқда емиш тутагач, серўт яёловни излаб кетадиган подага қиёс қилиш мумкин.

Ватан ҳисси — муқаддас туйғу. Биз қалам аҳли сифатида ўзбек халқини озми-кўпми биламиз ва унинг фазилатини бўрттиришга мойил ҳам эмасмиз, лекин имонимиз қимил ва ишонамизки, ана шу халқ рўйи заминнинг маънавий оламига ўзига хос ва теран, жумлаи жаҳон учун муҳим бўлган муайян нарсаларни бергани аниқ. Шулардан биринчиси Ўзбекистондир. Ўзбекистонни ўзбек халқи ўз меҳнати, ақл-идроки билан яратган! Ўзбекистонни муъжизалар диёри, жаннатдек мамлакат дейдилар. Бу гўзал

Ватан осмондан таппа-тайёр ҳолдигича ерга тушиб қолмаган. У тинимсиз меҳнат ва фидоврона меҳнат ила, халқ даҳоси ила бунёд этилган.

Тасаввур қилиб кўринг-а, агар иттасил уч йил мобайнида юртимизда меҳнат қилиш буҳул тўхтатиб қўйилса, далалару боғ-роғлар сугорилмаса, тэзорлар хомтоқ қилинмаса, ариқ ва зовурлар тоаланмас, шўр ерлар ювилмаса, тўғонлару кўприклар тузатиб турилса, сел йўллари тўсилмаса, ниҳоллар ўтказилмаса, экин-ткин қилинмаса, ўлкамизнинг аҳволи не кечади? Бугкуларобага айланиб қолади-ку! Бир мисол. Тарихдан маълумки, қадим замонларда Шош мулкида, яъни Тошкент вилоятида Чирчиқ дарёсидан бўлак оқар сув бўлмаган. Қадимгунос аллома — академик Яҳё Ғуломовнинг тадқиқоти кўра, бундан уч минг йиллар илгари аجدодларимиз Чиряқ дарёсини тўғон билан тўсиб, кетмон билан ариқ қазиб Тошкентга сув олиб келганлар, воҳани обод қилганлар. Бу одам меҳнати билан қазилган катта ариқ Бўзсувдир. Ҳозирги кунда Бўзсувни, унинг ирмоқ ва тармоқлари бўлиш Қорасув, Зола-риқ, Салор, Кайковус, Анҳор, Қиҳириқ, Қорақамиш ва шу кабиларни кўпчилик сунъий сўриш шохобчалари — каналлар эканини тасаввур ҳам қилмаса, ажаб эмас. Бундай мисолларни Самарқанд, Бухора, Қашқадарё, Сурхондарёдан, Сирдарё, Жиззахдан, Хоразм, Қорақалпоқдан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Катта Фарғона канали қазилишининг ўзи бир дoston!

Ҳа, Ватан ҳисси — шу Ватаннинг эгаси бўлмиш халқни билишдан, унинг қадрига етишдан, нималарга қодир бўлганини тан олишдан, буюкликни эътироф этишдан бошланади. Ватан ва халқ эгизак, шунгарак тушунча. Бирини ҳис этиш учун иккинчисини билмоқ керак. Ўзбекистон деганда ўзбек халқини, ўзбек халқи деганда Ўзбекистонни тушуноқ керак. Биркиз иккинчисини ҳис қилиш мутлақо мумкин эмас. Ўзексиз Ўзбекистонни, Ўзбекистонсиз ўзбекни ҳаёлга ҳа келтириб бўлмайди. Худо кўрсатмасин, мабодо Ватанмизда бошқа қавмлар макон тутганда эдими, бугунги Ўзбекистон бўлмас эди. Мутлақо ўзгача юрт бўлур эди. Ашхотиблари васиқани шундай битибдилар, тақдир бизга олиб боқибди ёки биз ўзимиз муносиб эл бўлибмизми, Ўзбекистон бизга Ватан бўлибди, биз унга фарзанди комил бўлибмиз. Тоабалду шундай бўлган, иншооллоҳ!

Таъкиду такрор ила айтаемизки, Ватан ҳисси — бу унинг эгаси бўлмиш халқни севмоқ, ҳурмат қилмоқ, қадрига

стмоқ ва эътироф этмоқ демакдир. Ватан бу халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажагидир. Бу унинг маданияти, маънавияти, маърифати, тили, дини, феъл-атвори, ота-боболаридан қолмиш олтин мероси, томирларида гупуриб турган, аждоддан авлодга ўтиб келаётган покиза қони, тарихидаги муҳим босқичлар, буюк давлат қуриш мақсадида олиб бораётган курашидир.

Ҳозирги ўзбек ватанпарварлиги халқимиз тараққиёти-ни олға силжитган ота-боболаримиз яратувчанлик ишининг бевосита давомидир.

Биз ўз Ватанимизни севамиз, у биз учун бамисоли нафас олаётганимиз мусоффо ҳаво кабидир. Ҳавосиз ҳаёт йўқдир.

Ўзбек ватанпарварлиги унинг маърифатли фарзандлари гимсолида, қалбида сақланиб келган, зуҳур этмоқда ва сақланажак! Саодатли келажакка ҳозир, ҳар лақиқала утуш қўшмоқ Ватанга муҳаббат, ватанпарварликнинг асл кўри-нишидир. Ватанга муносиб фарзанд бўлиш, қадрдон тунроқ билан чамбарчас боғлиқ эканлигимизни теран идрок этиш, унга чин фарзандларча муносабатда бўлиш, ундан бир ҳисса нарса олинса, юз ҳисса қилиб қайтариш Ватанни англаш ва ардоқлашнинг яна бир кўринишидир.

Ер юзида мамлакатимиздан бошқа турли хил давлатлар кўп, лекин инсоннинг туққан онаси битта бўлганидек, ўзбеклар учун Ўзбекистон ҳам ягонадир. Она багри гўдак учун қандай ҳаётбахш бўлса, Ўзбекистон биз учун шундай ҳузурбахшдир. Бу туйғуни туюш учун Ватанни юракдан ҳис қилмоқ ва севмоқ керак. Бунинг учун соғлом, ақлли ва ўтюррак бўлмоқ лозим.

Ватанпарварлик жумлан жаҳондаги барча халқларнинг донишманд ва солиҳ фарзандларига хос туйғудир. Уларнинг бу ҳақдаги фикрларига қулоқ тутинг-а:

Цицерон (Румо воизи ва файласуфи). Бизга ота-оналар, болалар, яқин хеш-ақраблар қимматлидир, лекин муҳаббат бобидаги барча тасаввурларимиз биргина “Ватан” деган сўзда мужассамлашган. Ватанга нафи теккудек бўлса, қайси виждонли одам унинг учун жон бермоққа иккиланар экан?

Г.Гегел (немис файласуфи). Маърифатли халқларнинг ҳақиқий жасорати Ватан йўлида қурбон бўлишга ҳозир эканликларида акс этади.

Ж.Делл (француз шоири). Энг мақбул фазилат — Ватанга ва одамзодга кўрсатилган хизматдир.

Ж.Байрон (инглиз шоири). Кимки ўз юртини севмаса, у ҳеч нимани сева олмайди.

Ф. Вольтер (француз адиби). Ватанга бўлган муҳаббатим мени ажнабийлар ютуғидан кўз юмишга мажбур қилмайди. Аксинча, Ватанга муҳаббатим қанчалик кучли бўлса, Ватанимни жаҳондаги хазиналар билан шунчалик бойитгим келади.

Ж. Руссо (француз мугаффакири). Саховатнинг энг буюк жасурликлари Ватанга бўлган муҳаббат туфайли вужудга келади.

М. Робеспьер (француз давлат арбоби). Ватан учун чала иш қилиш, унинг учун ҳеч нима қилмасликдир.

В. Белинский (рус мунаққиди). Кимки ўз Ватанига дахлдор бўлмаса, у инсониятга ҳам дахлдор эмас.

П. Корнел (француз драматурги). Кимки Ватанини хор қилса, у оиласидан ҳам, бор-будидан ҳам айрилади.

В. Гюго (француз адиби). Ўз Ватанига доғ тушириш — уни сотиш деган сўз.

Я. Галан (украин адиби). Ўз юртидан юз ўтирганлар ўз виждонларидан ҳам юз ўтирадилар.

М. Солмон Соважий (фюрс шоири). Ватанга нафи йўқ яшалган ҳар кун, Инсон ҳаётини қилур бемазмун.

Ҳақ гап! Ҳар кунимиз Ватанга наф етказсин, умримиз сермазмун бўлсин, иншоолтоҳ! Ҳазрат Алишер Навоий ёзмашлар: “Элга қўшилгон эш (шерик) топти”. Дарҳақиқат, Ватандан ташқарида ҳақиқий бахт йўқ.

Ўзбек халқи азалдан ўз Ватанига — Ўзбекистонига, Туркистонига, Туронига эга бўлган, ҳеч қачон беватан бўлган эмас. Лекин ҳаёти ҳамиша ҳам осуда кечавермаган. Унга гоҳ бахт кулиб боққан, гоҳ толеи забун бўлган. Ўз эрки ўз қўлида бўлган, яъни мустақил давлатли давронларида халқимиз бошини мағрур кўтариб, дунёга доғруғ солиб яшаган. Тобелик кунларида, яъни юрт ўзгалар қўлига қарам бўлган чоғларда унинг кадр-қиммати топталган. Аммо ўз кадр-қиммати учун кураш — мустақиллик учун кураш туйғуси халқимиз юрагида мудом устувор бўлган, бу жараён зоҳирий ва ботиний тарзда бир дам бўлсинки, тўхтаб қолмаган.

1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистоннинг Давлат мустақиллиги эълон қилинган, Ватаннинг қадри ортди, халқнинг қадди тикланди. Ватан деган муқаддас тушунчадаги сохталар барҳам топиб, моҳият аниқлашди ва тиниклашди.

Ўзбек халқининг бирдан-бир Ватани — бу Ўзбекистондир. Ватан ҳақида, халқ ҳақида, аждодлар ҳақида, ўтмиш ҳақида, қадриятлар ҳақида, мерос ҳақида, бутун ва кела-

Ҳақиқат ҳақиқат баралла сўзлан имконияти туғилди. Бинобарин, ҳақиқий Ватан муҳаббати, Ватан ҳисси мамлакат оғод ва обод, халқ эркин бўлгандагина юзага келар экан. Бир ғасавур қилиб кўрайлик-чи, мустамлака йилларимизда Қуръони карим, Ҳадиси шарифни чоп этиб бўлармиди? "Халқ душмани" Абдулла Қодирий номида Давлат мукофоти таъсис этилармиди, Соҳибқирон бобомизга "Сквер революции"да ҳайкал ўрнатиб, 1996 йили Амир Темур йили деб эълон қила олармидик? Бу буюк сана ЮНЕСКО томонидан халқаро миқёсда нишонланармиди!..

Ватанни қалбап чуқур ҳис қилиш учун ҳам, халқнинг ватанпарварлик намуналарини кўрсатиши учун ҳам Халқ ҳур, Ватан мустақил бўлиши шарт экан. Бугун шу Мустақиллик кўлимизда экан, уни эъзозлашимиз, қадрига етишимиз, қадам-бақадам мустаҳкамлаб боришимиз керак. Мана шу туйғулар, мана шу олижаноб фазилат ва эзгу ҳаракатлар бутунги кун учун ҳақиқий ватанпарварлик намунасиدير!

Она-табиат гўзаллигига мафтун бўлиб, унинг саховатидан мамнун бўлишликнинг ўзи ҳали бу Ватанни чуқур ҳис қилиш эмас. Ватан туйғуси аввало аждодлар ёди, уларнинг хотирасини эслаш ва қадрлаш, олис ва яқин тева-рак-атрофларда бўлаётган воқеаларни сезгирлик билан кузата бориб, Ватан ҳимояси учун доимо шай туриш, ўзининг келажак насллар олдида масъул эканини туюшдир.

Ватан туйғуси — бу азиз ватанимизни пешона тери билан обод ва маъмур этган, лекин номлари тарих саҳифаларида қолмаган оддий кишиларимизнинг фидокорона ва яратувчан меҳнатини мудом ёдда тутишдир.

Ватан туйғуси — бу ўз ақл-идроки билан жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса қўшган Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Наср ал-Фаробий, Абу Мансур ас-Самарқандий, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Абу Райҳон Бериий, Абу Али ибн Сино, Абул Фазл ан-Насафий, Абул Лайс Наср ас-Самарқандий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Абдул Қохир Журжоний, Фахриддин ар-Розий, Мирзо Улуғбек сингари ўнлаб қомусий мутаффақирларни ёдга олишдир.

Ватан туйғуси юксак бадий салоҳиятлари билан ўлмас асарлар яратган адиб Аҳмад Югнакий, Носир Хусрав, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Носириддин Рабғузӣй, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби мумтоз қалам соҳибларини ёдга олишдир.

Ватан туйғуси — бу бутун мусулмон дунёси эътироф этган олти буюк муҳаддиснинг тўрт нафари бўлмиш туронзаминлик имом ал-Бухорий, Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий, имом Аҳмад ан-Насоий, имом ад-Доримий, яна шайх ул-ислом Абу Муҳаммад Абдулло ибн Абдурахмон ад-Доримий ас-Самарқандийлар номини ёдга олишдир. Улар исломда Куръони каримдан кейин энг муқаддас ҳисобланувчи Ҳадиси шариф тўпламларини тузиб, юртимизга ва халқимизга то қиёмат сўнмас шон-шараф келтирдилар, такрорланмас хизмат ила икки дунёларини обод айладилар.

Ватан туйғуси — бу шунингдек, ислом таълимоти раънақиға бемисл ҳисса қўшган Қафқол Шоший, Бурхониддин ал-Марғиноний, Шаҳобиддин ас-Сухравардий, унинг фарзанди комили шайх Зайниддин бобо, Баҳоуддин Нақибанд, Шайх Хованд Тахур, Хожа Аҳрор налий сингари ўнлаб буюк зотларни ёдга олишдир.

Ватан туйғуси — бу, аслида қомусий мутафаккирлардан бўлиб, замондошларимизга ҳозирча деярли номаълум бўлиб келаётган Абул Фазл ан-Насафий, Абдул Қоҳир Журжоний, Исмоил Журжоний, Маҳмуд Журжоний, Азиз ан-Насафий, Шайх Азиз ан-Насафий, Нажмиддин Дойа Розий, Насриддин Тусий, Абдурахмон ал-Ижй, Сайиддин Масъуд ибн Умар Тафтазоний, Мир Саййид Шариф Журжоний, Юсуф Қорабоғийлар, Ҳадис илмининг пешволаридан бўлмиш термизлик икки уламо — ал-Ҳаким ат-Термизий ва Саййид Ҳусайн Бурхониддин Муҳаққиқ Термизийлар каби буюк ажлодларимизнинг меросини урғаниш, тарғибу ташвиқ қилиш ҳамдир. Бу ишнинг зарурлигини таъкидлаш мақсадида учта мисол келтирамиз.

Биринчи мисол. Ҳазрати имом (Ҳастимом) номи билан ўз даврида бутун Туркистонда машҳур бўлган Абу Бақр Муҳаммад ибн Исмоил ал-Қафқол аш-Шоший милодий 904 йилда Шонда туғилган. Дастлабки маълумотни у юртида олган. Кейин Ироқ, Шом мамлакатлари мадрасаларида таҳсил кўриб, Ватанига қайтган. Куръон, Ҳадис, Шариат илми, тилшунослик бўйича асарлар яратган. Унинг “Одоб ул-қози” (“Қози одоби”) асари бизгача етиб келган. Шуниси диққатга сазоворки, бу буюк зот қанчалик машҳурлигига қарамай, ўзгача таъма кутмай, бирорта қарам бўлмай деб, ҳунармандчилик билан тирикчилик қилган. Қафқол Шоший ўз ҳунарида шу қадар машҳур бўлганки, оғирлиги атиги ярим грамм келадиган ажойиб кулф-калит ясаганлиги учун ал-Қафқол (“Кулфчи”) д

кабини олган. Араб тарихчиси Абул Фидонинг ёзишича, Қафқол Шоший ўз замонасининг етук имомларидан бўлиб, Мовароуннаҳрда унга тенг келадиган аллома бўлмаган. Баҳоуддин Нақибанд ҳазратларининг деҳқончилик билан шуғулланиб, мош, ловия, нўхат экиб, тирикчилик қилишлари ҳам буюк ибрат намунасидир.

Иккинчи мисол. Саййид Ҳусайн Бурхониддин Муҳаққиқ Термизий маълум сабабларга кўра она юртидан Рум эли — Туркияга боради. Унга у ерда “Саййиди сирдон” унвони берилади. У Мавлоно Жалолиддин Румийга замондош эди. Кейинчалик Кўнё шаҳрига келиб, у ерда тўққиз йил Мавлоно Жалолиддин Румий мақбарасида шайхлик қилади. Бурхониддин Термизийдан “Маориф” деган биргина асар қолгани қолган. Унда фалсафа, фикр, тафсир ва ҳадис илми ҳақида сўз юритилган. Бу асар 1920 йили Техронда чоп этилган. Буни қарангки, асли туронзаминлик Мавлоно Жалолиддин Румий қабри узра замондоши ва ватандоши Бурхониддин Термизий Куръон тиловат қилибдир! Мана, етти асрдан ошибдики, Мавлоно қабри қардошларимиз диёри Туркияда энг муқаддас даргоҳ ҳисобланади. Мавлоно зиёратига қадам ранжида қилгучи ватандошларимиз Бурхониддин Термизийни ҳам ёд айласалар, у буюк зотнинг руҳи шод бўлур эди.

Учинчи мисол. Ҳозир “Биринчи космонавт ким бўлган?” деб кимдан сўраманг, дарҳол “Юрий Гагарин” деб жавоб беради. Атоқли олим, шоир ва драматург Мақсуд Шайхзода бир суҳбатда “Биздан сўрасалар, дунёда биринчи фазогир Турон ўғлони, Форобий, Берунийлар замондоши ал-Жавҳарий бобомиз бўладилар. Камина Беруний ҳақида янги асар ёзиш учун манбалар кўраётиб, ал-Жавҳарийнинг унинг жасорати ҳақида маълумот учратиб қолдим”, деган эди. Яқинда эса туркиялик олим, профессор Усмон Туроннинг “Туркий халқлар мафқураси” китобида ушбу китобларга кўзимиз тушиб қолди: “IX асрда турк файласуфи Форобий ва унинг ҳамшаҳри Исмоил Жавҳарий араб тилига оид “Сихоҳ” номли улкан асарни, тоғаси Иброҳим бин Исҳоқ эса “Девон ул-адаб” китобини ёзадилар. Шунинг учун ҳам Қазвиний: “Ажжабки, турк диёрининг энг чеккасида жойлашган Фороб шаҳридан чиққан бу икки олим араб тилининг устозлари бўлдилар”, дейди. Физика билан шуғулланган Жавҳарий ўзи ясаган қанотлар билан учини машқ қилаётиб чиқлади ва шу жараҳати таъсирида оғриб вафот этади”.

Бу — IX асрда юз берган воқеа. Ҳозир эса XX аср охиригача қолди. Орадан II аср вақт ўтибди. Ҳануз буюк аждо-

димизнинг ўша жасоратини деярли ҳеч ким билмайди. Ушамкамтар халқмиз-да. Бошқаларда шундай далил бўлсайди-ми, аллақачон оламга жар солардилар. Ёки бир ярим аср давом этган миллий зулм-истибдод бизни шундай камтарин, юввош қилиб қўйдимикин?! Етар, бас энди! Ушамизни жаҳонга асослаб намоён қилайлик. Исмоил а-л-Жавҳарийдек боболаримиз борлигини айтиб фахр этайлик.

Ватан туйғуси — бу Ватанни ҳимоя қилиб, Ватан деди-фидо бўлган Тумарис, Широқ, Снитаман, Нажмиддин Кубро, Солиҳбек додхо, мулла Алимкул додхо сингари юзлаб шерюракларни эслашдир. Томирида охирги томчи қони қолгувча душманга қарши курашган Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Абдумалик Тура, Курбонжон додхо, Шермуҳаммадбек, Мадаминбек, Иброҳимбек, Намоз ботир сингари буйсунас баҳодирларнинг, оғир кунларда қардошларга елкадош бўлай деб, ҳарбий вазирлик лавозимидан истеъфого чиқиб, ота юрти Туркистонга келиб, аёвсиз жангларда ҳалок бўлган Анвар ношшонинг, кулиқдан ўлимни афзал билган Оқмасжид, Чимкент, Авлиёота, Тошкент, Жиззах, Самарқанд, Зирабулоқ ҳимоячиларининг номини ёдга олишдир.

Ватан туйғуси — бу мустамлака тузумига қарши бош кўтарган Тошкент, Жиззах, Андижон кўзғолонлари, Душчи эшон хотирасини унутмасликдир.

Ватан туйғуси — бу зулм-истибдоддан қутулиш учун халқни маърифатли бўлишга чорлаган, миллий уйғоншига даъват этган, нажот илмда, бирликда ва ҳаракатда деди билган фидойи зиёлиларни, уларнинг раҳнамолари бўлган Мунаввар қори, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Убайдуллахўжа Авлоний, Фитратларнинг номларини доимо ёдда сақлашдир.

Ватан туйғуси — бу йигирманчи, ўттизинчи, қирқинчи, элтигинчи ва ниҳоят саксонинчи йилларда халқимизга қарши уюштирилган қатли ом — қатагонларда қамол ва сургун азобларини бошидан кечирган ва ҳалок бўлган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир сингари минглаб миллат гулларини унутмасликдир.

Ватан туйғуси — бу Иккинчи жаҳон урушида фашизмга қарши мардона жанг қилган ватандошларимиз ёлғиз эҳтиром билан эслашдир. Маълумки, Иккинчи жаҳон уруши арафасида республикамиз аҳолиси 6 ярим миллион киши бўлган. Шундан 1 миллион 433 минг киши урушга сафарбар этилган, яъни ҳар беш кишидан бири жангга

қатнашган. Бу 17 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркакларнинг деярли ҳаммаси деган сўздир. 800000 дан ортиқ ватандошимиз мардона жанг қилиб, олдинги марраларга ҳеч бир га дەرгарликсиз ташланиб, номаълум қабрлари олис ўлкаларда қолиб кетди.

Ватандошларимиз Оврупо қитъасидаги барча фронтларда, Узоқ Шарқда ҳам жанг қилишган, улар Брест қалъаси ҳимоячилари орасида ҳам бўлишган. Статинграддаги машҳур тепалик 11 Шарқлик тепалиги деб аталса-да, Москва, Ленинград, Одесса ва бошқа киностудияларда Иккинчи жаҳон уруши ҳақида ишланган кинофильмларда, фронт ва армияларга қўмондонлик қилган ҳарбийлар томонидан ёзилган хогира китобларда ватандошларимиз сиймоси деярли кўринмайди, номлари зикр этилмайди. Бинобарин, уларни унутмаслик, жангдан омон қайтиб, сафимизда юрган уруш фахрийларининг иззатини жойига қўйиш ҳам Ватан туйғусининг кўринишидир.

Ватан туйғуси — бу азиз ва гўзал Ватанимизга юксак эътиқод билан яшаш, унга ҳамisha садоқатли бўлишдир.

БАТАН СОҒИНЧИ

Бу беҳад нозик ва ноёб туйғу. Бир умр ўз маҳалласи, шаҳри ва қишлоғидан чиқмай яшаган, гўшанишин кишилар учун бундай соғинч балки бегонадир. Аскар йигит ҳарбий хизмат ўтаётганида туғилган шаҳри ёки қишлоғини, ота-онаси, қариндошлари, қўни-қўшнилари, жўраларини соғинади, албатта. Хизмат сафари билан боникча вилоятга ёки чет элга борган кишилар орадан уч кун ўтмасданоқ оиласини, юртини қўмсаб қоладилар. Улар мабодо тасодиф туфайли бирор маҳалладош ёки ҳамқишлоқларини учратиш қолгудек бўлсалар, қучоқлашиб кўришадилар. Узоқ ҳол-аҳвол сўрашадилар, иложи бўлса, бир пиёла чойга тасдиқ қиладилар. Ваҳоланки, шу учрашув ўз юртларида бўлса, оддийгина саломлашиб ўтиб кетган бўлур эдилар. Демак, ўзга юртларда, мусофирчиликда бир ватаннинг икки зарраси бир-бирига талпинар экан-да.

Ёки сайёҳларни олиб кўрайлик. Сафар ва зиёрат асносида, ошно бўлаётган нарсалари, кўраётган табиат манзаралари, танишаётган осор-атиқалари қанчалик ажойиб бўлмасин, барибир, ўз юрти кўз олдида келавериши ҳам мумкин. Ҳазрат Алишер Навоий бобомиз гарчи Хусайн Бойқаронинг фармони олиёшқони ила мамлакатининг энг

йирик ва гўзал вилоятларидан бири бўлмиш Астробод ўлкасига ҳоким қилиб тайинланган бўлса-да, теваарак-атрофдаги ҳокимлардан, қўшни мамлакатлар подшоҳларидан, шу жумладан, Ироқ ҳокими Якуббекдан мактублар, тортиқлар билан сийланиб, иззатланиб турган бўлсалар-да, барибир она шаҳарлари бўлмиш Ҳиротни, ундаги дўст-ёрларини, шогирдларини, ўзлари қурдирган биноларни соғинадилар.

Ёки бўлмаса, Бобур Мирзо Ҳиндистондек улуғ мамлакатнинг подшоҳи бўлса-да, бир умр Андижонини, сўлим Фарғонасини, бобокалонидан мерос Самарқандини кўмсаб ўтади. Фурқат хорижда ўтаётган умрини “Фурбатда Фурқат” деб қиёслайди. Ёркентдан қўқонлик ва тошкентлик дўстларига пайдар-пай мактублар ёзиб туради, улардан мактуб олган кунларини байрам деб билади.

Ватан соғинчига алоқадор тарихий бир лавҳа: XX аср бошларида чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши нафрат, зулм-истибдодга қарши, миллий камситилиш ва хўрликларга қарши кураш кучайди, Туркистонда миллий уйғонини шакллана бошлади, тараққийпарвар зиёлиларнинг порлоқ ўғмишни эслаш ва халққа эслатиш, аслида кимлар эдиг-у, ким бўлиб қолганимизни аниқлаш мақсадида қилган саъй-ҳаракатлари самаралар бера бошлади. Миллий уйғонини тепасида жадиждлар туришди. Шу даврда очилган маърифат, маданият, маънавият ўчоқлари “Турон” номи билан аталиши бежиз эмас. Бунда катта рамзий маъно бор, албатта. Чунончи, “Турон” жамияти, “Турон” кутубхонаси, “Турон”, “Буюк Турон” газеталари. “Турон” театри очилди. 1918 йилда Туркистон жадиждларининг пешволаридан бири Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли маслакдош сафдошлари кўмагида Туркистон Халқ университетини очди. Унда юртига садоқатли, эл хизматига камарбаста миллий кадрлар таълим-тарбия кўра бошладилар. Бундан Москва ҳукумати тезда воқиф бўлди, саросимага тушиб қолди. Чунки марказ ўз мустамлакасида миллий кадрлар пайдо бўлишидан манфаатдор эмасди. Ўз ўзини таниган зиёлилар бир кунмас— бир кун мустақилликни талаб қилиб қолишлари, халқ оммасига етакчилик қилишлари турган гап эди. Шунинг олдини олиш ниятида Ленин дарҳол Туркистон Халқ Университетини ёпиб, Туркистон Давлат Университетини очилишга қарор қилади. Тошкентда шундай университет очилади ҳам, лекин муаллимлар фақат марказдан юборилади, уларга марказ сиёсатини талабалар онига сингдириш, бу ерда халқбоп эмас.

Саркабон кадрлар тайёрлаш вазифаси юклатилади. Университетга ерли халқ вакилларида деярли талаба қабул қилинмайди. 1920-1921 йилги биринчи ўқув йилида 200 дан ортиқ талаба таълим кўрган бўлса, шулардан янаги 3 нафар ерли халқ вакиллари эди, холос. Хужжатларда буларнинг бири сарт деб, иккинчиси қирғиз деб, учинчиси майда миллат деб ёзилган. Аслида сарт дегани ўзбек, қирғиз дегани қozoқ, майда миллат дегани бухорий яҳудий эди. Шундай қилиб, илмга чанқоқ Туркистон ёшларига таҳсил йўллари бекитиб қўйилади. Бу ҳолдан ташвишга тушган жадижд етакчилари, юрагида ватанпарварлик туйғулари тинхон бўлган айрим раҳбарлар ёшларни чет элларга, жумладан, Олмония ва Туркияга ўқишга юбориш ҳаракатида бўладилар, маърифатпарвар бойлар уларга маблағ билан кўмаклашадилар. 1920-1922 йилларда Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларидан 300 га яқин талаба чет элларга ўқишга юборилади. Уларнинг аксарияти тиришқoқлик билан билим оладилар, олий маълумот эгалари бўладилар-у, лекин қисматлари огир кечадди. 1927 йилгача Туркистонга қайтганлари тўғридан-тўғри гумдон қилинади, соғ қолганлари 1937-1938 йилги қатаронга учрайди. Ёшларни чет элга ўқишга юборишда иштирак этган, ҳаттоки хайрихоҳлик билдирган зиёлилар ҳам хазодан четда қолмайди. Чунончи, таниқли жамоат арбоби, шарқшунос Лазиз Азиззода 1929 йилдан 1956 йилгача қамoқ ва сургунда бўлади.

Дўстлари ва ҳамсабоқларининг она-Ватандаги аччиқ қисматидан воқиф бўлган бошқа туркистонлик ёшлар ёки Олмониянинг ўзида яшаб, ишлаб қоладилар ёки тилдош, диндош, қардош Туркияга йўл оладилар, ўша ерда муқим яшаб қоладилар. Ватан мустақил бўлмагунча унда бизлар учун бошпана бўлмас экан, деган қарорга келадилар, бир умр она Ватанини соғиниб, кўмсаб дунёдан ўгадилар. Ана ўша инсонларнинг Ватан соғинчи энг кучли соғинч бўлса керак. Киндик қоним тўкилган она юртимга, мушфиқу меҳрибон элимга қайтай, туғишганларим қуршовида яшай дейишган-у, шўролар ҳукумати, мустабид тузум бунга йўл бермаган.

Ўзи юракдан истаган ҳолда Ватан олдидаги фарзандлик бурчини адо этолмасликдан кўра огирроқ азoб-укубат, маънавий йўқотиш бўлмаса керак. Лекин шуниси қувонарлики, ўша туркистонлик талабалар етук мутахассис бўлиб, халқимиз шухратига шухрат қўшишган. Ҳозирги замон Туркия фани ва маданияти равнақида ўша туркис-

тонлик олимлар муносиб ҳисса қўшганлар. Айниқса, геология, минералогия, кимё фанлари, зироатчилик, чорвачилик ривожига қўшган ҳиссалари ҳақли сурагидир эътибор этилган.

ВАТАН ҚАЙҒУСИ

Ватанни севмоқ бизга суннатдир. “Ватанни севмаймондандир” дейлади Ҳадиси шарифда. Ватанини севган, Ватан нима эканини юракдан ҳис этган, Ватанидан айру тушганида уни соғиниб қолган, унга ҳамини ташнинган ҳар бир виждонли одам юрт қайғуси билан яшайди, унинг ярасига малҳам, дардига дармон бўлишга интилади.

“Ўтган кунлар” романидаги бир лавҳани эслайлик. Худоёрхон Мусулмонкулга бўлган адоваги туфайли қипчоқ қавмини қиличдан ўтказди. Тошкент ҳокимининг мушоҳири, яъни бош маслаҳатчиси бўла туриб, бу қирғиннинг олдини олмагани учун Юсуфбек ҳожидан ўгли Отабонга ўпкалайди. Ҳожи бунга изтироб билан шундай жавоб қайтаради:

— Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиги ва фуқароларининг осойиши учун сарф қилиб, ўзимда азобдан бошқа бир қаноат ҳосил қилолмадим. Иттифоқни нима эканини билмаган, ёлғиз ўз манфиати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичган манабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст мулّا таҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди... Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларини етим, хоналарини вайрон қилувчи золимлар — қуртлар, қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишонандир, ўғлим!..”

Аждодларимиз орасида бирор йирик сиймо йўқки, юрт учун қайғурмаган, юрт ташвиши билан нафас олматган бўлсин, бетавфиқ золимларнинг йўлини тўсмаган, доимо элим деб, юртим деб ёниб яшамаган бўлсин. Улар фидойи, ватанпарвар, фикри тиниқ, мулоҳазали одамлардир. Жалюлиддин Мангуберди юртининг асоратга тушаётганидан қайғуриб, жангга отланади. Шарқ томондан туғилган жак хавфнинг олдини олиш мақсадида етмиш ёшга бораганига қарамай соҳибқирон Амир Темур қаҳратон қишлоқ олис сафарга отланади. Алишер Навоий юрти учун чекиб, агар мамлакат нароканда бўлса, эл тинчлиги йўқолиб, азобда қолишини уйлаб, қариган чоғларида ҳам

юлшоҳ Ҳусайн Бойқаро билан шаҳзодалар ўртасидаги муносабатларни бартараф қилиш йўлида вилоятма-вилоят кетди. Абдулла Авлоний Туркистоннинг келажагига қайғуриб, нажот — маърифатда, деган шиор билан майдонга чиқади, ёшлар итми бўлсалар, юртни озоликка олиб чиқадилар, деб “Туркий Гулистон”ни яратади. Абдулҳамид Чўлпон эса юрти большевойлар оёғи остида топтанган заҳматидан фарёд чекиб, азиз жонини қилич тигига қўйиб, халқини уйғонишга даъват қилиб, “Бузилган ўлкага” деган шэърини битади.

Бундай мисолларни ҳар бир асрдан, ҳар соҳанинг вақтлари фаолияти билан кўйиб келтириш мумкин. Кимнинг қим эканини айниқса ўтган давларида яққол намойиш бўлади. Ўзбек миллиати учун асримиз бошлари ва ҳозирги кунлари шундай ўғиш налалари ҳисобланади. Олим, адиб ва арбоб Абдурауф Фитрат юрт учун қайғуриб, шундай асйди:

“Эй улўғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир? Нечук кунларга қолдинг?”

Эй Темурларнинг, Ўғзларнинг оилаларининг шонли бешикларини! Қани учикдиғинг юксак уринлар? Қуллик чуқурлариға нардан тушдинг?!

Дунёни “урҳо”лари билан титратган йўлбарс юракли болаларинг қани? Ер тупроғини кўкларга учиратурғон тоғ гавдаларинг қани? Нечун товушлари чиқмайди?

Ер юзининг бир неча полволлари бўлган ботиқ туркларинг қани? Нечун чекиндилар? Нечук кетдилар? Кураш майдонларин ўзгаларга нечун қўйдилар? Нечун... нечун... нечун?

Ҳапир менга, эй улўғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди?

Ер юзининг буюк салтанатларини сен қурмадингми? Ҳиндистоннинг, Эроннинг, Оврупонинг улўғ хоқонларини сен қурмадингми? Эй, хоқонлар ўчоғи? Эй, қаҳрамонлар тўғойи! Қани у чақмоқ чопишли ботиқ хоқонларинг? Қани аввал-ўқ қушли отли бекларинг? Нечук “урҳо”лари эшитилмайдур? Дунё халқини бўйсунтирган салтанатларинг нечун бўлди?

Иксолик оламини қанотлари остида олган хоқонлигинг нечун кучи ўлди? Кучингми кетди? Кимсасизми қолди?

Йўқ... йўқ... Тангри ҳақи учун, йўқ! Сен кучсиз эмассан, сен кимсасиз эмассан! Бугун Ер юзида саксон миллион боланг бор. Буларнинг томирларидаги қон Чингизларнинг, Темурларнинг қонидир.

Буларнинг кучлари сенинг кучингдир!
Эй улуғ Турон, арслонлар улкаси! Қайғурма! Эски дав-
ринг, эски салтанатинг, эски йиғитларинг, эски арслон-
ларинг ҳаммаси бор, ҳеч бири йўқолмашидур.
Ёлғиз... Оҳ, ёлғиз... тарқалмашидур”.

Дарҳақиқат, бу сатрлар ёзилган 1917 йилнинг ик-
кинчи ойида шундай эди. Энди эса мана беш йил бўляптики,
қадим Туроннинг марказий ҳудуди — Туркистонда бешта
мустақил давлат қад ростлади. Бу кўҳна замиёнда яшаётган
барча соф ниятли кишиларнинг тилаги шуки, мустақил
давлатларимиз пойидор бўлсин, иншооллоҳ!

Келинг, Фитрат домланинг юрт қайғусини қилган беш
ўзбек йиғити тилидан ёзганларига кулоқ тутаёттик:

“Ётсам тушимда, уйғонсам ёнимда, кўз юмсам миямда,
кўз очсам қаршимда мунгли бир хаёл келиб турадур! Бу беш
хотун хаёли... Бир хотунки, эғнида ипакли, лекин йиртиқ,
эски бир кўйлақдан бошқа бир кийими йўқ. Бош-оёқлари ян-
гич, тирсакларигача қон-қора лойқадан ботган, бақирур-
товуши, қутилишга кучи қолмаган!..

Қарайман: кимсасизлик юкиндан ориёланган танада э-
лимона урулган қамчиларнинг яраси бор. Қураман: жоҳим
қилинган эмлардан носулға қайтган яралариндан қонлар оқ-
турадур!

Эй мунгли хотун, сен кимсан! Эй ғамли она, нечук мун-
дан айрилмайсан? Ёнимда, кўзимда, миямда, юрагимда не-
ахтарасан, нечук кетмайсан? Қайғу тутунлари ичра ён-
сиз қолган кўзларинг ёш ёмғурлари нечун тукадур? Зул-
занжирлари билан боғланган кўлларинг нечун ҳар ёнга у-
тиладур, нима тилайсан? Оҳ... Билдим... Билдим... Аян-
дим! Сен менинг Ватанимсан, Ватанимнинг мунгли хаё-
лисан. Эй муқаддас Туронимнинг хаёли, кетмай тур, айрил-
ма. Ёнимда, кўзларимда, юрагимда, виждонимда қол, кет-
ма. Юртим, Туроним, сендан айрилмоқ — менинг ўлимим. Се-
нинг учун ўлмоқ — менинг тириклигимдур.

Паноҳим, саждагоҳим, умидим! Ётларинг сени шу кун-
ли солдилар! Тилагим, истагим, саодатим! Болаларинг сен
шу ҳолда кўйдилар! Суюнчим, овунчим, уюғим! Элим-
сени кимсасизми кўрдилар!

Йўқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен, борлигим бил-
сенга кўмак қилурға ҳозир. Мана мен, чин кўнгли билан се-
нинг йўлигда ўлурға рози. Қоф тоғлари йўлимда тўт-
тамўғ оловлари қаршимда чиқса, яна сен сари кетарман.

Устимга инсонлар эмас, шайтонлар кўшини келса, оёғимга
занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари сорилса, яна сен сари
кетарман. Дунёнинг бутун балолари бошимга туқилса, зулм
қўлининг темир тиконлари кўзларимга кирса, яна сени қутқа-
рарман.

Мен сенинг учун тирилдим, сенинг учун яшарман, сенинг
учун ўлурман.

Эй туркликнинг муқаддас ўчоғи! Ўлим сенинг ўлимингни
истаганларга, нафрат сени кўмгани келганларга!”

Буюк Фитратнинг 1917 йил август ойидаги бу ниятига
фаришталар омин деган экан, бизни кўмгани келганлар
лаф бўлишди. Лекин ҳамон узоқдан қутқу солишдан, да-
стага қилишдан тўхтамаёғилар. Бу эса бизни ҳаммиса хушёр-
ликка, мустақиллигимизни мустаҳкамлашга чорлайди.

1996 йил Президент Ислам Каримовнинг фармони
билан Амир Темур йили деб эълон қилинган экан, Абду-
рауф Фитратнинг Темур сағанаси қошида айтган ўтли
сўзларини яна бир хотирласак, ҳам соҳибқироннинг, ҳам
шаҳид кетган муаллифнинг руҳи шод бўлса ажаб эмас:

“Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, буйим букук.
Сенинг зиёратингга келдим, султоним! Эзилган бошим, қис-
қилган виждоним, куйган қоним, ўртанган жоним учун бу
сағанангдан даво излаб келдим, хоқоним!

Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган турк-
лик қонли кўз ёшларин этакларингга туқарга келдим. Қоро-
нгулар ичра ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари учун тупроғингдан
эрма олғали келдим. Номусини ёт кишиларнинг оёқлари ос-
тида кўриб, турклик қони қайнағай, мусулмонлик ҳамияти
ошағай, тамўғ оловлари каби сачрағай. Лекин ўз кучсизли-
гин англаб, қайтиб ўтирган ва қон йиғлаган туркнинг ҳоли-
ни арз этарга келдим, хоқоним!

Улуғ хоқоним! Турклик шарафи таланди. Турк учун
қўйиғик давлат битди, турк отиға қурдиғик хоқонлик
егмағи кетди. Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони
элимларнинг оёқлари остида қолди. Туркнинг юрти, уюғи,
уюғи, Турони ёт кўзларга тушди. Туркнинг белгуси, онги,
иймони, зиёраклиги жаҳолат ўлжасига кетди. Сенинг қам-
чинг билан дунё эғаси бўлган турк тинчгина бир ётоқ то-
нмай қолди. Сенинг омонатингга хиёнат қилганларни эз,
ўлдур!

Султоним! Билмадим, шу тобда сенинг у юксак ва улуғ
руҳини мен каби тубан руҳли ва ҳимматсиз бир боласи-

нинг шу ҳолига ғазабли кулиб турубдур. Биламан, шу чоғида сенинг тулқунли денгизларга ўхшаган юрагинг мен каби юрак сиз бир ўғлигининг иш курилишидан нафрат қиладур. Турон юқорида айтдигим ишларнинг ҳаммасига ўзим сабаб бўлдим, барчасини ўзим қилдим, сенинг Туронингни ўзим талатдим, сенинг туркингни ўзим эздирдим, сенинг омонатларингни хиёнат ўзим қилдим.

Мен уч кунлик умримни тинчгина ётиб ўтказмоқчи бўлмас эдим, шуларнинг бирортаси бўлмас эди. Мен қўлимга ташкирнинг қилишни ташлаб, чолғунни олмас эдим, Турон тиланмас эди!...

Мен ёлғиз қонли ёшларимни бу сағананга тўкмак учмас, ўз ёзуқларимни иқрор этарга келдим, хоқоним. Мен қўйма! Мен ёлғиз ёзуқларимни иқрор этарга эмас, Турон бердигим зарарларга тўламоқ учун келдим, хоқоним. Мен нафрат этма.

Эй арслонлар арслони! Менинг ёзуқларимдан ўт, мен қўлимни тут, беллини боғла, муқаддас фотиҳангни бер!

Сенинг дунёда сизмаган ғайратингга оит ичаманки, Туронинг эски шараф ва улуглигини қайтармасдан бурун оёқларимни тирмасман (тўхтамасман).

Нақалар ёниқ, дардли ва даъваткор сатрлар! Бутун умр ҳам тула аҳамиятли ва вазифадор сатрлар. Сизу биз ҳақ соҳибқирон бобомизнинг дунёга сизмаган ғайратига оғина ичиб, буюк Туроннинг эски шараф ва улуглигини қайтаришдек буюк вазифага масъул эканлигимизни асло унутмаслигимиз керак.

СУВРАТ ВА СИЙРАТ

Одамнинг ташқи кўриниши, сиртдан қаралгандаги ҳолати кайфияти унинг суврати бўлади.

Одамнинг хулқ-атвори, хислати, равиши, одати ва ҳолати унинг сийрати дейилади. Масалан, ватанпарвар аждодимиз, сўнгги хоразмшох Жалолиддин Мангубердиннинг ҳарбий юришларида йўлдош бўлган тарихчи Насавий унинг бағишлаб ёзган асарини "Сийрат ас-султон Жалолиддин Мангуберди" деб номлаган. Имом ат-Термизий "Шамойил Мухаммадий" китобида Мухаммад алайҳиссаломнинг суврат ва сийратлари хусусида ҳадисларни далил қилиб келтириб, асосли тарзда сўз юритган...

Аждодларимизнинг ташқи кўринишлари қандай бўлган? Қандай кийинишган? Сийратлари-чи? Энди ана шулар ҳақида сўзлашамиз.

Қитғобимизнинг бошида "Одамнинг шаклу шамойили, кўй-басти, кўриниши, жуссаси, туси, кўз қарашлари, овози, таровати, хуллас, ички ва ташқи дунёси у таваллуд топган, униб-ўсган ва камолатга етган жойга монанд бўлади. Етти иқлим кишилари етти хилдир. Демак, одам ўз ватанининг бир заррасидир", деб ёзган эдик. Шу фикримизни давом эттириб кўрайлик.

Она Ватанамизнинг гўзаллигини бутун дунё эътироф қилган. Юртимизни келиб кўрганлар бир овоздан "Ўзбекистон жаннатий ўлка экан", дейдилар. Донишманд аждодларимиздан бири — араб, форс, ҳинд ва туркий тилларни билган Мухаммад Гиёсиддин ибн Жалолиддин ибн Шарофиддин "Гиёс ул-лугот" асарида "Чор хон — жаннатнинг гурт ариги: Нил, Фурот, Дажла, Жайхун", деб ёзди. Маъгумки, Жайхун — Амударё Орол денгизига қўйилган. Жайхун — Сирдарё билан туташарди. Демакки, жаннат ариқларида сув ичган юртимиз ҳам, юртдошларимиз ҳам гўзал бўлиши табиийдир. Бинобарин, шоир Хожа Ҳофиз Шерозийнинг, Алишер Навоий тавбири билан айтганда, "Шероз"нинг, шерозлик бир туркий гўзалнинг оқ кўзидаги биргина қора ҳолига Самарқанди Бухорони тортиқ қилиб юборишдек сахийлигига ажабланмасамиз ҳам бўлади.

Аёл кишининг гўзаллиги, аъжоларининг хушбичимлиги, кўринишининг жозибадорлиги эркак кишининг севги-муҳаббатини ўзига тортадиган сабаблардандир. Биз субъектар наздида, агар янглишмасак, аёл кишини жозибали қиладиган ранглар уч хилдир: қора, оқ, қизил. Лекин бу ранглар ўзига хос аъжоларда бўлади. Масалан, қоралик аёлнинг сочила, кириқларида, қошида ва кўзида бўлиши, оқлик унинг бадани, кўзининг оқи, тиши ва юзида бўлиши, қизиллик тили, лаби ва юзларида бўлиши керак. Узуллик сифатига келсак, аёлнинг бўйи, қоми, сочи киригининг узун бўлиши гўзаллик белгиларидир. Кенглик аёлнинг манглайида, кўзида, кўксиди ва чеҳрасида бўлиши хусуси оширади. Кичкиналик унинг оғзида, оёқ-қўллари ва кўкраклариди бўлса ярашади.

Шеърятимизда ёр васфини тасвир этишда оғзи бир қўлдек, ҳатто оғзи йўқ, деган муболағалар ишлатилади. Қозонлик унинг гўзаллиги тимсоли сифатида баҳоланган. Шу боис аждодларимиз аёл кишини оғир меҳнатга қўлатишмаган, авайлашган.

Мавлоно Отойи ёзмишлар:

Ул санам ки суз яқсонда паридек ўлтурур,
Бояти нозуқлигини суз билан ютса бўлур.

Аёллар гўзаллиги ҳақидаги мушоҳадаларимизни ёзмамбалар, халқ достонлари, тарихий, тасвирий ва адабий асарлар ҳам тасдиқлайди. “Алпомиш” достонида Барчиной шундай тасвирланади:

Барчин турар хурдай бўлиб,
Тиши гавҳар дурдай бўлиб,
Жамоллари ойдай бўлиб,
Мисли эсов тойдан бўлиб,
Сағрлари сийдай бўлиб...

Амир Темурнинг суякли рафиқаси Сароймулкхонимни ўз кўзи билан курган испан элчиси Рюи Гонзалес Клавиho шундай деб ёзади: “Сароймулкхоним куйидагича кийинган эди: устида зарҳал билан тикилган, учлари ерга судралиб турган узун ва кенг, енгисиз ва ёқасиз қизил шоҳи кўйлак. Кўйлакнинг белдан кесиб торайтирилмаган ҳолда этагигача жуда кенгайиб борган. Малика осориюриши учун кўйлаги этагини ўн беш нафар ёш аёл кўтариб борарди. Маликанинг юзига офтобдан сақланиш учун оқ ула шу қадар кўп суртилган эдики, чеҳраси бамисол оқ қоғозга ўхшарди. Қишда ёки ёзда сафарга чиққан барча аслзода аёллар юзларига шундай ула суртадилар. Маликанинг юзига ҳарир оқ матоҳ тугилган, худди жанг кийиладиган дубулгага ўхшаш жуда баланд қизил бо кийим. Унинг учлари хонимнинг елкасига тушиб турибди, кўйи қисмига матоҳ тикилган. Уларга кўйлаб йирик йирик дурри ноблар, ёқут, феруза ва бошқа хилма-хил тошлар жуда чиройли қадалган. Бош кийимнинг зарҳал билан тикилган ва хоним елкасига тушиб турган қисми қимматбаҳо тошлар дурри ноб билан безатилган тил баргак қадалган. Қалпоқ учи бамисоли жажжи айвонга ўхшайди, унга фавкуллода ҳар бири икки бармоқ йўғон игида ял-ял ёниб турган чиройли, тилик учта ёқут ўрилган.

Шунингдек, унга қадалган, узунлиги икки қарич о жиганинг айрим нарлари пастга эгилган, баъзилари юзга қадар тушиб турарди. Зар иплар билан боғланган парлар ўрами охирида пардан ясалган жигача қимматбаҳо тошлар, марваридлар қадалган бўлиб, юрганда пиррирай

ди. Маликанинг тимқора сочлари елкасига тушиб турарди. Улар қора сочни юксак қадрайдилар, ҳатто сочни янада қорайтириш учун бўяйдилар”.

Элчилар одатда жуда сиғчов бўладилар. Момомизнинг тимқора сочлари елкаларига тушиб туриши, қора сочни юксак қадрайшимиз, ҳатто сочни янада қорайтириш учун бўялиши ҳам Клавиho назаридан четда қолмабди. Ушанда ҳазрат момомиз 63 ёшда эдилар. Бошқа тарихий ва бадиий асарларда ҳам ёзилишича, Сароймулкхоним — Бибихоним сочлари қон-қоралигича дунёдан ўтган эканлар.

Буюк адибимиз Абдулла Қодирий бундан бир ярим асрча илгари яшаган ўзбек аёлларининг сувратларини “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романида суз ила мана бундай чизадилар.

Кумушбиби тасвири: “Унинг қора зулфи пар ёстиқнинг турлик томонига тартибсиз суратда тузғиб, қуюқ жингила киприк остидаги тимқора кўзлари бир нуқтага тикилганда, нимадир бир нарсани курган каби... қоп-қора камон, утиб кеткан нафис, қийиғ қошлари чимирилганда, нимадир бир нарсалаб чўчиган каби... тулган ойдек гўборсиз оқ юзи бир оз қизилтиқча айланганда, кимдандир уялган каби... Шу вақт кўрнани қайириб ушлаган оқ нозик қўллар билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган қора холини қаншиди ва бошнинг ёстиқдан олиб ўлтурди. Сарик рулоҳ атлас кўйлакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўлтургач, бошини бир силкирти-да, ижирганиб кўйди. Силкиниш орқасида унинг юзини тузғиган соч толалари ўраб олиб жонсўз бир суратга киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак кўгидорнинг қизи — Кумушбиби эди”.

Офтоб ойим тасвири: “...ичидан атлас кўйлак, устидан одми хон атлас гушти кийган, бошига даканани хом ташлаган, ўттиз беш ёшлар чамалик гўзал хуш бичим бир хотин. Юзидан мулоимлик, эрига итоат, тўғрилиқ маънолари томиб турган бу хотин кўгидорнинг рафиқаси — Офтоб ойим...”

Ўзбек ойим тасвири: “Ул ўз уйида ўлтурганида ҳам устидан атлас кўйлак билан адрас мурсакни, оқ шоҳи дакана билан қаҳрабо тасбеҳни кўймай, қиш кунлари танчада пар ёстиққа суяниб, ёз кунлари айвоннинг тўрига ёслашиб Ҳасаналининг хотини Ойбодоққа, чўри қиз Ҳанифага ҳамирни ачигмасликни, паловни қирмоч олдирмасликни танбихлабкина ўлтурар эди”.

Раъно тасвири: "Бизнинг ўзбекларда, айниқса, Қўқонга махсус бир тус, сариққа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кесдириб сариқ деб бўлмайдир. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллик қиладилар. Таъбиримиз қўпол тушмаса бу гўзал қиз, оч раъно гулининг тусида ёки оқ сариқ тусда яратилган эди. Аъёда ўскан тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўладир. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни қуёшсиз жойларда қора кўринса ҳам, қуёшда бир оз сариғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўруладир: мудавварга мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда қораликлан бошқача яна бир тур-тук нур сочар эди. Киприклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши тугаш каби кўринса ҳам кўндаланг ётқан икки қилич орасини нафис бир қуюлиб кутарилиши ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунақидга беришмаслик муганосиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис иринларининг юқориғи қисмида сезилар-сезилмас туклар кўкарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ой кулча ҳам деб бўлмас, кишига кулиб қараганда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, тус бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Соchlари жуда қуюқ, саноқсиз кокиллар Раънонинг орқа, ўнгини тутиб ётар, қадди узунлиқ билан қисқаликнинг ўртаси, дўндиқ бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари, ҳар ҳолда, бу қиз ёлғиз Қўқондагина эмас, умуман Фарғонанинг қуйларига қўшулиб махталадирган гўзалларидан эди".

Энди сўз эркак аждодларимизнинг кўринишлари ҳақида боради. Халқ даҳоси билан яратилган "Алпомиш"да Алпомишнинг тасвири бундай:

Остингда бедовнинг ҳаллослар қушдай,
 Аччиғинг чиллали музлаган қишдай,
 Норкалла келгансан чуйда кумушдай,
 Норкалла полмоним, қайдин бўласан?...
 Қийир деган қуш ўлтирар қиёда,
 Жасадинг бор Рустамдан ҳам зиёда,
 Жамолнинг ўхшайди осмонда ойга,
 Қошинини ўхшатдим эгилган ёйга,
 Жасадинг ўхшайди бўз қарчигайга...

Соҳибқирон Амир Темурунинг суврат ва сийратлари тарихий, илмий, бадиий асарларда анча мукаммал тасвир:

ланган. Бу ҳақдаги биринчи сўзни бобомизни ўз кўзи билан кўрган тарихчи Ибн Арабшоҳдан эшитамиз:

“Темур гавдаси келинган, узун бўйли одам эди, пешонаси очиқ, боши катта, овози жарангдор, ёқимли бўлиб, кучи-қуввати жасурлиги билан тенг-мутаносиб эди, оқини юмини оч қизил ранг жонлангтириб турарди. Елкалари кенг, атриндор, бармоқлари тўлиқ, қовурғалари узун, мускуллари кучли эди. Узун соқол кўйиб юрарди... Қарашлари ниҳоятда ёқимли эди. Улимни асло писанд қилмасди. Қарийб 70 га кириб ўлаётган вақтида ҳам ақл-заковатини ҳам, довжураклигини ҳам йўқотмаган эди. У ёлғон-яшиқнинг душмани бўлиб, ҳазил унинг кўнглига ёқмасди. Ўз ҳузурида талон-тороғлик, қотилиш, хотин-қизларнинг номусига тегиш, зўрлаш ҳақида танирини асло йўл қўймасди. У ҳақиқат қанчалик аччиқ ва қаттиқ бўлмасин, уни эшитишни маъқул кўрарди. Яхши ва ёмон ҳолатлар унинг кайфиятига ҳеч қандай таъсир кўрсатмасди. Жасур аскарларнинг дўсти, ниҳоятда мард ва ботир бу одам кишиларни ўзини ҳурмат қилишга, ўзига бўйсундиришга мажбур эта биларди”.

Яна бир тарихчи Г.Вебер улут аждодимизни қўйидагича тасвирлайди:

“Темур душманларига ҳалдан ташқари аёвсиз-у, лекин саркарда, ҳоким ва қонунчи сифатида буюк истеъдод соҳиб эди. Ёлғонни ёмон кўрар, билимга муҳаббат қўйишдан маҳрум эмас эди. Унинг саройида шоирлар, олимлар, машшуклар ва мистиклар (сўфийлар) кўн бўларди... Лекин кайфи чоғ ва руҳи тетик вақтида у одил судья, илм-фан раҳнамоси, мароқли суҳбатни хуш кўрарди, рассомлар ва олимларнинг ҳомийси эди”.

Фаранг олими Л.Лянлэнинг фикри бундай: “Темур олимларга серилтифот эди. Билимдонлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм, фан, илора ва бошқа ишларда билимдон кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Негаки, Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборни берар эди. Темур одамларни ўзига бўйсундириш қобилиятига эга эди. У ўзининг бу қобилиятини одамларни бахтли қила билиш истеъдоди билан уйғунлашгирган эди. Темур, унинг тарихчиларидан бири (Шарафиддин)нинг айтишича, бир вақтнинг ўзида душманларига офат, ўз аскарларига қаттиққўл раҳбар, ўз хал-

қига эса ота бўла олар эди. У фуқаросининг аҳволи ҳақида амалдорлари берган маълумотларни ўзи шахсан кўздан кечиранди; негаки, у одам таний ва танлай биладиган шоҳ эди. Султонлар буш вақтларида ҳузур-ҳаловатлар билан дилхушлик қилса, Темур фақат ов қилиш ва ўзи такомиллаштирган шахмат ўйини билан машғул бўларди”.

Олмон тарихчиси Ф.Шлоссер Амир Темурни шу тариқа зикр этган:

“Саодатли жангчи, дунёнинг фотиҳи, айни вақтда энг узоқ Шарқни ўз қонунига қаратган одам...”

Можор тарихчиси Ҳерман Вамберининг тасвирида соҳибқирон бобомиз шундай гавдаланади:

“Темурнинг Ўрта Осиё тарихидаги алоҳида ўрнини шундан ҳам билса бўладики, у ўз ҳокимлиги билан янги сулолани ва балқим кўпроқ турк маданияти деб аталиши мумкин бўлган Ўрта Осиё маданиятининг янги даврини бошлаб берди. Бундан ташқари, Темур ўзининг издошларига панд-насиҳат, қўлланма сифатида ёзиб қолдирган “Қонулар” муаллифи сифатида Ўрта Осиёда кенг танилди...”

Темур Осиёнинг ҳамма қисмидан ҳадсиз-ҳисобсиз хазина ва бойлик йиғди, лекин уларни хасис одамлар каби сақламади. Буни, биринчидан, унинг саройининг боёи ва ҳашаматчилиги, иккинчидан эса, ҳам ўз қароргоҳини, ҳам ўз шаҳрини безаб турувчи ғоят улкан ва муҳташам бинолар қурдиргани исботлайди. Шунинг учун ҳам, Темурни Чингизхон билан бир қаторга қўйиб, уни мустабид ҳоким деб атовчиларнинг фикрлари икки томонлама хатодир. у аввало ўзининг юлибона қуролини замонасининг одатига кўра ишга солган осийлик ҳоким эди”.

Жуда сермахсул тарихчи олим В.Бартольд Амир Темур фаолияти ҳақида адолатли гап айтган:

“Темур... Кобил водийси ва Муғон чўли каби Самарқанддан узоқ бўлган жойларда ҳам улкан суғориш ишлари олиб борди”. Демак, Амир Темур ўз тасарруфига ўтган 27 мамлакатни ободонлаштиришни давлат сиёсати деб билган, миллатидан қатъи назар, барча раиятнинг фаровонлигини кўзлаган.

Темурийлар авлодидан кўнлаб қалам аҳли чиққан. Буни сулолабошидан ворисларига ўтган зурриёдлик мероси деб изоҳлаш ҳам мумкин.

Алишер Навоий Темур Кўрагон ҳақида ёзиб қолдирган ушбу ҳикоят ҳам бағоят ибратли бўлиб, унда жаҳон

гир бобомизнинг мардона ва олижаноб қалби яққол акс этган:

“Агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор. Табаррук ҳайсиятидинким, ул ҳазратнинг муборақ исми бу мухтасарда бўлғай ва ул латоифдин бири била ихтисор қилитур... Мундоқ нақл қилтурларким, чун Табризда Мироншоҳ чоғирға кўп иштиғол кўргузди. Димоғи ва мижози эътидол тариқдин инҳироф топиб, андин номулойим амр кўп сурат тута бошлади. Самарқандда ул ҳазрат арзиға бу нав еткурдиларким, уч надими борким, муфрит чоғир ичмакка боис алардурлар. Хукм бўлдиким, тавочи миод била чопиб бориб учаласининг бошин келтурсун. Алардин бири Хожа Абдулқодир эрди ва яна бири мавлоно Муҳаммад Коҳий эрди ва яна бири Қутб Нойи эрди. Тавочи бориб иккисин ясоққа еткурди. Аммо Хожа Абдулқодир қочиб қаландар бўлуб, ўзин девоналикқа солуб, мулкдин мулкка мутавари юрур эрди, то улким, ул ҳазрат яна Ироқ юриши қилди. Ул мамоликда Хожанинг ул ҳоли баъзиға маълум бўлиб, юқори арз қилдилар. Хукм бўлдиким, тутиб келтурсунлар. Ул ҳазрат тахтда эрдиларким, Хожам фақирни девоналикқа қўймай, судраб тахт илайиға келтурдилар. Андин бурунким, сиёсат хукм бўлғай, чун Хожанинг камолотидин бири чун Қуръон ҳифзи ва қироат илми эрди, филҳол бийик ун била Қуръон ўқимоқ бунёд қилдиким, ул ҳазратнинг ғазаби лутфқа мубаддал бўлиб, фазл ва камол аҳли сари боқиб, бу мисрани ба вақт ўқидиким:

Абдол зи бим чанг бар мусҳаф зад. (Мазмуни: Қаландар қўрқувдан Қуръонга чанг солур.)

Андин сўнгра Хожаға илтифот ва тарбиятлар қилиб, ўз олий мажлисида надим ва мулозим қилди. Идрок ва фаҳм аҳли билурким, йиллар, балки қарнларда мундоқ латиф сўз воқеъ бўлмас. То олам аҳли билғайларким, султон соҳибқиронгаким, мажлисда пайдар-пай хўб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқе бўлур дағи маврусийдурким, нисбатан ул жилди бузургворға тузатурким, ул бирининг маконини равзан жинон ва бу бири жаҳон мулкида жовидон бўлсин”.

Шарҳ. Алишер Навоий ёзиб қолдирган ушбу ҳикоятдан маълум бўлишича, Хожа Абдулқодир Қуръони каримни ёд олган ва уни чиройли қироат қилувчи ҳофиз, яъни

қори экан. Шариат бўйича бундай кишиларни бошини танидан жудо қилиш, ҳатто бошига уриш ҳам мумкин эмас, унда Каломуллоҳ жо бўлган-да! Агар Хожа Абдулқодир сингари қорилар муллои боамалликдан чиқиб, муллои боамалликка ўтиб қолган бўлсалар, уларни албатта муллои боамал бўлишга даъват этиб, кимликларини эслатиб қўйиш зарур. Агар шундан кейин ҳам тафвиққа келмасалар, унда бошқа ган. Ҳикоятдан маълум бўлишича, Хожа Абдулқодир яна тўғри йўлга тушиб олган, Амир Темуросаройида, олий мажлисларида надим — ҳамсуҳбат ва мулозим — хизматчи бўлган.

Бу ҳикоят Амир Темурунинг шариат илмини ҳам чуқур билганлиги ва сўзсиз амал қилганлигини, билимдон кишиларни илмлари туфайли ҳурмат қилиб, уларга илтифот кўрсатиб, тарбият этганлигини билдирувчи бир далилдир.

Алишер Навоий буюк темурийларга ҳаминша хайрихошлик билан, зўр иззат-ҳурмат билан муносабатда бўлган, ўгли байтлару пурмаъно сатрлар бағишлаган. “Фарҳод ва Ширин” достонида Мирзо Улуғбек ҳақида ушбу мисраларни ўқиймиз:

Темурухон наслидин султон Улуғбек,
Ки олам кўрмиди султон анингдек,
Анинг абнойи жинси бўлди барбод,
Ки давр эли биридин айламас ёд.
Вале ул илм сари топти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон даст.
Расадким боғламини зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб ул нав илми осмоний,
Ки андин “Зичи Кўрагоний”.
Қиёматга дегинча аҳли айём,
Ёзарлар анинг аҳкомидин аҳком.

Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг мустаҳкам дўстлиги, бир-бирини ниҳоятда иззат-ҳурмат қилишлари ўта камтарлик билан бир-бирларини эътироф этишлари биз — миннатдор авлодлар учун то қиёмат ибратдир.

Адабий, тарихий ва хотиравий манбаларда қайд этилишича, Алишер Навоийнинг биринчи ўқувчиси, биринчи мунаққиди ва албатта, ношири Ҳусайн Бойқаро бўлган. Ва аксинча ҳам шундай. Алишер Навоий достонларида, таълиқларида Ҳусайн Бойқаронинг суварти ва сийрати ҳақи-

да ажойиб фикрлар билдирган, “Мажолис ун — нафоис” асарининг бутун бошли бир қисмини — саккизинчи маж-
лисини дўстининг ижоди таҳлилига бағишлаган. “Ҳайра-
тул аброр” достонида шоҳи Ғозий — Ҳусайн Бойқаро ҳақи-
да, жумладан, шундай байтлар бор:

Андаки ғолиб шоҳи фаҳунда бахт,
Тож олэйсен деб талошур эрди тахт.
Ют, ики ютга киши бирла қазоқ,
Гоҳ ери Хоразм эди, гоҳ Алоқ.
Новаки душман юрагин қон элиб,
Тиғу адув бошини паррон элиб.
Бор эди зотида сазоворлик,
Ким ҳақ энг берди ҳаҳондорлик.
Ал эшигин элта кушод айлади,
Тахт уза ўлтурдию дол эйледи.
Тузди бузуқларни иморат билэ,
Зулмин дафъ эди адолат билэ.
Бидъату фисқ эди бўлуб мунзаний,
Алди шармат қўлин эли қазий...
...Золн фалақдин нечэ кўрсанг элам,
Шаҳ чу қилур алл, Назвий, не гам.

Алишер Навоий Хожа Аҳмад Яссавий ҳақида “Насо-
имул — муҳаббат” асарида шундай ёзади:

“Хожа Аҳмад Яссавий Туркистон мулкининг шайхул
машойихидур. Мақомати олий ва машхур, каромати ма-
тований ва номаҳсур эмиш. Имом Юсуф Ҳамадонийнинг
асҳобидиндир ва анинг мазори Туркистонда Ясси деган
ердаки, Туркистон аҳлининг қиблаи дуосидир”.

Маълумки, мавлоно Лутфий Алишер Навоийнинг улуг
замондоши ва устозларидандир. У ҳақда Алишер Навоий
“Мажолис ун-нафоис”да ёзади: “Мавлоно Лутфий ўз за-
монининг маликул каломи эрди, форсий ва туркийда на-
зири йўқ эрди, аммо туркийда шуҳрати кўнроқ эрди ва
туркий девони ҳам машхурдир... Ва Мавлононинг “Зафар-
нома” таржимасида ун минг байтдан ортиқроқ маснавий-
си бор. Баёзға ёзмагон учун шуҳрат тугмади. Валекин фор-
сийда қасидагўй устодларидин кўпининг мушкул шеърла-
рига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур. Тўқсон тўққуз
яшади. Бу фақир борасида кўп фотиҳалар ўқубтур. Умид
улким, чун дарвиш киши эрди, баъзи мустажаб бўлмиш
бўлғай. Мавлононинг қабри шаҳар навоҳисида Деҳи Ка-
порлаким, ўз маскани эрди, андадур”.

Мавлоно Лутфийнинг сиёратини аниқлашда “Насоимул
муҳаббат”даги ушбу сатрлар ҳам катта аҳамиятга молик-
дир: “Агарчи шоирлиқ тариқида маъруф ва машхур бўлди,

аммо дарвешлик тариқини даҳи илкилин бермади". Бу деган сўз шуки, Мавлоно Лутфий ҳар қанча машҳури олам бўлмасун, оддий одам бўлиб қолаверган.

Алишер Навоий теурийлар давлати, хусусан, Султон Ҳусайн Бойқаро салтанати Туроннинг бир қисми бўлмиш Хуросонда пойдор бўлиши учун жон фидо қилган бўлса, бунга жавобан замондошлари бўлмиш деярли барча илғор фикрли теурийлар ҳам унга улуг марҳаматлар кўрсатганлар.

Султон Ҳусайн Бойқаро Абулғози Баҳодирхон - Ҳусайний "Рисолаи Ҳусайн Бойқаро" асарида ёзади: "Мир Алишер аслаҳалюху шонахукум, таҳаллуси Навоийга машҳурдурур ва анъорида бу таҳаллуси мастур — турк тилининг ўлган жасадига Масиҳ анфоси била руҳ кюрди ва у руҳ топқонларга туркий ойин алфоз тору шудидни тўқулгон ҳулла ва ҳарир кийдурди. Ва сўз гулистонида навбахори таъйидин равон асо ёғинлар била ранго-ранг гуллар очди ва назм дарёсига саҳоби фикратидин руҳларвар қатралар била гуногун дурлар сочти. Ҳар синф шеър майдонига-ким, таковар сурди — ул кишварни тиги забон била ўз хиттаи тасарруфига кюрди. Анинг назми васфида тил қосир ва баён ожиз турур".

Ўтмишдаги улуг аждодларимизга хос ибратли фазилатлардан бири шундаки, улар ҳақиқий истеъдод эгаларини беҳад эҳтиром билан тилга олганлар. Ҳазрат Навоийнинг кичик замондоши Бобур Мирзо шу боис Алишер Навоий сиймосини улкан меҳр ва самимият билан чизади:

"Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммактаб экандурдар (Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоий назарда тутилмоқда — муал.). Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима билан Султон Абусаид Мирзо (Бобурнинг бобоси — муал.) Ҳиридан ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким. Самарқандда эди. Алишербекнинг мижози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг гуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибилий (яъни туғма — муал.) экандур. Самарқандга эканда ҳам ушмудок нозук мижоз экандур.

Алишербек назирӣ йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва ҳўб айтқон эмас. ...Яна муеиқада яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.

Аҳли фазл, аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлган.

устоз Кулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Бехуд ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг сазй ва эҳтимоми билан мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайр ким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Уғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламини тавре фард ва жарийда ўткарди. Авойил муҳрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрободда ҳукумат қилди, авохир сипоҳилиқни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, балки йилда Мирзога куллий маблағлар пешкаш қилур эди...

“Бобурнома” XV-XVI асрларда яшаган аждодларимизнинг, хусусан, теурийларнинг шакту шамоийлини аниқлашда ишончли манбадир. Шу китобда зикр этилган бошқа тарихий шахсларнинг тасвирига назар таштайлик.

Султон Ҳусайн Бойқаро қиёфаси: “Шакл ва шамоийли: қийиқ кўзлук, шер андом бўйлуқ киши эди. Белидин қуйи ичкча эди. Бовужулким, улуг ёш яшаб, оқ соқоллиқ бўлиб эди, хушранг, қизил абришимни кияр эди. Қора қузи бурк кияр эди ё қалноқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси ямон чирмон чирмаб, қарқара утағаси санчиб, намозга борур эди.

Ахлоқ ва атфюри: Аввал тахт олғонда ҳаёли бор экандурким, дувоздах имомни хутбада ўқутғай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибдурлар. Сунгралар худ жамий ишкучи суинат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати (яъни бўғинлар зирқираши — муал.) жиҳатидан намоз қила олмас эди, рўза ҳам тугмас эди. Ҳарроф ва хуш хулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воқе бўлуб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муаммалотга шаръни бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонликлариға топшириб, дорулқазога йиборди.

Аввал тахт олғон маҳалда олти-етти йил тоиб эди (яъни ичмасди — муал.). Андин сунгра ичкуга тушди, қирқ йилға сувқим, Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндин сунг ичмағай, вале ҳаргиз сабуҳий қилмас эди (яъни эрталаб бош оғриғи қилмас экан — муал.), ўғлонлари ва жамий сипоҳига ва шахриға бу ҳол эди. Ифрот билан айш ва фисқ қилурлар эди.

Шужоъ ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич теғурбтур, балки ҳар маъракада борлар қилич теғурбтур. Теуербек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Ҳусайн Мирзоча қилич чоппиш бўлғай. Табъи назми бор

эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси “Хусайний” эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девони бир вазндадур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуг подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товуқ ҳам урушқа солтур эди...

Авлоди: ўн тўрт ўғул, ўн бир қиз қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуг Бадиуззамон Мирзо эди. Онаси Санжар Мирзо Марвийнинг қизи эди. Яна Шоҳғариб Мирзо эди, букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, табъи ҳўб эди. Агарчи бадани нотаъон эди, каломи марғуб эди. “Ғарибий” тахаллус қилтур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айтур эди...”

Юқоридаги тарчаларга иккита итўҳ беришни лозим деб биламиз.

Биринчи итўҳ: Хусайнийнинг ижод қилган вазни “туркий” деб аталиб, арузга туркий шоир ва олимлар томонидан кейин қўшилгандир. Халқ ижоди, жумладан, ўзбекча “ёр-ёр”ларимиз шу вазнга рост келади. Хусайнийнинг бу вазнда ёзганини Навоий “Мажолис ун-нафоис” ва “Меъюн ул-авзон” асарларида туркий халқчиликка йўяди.

Иккинчи итўҳ: 1469 йили Хусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллагач, мусулмончиликда икки асосий мазҳабдан бири бўлмиш шиъа мазҳабига берилгандай бўлиб, ўн икки имомнинг номини хутбада ўқитмоқчи бўлади. Алишер Навоий бунга йўл қўймайди. Шундан сўнг Хусайн Бойқаро сунний мазҳабда қатъий туради, суннат йўлини тутати, диний йўли жамоат мазҳаби — имом Аъзам мазҳаби билан мувофиқ бўлади, бу борада ҳам умум эл назаридан тушиб қолмайди.

Яна “Бобурнома”га мурожаат қилиб, улуг боболаримизнинг тарихий сувратлари билан танишинида давом этамиз. Бобур ўз отаси Умаршайх Мирзони бундай таърифлайди.

“Шакл ва шамойили: паст бўйлуқ, тегирма соқоллик, қуба юзлуқ, танбал киши эди. Тунни бисёр тор кияр эди, андоғким, боғ боғлатурда қоринини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлаюндиин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эди, боғлари уулур эди. Киймоқта ва емоқта бетакаллуф эди. Дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва аъйори: ҳанафий маҳзаблик, покиза эътиқолиг киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди. Ҳазрат

Хожа Убайдуллоға иродати бор эрди, суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эдилар.

Равон саволи бор эди. “Ҳамсатайн” ва тарихларни ўқиб эди. Аксар “Шоҳнома” ўқур эди, таъби назми бор эди, калас шеърға парво қилмас эди.

Адолати бу мартабада эдики, Хитой корвони келадурганда, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тугида минг уйлук карвонни андоғ қор бостиким, икки киши қутулди. Хабар топиб муҳассиллар йибориб, корвоннинг жамиъ жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эди, бовужуди эҳтиёт сақлаб, бир-икки йилдан сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтириб, молларини солим топширди.

Бисёр саховати бор эди. Хулқи дағи саховатича бор эди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасих ва ширин забон киши эрди, шужоъ ва мардона киши эди.

Икки мартаба ўзи жамиъ йигитлардин ўзуб қилич те-гурди: бир мартаба Аҳси эшигида, яна бир мартаба Шоҳрухия эшигида. Ўқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушги бор эди, анинг мушгидин йигит йиқилмагон йўқур. Мулқгирлик дағдағаси жиҳатидин ҳейли ярашлар урушқа ва дўстлуқлар душманлиққа мубалдал бўлур эди...”

Бобур амакиси Султон Аҳмад Мирзони тасвирлар экан, унинг нақадар юксак эътиқод эгаси бўлганини кўрсатиш учун қуйидаги бир мисолни келтириб ўтади: “Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эди. Ҳазрати Хожа мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди. Алаҳхусус Хожа суҳбатида, дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бир тизига ёвуткаган эмастур. Бир навбат ҳазрати Хожа суҳбатида бар хилофи одат оёғини ёвуткаб ўлтурубтур. Мирзо қўиқондин сўнг ҳазрати Хожа буюрубтурким, Мирзо ўлтургон ерни боққайлар: бир сўнгак бор экандур”.

Мозий мавзуидаги адабий асарлардаги тарихий шахслар қиёфаси ҳам тарихий ҳақиқатга асосланади. Ойбек “Навоий” романида Алишер Навоий қиёфасини шундай тасвирлайди.

“Шоирнинг бошида учли кўк таъяга силлиқ ўралган куркамгина салла. Эғнида одми шоҳи тўн, устида яланг қўиғир мовут чакман... Навоий ўтгиздан ошмаган бўлса ҳам ёши улуғроқ қўринарди. Қомаги ўртадан баланд, ингичка, лекин пишиқ, бармоқлари узун ва нафис, қора ва қисқа соқолли, хушбичим, мийиқлари текис ва силлиқ, ёноқлари чиқиқроқ, кенггина юзида доимий тафаккур-

нинг асл маъноси, маънавий қудрат ва снгил, гўзаллангирувчи бир ҳорғинлик жилваланади. Қабарикроқ қовоқлари остидаги қийғоч кўзларида гўё тафаккур ва хаёл билан бирга қандайдир ирода кучи ифодаланади”.

Шу романда **Хусайн Бойқаро** айни Бобур тасвиридагидек:

“Хусайн Бойқаро белидан юқориси кенгайиб борган, қабарик кўкракли, кенг яғринли, миқти гавдали эди. Йирик, қийиқ, ўткир қаровчи кўзлари ирода ва ингичка ҳийла билан бирга қандайдир беқарор, снгил ва шўх табиатни ҳам ифодалар эди; бошида йирик гавҳарлар қаладган қоракўл қалшоқ, эғнида ёқаси олтин гуллар, қимматбаҳо тошлар, ранг-баранг порлаган қизил абришим тўн. Эғлик камарида олтин куббачалар, йирик гавҳарлар. Бадахшоннинг асл лаъли-ёқутлари оловланар эди.

...Мулозимлар ёрдами билан Хусайн Бойқаро эғнига совут, бошига дубулға кийди. Қини олтин ва ранго-ранг қимматбаҳо тошлар билан ишланган, ажойиб санъат намунаси бўлган қилични тақди. Яна шундай чиройли садоғини осди. Ўқ-ёйни тақди. Қадамларини тетик босиб, лабдаба билан чодирдан чиқди...

...Махсус мулозимлар эгар-жабдуқлари олтин, лаъл, ёқутдан ишланган ўйноқи отни эҳтиёт билан етаклаб келтирдилар-да, подшоҳни қўлтиқлаб миндирдилар”.

Булар — XV асрга оид гаплар. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларида ўтган аср ўрталарида яшаган ота-боболаримизнинг қиёфаларини кўрамиз.

Тошкент ҳокими **Азизбек тасвири**: “Тилла жабдуқли қизил айғирга минган, қуёш ёғдуси билан турлик туска кириб товланадирган, ёқа ва этакларига олтин уқа тугилган кимхоб тўн кийиб, белидаги олтин камарга кумуш қинли жазоир қилич осқан, бошига оқ шоҳидан салла ўраб, оёғларини кумуш узангига тираган, сийрак қошлик, чуққи соқол, буғдой ранглик, қирқ беш, эғлик ёшлар чамалиқ бир киши эди”.

Алвар тасвири: “Алвар ёшлиғида бўшонғина бир бола эди. Ўз тенги болалар билан оз алоқа қилар, уларга кам аралашар ва ортиқча ўйнаб-кулмас, ҳаммаша унинг кўзида бир мунг ётар эди. Бу ҳолат балки оила бахтсизлигидан, ота-она бағрида яйрамаганликдан туғилгандир, десак, унинг оғалари мундай эмас эдилар...”

Алвар ёш бўлса ҳам жиддий ва кичкина мияси муҳокамага қобил, бошқа кишилар устига тушкан бахтсизликдан ҳам мугъассур бўлғучи эди”.

Отабек тасвири: “Оғир табиатлик, улуғ гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлик ва эндигина мурти сабз урган бир йигит”.

Мирзакарим қутлдор тасвири: “Мирзакарим исмлиқ қирқ беш — эллик ёшлар чамасида қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши”.

Юқорида айтилганлардан кўринадики, эркагу аёл аж-додларимиз азалдан кўркам бўлишган, яхши кийиниш-ган, гўзалликни севишган ва қадрлашган. Кейинги минг йиллар мобайнида насл-насабимизда деярли ўзгариш бўлмаган, зотимиз тоза сақланган, дейиш мумкин. Хукм-дорлар келиб кетаверган, салтанатлар ўзгараверган, мил-латимиз ўз ташқи ва ички қиёфасини йўқотмай, қолавер-ган. Бу кўп омиллар, жумладан, эр йигитларимизнинг “қизғончиқлиги” — рашқдорлиги, фарзанди ўстирган ота-оналаримизнинг қуда-андачилик бобида ўта масъулият билан иш тутишлари, келажак авлодларнинг ҳам насл-насаби ҳақида доимий қайғуришларининг ҳам самараси-дир.

Тўғри, дунёда қонига ўзга халқларнинг қони ўтмаган бирорта ҳам халқ бўлмаса керак. Ўзбек халқи ҳам бундан мустасно эмас. Вужудимизда туркий қон етакчилик қилса-да, бошқа халқларнинг қон унсурлари ҳам бор. Ҳаммил-латларимиз орасида кўриниш жиҳатидан бошқа халқлар-нинг вакилларига ўхшаб кетадиган кишилар ҳам йўқ эмас. Бу фақат ташқи ўхшашлик, холос. Лекин ҳаммамизни бир нарса — ўзбекларга хос ноёб фазилат — ўзбеклик метин-дек бирлаштириб туради.

Ҳар бир халқда гўзаллик ҳақида умумбашарий тушун-чадан ташқари фақат шу халқнинг ўзигагина хос тасаввур ҳам мавжуд, албатта. Шу нуқтаи назардан қарасак, ўзбек халқининг бир фарзанди сифатида сўйласак, ўзбек халқи дунёдаги гўзал халқлардандир. Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига, деб бежиз айтилмайди.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, мус-тақил Ўзбекистонда таъсис этилган биринчи орден — “Соғлом авлод учун” деб аталиши, шу номда халқаро жам-ғарма тузилганлиги ва журнал нашр қилиниши замирида ҳозирги ва келгуси авлодларимизнинг жисмонан соғлом ва гўзал, маънавий стук бўлишлари — миллатнинг насл-насаби, унинг истиқболи учун қайғуриш ва ғамхўрлик қилиш гоёси мужассам.

ТУРОН — ТУРКИСТОН — ЎЗБЕКИСТОН

ТУРК

Мулки Турон, Туркистон деган ибораларни бот-бот ишлатамиз. Хўш, мулки Турон нима? Туркистон деганда қайси ва қандай мамлакатни тушуномқ керак? Туркнинг бош бўғини, деган ибора нимани билдиради?

Булар мураккаб ва мушкул, айни пайтда ечимини кутаётган саволлардир. Истиқлолдан бошланган миллий турмуш тарзимиз уларга тезроқ жавоб беришни тақозо этмоқда.

Бош бўғин бўлишлик нима эканини англаб етиш учун олдин унинг келиб чиқиш асосини аниқлаш лозим. Турк сўзи тарихий ва замонавий маъноларга эга. Турк деган сўз, энг аввало олис ўтмишда Турон мамлакатида таваллуд топган ва яшаган халқнинг номини билдиради. Ҳозир эса Туркия жумҳуриясининг туб миллати — турк деб юритилади. Турк эли дейилганда Турон мамлакати тушунилган — бу биринчидан. Иккинчидан, турк деган сўз сифатни ҳам англатган. Турк эли дейилганда эса, мард, ёвқур, қўрқмас, баҳодир, мустақил халқ маъноси англашилган. Мажозий маънода сифат вазифасини ўтаб, қўркам, қомати келишган, соғлом, жисмонан бақувват, чидамли, чиниққан, сабрли, бошга тушгани Тангрининг буйруғи деб билиб, шукр қиладиган одам тушунилган. Турк ўғлони дегани шундай маънавий ва жисмоний фазилатларга эга йигитдир. Шунингдек, гўзал маъносини ҳам билдирган. Маълумки, қадимда тилимизда “о” товуши бўлмаган, “к” ўрнида “г” ҳам ишлатилган. Шундан келиб чиқсак, “гўзал” сўзи қадимда “кўзал”, кейинчалик ҳозирги шаклини касб этган. “Турк” сўзи “гўзал” сўзи ўрнида ҳам ишлатилиб, кўрганнинг суқи, ҳис этганнинг иқи тушадиган даражадаги гўзалликка нисбатан ишлатилган ва шундай фазилат-

лар соҳиббаси бўлмиш мафтун этувчи сулуви билдирган. Шоир Ҳофиз Шерозий турк иборасини икки хил маънода — ҳам туркий миллатга мансублик, ҳам мафтункорлик маъноларида қўллаган, буни бадиий адабиётда сўз ўйини — сўз санъатининг бир кўриниши дейилади.

Турк сўзи Куёш, Туннинг акси бўлмиш Кун-ёруғлик, ёғду сочувчи манба — мабдаи нур маъносини ҳам билдирган. Туркнинг Куёш маъносини англатиши ажодларимизнинг кўнгилда ёлғиз Аллоҳ таолога, уларнинг ўз иборалари билан айтсак, Тангрига яқинлашиб қолганликларига бориб тақалади.

Мажозий маънода Турки анжум, яъни Турк юлдузлари дейилганда Куёш ва Куёш тизимига кирувчи самовий жисм — сайёралар, Турки фалак дейилганда эса Миррих (Марс) сайёраси тушунилган. Буни қарангки, ажодларимиз ўша қадим замонлардаёқ фалакиёт — илми нужум билан ҳам шуғулланишган, ҳатто она еримизга энг яқин сайёра Миррих юлдузи эканлигини билишган. Ўша олис ўтмишда Турон ҳудуди шу қадар бепоян бўлганки, манзилдан манзилга адашмай, омон-эсон етиб бориш учун юлдузларга қараб йўналиш-мазгил белгиланган, йўлчи юлдуз ибораси ҳам ўша даврдан қолган.

Турмушнинг ўзи самовий жисмларни кузатишга, урганишга, ўрниларини аниқлаб белгилашга, ҳар бирига ўз кўринишига қараб от қўйишни тақозо этган. Егги айиқ, Сомон йули каби юзлаб иборалар ўша пайтларда пайдо бўлган. Мирзо Улуғбекнинг илми нужум — фалакиёт билан ҳам шуғулланиб, 1018 юлдузнинг ўрни ва ҳолатини, Ердан то уларгача бўлган масофаларни ўлчаб, юлдузлар жадвати — “Зижи жадиди кўрагоний” асарини ёзиши ҳам бежиз эмас, албатта.

Алишер Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн”да ёзадиларки, Нух найғамбарнинг Хом, Сом ва Ёфас деган уч ўғли бор эди. Хом ҳинд халқларининг отаси бўлгани учун Абулҳинд, Сом форснинг отаси бўлгани учун Абулфорс, Ёфас турк халқларининг отаси бўлгани учун Абултурк деб ҳам аталганлар.

Ёфаснинг туққиз ўғли (баъзи манбаларда саккизта дейилади) бўлиб, тўнғичининг оти Турк эди, Абултурк — Туркнинг отаси демакдир. Отанинг тўнғич ўғлидан нисба олини ва унга нисба бериши, тўнғич ўғилнинг биринчи воқис бўлиши, агар шаҳзода ёки хонзода бўлса, қонуний валиаҳд деб аталиши ана шу даврдан қолган қадимий одатдир.

Мирзо Улутбек, Абулғози Баҳодирхон асарларида, шунингдек, бошқа манбаларда ёзилишича, ҳақиқатан ҳам олмас ўтмишда Турк исмли тарихий шахс яшаган, узоқ йиллар Турон мамлакатида ҳоконлик қилган, измидаги халқ унинг номига нисбат берилиб, турк деб аталган. Форўлкасининг биринчи шоҳи Каюмарс унга ҳамаср бўлган.

ЎЗБЕК

Ўзбек халқининг келиб чиқиши ва шаклланиши, б.жараёнининг бошланиш санаси хусусида ҳозиргача кўп фикрлар билдирилган. Бироқ булар турли-туман мулоҳазалар, баъзан эса бир-бирини инкор этувчи тахминларлар иборатдир. Бу борада ҳанузгача қониқарли жавоб айтилмаган. Биз ҳам шу хусусдаги мулоҳазаларимизни айтмоқчимиз.

Сўзни ўзбек атамасининг келиб чиқиши тарихидан бошлаймиз. Зеро, ҳақиқатнинг негизини тўб тарихдангина топиш мумкин. Тарих эса шахслар тарихи, сулолалар тарихи, давлатлар тарихи, шу давлатларнинг фуқаролари тарихи. Яъни халқ тарихи, ҳаттоки ўз фарзандларига оид кўйиндек удумлари тарихигача бориб тақалади.

Қорахоний, Ғазнавий, Салжуқий ва Ангуштакинлар каби аждодларимиз тарихда катта из қолдирган, улар ҳақида кейинги бобларда алоҳида сўз юритамиз.

XIII асрнинг бошларида, Чингизхон босқини арафасида Алоуддин Муҳаммад ҳукмронлик қилаётган Хоразм давлати ўша замонда Ер юзидаги энг улкан ва қудратли мамлакат бўлиб, Туркистоннинг катта ҳудуди унинг таркибида эди. Шимолий Ҳиндистон, ҳозирги Эроннинг шимолий қисми, Итил дарёсининг ўнг ва сўл соҳиллари ҳам Хоразм давлатига қарарди.

Чингизхон ва унинг ўғиллари 1211-1231 йиллар давомида жанг қилиб, Хоразм давлатини ва унга туташ ҳудудларни ҳам забт этди. Сўнгги Хоразмшоҳ (1220-1231) Жалолиддин Мангуберди қанчалик матонат ва мардлик, ватанпарварлик намуналарини кўрсатиб, ҳатто бу борадаганими Чингизхоннинг ўзини ҳам тонг қолдирган бўлмасин, иқбол унга кулиб боқмади. Ун икки йиллик қаршилик кўрсатиш кутилган натижа бермади — ватанини босқинчилардан қутқара олмади. Аммо номи халқимиз дили ва тилида мангу қолди.

У 1231 йили ҳозирги Туркиянинг Арзирум шаҳри яқинидаги бир тоғлик қишлоқда душманга қарши олиб бо

рытлан жанглардан кейин ҳориб-чарчаб, тунда ухлаб ётганида ногоҳоний ўлим топади.

Хоразм давлати ҳалокатидан кейин Чингизхонга бас келадиган бошқа куч қолмаган эди ва у узини дунё ҳокими деб эълон қилди. Забт этган мамлакатларини у тўрт ўғлига бўлиб берди. Шу тариқа босиб олинган бошқа хулудлар қаторида бугун Туркистон мамлакати ҳам тўртта бўлиниб, Чингизхоннинг тўрт ўғлига улус қилиб берилди. Марказий Туркистон (ҳозир Марказий Осиё дейилмоқда) ва Шарқий Туркистоннинг жанубий қисми Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойга тегди. Чигатой улусининг биринчи маркази Ғулжа вилоятида эди. Ўзи кучманчи ҳаёт кечиришга одатлангани ва мамлакатни идора этишга тажрибасиз бўлгани учун, улусни бошқаришни асли хоразмлик бой савдогар Маҳмуд Ялавочга топширди. Маҳмуд Ялавоч марказни Хужанд шаҳрига кучириб келди ва шу ердан туриб иш юритди. У 1238 йил Хонбалиққа (ҳозирги Пекин шаҳри) ҳоким ва Хитойга ноиб қилиб кўборилгач, ўрнига ўғли Масъудбек тайинланди. Масъудбек шу лавозимда 51 йил ишлади.

Чингизхоннинг учинчи ўғли Ўқтоғга Жужи билан Чигатой улуслари оралигидаги шимолий хулудлар, яъни шарқий ва узоқ ўлкалар улус қилиб берилган эди. Бу улуснинг аҳолиси кам ва сийрак жойлашган бўлиб, асосан шамоний, мажусийлар, қисман бутпарастлар эди; бу улус бошқа улусларга қараганда кам ривожланган, ислом дини ҳали ёйилмаган эди. Ҳозир бу ерларда туркий қавмлардан ёкутлар, олтойлар, хакаслар яшайди. Келиб чиқинги муғул қабиласига мансуб бурятлар ҳам бор. Русия истило қилгач, бу ерларга насроний дини кириб келди. Бурятлар эса будда таълимотини қабул қилди.

Чингизхон кенжа ўғли Тўлихонга Мўғулистон ва Шимолий Хитойни улус қилиб берган эди. 1248 йили Гуюкхон вафот этгач, тахт учун кураш бошланади ва Тўлихоннинг ўғли Мангухон Ботухон ёрдамида буюк хон қилиб сайланади ва отаси ўрнига ўтиради. Шу боис унинг укаси Халакухон бу улусдан кетади ҳамда Яқин ва Ўрта Шарқ хулудларида тарихда "Элхонийлар давлати" деб аталган ҳалакуийлар салтанатини тузали. Бу давлатни бошқарган ҳукмдорлар элхон деб аталгани учун элхонийлар давлати ҳам дейилади. Унга ҳозирги Эрон, ҳозирги Афғонистон, Туркменистоннинг кўп қисми, Озарбайжон, Онадўлининг шарқий қисми киради. Арманистон, Гуржистон, Курдистон, Кўня султонлиги, Қибрис қироллиги унинг вассал-

лари эди. Элхонлар туркийлашган ва ислом динини қабул қилганликлари учун ўзларига Озарбайжоннинг Мароғи шахрини, сўнг Табризни, кейинчалик эса Султония шахрини пойтахт қиладилар (Мирзо Улуғбек худди шу Султонияда туғилган). Элхонийлар туркий тилда сўзлашган. Олтин Ўрда, Чигатой улусларининг хонлари ва Миср султонлари билан муносабатлар ҳам шу тилда олиб борилган.

Чигатойнинг ўзи шамоний мазҳабида бўлса-да, унинг авлоди тез орада, Чингизхон вафотидан кейин ўтгиз йил ўтар-ўтмас ислом динини қабул қилган эди. Масалан, 1266 йили Чигатой улуси тахтига чиққан Муборак, ундан кейинги хон Бароқ ва бошқалар мусулмон эдилар. Алоуддин Тарманширин (1326-1334 йилларда хонлик қилган) даврида марказ Қарши шахри эди. Чигатой улусида утрок ҳолда маданий турмуш кечирувчи халқ туркийлар эди. Шу сабабли мумтоз адабиётимиз яратилган туркий тилимизни чигатой тили, мумтоз адабиётимизни эса чигатой адабиёти деб аталади. Бу ўринда улуснинг номи шу ерда яшувчи халққа, унинг тили ва адабиётига нисбат берилган курилади.

Чингизхон тўнғич ўғли Жўжиги Иртиш дарёси ҳавзаси ва ундан наридаги ғарбий улкаларни улус қилиб берган эди. Жўжи вафот этгач, унинг ўғли Ботухон бобоси васиятига амал қилиб, улусини шимолда Владимир, Суздад, Москва, Новгород князликларигача, ғарбда Киев, Можористон, Руминия, Польшагача, жанубда эса Азов ва Қора денгиз бўйларигача кенгайтгирди. Шу тариқа Иртиш дарёсидан Ёйиқ, Итил, Тан, Днепр, Днестр дарёлари оша Дунай дарёсигача бўлган ҳудудда давлат тузади. Шарқий Чехия, Австрия, Руминия, Булғористон, Сербия, Хорватия, Босния ҳам маълум муддат шу давлатга тобе бўлган. Мазкур давлат тарихда Олтин Ўрда деб аталади. Бу ўринда Олтин сўзи марказий, асосий маъносини билдирса, Ўрда сўзи хон қароргоҳи маъносини англатади. Олтин Ўрда дегани марказий ҳокимият демакдир. Боту ҳозирги Астрахандан шимолроқда Итил дарёси бўйида ўзига пойтахт қурдилади ва мамлакатни шу ердан туриб бошқаради. Бошқа улуслардаги қариндошларининг ички ишларига ҳам аралашиб туради. У 1255 йили 47 ёшида вафот этади. Унинг пойтахти Сарой Боту номи билан тарихда қолган.

1257 йили Ботухоннинг укаси Беркахон Олтин Ўрда тахтига чиқади. Давлатнинг иқтисодий қудратини ошириш мақсадида босқоқлик деб аталган махсус таъкилот

тулади. Бу ташкилот мамлакат хазинасига тушувчи крим-
ни ва чиқимни ҳам назорат қилади, барча вилоятларда,
хумладан, Новгород, Ростов, Сузда, Ярославлда ҳам илк
бор аҳолини рўйхатдан ўтказди. Бу солиқ тўловчилар
миқдорини аниқлаш учун зарур эди. Мамлакатда давлат
интизоми қаттиқ ўрнатилиб, иқтисодий қудрати ошгач,
Шимолий Кавказ, Озарбайжон ва Чигатой улусига тегишли
бўлган Шимолий Хоразм ерларини Урганч шаҳри билан
бирга Олтин Ўрда таркибига қўшиб олади. Беркахон бо-
боси Чингизхон, отаси Жўжихон ва акаси Ботухондан
фарқли ўлароқ, ислом динини қабул қилган эди. Айни шу
даврдан бошлаб, бутун Олтин Ўрдада ислом дини кенг
ойила бошлайди. Уша даврда Мисрда ҳам туркий сулола
вакиллари султонлик қилишарди. Бағдод халифалиги ту-
гатилгач, ислом дини бўйича нешволик ҳам шу султонлар
қўлига ўтган эди. Беркахон Миср билан дипломатик му-
носабат ўрнатади, у ердан Олтин Ўрдага илм-хунар эгала-
рини, тарихчиларни таклиф этади. Маълумки, Хоразм
Итил бўйидагига нисбатан кўн тараққий этган, маданий
худуд эди. Унинг Олтин Ўрда таркибига киритилиши ҳам
мамлакатда илм-фан, хунармандчилик, савдо-сотиқ ри-
вожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Худди шу Берка-
хон замонидан бошлаб Итил бўйида ҳам туркий адабиёт
равнақ эта бошлайди, бу адабиётнинг мумтоз вакиллари-
дан бири ҳозирги кунда ҳам элимизда машҳур Сайфи Са-
ройидир. У яшаб, ижод этган шаҳар — Беркахон қурдир-
ган ва Олтин Ўрданинг иккинчи нойгахти бўлган Сарой
Берка шаҳридир. Шу даврдан бошлаб Олтин Ўрда давла-
тида ислом дини асосий дин бўлиб, туркий тил давлат
тили ва адабиёт тилига айланади.

Мана, мақсадга ҳам яқинлашиб қолай дедик. 1312-1342
йилларда ҳукмронлик қилган Ўзбекхон замонида Олтин
Ўрда шу даражада равнақ топадики, қўшинлари сони 300
минг кишидан ошиб кетади. Ана шу навкарлар Ўзбекхон-
га нисбат бериб, унингдек бўлишга таҳассуб қилиб, ўзла-
рини ўзбек деб атар эдилар. Ўзбекхон замонида кўплаб
масжид, мадрасалар ва мактаблар қурилади, булардан
айримлари ҳозиргача Қиримнинг Эски Қирим (Сўлғат,
яъни Сўл қанот) шаҳрида сақланиб қолган, улар ҳамон
“Ўзбекхон мадрасаси”, “Ўзбекхон жомеъ масжиди” деб
тилга олинади. Ўзбекхон бошлаб берган бундай яхши
ишларни Олтин Ўрдада 15 йил (1342-1357) хонлик қилган
унинг вориси Жонибек Султон муваффақиятли давом
этиради.

Олтин Ўрда давлатини шу даврдан эътиборан Миср ва бошқа араб мамлакатлари, шунингдек, юнон ва форс тарихчилари ҳам “Мамлакати ўзбек”, “Ўзбекия” деб ўз асарларида ёритадилар. Мирзо Улуғбек эса “Тўрт улус тарихи” асарида Ўзбекхоннинг ҳокимият тепасига келишини “Ўзбек улуси унга берилди”, деб ёзади. Унинг фикрича, Олтин Ўрда давлати Ўзбекхонгача ҳам “Ўзбек улуси” деб аталган. Ўзбек атамаси Олтин Ўрда давлатида яшаган ислом динини қабул қилган Орлот, Баҳрин, Бургут, Дўрмон, Қтой, Қорлуқ, Мажор, Қиғчоқ, Қиёт, Қўнғирот, Манғит, Найман, Нукуз, Танғут, Қулчи, Минг каби туркий қабилалар уюшмасини, яъни ўзбек халқи маъносини ва шу халққа тегишли мамлакатни билдирган. XIII асрнинг иккинчи ярми, XIV асрда яшаган Шарқ тарихчилари томонидан бу халқ умумий ном билан ўзбек деб аталган.

XIII ва XIV асрларда туркий тил учта қитъада — Осиё Оврупо ва Африкада кенг ёйилган халқаро тил бўлиб қолган эди. Бу ҳол кейинги асрларда ҳам давом этди. Ҳатто рус подшоҳи Михаил ўзи Москвада зарб эттирган танганинг бир томонига “Михаил тверча ақчаси будир” деб ёздирган эди. Агар тангада бундай туркий ибора бўлмаса, у пул сифатида қадрланмасди ва савдо-сотиққа ярамасди.

Дарвоқе, — элхонлар саройида ҳам ўзбек ибораси ишлатилган, лекин бунда ўзбек сўзи элхоннинг энг яқин одами — оталиғи, маслаҳатчи маъносини англатган. Элхонлар хузурида саройда шундай лавозим жорий этилган.

Бизнингча, ўзбек атамаси худди турк сўзининг эквиваленти — маънодоши бўлиб, ўзига ишонувчи, мустақил фикрловчи ва иш туғувчи, ботир (Абдурауф Фитрат ҳам “Абулфайзхон” трагедиясида шу сўзни ишлатиб, “Ўзбек уғлонлари ботир бўлурлар” дейди), мард, ёвқур, чекинмас сингари фазилатларни англатган. Шундай фазилатли кишиларга нисбатан ўзбек ибораси ишлатилган. Бора-бор ота-оналар орасида ўғлим шундай фазилатларга эга бўлиб, камол топсин деган ният билан фарзандларига Ўзбек деб исм қўйганлар. Ўзбекхонга Ўзбек деб исм қўйилибдики, демак, бундай одат то у туғилгунча ҳам расм бўлган. Халқимизда Ойбек, Отабек, Бобобек, Темурбек, Улуғбек шу каби исмларни қўйиш одати азалдан бор.

Шўролар даврида чиқарилган бадий, илмий ва тарихий китоблар ва дарсликларда Чингизхон қўшини ва у билан эргашиб келган аҳоли мўғул қабиласидан эди, деб талқин этиларди. Тарихий китобларни кўздан кечириш

асосида шундай хулосага келдикки, бу фикр бирёқлама экан. Чингизхон қўшинининг ўндан тўққиз қисмидан ортаги ислом динига ўтмаган шамоний ва мажусий турк қабилаларининг вакиллари экан. Туронда, жумладан, Шарқий Туронда шундай бир одат бўлганки, қайси бир қabila қудратли бўлиб қолса, ўша қабилла бошлиғи атрофига бошқа қабилаларни уюштириб, қабилалар тузилмасини тузган. Бу тузилма кучли қабиланинг номи билан аталган. Чингизхондан илгари ҳам бундай тузилмалар бўлган. Ўғузхон атрофига уюшган қабилалар ялписига Ўғузлар деб, Қинчокхон атрофига уюшган қабилалар ялписига Қинчоклар деб, Тотархон атрофига уюшган қабилалар ялписига Тотарлар деб аталган. Ваҳоланки, бу тузилмалар турли қабилаларнинг вакиллари билан иборат эди. Рус манбаларида Ботухон қўшинларини, умуман ҳокимиятни қўлга олганларни мўғуллар деб эмас, балки тотор мўғуллар деб аталишининг боиси ана шундандир. Бундаги тотор ибораси турк қабилаларини, мўғул ибораси мўғул қабилаларини ифодалайди. Чингиз қўшинини ҳам, Ботухон қўшинининг деярли ўндан тўққиз қисмини турк қабилаларига мансуб навкарлар ташкил қилгани учун турк тили тақчиллик қиларди. Лекин ҳаммаларининг ҳам турмуши, маданий даражаси, диний қараши бир хилда бўлиб, урф-одатларида умумийлик бор эди. Улар кўчманчи чорвадорлардан тузилган, ўлжа олишга шайланган, ёлланма жанговар қўшин эди. Чингизхоннинг маҳорати ва ташкилотчилиги шунда эдики, ўз қабиласи атрофига қурол кучи билан ҳам, ўлжа беришни ваъда қилиб ҳам бошқа қабилаларни уюштира билди, мустаҳкам интизомли қабилалар иттифоқини тузиб, олис сафарларга йўллай олди.

Чингизхоннинг асл исми Темучин бўлиб, қабилалар бошлиқларининг қурултойида унга Чингизхон унвони берилди. Чингиз сўзи туркча бўлиб, луғавий маъноси Катта денгиз, Денгизларнинг денгизи — Океандир. Мумтоз адабиётимизда Чингиз сўзи арабий ибора билан Баҳри Кабир дейилган. Масалан, Тинч Океан — Баҳри Муҳитдир. Чингиз сўзи асли Денгиз сўзидан келиб чиққан. Тилимизнинг сўз бошида ундош товушларнинг ўзгариши мумкинлиги қондасига кўра Денгиз ўрнида Тенгиз шакли ҳам ишлатилган. Чингиз сўзининг мажозий маъноси Улуғ, Буюк, Қудратлидир. Чингизхон номи эса шундай хислатларга эга Улуғ Хон демақдир. Темучинга бундай туркча ном берилиши ҳам ўша хон сайлови ва қурултойида қатнашган қабилла бошлиқларининг кўпчилиги турклар эканлигини кўрсатади.

Ёки мана бу мисолни олиб кўрайлик. Ботухоннинг асл исми Саиндир. Саин асли туркий бўлиб, ҳозирги ибора билан айтсак, жаноб, жаноби олди лари маъносини билдиради. Қардош турк халқларида Саинбек исмлари кўндан бери мавжуд. Туркия 1920 й республика деб эълон қилинганда у сўнг илгариги "эфендим" ибораси ўрнида "саин" сўзи ҳам ишлатилмоқда. (Агар турк телевидениеси кўрсатувларига диққат қилсангиз, "саин жумхурияти" — "ҳурматли президент" деган сўзларни бот-эшитасиз.) Сўнги йилларда қолоқ қардошларимиз "жолдас" ўрнида "саин" сўзини кўнлай бошладилар.

Хон сайлови қурултойида Саинга Ботухон унвони берилган, бу ҳам туркча ибора бўлиб, Ботирхон маъносини билдиради, ўша давр талаффузи билан Ботуйхон дейилган, русча Батый деб аталиши ҳам шунданлир.

Ўзбекхоннинг асли исми Султон Муҳаммад эди, сайлови қурултойида унга Ўзбекхон унвони берилади, яъни сурувчи тарихчилар йўқ эмас. Бизнингча, бу фикр ўзбекларнинг хони деб эътироф ва эълон қилинади. далил то Султон Муҳаммад хонлик тахтига чиққунча сайлаганлар ўзларини ўзбеклар деб ҳисоблагандликларидан билдириб турибди.

Шу муносабат билан, эътиборингизни бир нарсасига этмоқчимиз. Чингизхоннинг ундан бошлаб ўғиллари неваралари ва атоқли лашкарбонилари аксариятини исми туркча бўлган. Бу ҳам у туркча кўшилмада туркча лами кўпчиликни ташкил этганини кўрсатади. Орадан йил ўтар-ўтмас невараларининг исломга кира бошлаши кўшинларида ҳам шу ҳолатнинг вужудга келиши маъноли. Фикрни тасдиқлашга қўшимча далил бундир. Дастлаб турк отлар кўпчиликни ташкил қилган бўлса, улар мусулмон бўлгач, энди арабча исмларни қўйиш, илгариги исмларни арабча отлар билан алмаштириш ёки арабча тахаллуслар олиш келиб чиқди. Бу ҳолни Чигатой улусида ҳам, Олтин Ўрдада ҳам, Элхонийлар сулолаларида ҳам улар ҳукмронлик қилган салтанатларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, Чигатой хонларида Н Муборак, Алоуддин, Муҳаммадларнинг номларини эслаб ўтиш kifоя. Шулардан си қизиқарлики, Чигатой улуси хонларидан беш нафарининг исми-шарифида Темур исми бўлган: Туға Темур, Дува Темур, Есун Темур, Шоҳ Темур ва Тўқтук Темур. Хулақуийлар хонлари орасида Аҳмадхон, Абусаидхон, Сахонларни учратиш мумкин. Олтин Ўрдада эса Ботухон замонида бошлаб исмлар асосан туркча бўлган. Мун

лар деярли учрамайди. Ислон дини кенг ёйилиши билан арабча исм қўйиш ҳам кўпаяди, лекин жойларга, янги халқ ва қишлоқларга асосан туркча номлар берилган. Саинлардан айримлари ўтмишдан бир ёлгорлик сифатида келганиб келмоқда, кўпчилиги эса Россия босқинидан қўйиш славянча номлар билан алмаштирилган.

Хулоса қилиб айтганда, Чингизхон қўшини ҳам, у билан эргашиб келган аҳолининг кўпчилиги ҳам турк қабила-ларининг вакиллари эди. Шу боис улар тезда Турон за-монининг туб халқи бўлмиш туркларга сингиб кетинган. Олаверса, ўша замондаги мўғул саҳросидаги турмушдан, улар забт этган ўлкалардаги ҳаёт маданий, иқтисодий ва маънавий жиҳатдан анча юксак эди. Одатда илгор турмуш тарзи қолоқ турмуш тарзини ўзига буйсундиради. Чингиз-ийлар билан ҳам худди шу ҳол юз берди.

Шўролар даврида барлос, жалоийр ва бошқа қабила-лар мўғул бўлиб, Туркистонга келгач аста-секин туркий-лашиб кетган, деб келинди ва ҳозир ҳам шу фикрни илгари сурувчи тарихчилар йўқ эмас. Бизнингча, бу фикр ҳақиқатдан йироқ, нотўғри тушунчадир. Бундай ғаразли фикр ўртага ташланиши бежиз бўлмаган. Сабаби шуки, Туркистонга, барча турк халқларига Хусрав Деҳлавийдек, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобурдек ва шулар каби юзлаб буюк шаймоларни берган, барлос деб аталган аждодларимизни биздан, биз ворис авлодларни улардан ажратиб қўймоқчи эдилар. Ахир, барлосларни туркий эмас дейиш, теуурийларни ҳам туркий эмас дейиш билан баробардир. Ғоявий ганимларимизга ана шу нарсаси керак эди. Бундай зарарли талқиннинг туб моҳи-ятига ета олмаган, балки бида туриб, замонасозлик қил-ган айрим тарихчиларимиз, жумладан, тарих фанлари док-тори Г.Ҳидоятлов, ўз китобларида, мақолаларида, матбу-отдаги чиқишларида, айниқса, рус тилида нашр қилина-диган газета ва журналларда "Барлослар туркий эмас, Те-мурнинг ўзбек халқига алоқаси йўқ, у Олтой тоғининг шимол томонига тааллуқлидир" деган фикрни баён этди. Бундай асоссиз мулоҳазалар яқин-яқингача, истиқлол ара-фасигача давом этиб келди. Яхшиямки, миллий мустақ-иллик тарихий ҳақиқатни ошкора этишга имкон берди, буларча бундай тарихчилар халқимизни ўз тарихидан айи-ришда, тарих фанини сохталаштириб, уни фанлик вази-фасидан жудо қилиб, сиёсий лўғтибозлик воситасига айлантиришда давом этган бўлардилар.

Ҳақиқатда эса барлос ва жалоийрлар турк қабилалари-дан эди. Улар то Мовароуннаҳрга келгунча бошқа қаби-

лалар қаторида шамоний мазҳабида эдилар. Бундан ташқари, улар орасида ислом таълимотига амал қилувчилар ҳам бўлганлигига лойиқ далиллар ҳам бор. Турк ибн Ефас алайҳиссалом замонларидаёқ илк бор Турон элида мусулмончилик ёйилганини бир эслайлик. Барлослар ўшаларнинг авлодларидандир. Шунини алоҳида таъкидлаймизки, ислом динига ўтиш бошқа, туркийлашиш бошқа. Бу икки тушунчани бир-биридан фарқлаш жуда зарур ва аҳамиятлидир. Ислом таълимотини қабул қилиш — бу киши маънавий қиёфасининг бойишидир. Туркийлашиш (шунингдек руслашиш, хитойлашиш, эронийлашиш) эса киши миллий қиёфасининг ўзгариши, бошқа миллат ёки халқ таркибига сингиб, ўша миллат ва халқнинг миллий қиёфасини олиши демакдир.

Одам бирор динни қабул қилса, ўша дин таълимотига эътиқод қилади, лекин ўз миллати ёки халқининг вакили бўлиб, миллий қиёфасини сақлаб қолаверади. Агар у бошқа миллий шароитда — ўзга миллат ва халқлар орасида узоқ йиллар яшаса, уларнинг турмуш тарзига кўникиб ва одатланиб, сингишиб кетса, унинг миллий қиёфаси ўзгаради. Ўша миллат ёки халқнинг фарзандига айланади. Дунёда бирор миллат ва халқ йўқки, шундай жараёнлар орқали ҳам нуфузи ошиб бормаган бўлсин. Ўтмишда бундай жараёнлар ўзбек халқи ҳаёти учун ҳам бегона бўлмаган. Масалан, амир Қутайба билан келган араблар Туркистон тупроғида туркийлашиб кетишган. Шундай ҳол Чингизхон босқинидан кейин ҳам юз берган. У билан келган мўғуллар туркийлашган, мусулмончилиқни қабул қилиб, халқимиз бағрига сингиб кетган. Албатта, бу бошқа масала. Чингизхон билан келган туркий қабилалар, жумладан, барлослар учун туркийлашишнинг ҳолати йўқ эди, чунки уларнинг ўзи турк эди. Улар Мовароуннаҳрда исломни қабул қилдилар, холос. Бу тамом бошқа масала. Демак, барлослар, жалойирлар кейинчалик туркийлашдилар, дейиш ўрнига, “барлослар, жалойирлар ислом динини қабул қилдилар”, дейиш ҳақиқатга тўғри келади. Фикримиз исботи учун яна далиллар келтирамиз. Агар барлослар мўғул бўлишса, шу қабиллага мансуб Амир Темур ўз халқига қарши қилиш кўтариб чиққан бўлармиди? Ёки бўлмаса, у туркийлашган ва мусулмон динига ўтган чингизий хонлардан бирининг қизига уйланиб, “кўрагон” унвонини олишига ҳолат бўлармиди?! Ёки тўнгич ўғли Жаҳонгир Мирзони, севикли набираси Улугбекни Туронда мусулмон бўлган мўғул хонларнинг қизларига уйлантириб, уларнинг

“кўрагон” бўлишларига саъй-ҳаракат қилармиди?!
Хуллас, туркийлашиш бошқа, мусулмонлашиш бошқа.
Барлослар мусулмоиликни қабул қилган аслан турклар-
дир.

Барлослар ва келиб чиқиши шу қабилага мансуб Амир
Темурнинг кимлиги масаласига доир турли фикрлар мав-
худ. “Зафар Нўли” деб аталган китобда улут бобомиз ўз
таржимаи ҳоли хусусида, жумладан, бундай ҳикоя қила-
дилар:

“Бир кун отам Амир Тарағай менга деди: мен айтади-
ган мана бу ўғитларни ёдингда тут. Билгилки, сен Темур-
Тарағайнинг ўғли; Тарағай — Амир Барғулнинг ўғли; Барғул
Амир Илинғизнинг ўғли; Илинғиз — Баҳодирнинг ўғли; Баҳо-
дир — Анкал Шўйоннинг ўғли; Анкал Шўйон — Суюнчининг
ўғли; Суюнчи — Эрдамчи Барлоснинг ўғли; Эрдамчи Баҳо-
дир — Қочули Баҳодирнинг ўғли; Қочули Баҳодир — Туманакон-
нинг ўғли; Туманакон эса Ёфас ўғлоннинг авлуди эди. Ёфас
эса — Нух пайғамбарнинг ўғли. Бизнинг аجدодларимиздан
Қорачар Шўйон Аллоҳга тоат-ибодат қилди. У дунё ва охи-
рат тўғрисида фикр юритганидан кейин ислом ҳақиқи-
ти шонди ва қариндошлари билан уни таниди. У Аллоҳни, ра-
сулуллоҳни ва чорёр халифаларни тан олди.

Иккинчидан, Темур, сенга васиятим шуки, ота-бобола-
рингдек шарқат бўйича иш тут, расулуллоҳнинг авлодлари-
ни ҳурмат-эҳтиром қил, сенга тобе халққа раҳмдил ва меҳ-
рибон бўл.

Учинчидан, ёдингда бўлсинки, барчамиз ҳам Аллоҳнинг
бадаларимиз. Унинг амри билан бу Кук остида юрибмиз.
Шунинг учун Аллоҳнинг сенга юборган неъматларига шукро-
на айт. Унинг марҳаматига шукур қилиб, номини доимо тилга
олиб тикрорю, унинг ягоналигига эътиқод қил, амрига ит-
оат эт ва мамнуъ нарсаларга қўл ура кўрма.

Тўртинчидан, қариндош-уруғчиликни ўзма, бировга ёмон-
лик қилма, ҳар бир махлуққа раҳмдил бўл, деган эди”.

Отамнинг бу доно насиҳатларини яхшилаб тинглаб ол-
ганим ва умр бўйи уларга амал қилишга қарор қилдим”.

Юқоридаги сўзларни кенг шарҳлаб ўтиришга ортиқча
ҳужжат йўқ — ҳаммаси аниқ-равшандир. Фақат Амир Те-
мурнинг отаси, бобоси ва катта бобоси амирлар бўлгани-
ни, Ёфас ўғлон эса барча турк халқларининг биринчи отаси
Турк эканини, Амир Темурхоннинг аجدодлари Туманакон
хонга бориб тутанишини ва барлослар аслан туркийлар
жанини эслатиб ўтамыз. Фикримизни янада асослаш учун
Абдулқозийнинг “Шажараи турк” асаридаги ушбу жумла-
ларни келтирамыз:

"Туманакон яхши улуг подшоҳ эди. Эл анинг замонави давлатли ва тинч бўлдилар. Тўққиз угли бор эди. Уларнинг оти Қочули, анинг ўғлининг оти Эрдамчи Барча Барлос эли шунинг насли турурлар. Темур ушбу дан эрди. Барлоснинг маъноси сипоҳсолор темак бўлур (сипоҳсолор — лашкарбоши). Туркийси — черик бошлаб юрсанки киши".

Барлосларнинг бир қисми Темур замонида ҳам, илгари ҳам Туроннинг жанубий ўлкаларида, Қашқадарё, Сурхондарё воҳаларида, Ҳисор, Вахш, Ҳирот, Кобул, Қашғар, Тибет водийларида яшаганлар. Чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланганлар. Айниқса, моҳир ҳаёлотчилар бўлишган. Бу ҳақда Беруний ҳам "Осорул ал-башари" асарида айтиб ўтган. Барлослар Турон, Туркистон, Афғонистоннингдек, Ўзбекистонга шон-шараф келтирган аждодларимиздирлар. Бобур Мирзони ва бобурийларни ҳам на-зарда тутсак, улар Ҳиндистонни ҳам юксалтирганлар.

Барлослар ўзбек халқи ва миллатининг шаклланишида фаол қатнашганлар. Ҳозирги кунда ҳам ўзини ўша барлосларнинг авлодлари деб билувчи кишилар номлари юқорида зикр этилган воҳаларда, танахор ва қишлоқларда кўплаб учрайди. Бу ҳақда ҳатто Ҳиндистонлик, покистонлик, афғонистонлик олим ва адиблар тарихий, адабий асарлар ёзиб қолдиришган.

Кўрянимизки, ган ўз-ўзидан ўзбек халқи таркибига сингиб кетган туркий қабилаларга келиб тақалди. Уруғ-қабилачилик жараёнини босиб ўтишда ҳар бир халқ қисмида бўлган. Дунёда ҳозир мавжуд қайси бир халқнинг тарихига назар солмайлик, албатта уруғ-қабилачилик босқичини босиб ўтиб, халқ сифатида шакллана борганини кўрамиз. Бунда ҳам ўзига хос жиҳатлар бўлади: бир неча ирқ ва динга мансуб қабилалардан шаклланган халқлар; бир неча халқлардан қайта шаклланган халқлар; бир ирқга мансуб қабилалардан шаклланган халқлар.

Ҳозирги Россия халқи икки босқичда шаклланган. Биринчи босқич XVI асрнинг ўрталаригача, илк рус подшоҳлиги вужудга келгунча давом этиб, унда славян турфавари мансуб қабилалар интирок этган. Иккинчи босқич XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошланиб, то қизил империя таназзулга учрагунча давом этди. Бу босқичда Россияга тоби этилган ўлкаларда яшовчи тубжой эл ва элатлар — турк, угро-фин қавмларига мансуб миллион-миллион кишилар ўравонлик йўли билан ассимиляция қилиниб, руслаштирилиб, рус халқи сирасига қушиб юборилди.

Ҳозирги Америка халқи турли халқларнинг қушиливи-дан қайта шаклланган халққа ёрқин мисол бўла олади. XVI асрнинг аввалидан бошлаб янги дунё — Америка қитъасига кўчиб бора бошлаган кишилар ўз ватанлари бўлмиш эски дунё — Оврупода инглиз, испан, португал, италиян, олмон каби халқларнинг вакиллари сифатида шаклланиб бўлган эдилар. Улар Америка қитъасида қайта шаклланиб, янги халқ қиёфасига кирдилар. Шимолий Америкада американ, мексикан, канада халқлари, Жанубий Америкада бразил, аргентин, перу, чили ва бошқа халқлар вужудга келди. Бу жараёнга кейинги икки аср давомида Африка қитъасидан сотиб олиб борилган 20 миллиондан ортиқ негрлар ҳам интирок этган. Эскимос, ҳинду каби кам сонли ерли аҳолининг қатнашуви деярли сезилмайди.

Араб халқи асосан бир қавмга мансуб араб қабилаларидан шаклланган. Шу билан бирга, араб халқларининг шаклланишида бошқа қабилалар ҳам интирок этиши ҳолатлари учрайди. Шимолий Африкада — Мисрда кибтийлар, Ливия, Тунис, Марокаш, Жазоирда маврлар, Судан ва Сомалида занжийлар араб халқининг шаклланишида қатнашганлар. Бу қитъанинг шимоли-ғарбида фақат бир халқ ўзини эндиликда араб ҳисобласа-да, илгариги номини сақлаб қолган. Бу Мавритания халқидир.

Ҳозирги кунда жаҳон бўйича энг илгор халқлардан ҳисобланувчи инглиз, олмон, фаранг, италиян ва бошқалар бир ирқий гуруҳга мансуб инглиз, сакс, норман, шотланд, ирланд қабилаларидан шаклланганлар.

Ўзбек халқи ҳам худди шундай бир ирқий гуруҳ — туркий қавмга мансуб қабилалардан шаклланган. Ҳўш, Ўзбек халқи таркибига қайси қабилалар сингиган? Шуниси диққатга сазоворки, қадим замонлардан бошлаб, Турон заминда, жумладан Кушонлар салтанати ёки бўлмаган Маҳмуд Газнавий давлатида ўтроқ ҳолда яшаган аждодларимиз ўзларини турк деб билишган ва турк деб аташган. Демак, уруғлар ва қабилаларга бўлинишлар ўтроқ ҳолига эмас, кўчманчи, ярим кўчманчи, энди ўтроқлашган бошлаган аҳолига хос удум экан. Аҳолининг тула ўтроқлашуви билан уруғлар ва қабилаларга бўлинишга ҳожат қолмайди.

Ўзбек халқи икки этник қатламдан ташкил топган. Биринчи қатлам жуда қадимдан Турон заминининг деҳқончилик қилинадиган ҳудудларида яшаб келаётган аждодларимиздир.

Иккинчи қатлам эса, Турк бобо замонида ўзини буюм билан — турк деб атаганини юқорида айтиб ўтган эдик. Турк вафот этгач, Турон мамлакати унинг ўғиллари ва авлодлари ўртасида тақсимланди. Ва шунинг натижасида ягона турк халқи қабилаларга бўлиниб кетди. Ҳар бир қabila ўз ўстакчисиинг номи билан аталди. Кейин туркнинг авлодларидан Уғузхон замонасида турк қабилалари бирлашиб, яна турк халқини ташкил этдилар ва машҳур олам бўлди-лар. Уғузхондан кейин Турон унинг ўғиллари ўртасида тақсимланди ва ягона турк халқи қабилаларга бўлиб яшади. Шу тариқа аجدларимиз бирлашганда турк халқи бўлиб, ажралганда қабилаларга бўлинишда давом этдилар.

Орадан асрлар ўтди. Кўпроқ Афросиёб номи билан танилган бобомиз Алп Эр Тўнга замонасигача шу ҳол давом этди. Алп Эр Тўнга худди аждодлари Турк ва Уғузхонлардек бирлашгирувчи салоҳиятга эга бўлиб, Турон тахтига ўтирди. Турон яна бирлашди ва унинг халқи ўзини яна умумий ном билан турк деб атай бошлади. Алп Эр Тўнга ўзига пойтахт қилиб Самарқанд шаҳрини танлаганини шу ердан туриб бутун Туронни бошқарганини ҳисоб олсак, ўзбекларнинг ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ўзбек халқи бўлиб шаклланиши Алп Эр Тўнга замонида юз берган дейишга ҳақлиқимиз. Савол туғилиши мумкин: ҳўш, нима учун ўша аждодларимиз ўзларини ўзбек деб атамаган? Биз саволга жавобимиз шу: одам олдин туғилади, маълум муддат ўтгач, унга от қўйилади. Шунга ўхшаш ўзбек халқи ҳам аввал шаклланиган, кейин унга ном берилган. Аждодларимизда чақалоқ туғилгач дарҳол исм қўйилмаган, маълум муддат ўтгач от қўйиш удуми бўлган. Қолаверса, таномда эмас, балки халқ халқ бўлиб шаклланишилади.

Алп Эр Тўнга замонида Турон халқи шундай метини халқ бўлганки, танимлари унинг қудрати олдида охири қолган ва очик жангда ғалаба қила олмасликларини яхши ҳис этиб, ҳийла-найранг йўлига ўтадилар. Мидия шоҳи Кайхусрав Турон хоқони Алп Эр Тўнгага “салоқат”ни курсатиш ниқоби остида уни зиёфатга чорлайди ва зиёфат чоги унга заҳар бериб ҳалок этади. Унинг ухлаб ётган лашкарбониларини ўлдиртиради. Соддадиллик, самимиёт ва ишонувчанлик турк элига туғма одат эди. Ухлаб ётган кишига қилич уриш номардлик ҳисобланарди.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида шундай бир лавҳа бор: Шоҳ Хусрав Фарҳодни жангда енг олмагач, ҳийла йўлига ўтади, Ёсуман орқали унга бекор қилувчи заҳар пуркалган гулни ҳидлатиб, асир этади.

Алп Эр Тўнга ҳалок бўлиши санаси тарихий китобларда аниқ баён этилган. Бу машғум воқеа милоддан аввалги 626 йилнинг кузида юз беради. Шу йилнинг кузида Алп Эр Тўнга вафотида 2622 йил тўлади. Шу йўқотишдан кейин Турон қудрати заифлашади. Турк халқи яна бўлиниб, қабилаларга ажралиб кетади. Шу қабилалардан бир нечаси Онадўли — ҳозирги Туркия ҳудудига бориб жойлашди-лар. Бироқ Алп Эр Тўнга номи Турон ва турк халқи ёдида абадий сақланиб қолади. Маҳмуд Қошғарий “Девон ул-лутатут турк” асарини ёзиш учун манбалар тўплаш мақсадида Турон бўйлаб қилган саёҳатлари давомида Алп Эр Тўнга ҳақида халқ яратган мадҳия ва марсияларни қўллаб-қўллади. Шулардан айримларини халқ оғзидан ёзиб олиб, ўз китобига киритади. Абдурауф Фитрат шу асардаги ўша марсияларни “Энг эски турк адабиёти намуналари” китобига киритади ва 1927 йили нашр эттиради. Мана ўша марсиялардан намуна:

Алп Эр Тўнга ўлди.
Ёмон дунё қолди.
Замона ўчин олди,
Энди юрак йиртилур.

Алп Эр Тўнга замонида ҳозирги Самарқанд шаҳри Семизкент деб аталган. Бу ҳақда Маҳмуд Қошғарий, академик Иброҳим Муминов ва бошқа олимлар маълумот ёзиб қолдиришган. Семизкентнинг луғавий маъноси бой-бадавлат, тукил-сочин, фаровон, маъмур ва буюк шаҳар демакдир. Амир Темур бобомизнинг Самарқанд шаҳрини ўз саттанати пойтахти қилиб танлаши ҳам бежиз эмас, бу ўша буюкликка бориб тақалади ва соҳибқироннинг бутун Турон элини бирлаштириш ниятини ифодалайди.

Орадан яна асрлар ўтди, қанчадан-қанча қатта-кичик хоқонлар ва хонлар келиб кетдилар. Турон гоҳ бирлашиб, қудрат касб этди, халқи ўзини бир ном билан атади, гоҳ бўлақларга бўлиниб заифлашди, ҳар бир қабилаларга бўлиниб кетди.

Қорахонийлар, ғазнавийлар, салжукийлар ва аниқта-кинлар лаврларида Туроннинг буюклигини бутун дунёда танилтириш эди, у билан ҳисоблашган эди.

Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳукмронлигининг охири йилларида яна қабилачилик иллати пайдо бўлди — ягона халқлик тўғуси заифлашиб, қинчоқлик, ўғузлик, найманлик, қорлиқлик ва шу каби қабилачилик маҳ-лудлиги жамиятни заҳарлади, амал таланишлар оқибати-

да қўшинда парокандалик бошланди. Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ қўшини гарчи сон жиҳатидан кўп бўлишига қарамай, қўшинга ягона шахс лашкарбошилиқ қилимагани учун Чингизхон қўшинидан енгилди, натижада Турон тўрт улусга бўлиниб кетди.

1312 йили Муҳаммад Султоннинг хон қилиб сайланиши, унга Ўзбекхон — ўзбекларнинг хони деган унвоннинг берилиши билан туркий қабилаларнинг халқ бўлиб бирлашув жараёни яна бошланди ва асосан ниҳоясига етди. Туркий халқ Олтин Ўрда давлатининг асосий халқи бўлиб қолди.

Бу халқнинг номи ўзбек эди. Ўзбеклар Олтин Ўрда давлатида қарийб 250 йил яшадилар ва ҳукмронлик қилдилар.

Бу куҳна дунё, бу қадим тарих не-не сатганатларни кўрмади, дейсиз, бирининг ўрнига иккинчиси келиши қисматдир. “Мамлакати Ўзбекия” манглайига ҳам шундай қисмат ёзилган экан. Ички ниҳолар — тахт учун бўлган курашлар халқ бирлигига, мамлакатнинг бус-бутунлигига путур етказди. Натижада XVI асрнинг бошларига келиб, Олтин Ўрда бир неча хонликларга бўлиниб кетган эди. Мамлакатнинг бўлиниши туфайли шимолдан рус босқинининг бошланиши, унга қарши тура оладиган ҳарбий кучнинг йўқлиги, асосийси, шижоатли йўлбошчининг бўлмагани сабабли, халқ пароканда бўлиб, турли ёқларга тарқалиб кета бошлади. Уларнинг кўпчилиги Мовароуннаҳрга йўл олди.

Туркистонда ҳам худди шундай халқ Алп Эр Тўнга замонларидан бўён яшаб келаётган, унга 539 йилдан бошлаб туркий ном — Туркистон номи берилган эди. Шу туркий халқ 1370 йилдан бошлаб, соҳибқирон Амир Темур етакчилигида яна бўй кўрсатди — тарих саҳнасига чиқди ва қарийб 130 йил жаҳон миқёсида эътиборда турди.

Темур ва темурийлар даври халқимиз ҳаёти ва тарихида энг ёрқин ва оламшумул воқеаларга бой саҳифалардир. Ундан олдин ҳам, кейин ҳам бундай шавкатли, шон-шукухли ва куч-қудратли давримиз бўлмаган. Темур ва темурийлар даври халқимиз шухратининг чўққиси бўлиб қолмоқда.

Алқисса, XIV асрнинг охири — XV асрнинг бошида Олтин Ўрда — Мамлакати Ўзбекияда шаклланган ўзбек халқининг шимолий қатлами Туркистонда, унинг марказий ҳудуди бўлмиш Мовароуннаҳр ва жанубий ҳудуди Хуросонда Турк ота, Ўғузхон, Алп Эр Тўнга замонлари

дан бери яшаб келаётган туркий қатламга келиб қушилган эди. Дарҳақиқат, шимолий Туркистондан кўчиб келган аҳоли ҳам, навкарлар ҳам бу ерда яшовчи халқ билан қон-қардош, диндош, мазҳабдош, тилдош эдилар. Жонли сулалашув тилида, талаффузда бир озгина фарқ бўлса-да, адабий тил битта — умумий эди. Туркий шоирлар Отоғи, Лутғий ва бошқаларнинг тили Аҳмад Яссавий тилига нақадар рост келса, Сайфи Сароғи, Шайбоний, Убайдий каби ўзбек шоирлари деб аталган ижодкорларнинг адабий тили — шеърят тили ҳам Аҳмад Яссавий ҳикматларига шу қадар яқин келади. Бундай адабий тил бирлигини мазкур шоирларнинг асарларини чоғиштириб ўқиб чиқиб, оsonгина аниқлаш мумкин. Қолаверса, бу даврда Алишер Навоийнинг ўлмас ва қуёш нурлари янглиғ ҳаёғбахш асарлари Ҳиротдан Сароғи Берка, Сароғи Боту она Қозонгача, Шарқий Туркистондаги Хито шаҳридан Рум элидаги Истанбулга етиб бориб, буғун Турон заминини яққалам қилиб бўлган эди. Навоий ҳазратларининг иборалари билан айтаанда, “Черик торгмай забт айлаган” эдилар.

Шу ўринда “кўчманчи ўзбеклар давлати”, “кўчманчи ўзбеклар” ибораларига ҳам аниқлик киритиб кетиш жоиз кўринади. Кўчманчи ўзбеклар давлати атамасига юзаки қараб, у кўчиб юрадиган кишиларнинг беқарор тузилмаси, деб тушунмаслик керак. Аслида беқарор тузилмани давлат деб бўлмайди. Абулхайрхон тузган давлат марказланган, барқарор давлат бўлган эди. Унинг ўзи ҳам, унга қўшни бўлган давлатлар ҳам бу давлатга нисбатан кўчманчи иборасини қўлламаганлар. Буни кейинчалик тарихчилар ишлатишган. Чин маънодаги кўчманчиларда муқим пойтахт ҳам, зарбхона — танга зарб этувчи корхона ҳам бўлмайди. Ўзбек-туркий тилда зарбхона чақар дейилади, шундай ишхона жойлашган маҳалла Чақар, деб аталган. Масала, Тошкентда шундай икки маҳалла бор эди, бири Бешёғоч чақари, иккинчиси Чигатой чақари дейиларди. Бу атама олтин, кумуш ва жезга чакич уриш — муҳр босишдан келиб чиққан.

Тарихда икки хил кўчманчилик бўлган: бири мавсумий кўчманчилик, иккинчиси доимий кўчманчилик. Мутғасил кўчиб юрувчи аҳолининг турмуш тарзига доимий кўчманчилик дейилади. Бундай ҳаёт тарзи ҳозир ҳам айрим пушгун, араб қабилаларида сақланиб келмоқда. Дунёдаги кўп халқлар турмушда шундай йўлни босиб ўтганлар. Турк эли ҳам бундан холи бўлмаган, баъзи қабилалар илгарироқ, баъзилари кейинроқ ўғроқ ҳаётга ўғишган.

Ўзбеклар туркий халқлар ўртасида биринчилардан бўлиб, бизнингча, биринчи бўлиб, ўғроқ ҳаётга кўча бошлаган ва тамом ўғроқлашган. Халқимизнинг ерга қаттиқ боғланганлиги, иморат солмасдан туrolмаслиги, бўйрадек ерга ҳам экин-тикин қилиб, боғ-роғ яратишга учлиги шундан далолатдир. Бу фазилат ҳокиму фуқарога, олиму омига, бою камбағалга, ёшу қари — барчага баробардир. Форобийдек қомусчи алломанинг олис Дамашқда ҳам кексайиб қолганига қарамай сўлим боғ яратганини ёки Бобур ва авлодларининг Ҳиндистондаги буюк боғдорчилик ишларини бир эсланг!

Ўзбеклар турмушига нисбатан мавсумий “кўчманчилик” иборасининггина қўлланиш мумкин, холос. Турмушимизда, айтайлик мовароуннаҳрлик ўзбекларда, айниқса шаҳарлар ва катта қишлоқларда, шу жумладан тошкентликлар турмушида бундай мавсумий “кўчманчилик” шўролар таъмонидан хусусий мулк бекор қилиниб, қишлоқда “ислоҳот” ўтказилиб, катта-кичик мулк эгалари бадном этилушига қадар, ҳатто қирқинчи йилларгача давом этган.

Икки оғиз сўз ўзбек халқининг асосий таркибини ташкил этган туркий қабилалар хусусида.

Улар асосан қуйидагилардан иборат: қорлуқ, ўғуз, найман, қиёт, қўнғирот, кенағас, барлос, дўрмон, бурқут, курлауг, манғит, дўлдой, чимбой, чигатой, тубой, қтоғй, тоғмас, эчки, шўнқорли, шодбоқли, жалойир, қирқ, юз, минг, лақай, қотоғон, можор, турк, сарой, элбек, қурама, қангли, уз, нукуз, тангут, уйғур, арғин, аймоқ, уйшун, юнчи, қўшчи, йўлжон ва бошқалар. Бу қабилаларнинг отлари қўшгина тарихий ва бадий асарларда, бутун Турон ва Туркистонда, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ҳам жой номлари тарзида ҳамон сақланиб келмоқда.

Мирзо Улугбекнинг садоқатли шоғирди ва сафдоши, маншур олим Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қўшчи Самарқандий қўшчи қабиласидан бўлиб, Али Қўшчи оти билан жаҳонга маншур бўлган, 1403 йилда туғилиб, 1479 йилда Истанбулда вафот этган, у ерда бош мударрислик қилган. Унинг отаси Муҳаммад Қўшчи Самарқандий Амир Темур қароргоҳи, яъни Кўксаройнинг бошлиғи бўлган.

Хусайн Бойқаронинг забардаст ва чаққон амирларидан бири, Алишер Навоийга хайрихоҳ Зуннубек аргун шундай энчил ва довюрал бўлганки, кетма-кетига саккиз оғзининг устидан сакраб ўта олган. У келиб чиқишидан аргун қабиласига мансуб бўлгани учун исмига аргун сўзи қўшиб

айтилган. Хусайн Бойқаро амирлари орасида Иброҳим Дўлдой ва Иброҳим Чигатой деган беклар бўлган, улар дўлдой ва чигатой қабилаларидандир.

Тошкентдан Чирчиққа йўл олган йўловчи Дўрмон, Аргун, Қиғчоқ қишлоқлари ёқалаб ўтади. Ҳозирги Чилонзор мавзеи ҳудудида илгари Нўғойкўрғон, Қангли қишлоқлари бўларди. Ёки бўлмаса Амударё этакларидаги Қўнгирот, Чимбой, Нукус шаҳарларининг номлари ҳам уша туркий қабилаларга тегишлидир. Тошкентда Чимбой деган маҳалла ҳозир ҳам бор. Хеванинг сўнгги хонлари ўзбекнинг қўнгирот элидандирлар.

Бундай мисолларни юртимизнинг барча ҳудудларидан ҳам, қўшниларимиз диёрларидан ҳам келтириш мумкин. Масалан, Хужанд вилоятида Гўнчи қишлоғи бор. Бобур Мирзонинг айричас сафдошларидан бири шу ерлик бўлгани учун “Бобурнома”да унга “Гўнчи” лақаби қўшиб тилга олинади.

Юқоридаги рўйхатда тилга олинган “қтой” — хитой эмас, балки туркий қабилла, хитойликлар ўзларини шин дейишади, аجدодларимиз эса уларни чин, мамлакатларини Чин, Ҳинди-Хитойни эса Чин-Мочин деб аташган. Нўғой деганда ҳозирги қозон татарлари эмас, қадимги нўғой қабиласини, Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг авлодидан бўлмиш Нўғойхон Шимолий Кавказда тузган Нўғойхон хонлигида яшаган элатни тушунимоқ керак. Нўғой қабиласи ўзбек халқига сингиб кетган бўлса, нўғой элати ҳамон Астрахон вилоятида, Итил (Волга) бўйларида, асосан Шимолий Кавказда яшаб келмоқда. Улар худди қўмиқлар, балқарлар каби ўзбекчага жуда яқин тилда сўзланади, исломнинг сунний мазҳабига амал қилади.

Турк қабиласи деганда Онадўилик қардошларимизни эмас, балки ўзбеклар бағрига сингиб кетган ҳамюртларимизни тушунимоқ керак. Яна шуниси диққатга сазоворки, йигирманчи йилларда Туркистонда аҳоли рўйхатдан ўтказилганда, юртдошларимизнинг кўпчилиги, айниқса, Фарғона водийси (Англижон, Ўш, Жалолобод, Наманган, Ўзган, Марғилон, Қўқон, Хўжаң), Тошкент ва Самарқанд вилоятларида “миллатинг ким?” деган саволга турк деб жавоб беришган. Шунингдек, бу саволга “ўзбек”, “сорт”, “курама” деб жавоб қилганлар ҳам бўлган.

Туркиялик қардошларимиз кўн асрлар давомида ўзла-рипи бошида салжўқийлар, кейин усмонлилар деб, давлатларини Усмонли импературлиги, Усмонлилар халифалиги, Камол Оғатурк замонига келиб эса ўзларини турк

деб, давлатларини эса Туркия Жумҳурияти деб эълон қилинган. 1920 йилларда Усмонлилар халифалиги бекор қилиниб, янги давлатга қандай ном қўйиш масаласи мунозарага сабаб бўлади. Бир гуруҳ арбоблар бу жумҳуриятни Туркистон Жумҳурияти деб аташни таклиф қиладилар. Шунда узоқни кўра билган заковатли давлат арбоби Мустафо Камол Отатурк айтибдики, Туркистон бизнинг ота юргимиз, Туркистоннинг ўз ворислари бор. Туркистонлик қардошларимиз бир куни келиб ҳурриятга чиқажаклар, ўз мамлакатларини яна Туркистон деб атаяжаклар. Қардошларимизнинг миллий қадриятлари — Туркистонга тегинмайлик, бу тарихий ва шукуҳли ном уларнинг ўзларига буюрсин.

Шу тариқа у асос солган жумҳуриятга унинг таклифига кўра Туркия Жумҳурияти деб ном берилган.

Бу уринда атоқли турк олими Зиё Кўкалшнинг йигирманчи йиллардаги Туркиядаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг таҳлилига бағишланган “Туркчилар асослари” (“Фан ва турмуш” журнали, 1993 йил, 2-сон, 20-бет) мақоласидаги ушбу сатрларини эслаш кифоядир: “Халқ Фирқаси ҳукмронлики миллатга, яъни турк халқига берди. Давлатимизга “Туркия” ва халқимизга “турк миллати” номларини берди. Ҳолбуки, Оподул инқилобига қадар, давлатимизнинг, халқимизнинг, миллатимизнинг, ҳатто тилимизнинг номи “усмонли” деган сўз эди, “турк” деган сўз оғизга олинмасди. Бирор киши “мен туркман” дейишга журъат жасорат этмас эди. Кейинги пайтда туркчилар бундай гояни айта бошлаганликлари учун саройнинг ва калтафаҳмларнинг нафратига дуч келдилар. Шундай қилиб, Халқ Фирқасининг ояси бўлган Мудофан ҳуқуқ жамияти буюк халоскоримиз бўлган Ғози Мустафо Камол Пошню Ҳазратларининг тўғри йўли — кўрсатмаси ва йўлдошчилиги билан бир томондан, Туркияни душман истилоларидан қутқариб, бошқа томондан эса, давлатимизга, миллатимизга, тилимизга ҳақиқий номларини берди ва сиёсатимизни истибдолдан, ёт унсурлар сиёсатининг охириг асоратларидан ҳам қутқарди”.

Шундай қилиб, расмий тарзда йигирманчи йиллардан бошлаб турк атамаси онадўлилик қардошларимизга тегишли бўлиб қолди. Турк халқи деганда Туркия Жумҳуриятида яшовчи тўб аҳоли ёки бўлмаса, турк адабиёти деганда эса шу халқнинг адабиёти тушунилади.

Туркий халқ деганда эса қадим замондан бошлаб Турон ва Туркистонда яшаб келган ўтроқ туркий халқ —

Ўзбеклар назарда тутиладиган бўлди, унга 1924 йили ўзбек дёб расман ном берилди. Шу каби туркий тил ва туркий адабиёт деганда Турон ва Туркистонда вужудга келган, қарийб минг йиллик тарихга эга бўлган ва ўтроқ туркий халқ — Ўзбеклар яратган тил ва адабиёт тушуниладиган бўлди. Бу ҳол ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига ҳам тегишлидир. Масалан, туркий давлат, туркий тарих, туркий маданият деганда 1924 йилгача бўлган ўзбек давлатчилиги, ўзбек тарихи, ўзбек маданиятини тушунамиз.

Бу ўринда шундай аниқлик киритиб кетиш керакки, Туронзаминда яшаб келган ён қўшнилариимиз, масалан, туркманларда адабиёт бошидан туркман адабиёти шаклида, қozoқларда қozoқ адабиёти шаклида, қирғизларда қирғиз адабиёти шаклида вужудга келган. Ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам худди шу ҳолатни курамиз.

Айни пайтда қардошларимиз туркий ибораси билан ифодаланадиган маънавий бойликларга билвосита дахлдордирлар, дейиш мумкин.

Туркий ибораси маънадаги ўрнига қараб яна қўшимча бошқа маъноларни ҳам англата бошлади. Масалан, туркий халқлар деганда, Турк отадан тарқатган барча турк халқлари, элатлари, қавмлари тушуниладики, бу сирага туркиялик турклар ҳам киради. Ёки бўлмаса, туркий адабиётлар деганда барча қардош халқлар — озарбайжон, татар, бошқирд, турк, ўзбек, қozoқ, уйғур ва бошқа адабиётлар назарда тутилади.

Барча туркий халқларнинг, жумладан, ўзбек ва турк халқларининг илдизлари, теран томирлари бир. Масалан, туркий ўғуз қабиласининг авлодларининг бир қисми Румода — Туркияда нашъу намо топди, бир қисми она юрт Туркистонда яшаб қолди, булар ўзбекларнинг бағрига сингиб кетди. Ҳозир Хоразм элида ўғуз лаҳжаси ва сиймосини сезиш мумкин.

Инсониятнинг маданият ва маънавий бешикларидан бири бўлмиш она Турон — Туркистон — Ўзбекистонининг буюклиги яна шунда кўринадикки, у куп давлатлар ва салтанатларга тамал тошини қўйиб берган.

Бошқа қардошларимиз ҳақида сўз юритган эканмиз, юртдошимиз қорақалпоқлар ҳақида ҳам қисқача ҳикоя қилиб ўтамиз. Қорақалпоқлар ҳам бошқа туркий қабилалар сингари узoқ тарихий йўлни босиб ўтишган. Уларнинг номи Шарқ ва Ғарб йилномаларида учрайди. Қорақалпоқлар кучманчи тарзда турмуш кечирганларида Туроннинг кўп худудларида, жумладан, Дашғи Қинчоқда ҳам

бўлишган. Рус, қozoқ, ўзбек ва қорақалпоқ тарихчиларининг яқдиллик билан берган маълумотларига кўра, Қорақалпоқлар XIX асрнинг бошларида ҳозирги Чимкент вилоятида Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган жойларда ярим кўчманчи турмуш кечирардилар, чорвачилик, балиқчилик, қисман ғаллачилик билан шуғулланардилар. Кўчманчилар бу кам сонли аҳолига тез-тез ҳужум қилиб турарди. Бундай босқинлардан безор бўлган қорақалпоқлар уч қисмга бўлиниб, уч тарафга йўл оладилар. Оз сонли икки гуруҳ Фарғона водийси ва Зарафшон воҳасига келиб жойлашади. Қорақалпоқларнинг асосий қисми Фарғо томонга йўл олади ва Хева хонлиги ҳулуғига боради. Қорақалпоқ бийлари Хева ҳукуматига ўз ҳимоятига олиниши сўраб мурожаат этадилар ва муқим яшаши учун жой берилишини илтимос қилади. Хева ҳукмати қорақалпоқларнинг диндор, тинч ва кўп жафо чекканлигини инобатга олиб, уларни ўз ҳимоятига олишга қарор қилади ва уларга Амударёнинг кўпи қисмларида, Орол бўйларида яшашга ижозат этади ҳамда бу ҳақда Хева хони фармонида кўра васиқа ҳам берилади. Бу воқеа 1811 йили содир бўлган. Шундан бери қорақалпоқлар шуг'ерларда Ўзбекнинг қўнғирот, манғит, чимбой, нукуз ва бошқа эллари билан бирга яшаб келмоқдалар.

Ўзбек халқининг шаклланишида деярли барча туркий қабилалар қатнашган, дейиш асослидир. Халқнинг бағри кенглиги деб шунга айтилса керак.

Хуллас, ўзбеклар, ўзбек бўлиб шаклланиб жаҳонга буй кўрсатди. Ҳатто бир ота-онадан туғилган ака-укалар ҳам бир-биридан нимаси биландир фарқланганидек, Шажармиздан келиб чиққан халқлар ўртасида муайян фарқлар бўлиши табиийдир. Ҳар бир халқ ўз тадрижийи такомил йўлини босиб ўтади. Халқларнинг ном олиши ёки уларга ном берилиши икки хил бўлар экан. Масалан, қирғизлар VI-IX асрларда Онасой бўйларида қабилла бўлиб яшаганида ҳам, IX-X асрларда қирғиз хоқонлигини тузганида ҳам, XVII асрда Тибетдон тоғларига кўчиб келганида ҳам, ундан кейин элат бўлиб шаклланишида ҳам ва ҳозир ҳам қирғиз деб аталади: қабилла, элат, халқ ва миллат бир номда — қирғиз.

Қozoқлар элат бўлиб шаклланишдан бери фақат битта ном билан аталадилар. Туркманларда ҳам худди шундай. Улар элат бўлиб шаклланишларидаги бери туркман деб аталадилар. Туркиялик қардошларимиз турк элати бўлиб X-XI асрларда шаклланиб бўлсалар-да, қарийб минг

мил усмонлилар деб аталиб келадилар. 1920 йилда мазкур халққа турк деб ном берилганини юқорида айтиб ўтган эдик. Бу турк миллати ўша йили пайдо бўлган экан, деган сўз эмас, албатта. Турк миллати азатдан бор эди, 1920 йили эса унга янги ном берилган эди, холос. Биз, ўзбекларда эса халқимиз номи ҳатто уч ном — турк, туркий ва ўзбек деб аталган. Демак, гап номда эмас, моҳиятда — мавжудликда. Айрим кишилар (улар орасида бизларга ноҳайрихоҳлар ҳам бор, албатта) билиб-билмасдан ўзбек халқи ўзбек номи келиб чиққанидан кейин пайдо бўлган, ўзбек миллати собиқ Ўзбекистон ССР тузилганидан кейин вужудга келган, деб бир томонлама — юзаки фикр юритадилар. Ҳақиқатда эса ўзбек халқи ўзбек номи келиб чиққанидан кўп асрлар итгари ҳам мавжуд эди, ўзбек миллати эса Ўзбекистон ССР тузилмасидан кўп асрлар аввал шаклланиб бўлган эди. Хуллас, ўзбек халқи ва ўзбек миллати итгари, уларга ном берилиши кейин юз берган. Аввал таваддуд, сўнг от қўйиш кабидир.

Ўтмишда турк, туркий халқ деб аталиб келишимиз Турон ва Туркистонга бевосита, узвий ва узлуксиз ворислигимизда ҳам кўринади. Туркистон мамлакатидagi қайси бир йирик осор-атиқани олиб кўрманг, халқимизнинг бирор тарихий шахси номи билан боғлиқ, унинг фармони билан қурилган. Туркий адабиёт ва санъатта ворислигимиз шунда ҳам кўринадик, туркий ёзма адабиёт барча мумтоз вакилларининг асарлари она тилимиз туркийда битилгани учун бутунги кунда ҳам севиб ўқиймиз, таржимага ҳожат йўқ, ўша адабиёт бутунги авлодлар томонидан давом эттирилмоқда, янги чўққиларга олиб чиқилмоқда. Қадим Туркистонда санъатнинг қайси турлари мавжуд бўлса, улар ҳозир ҳам бор ва равнақ топмоқда. Ал-Форобий тадқиқ қилган ўша чолғулар, у яратган қонун чолғуси ҳамон созандаларимиз қўлларидан тушмайди.

Асрлар мобайнида, турли замонларда неча бор камситилишига қарамай, халқ даҳоси ила куч-қудрат ва мадал олган она тилимиз ҳам ўша азалий ўзанида — турк, туркий ўзанида тўлқинланиб, равнақ топиб бормоқда, бунга адабиётимизнинг тоғ юлдузларидан бири Чўлпоннинг тамомила туркий сўзлардан тузган ушбу тўртлигини мисол қилиб келтириш мумкин:

Қўлимда сўнгги тоғ қолди,
Кўнглимда сўнгги ингилмак.
Кўзимда сўнгги ёш қолди,
Кучимда сўнгги тилинмак.

Эркесвар халқимиз, шоир айтмоқчи, сўнгги кучи қолгунча курашди ва истиқлолга эришди. Турон ва Туркистонга ворислик бутунги кунда Юртбошимиз мустақил олиб бораётган ташқи ва ички сиёсатда ҳам давом этмоқда.

XVI аср бошида Туркистонда ҳокимият тепасига темурийлар ўрнига шайбонийлар келади. Эл-юрт ўз ўрнида қолаверган, халқимиз таркибига унинг шимолий қатлами келиб қўшилган, улус нуфуси кўпайган. Мамлакат номи ҳам ўзгармаган, илгаридек Туркистон деб аталаверган. 1920 йилга келиб, миллий чегараланиш ниқоби остида ягона Туркистон мамлакати атайин беш қисмга бўлиниб, унинг марказий қисми Ўзбекистон ССР деб атала бошлади, 1929 йилнинг кузигача Тожикистон ҳам мухтор республика сифатида унинг таркибида эди.

Хулоса ўрнида шунини айтиш лозимки, ана шундай мураккаб тарихий тадрижий йўлни босиб ўтган халқимиз бутун ўзбек номи билан жаҳон ҳамжамиятига танилган экан, биз буидан ҳар қанча фахрлансак, бу номни ардоқлаб, унинг шон-шарафини ҳар қанча эъзозласак арзийди. Шоир айтмоқчи, “ўзбегим деб кенг жаҳонга не учун мадҳ этмайин!”

ТУРОН

Турон мамлакати Ер юзининг қаерига жойлашган ва қайси ҳудудларни эгаллаган? Бу борадаги биринчи сўзни Мирзо Улуғбекдан эшитайлик. Унинг “Тарих-и арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) асарида, жумладан, шундай сатрлар бор:

“Ёфас ибн Нух алайҳиссаломни баъзилар хилоф (таъриф) қилганлар. Аксар уламо ва кибор машоих ривоятларига қараганда, пайғамбар мурсал саҳобалари сўзига қараганда, Ҳақ субҳону ва таоло унга 9 ўғил ато қилган: биринчиси Турк, иккинчиси Ҳиброз... Ҳазрат Нух алайҳиссалом ҳар учала ўғли (яъни Хом, Сом ва Ёфас) барча авлодлари билан миллатнинг дастлабки аҳвали даврида бир неча йил Бобил шаҳрида ва биргаликда умрбасорлик қилганлар. Ҳар бир ўғилдан ҳар тарафда шўба-лар ва тоифалар ҳосил бўлди. Улар билан оғиз-зроқлари ўртасида ихтилофлар келиб чиқди. Оқибатда ҳазрати Ҳақ субҳонаҳа кечаларнинг бирида ҳар шўба учун қаромат қилди. Тонг отганда (уйқудан) турганларида ҳар шўба бир-бирларининг тил луғатларидан қутулган эдилар. Иложсиз ҳар бири отаси ва бобоси ишорат қилган томонга тил қалганлар. Ҳар бир шўба ўзи бир жойда қарор топдилар ва

(у ерларни) обод қилишга ҳаракат қилдилар. Токи бугунки кунда уларнинг ҳар бири бу шаъндан бир шаҳар, қишлоқ мавжуд эди. Унинг аҳли ва авлоди бўлган. Шундан кейин маълум муддатгача Қодир ул-иттилоқ иродаси билан ўз обу ҳузеи қисмати халқлар, турли сабаблар билан, бир жойдан иккинчи жойга кучиб, сокин бўлдилар. Наслди келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлди. Бошқа бир ривоят шунки, бутун Ер юзи ҳазрати Нухники бўлгандан кейин алайҳиссалом жаҳонни уч қисмга бўлди. Чунончи, Машриқдан Мағрибгача бўлган ерларни, Хатти устуводан шимол томон ерлар: бир бўлак маъмур ороларки, жанубида эди ва Чин баҳри билан Ҳинд баҳри оралиғидаги ерлар, оламнинг рубҳики, ҳозир Бабри Ҳабаша номи билан машҳурдир, билан туғалганди. Баҳри Чин соҳилларидаги, учинчи иккинчи учдан биригача чўзилган ерлар, кенлиги то Мағрибнинг Халифот оролариғача, узунлиги бешинчи иккинчи учдан биригача одамлар яшайдиган ўрталикнинг кенлигича (ерлар) Сомга берилган эди.

Ёфас алайҳиссаломга Чин Машриқининг бошқа муҳитлари, Қомарун тоғлари ва рус ерлари охиригача чўзилган оқ чуққилар ва бешинчи иккинчининг қолган учдан бир қисми то маъмур ерларнинг охиригача ва Шимолнинг зулуммотигача ерлар баҳи этилган эди. Шуниси равшандирки, бу барча халойиқ ҳозир оламда мавжуддирлар. Бу ҳазрати Нух алайҳиссаломнинг уч ўғлону авлодидандирлар. Айтадиларки, Туронзамин ва Туркистонни Ёфас алайҳиссалом ўзига асраб қўйган эди. Шу сабабли уни Абул-турк дейишган. Эронзамин ерлари ва Ажам ерлари Оҳвоз Сом алайҳиссалом улушига тушган эди. Шу жиҳатдан уни Абулажам деб атаганлар. Ҳиндистон ноҳиялари, Судан мамлакати Хом ихтиёрида эди. Уни Абулҳинд атаганлар. Ҳазрати Ҳақ таоло уни расулик таширифига мушарраф қилди. Ва ушбу мусаввадаки, “Шажарат ул-атроқ” аталур”.

Энди юқоридаги парчани шарҳласак, масала анча ойдинлашиб қолса ажаб эмас, иншооллоҳ.

“Турк” сўзининг кўплик шакли — атроқ, атроқ дегани турклардир. “Шажарат ул-атроқ” — “Турклар шажараси” демакдир.

“Мусаввада”нинг луғавий маъноси қоралама ёки хомаки ёзув ва қоралама матдир. Шунингдек, бу сўз асл манба, ишончли асос тушунчаларини ҳам билдиради. Мирзо Улутбек шарқ-ислом одобиға кўра бу ўринда асарини қоралама матн, деб камтарлик қилмоқда.

“Тонг отганда (уйқудан) турганларида ҳар шўба бир-бирларининг тил луғатларидан қуттилган эдилар” жумласи

ҳар бир шўъба ўз тилига эга бўлиб, бошқасининг тилини тушунмай қолган эди, деган маънони билдиради.

“Халқлар турли сабаблар билан, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб сокин бўлдилар” жумласида жаҳон халқларининг сайёрамиз бўйича буюк кўчишлари назарда тутилмоқда.

“Наслда келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлди” жумласида эса халқларининг ҳудуд таллашиб қилган ўзаро жангу жадаллари ифодаланмоқда.

Баъзи манбаларда Ёфас ибн Нух алайҳиссаломни пайғамбар дейилса, бошқа манбаларда эса у зот пайғамбарлар рўйхатига киритилмаган, бу масала ихтилофли деб айтилади. Қуръони каримда номи тилга олинган 25 та пайғамбарлар орасида Ёфаснинг номи учрамайди. Лекин шу билан бирга баъзи манбаларда пайғамбарларининг сонини 124 минг дейилишини, бошқа жойда ундан ортиқ ёки камроқ адал кўрсатилишини ҳамда отадан кейин унинг ўгли ёки ўғиллари ҳам Аллоҳ таоло томонидан пайғамбарлик таърифига мушарраф қилинганини (масалан, Иброҳим алайҳиссаломнинг ўғиллари Исмоил ва Исҳоқ ҳам пайғамбар бўлишган) назарда тутсак, Мирзо Улуғбекнинг Ёфасни алайҳиссалом деб ҳисоблаши асосли кўринади. Зеро, мутлоқ ҳақиқатни билгувчи — ёлғиз Тағри таолодир.

“Хатти устуво” — Ер шарининг белбоғи — экватордир. *“Хатти устуводан шимол томон ерлар”* дейилганда экватордан шимолий томон назарда тутилмоқда.

“Иқлим” сўзи юнунча “клима”дан келиб чиққан бўлиб, луғавий маъноси оғишдир, агама сифатида эса ер юзасининг қуёш нурларига нисбатан оғишини билдиради. Бирор жойнинг об-ҳаво шароити унинг иқлимидир. Ернинг шар шаклида бўлиши, унинг Қуёш атрофидаги ҳаракати ва Ернинг эклиптика текислигига қиялиги натижасида ер юзига қуёш нурунинг турли кенгликларда турлича тушуши, Ернинг ўз ўқи атрофида айланишининг ҳаво ва сув ҳаракатлари йўналишини ўзгартиришга таъсири ва бу таъсирнинг юқори кенгликларда кучли бўлиши иқлим ҳосил қилувчи самовий омиллардир. Бошқача айтганда, Қуёш нури ерга тик тушганда, ер юзаси қаттиқ исийди, қияроқ тушганда муътадил бўлади, жуда ётиқ тушганда ер юзаси совиб кетади. Ёзда куннинг иссиқ бўлиши, қишда совуқ бўлиши мана шунга боғлиқдир.

Шарқ олимлари, жумладан, Абу Райҳон Беруний Ер юзини етти иқлимга бўладилар. Етти иқлим мамлакатлари дейилганда, экватордан бошлаб, то Шимолий қутбгача

бўлган ҳудудлар кўзда тутилган, шунинг учун улкан ҳудуд еттига тақсимланиб, етти иқлим дейилган. Ҳар бир мамлакат ёки шаҳарнинг ўрни унинг қайси иқлимда жойлашганига қараб белгиланган. Масалан, Бобур “Бобурнома”да Фарғона ва Самарқанд вилоятларини бешинчи иқлимда деб, Кобил вилоятини тўртинчи иқлимда деб, Ҳиндистонни биринчи, иккинчи ва учинчи иқлимда деб айтиб ўтади. “Тўртинчи иқлимдан Ҳиндистонда йўқтур”, деб таъкидлаб ҳам кўяди.

Ҳозирги иқлимшунослик фани ҳам уша Шарқ олимларининг ақидасига асосланади, фақат иқлим сўзи ўрнида минтақа сўзи ишлатилади.

Ҳозир етти иқлим, яъни етти минтақа шундай таърифланади:

I. Экваториал минтақа — иссиқ ва нам, қиш билан ёзнинг фарқи йўқ.

II. Субэкваториал минтақалар — қиш ёздан бир оз фарқ қилади.

III. Тропик минтақалар — умуман иссиқ.

IV. Субтропик минтақалар — ёзда иссиқ, қишда мўтадил, қор ёғиши ҳам мумкин.

V. Мўтадил минтақалар — бунга масалан, Ўзбекистоннинг об-ҳаво шароитини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

VI. Субарктика ва субантарктика минтақалари — ёзи ичи-чи, қиши қаҳратон, ер юзаси мангу музлаб ётган ҳудудлари кўп. Бунга Сибирни, Тундрани мисол қилиб келтириш мумкин.

VII. Арктика ва антарктика минтақалари — Ер шаридаги энг совуқ жойлар, абадий музликлар ҳам бор, чунки Қуёш нури сира тик тушмайди.

Мақсадимиз Турон мамлакатини ҳудудини аниқлаш бўлгани учун ушбу минтақаларга ҳам тўхталиб ўтдик.

“*Чин баҳри*” — Хитой денгизи.

“*Ҳинд баҳри*” — Ҳинд оксани.

“*Чин Манриқининг бошқа муҳитлари*” — ҳозирги Хитойнинг шимоли, Манжурия, ҳозирги Мўғулистон (у пайтдаги Мўғулистон эндиликда Хитой таркибида бўлиб, ҳозир Ички Мўғулистон мухтор тумани деб аталади). Узоқ Шарқ ўлкалари, Амур дарёсининг ҳавзалари, то Тинч оксани — Татар бўғозигача бўлган ҳудудлар.

“*Оқ чўққилар*” — Ҳимолай, Помир, Олой, Тиёншон (туркий Ҳойгангри), Кавказ, Урал тоғлари.

“*Бешинчи иқлимнинг қолган ўздан бир қисми то маммур ерларнинг охиригача*”, деб аталган жойлар — бу ҳозирги

Марказий Осиё хулуди, Жанубий Сибирь, Урол ўлкалари, Кавказ, Волга (Итил) бўйи, Кичик Осиё ва бошқа шуларга ёндош ҳудудлар.

“Рус ерлари охиригача” дейилганда албатта ҳозирги Россиянинг ҳатгоки Оврупода жойлашган қисми ҳам кўзда тутилмаган. У наитларда рус ери Москва ва Яуза дарёлари ҳавзасидаги ҳудуддан иборат эди. Ҳатто бундан уч юз йил олдин ҳам Крим хонлигининг шимолий чегараси Воронеж шаҳри яқинигача борарди. Шу тарихий ҳолдан келиб чиқиб айтсак, “рус ерлари охиригача қўзилган” ҳудудга Итил дарёсидан то Дунай дарёсигача бўлган ерлар, Қуйи, Ўрта ва Юқори Итил бўйи ўлкалари, Татаристон, Бошқирдистон, Мордва, Мари, Удмурдистон, Россиянинг Воронеж шаҳридан жанубидаги вилоятлар, Тамбов вилояти (ҳатто тўрт юз йилча аввал бу ерда туркий Қосим хонлиги мавжуд эди), Дашти қипчоқ — Оренбург, Волгоград вилоятлари, Краснодар, Ставрополь ўлкалари, Қора ва Аъов (аслида Аъоқ) денгизлари бўйларидаги вилоятлар, Қирим, Киевдан жанубдаги Украина хулуди, Измаил (аслида Исмаил) вилояти, Днеспрбўйи, Днестрбўйи (жумладан, Гагаузия — Кукүғизлар), Мажористон, Булғористон ва шу каби бепоён ерлар киради.

“Шимолнинг зулуммотигача ерлар” — Фарбий, Шарқий Сибирь, Ёкугистон, Чукотка, Тундра ва ундан у ёғи Шимолий муз океанидан то Шимолий қутб ҳудудларидир. Шимолдй ва Жанубий қутбларда Қуёш кам кўрингани учун улар зулуммот дейилган.

Энди юқорида айтилган изохлар ва фикрларни жамлаб ҳулоса чиқарамиз. Биз ҳеч бир ҳудудни даъво қилмоқчи ҳам эмасмиз, тарих ғилдирагини орқага айлантириш мумкин эмаслигини яхши биламиз, бу соғлом фикрга тўғри келмаслигини ҳам чуқур ҳис қиламиз. Биз фақат аждодларимизга мансуб ўша Туронни ҳаёлан кўз олдимизга келтириб кўриб, ҳурматли китобхонларга — Турон тўғрисида деярли тасаввурга эга бўлолмай туриб, Туронни қўп тилга олаётган ўқувчиларимизга бир оз бўлса-да, тасаввур бермоқчимиз, холос.

Ҳулосамиз шуки, Турон — бу Шарқда Тинч океанидан Фарбда то Болқонгача, Жанубда — Ҳимолай тоғи, Тибет, Шимолдй Ҳиндистондан тортиб Шимолдй қутбгача бўлган бепоён ҳудудни ташкил этган, инсоният тарихидаги энг улкан бир мамлакатдир. Ҳозир унинг ўрнида юзларча давлат ва давлатчалар вужудга келган. Шулардан Туронга воқис бўлган мустақил туркий давлатларни алифбо бўйича

санаб ўтамиз: Озарбайжон, Туркия, Туркменистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон. Озарбайжон таркибида Нахичиван, Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон, Гуржистон таркибида Ажаристон, Молдова таркибида Гагаузия бор.

Россия таркибидаги мухтор туркий давлатлар: Бошқирдистон, Кабарда-Балқар, Татаристон, Чувашистон, Ёкутистон. Доғистон унда яшовчи бир неча камсонли туркий халқларнинг ҳам мухтор давлати ҳисобланади. Шунингдек, Россияда туркий халқларнинг Тоғли-Олтой, Қорақой-Черкасия, Хакасия мухтор вилоятлари, бир қанча мухтор округлари бор. Хитойда эса уйғурларнинг Шинжон-уйғур мухтор тумани тузилган. Шимолий Кипр Турк Жумҳурияги кўп йилдан бери мавжуд, лекин уни ҳозирча фақат Туркия тан олган. Бу халқларнинг ҳар бири ўзини Турк бобомизнинг ва Туроннинг вориси деб биладилар ва бунга ҳақтидилар. Масалан, Озарбойжон Жумҳурияти миллий истиқлолга эга бўлиши биланоқ миллий телеграф агентлигини “Турон” деб атаётган. Шунингдек, эндиликда тили, дини ўзгариб кетган Булғористон, Можористон мустақил давлатлари, Мордва, Мари, Удмурд, Тува мухтор давлатларининг халқлари ҳамда Сибир, Узоқ Шарқ ўлкаларида, Хитой, Мўғулистон, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, Балқон давлатларида яшовчи туркий халқлар ҳам ўзларини Турк бобо ва Турон мамлакатининг ворислари деб ҳисоблашлари табиий ҳолдир.

Энди Туроннинг жугрофиясига доир қисқача маълумот берамиз.

Тоғлар: Урал, Кавказ, Тиёншюн, Помир, Ҳимолай, Олтой ва бошқалар...

Океанлари: Шимолий муз океани, Тинч океани.

Денгизлари: Қора денгиз, Азов денгизи, Эгс (Эгей) денгиз, Ўрта денгиз ва бошқалар.

Дарёлари: Амур, Саха (Лена), Онасой, Амударё, Сирдарё, Мурғоб, Зарафшон, Ишим, Иртиш, Урхун, Урал (Ейик), Ака (Ока), Кама, Оқдарё, Игил (Волга), Кура, Терек, Днепр, Днестр, Дунай, Дажла, Фурот, Аракс, Тан (Дон) ва бошқалар.

Кўллари: Бойкўл, Балхаш, Иссыккўл, Орол, Каспий ва бошқалар.

Саҳролари: Гоби, Қорақум, Қорақум, Қизилқум, Сарсонқум ва бошқалар.

Паст текисликлари: Турон, Тўрғай ва бошқалар.

Хуллас, Турон ўз даврида Ер юзининг тўрт иқлимини ишғол қилган буюк бир мамлакат бўлган.

Хуш, Турон ва туронликлар инсониятта кимларни берди, қандай мада ният ва қадриятлар яратди? Булар ҳақида жиҳдлаб китоб ёзиб адо қилиб бўлмайди. Шу боис бир неча мисоллар келгириш билан фикримизни мухтасар қилиб қўя қоламиз.

Турон энг аввало Туркхон, Ғуфхон, Қиғюқхон, Атил-ла каби буюк да влат арбоблари ва улуғ лашкарбошиларни, Тўмарис, Спитамен, Алн Эр Тўнга сингари фидойи ватанпарварларни етиштириб берди.

Туронликлар турт иқлимнинг соҳиблари ўлароқ, шу иқлимларга мос турмуш тарзини яратдилар. Биринчи, иккинчи ва учинчи иқлимларда яшовчи кишилар имораг қурмай яшашлари ҳам мумкин эди. Лекин туронликларнинг иккинчи шароити имораг қуришни тақозо қилар эди. Шу боис шаҳарлар яратдилар, маданий турмуш барпо эдилар.

Турк қурол-яроғни биларди, ўнжоларди, узини ҳимоя қили оларди — шавкати ва доворак қилишга эга эди. Оқлиқ қилишни илк бор у тулган. Қуролсозликда ҳам қўл ихтиролар қилган. Шамширни қилишга айлантирган ҳам у.

Туронда масофага олис-олис эди. Манзилдан манзилга боришда юлдузларни йўл кўрсатувчи деб билиб ва уларнинг ҳолатини ўрганиш асосида самовий мавжудотларни ўрганиш — илми нужумга асос солдилар. Илк турк исмлари Ойхон, Юлдузхон, Кунхон, Кунтуғмиш, Ойгўлди, Ойсуғув, Кунсуғув, Кунтуғди бўлгани бежиз эмас, албатта. Ойнинг бошқа номи Йалчик, Кўёшнинг бошқа номлари Кун ва Яшиқ. Кунчиқар — Шарқ, Кунботар — Ғарб. Йил давомида Кўёш айланадиган фалак доиралари ҳар бирининг ўз туркий номи бор. Қўзи — Ҳамал, Уд — Савр, Эрангиз — Жавзо, Қучиқ — Саратон, Арслон — Асал, Бугдойбонни — Сунбула, Улгу-Мезон, Чаён — Ақраб, Ёй — Қавс, Ўғлюқ — Жади, Қўнак — Далв, Балиқ — Ҳутдир. Аждодларимизнинг тарихий тафаккуридан дарак берувчи бу сўз ва тушунчаларни унутилиб борилаётганлиги, афсуски, ачинарли ҳолдир.

Венера (Зухро) юлдузининг туркий номи Йилдирик. Чўлпон ҳам дейилади. Миррих — Кўрул, Зухал — Секантир, Мунгарий (Юпитер) — Қорақуш ва шу қабилар. Ҳамма сапёралару барча аниқланган юлдузларнинг туркий номлари бор, балки уларга биринчи бўлиб аждодларимиз от қўйишган бўлса ажаб эмас.

Туронликлар рақам аладини 9 (1-9) деб билганлар. Шунга ихлос қўлганлар ва келгуси жаҳоний илм-фаннинг ўсишига тамал тоштини қўйиб берганлар.

Туронликлар илк бор ғилдиракни, яъни аравани яратдилар. Аждодларимиз аравани таниқ деб, аравасозни таниқчи деб аташган. Маълумки, гулчаги баланд аравалар юрганла “таниқ-таниқ” деган товуш чиқаради.

Туронликлар йилқичилик, туячиликни ҳам ривожлантирганлар. Чунки улар боғ-роғли, деҳқончилик қилинадиган жойлар ва шаҳарлар билан бирга яйловли даштларда, қир-адирларда, саҳроларда ҳам яшаганлар. Даштда отсиз, саҳрода туясиз кул кечириб бўлмайди. От одамнинг салоқатли йўлдоши, туя — саҳро кемасидир. Ҳайвон терисини ошлаб, кийим қилишни ҳам аждодларимиз бошлаб беришган.

Орадан минг-минг йиллар ўтди. Турон гоҳо ягона мамлакат бўлди, гоҳо бир неча давлатларга бўлиниб кетди. Туронзаминда ушлаб буюк салтанатлар — хоқонликлар, қанчадан-қанча хонлик ва бекликлар тузилди ҳамда вақт-соати етгач, тақдир тақозоси билан таназулга юз тугди. Лекин барибир худди самандар янглиғ бирининг ўрнида иккинчиси қад ростлади.

ИСЛОМ ВА ТУРОН

Туркистон — Туроннинг вориси. Лекин қандай вори-си? Бизнингча, Туркистон — Туроннинг исломий ворисидир.

Фикримизни тушунтиришга ҳаракат қилиб кўрайлик.

Ислом дини Туронга, жумладан унинг қалби бўлмиш Мовароуннаҳрга Араб халифалигининг амири Қутайба ибн Муслим ва аскарлари томонидан 705-715 йилларда ёйилган, ушгача юртимизда мусулмончилик бўлмаган, деган фикр, бизнингча, бир томонламадир.

Ишончли манбаларнинг дарак беришича, ҳақиқатда Туронга мусулмончилиқни Ёфас алайҳиссалом ибн Нух алайҳиссалом олиб келган. У буюк зотнинг тўнғич ўғли Турк ибн Ёфас алайҳиссалом ислом таълимотини Туронзаминда кенг ёйган эканлар. Куръони каримда айтилишича, Одам алайҳиссаломдан бошлаб барча ўтган пайғамбарлар умматларини муслим бўлишга, Тангри таолонинг биру борлигига иймон келтиришга даъват этганлар. Муслим ва мусулмон атамаларининг луғавий маъноси бир: бири бирлик шаклида, иккинчиси кулик шаклидадир, холос. Ислом динини қабул қилиш муслимлик ва мусулмонликдир.

Абулғозийнинг “Шажарайи турк” асарида ёзилишича, ҳазрати Нух икки юз эллик ёшга етганда Худои таоло уни пайғамбар қилиб юборади. Нух алайҳиссалом етти юз йил халқни мусулмонликка даъват қилади. Фақат саксон киши иймон келтиради. Бундан аччиқланган Нух алайҳиссалом иймон келтирмаганларни дуоибад қилади. Жаброил алайҳиссалом келиб, Нух алайҳиссаломга дейдики: “Худои таоло сенинг дуоингни қабул қилди. Фалон вақтда барча ер юзидаги халқни сувга ғарқ қилмоқчи бўлди. Кема ясагин, деб амр қилди”. Жаброил алайҳиссалом Нух алайҳиссаломга кемаги қандай ясашни ҳам ўргатади. Нух алайҳиссалом иймон келтириб, мусулмон бўлган кишилар билан кема ясайди. Шундан кейин ердан сув чиқади, омондан ёмғир ёғади — туфон бошланади. Нух алайҳиссалом қушлар ва ҳайвонларнинг ҳар хилидан бир жуфтдан олиб иймон келтирган кишилар билан кемага минади. Ер юзидаги барча жонхот сувга ғарқ бўлади. Олти ою ўн кун деганда Худои таолонинг амри билан туфон қайтади. Кемадагилар саноат қолиб, Жуди деган тоғда кемадан қуруқликка ўтадилар. Шу ерда улар бемор бўладилар. Нух пайғамбар ва кўчлари, уч ўғилу уч келини тузатади, бошқалар вафот этишади. Шундан кейин Нух пайғамбар ўғилларига: “Одам фарзандларидан фақат учалангиз қолдингиз. Энди учалангиз уч юртда туринг”, деб, уларни уч томонга юборади. Ёфас алайҳиссалом отасининг амри билан Жуди тоғидан жўнаб кетиб, Итил ва Ёйиқ дарёларининг ёқасини макон тутади. Шу ерда яна икки юз эллик йил яшайди, авлоди кўпаяди. Вафоти олдида ўрнига тўнғич ўғли Туркни қолдириб, бошқа ўғилларига бундай васият қилади: “Туркни ўзларингизга подшоҳ билинглар, сўзидан чиқманглар”. Ўғиллар ота васиятига содиқ қолиб, Туркни подшоҳ қиладилар. Турк одобли ва оқил киши экан. Отамерос мамлакатини кезиб чиқади. Иссиққўл бўйларини хушлаб қолиб, шу ерда яшайди. Хиргоҳ уйни, яъни чодир-ўтовни шу киши ихтиро қилади. Туркдан кейин ўғли Тўтак, неvara, эvara ва чеваралари — Деббоқуйхон, Кункхон, Аланчахонлар подшоҳлик қиладилар. Нух алайҳиссаломнинг замонидан то Аланчахоннинг замонигача барча Турк авлоди мусулмон эдилар. Аланчахон замонида юрт обод ва эл жуда бадавлат бўлиб кетади. Моддий нарсаларга сиғиниш бошланади. Бирор кишининг суюкли одами вафот этса, унга ўхшаш кўғирчоқ ясаб уйининг тўрига қўядиган, бу фалончимизнинг суврати деб унга топинадиган бўлади. Ошнинг олдини унинг олдига қўяди. Юз-

қўзини қўғирчоқнинг юз-қўзига суртиб, бошига кўтаради. Шу тариқа бугтарастлик пайдо бўлади.

Нух алайҳиссалом замонидан то Аланчахон замонигача бўлган давр Турк элининг биринчи мусулмонлик даври эди. Истиқлол бизга тарихимизни чуқур ўрганишга ўргатмоқда ва шуни талаб этмоқда. Балки кимдир юқорида баён этилган гаплар бир ривоятдир, дейишлари ҳам мумкин, лекин ҳатто ривоят замирида ҳам қандайдир ҳақиқат ётади. Қолаверса, ғарблик археолог олимлар Нух алайҳиссалом кемаси бўйича қилирув ишларини олиб бориб, уни Туркиянинг шимоли-шарқий қисмидаги бир тоғдан топдилар, бу ҳақда ўз вақтида жаҳон матбуотида хабар эълон қилинди.

Турк эли иккинчи марта Ўғузхон замонида мусулмонликка қайтди. Ўғузхон Аланчахоннинг эвараси эди, бобоси Муғулхон, отаси Қорахон мусулмон эмасдилар. Ўғузхон тугилгач, уч кечаю кундуз онасини эммайдди. Ҳар кеча онасининг тушига кириб: “Эй она, мусулмон бўлинг. Агар бўлмасангиз, ўлсам ўламанки, сизни эммасман”, дерди. Онаси ўғлининг раъйига қараб, Тангрининг бирлигига иймон келтиради. Шундан кейин Ўғузхон онасини эмади. Онаси кўрган тушини ва мусулмон бўлганини бировга айтмайди. Чунки Қорахон замонида мусулмончилик ва мусулмонлар қаттиқ таъқиб этиларди. Шундай эдики, агар отаси мусулмон бўлганини ўғли эшитса, у отасини ўлдираар, агар отаси ўғли мусулмон бўлганини эшитса, у ҳам шу ишни қилар эди. У пайтларда ўғил бир ёшга тўлмагунча унга от қўйилмасди. Ўғузхон бир ёшга тўлганда, отаси Қорахон юртга тўй бериб, бекларига бундай дейди: “Ўғлимиз бир ёшга етди. Энди унга не от қўярсизлар?” Беклар жавоб бермасданоқ, бир яшар Ўғузхон тилга кириб, бундай дейди: “Менинг отим Ўғуз турур”. Тўйга келган барча катта-кичик, ёшу қари бундан танг қоладилар.

Ўғузхоннинг тили чиққач, Аллоҳ-аллоҳ деб такрор айтарди. Лекин араб тилини атрофидагилардан ҳеч ким билмасди. Аллоҳ таоло Ўғузхонни модарзодивалий қилиб яратган эди. (Мумтоз шоиримиз Бобораҳим Машраб ҳам шундай валий бўлганини адабиёт тарихларида ёзилган.)

Ўғузхон балогатга етгач, Қорахон икки марта уйлантиради. Ўғузхон хотинларини мусулмон бўлишга даъват қилади, улар бу таклифга қўнишмайди, шу сабабли Ўғузхон уларга рўйхуштик бермайди. Кейин у мусулмон бўлишга қўнган бошқа қизга уйланади. Катта келинлари Қорахонга Ўғузхон мусулмон бўлганини чақадилар. Ота-ўғил ўрга-

сида низо чиқади, уруш бошланади. Ўғузхон ғолиб келади. Қорахоннинг бошига дайди ўқ тегиб, ҳалок бўлади. Ўғузхон ота тахтига ўтиради. Элини мусулмонликка даъват қилади. Мусулмон бўлганларни сийлайди. Мусулмон бўлганлар Ўғузхонга келиб қўшилаверадилар.

Ўғузхон ўзи тарбия қилиб, вояга етказган Қипчоққа куп эл ва навкар бериб, можор, бошқирд элларини итоатда ушлашни буюриб, Дон, Итил ва Ёйиқ дарёлари ҳавзаларини юрт қилиб белгилаб, уни ўша ёққа йўллайди. Бу жойларнинг Даиги Қипчоқ дейилиши боиси шундадир.

Ўғузхон биринчи юришида Талас, Сайрам, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Балх, Гур, Бадахшон, Кашмирни забт этади. Иккинчи юришида Хуросон, Эрон (бу найтда Каюмарс вафот этиб, юрт шохсиз эди), Ироқи Ажам, Ироқи Араб, Озарбайжон, Арманистон, Шом ва то Мисргача бўлган ҳудудларни эгаллайди. Боши Сайрам, охири Мисргача бўлган вилоятларига ҳокимлар қўйиб, ўз юртига қайтади.

Ўғузхон замони турк элининг мусулмонликка қайтиш даври эди. Бу даврнинг Ўғузхондан кейин қанча давом этгани, авлодининг қандай маслакда бўлгани хусусида қўлимизда ҳозирча манба йўқ. Зеро, ислом ва Турон масаласига доир бошқа маълумотлар ва манбаларга асосланиб сўзимизни давом эттирамиз.

Мирзо Улуғбек “Тўрт улус тарихи”да ровийлар ва тарихчи арбобларнинг маълумотларига суяниб ёзадики, Ер юзини Нух алайҳиссалом авлоди ва аҳолиси томонидан эгалланиши билан, уларнинг зурриёди ҳамда хешларининг ҳар бири ўртасида ибратли тартиблар, эътиборга лойиқ қоидалар кўрина бошлайди. Тангри таоло улар дилини илҳом билан бойитади, токи улар мамлакатни бошқариш бўйича расм-русумлар бунёд этсинлар.

Ёфас ибн Нух алайҳиссалом Жуди тоғидан пастга тушгач, Аллоҳ таоло амри билан Машриқ томонга жўнайди. Ўз падари бузрукворидан рухсат олиш асносида, ундан, яъни Нух алайҳиссаломдан дуо ўргатишларини сўрайди. Токи ҳазрати Қодир Аллоҳдан ёмғир ёғишини сўрагай. Нух алайҳиссалом унга исми аъзамни ўргатади. У исми аъзамни бир тошга нақш қилиб Ёфас алайҳиссаломга топиширади. Ҳар қачон ёмғир ёғишни истоганиларида Ёфас алайҳиссалом Ҳазрати Борий таолонинг буюк исми нақш қилинган тошни келтирар эканлар.

Бугунги кунда ҳам турклар орасида ёмғир ёғдирувчи тош мавжуд, — деб давом этади Мирзо Улуғбек. У тошни

Жада тоши, Яда тоши деб атайдилар. У арабчада Ҳажарулмугур дейлади. Хуллас, Ҳазрати Нух алайҳиссалом ёмгир дуосини Ёфас алайҳиссаломга таълим берадилар ва ўша тошни кўрсатадилар. Улуғ тарихчи арбобларнинг ривоят қилишларича, Ҳазрати Ёфас алайҳиссалом пайгамбари мурсал бўладилар (мурсал — этчи демак. - *мучализоҳи*) У Ҳазратга нозил бўлган китобларда Яда илми ҳам зикр этилган эди.

Демак, Турк бобомизнинг оталари бўлмиш Ёфас алайҳиссалом Аллоҳ таолонинг элчиларидан бири бўлиб, у кишига пайгамбарлик нишонлари учун Яда илми ҳам берилган экан. Диний муқаддас китобларда қайд этилишича, Ҳазрати Одам алайҳиссалом сифрида ҳарфлар, Ҳазрати Идрис алайҳиссалом муқаддас китобида илми пужум, Ҳазрати Иброҳим китобида сапоқ илми (илми аъдол), Мусо алайҳиссалом Тавротига илми санъат ва тиб бигилганини хогирага олсак, Ёфас алайҳиссаломга Яда илми берилганига ҳам иймон келтириш вазифамиздир.

Жаноб пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳамма унган пайгамбарлардан афзалдирлар. Умнатларининг куплиги ва иймон келтирилганларининг зиёдалиги билан фарқ қиладилар. Мана шуларга иймон келтирган ҳолда Ислом таълимотига кўра қанча бўлишларидан қатъи назар пайгамбарларнинг биронтасини ажратмай ҳаммаларига баробар иймон келтиришимиз керак.

Ажали етгач, Ёфас алайҳиссалом вафот этади. Ўғил ва набиралари уни иззат-икром билан ерга топирадилар. Ёфас алайҳиссаломнинг кичик ўғиллари ўз улуг акалари Турк ибн Ёфас алайҳиссалом уйига келиб, таъзиятни охирига етказадилар. Ҳаммалари иттифоқлик кўргузиб, Турк ибн Ёфас алайҳиссаломни ўзларига бошлиқ сайлайдилар ва Ёфас ўғлон деб атайдилар.

Алқисса, Туркни унинг тамоми халқи Ёфас ўғлон деб атай бошлагач, ўзларига подшоҳ қилиб сайлайдилар. Турк отаси ўрнига ўгиради. Ўз қавми ўртасида хуш расм-русумлар, таҳсинга лойиқ тартибларни ўрнатади. Айтадиларки, Турк ибн Ёфас алайҳиссалом Каюмарс замондоши бўлган. Каюмарс форс мамлакатаида биринчи шоҳ бўлганидек, Турк Турон мамлакатининг биринчи хоқонидир. Демак, турк ва форс халқларининг давлатчилиги айни бир замонда вужудга келган. Бунда маъно кўп. Шу фикрга риоя қилинса, кўпгина ихтилофли масалалар ўз-ўзидан ечимини топиб кетади.

Ривоят қилишларича, Турк одил ва комил, кўнгилчан хоқон бўлган, ҳаттоки турклар орасида илём қилиш ода-

тини у ўрнатан, раъият борасида кўп риоят қилган, унинг замонида фуқаролар айни осойишталик ва тинчликда яшаганлар.

Юқорида баён этилганлардан кўринадики, Турон ва Турк тарихи борасида Мирзо Улуғбек ҳам, Абулғозий ҳам айни бир ҳилда фикр билдирадилар. Зеро, уларнинг иккалалари ҳам буюк турк ўғлонларидан бўлиб, тарихдан сўзтаганларида Шарқнинг мумтоз тарихий асарларига асосланиб иш тутандирлар.

Ҳикоямида давом эгамиз. Тошкентнинг Чорсу майдонида, “Чорсу” меҳмонхонаси ўрнида, Бадалмат ҳаммомининг яқинидаги жарликнинг шундоққина ён бағрида бир булоқ буларди. Тошкент булоқларининг энг машҳури, суви шифобахш эди. Тепасига шифон қурилган бўлиб, булоқ сувида олиш учун заранг коса қўниб қўйиларди. Шифоталаблар узоқ-узоқлардан келиб, ихлос билан бу булоқ сувида ичинарди. Булоқдан бохабар меҳмонлар унинг сувида ичмай туриб, ўз юртларига қайтмасдилар. Савобталаб мешкоблар Эски шаҳар бозорини айланиб, “Оби худойи” дея булоқ сувини улашиб юрардилар. Ҳазрати Уккошша булоғи номи билан машҳур бўлган бу булоқ ҳақида эл орасида турли ривоят ва афсоналар тарқалган эди. Хўш, нима учун бу булоқ ҳазрати Уккошша деб аталади. Ҳазрати Уккошшанинг ўзи ким бўлган? Тарихий шахсми, ёки афсонавий қаҳрамонми? Асли исми шундай аталганми ёки халқ тилида ўзгариб кетганми? Ислоҳ ва Турон мавзунини ўрганиш асносида қўйидаги маълумотларга эга бўлдик.

Ҳазрати Уккошшанинг асли исмлари Саъд ибн Абу Ваққос бўлиб, буюк саҳобалардан эканлар (саҳоба — Муҳаммад алайҳиссаломга ҳамсуҳбат бўлган, у ҳазратни лоақал бир марта кўрган киши. — *муал. изоҳи*).

Куръони каримнинг “Оли имрон” сурасида Мадина шаҳридаги мусулмон жамоатининг ҳижратнинг иккинчи йилида бўлиб ўтган Бадр жанги билан учинчи йилидаги (милодий 624 йил) Уҳуд жанги мобайнидаги ва ундан кейинги даврдаги ҳаётидан жонли лавҳалар тасвирланади.

Пайғамбар алайҳиссалом Уҳуд жангига минг кишилиқ аскар билан чиқдилар. Душман уч мингча эди. Қаттиқ жанг бўлди. Ана шу Уҳуд жангида моҳир мерган — тийрандоз Саъд ибн Ваққос ҳам қатнашадилар. Пайғамбаримиз “Ирми ё Саъд, фидока аби ва уммий!” (отгил, отгил эй Саъд, санга ота-онам фидо бўлсин) деб хитоб қиладилар. Пешво уламоларимиздан раҳматли Алихонгўра Соғуний-

нинг айтишларича, Ухуд жангидан илгари ҳам ва кейин ҳам Муҳаммад алайҳиссалом томонларидан ҳеч кимга бундай сўзлар айтилмаган. Саъд ибн Абу Ваққос Муҳаммад пайгамбаримизнинг бир неча бор оғир вазиятдан чиқиб олишларига сабаб бўлганлар, эркалар орасида олтинчи бўлиб ислом динини қабул қилганлар, пайгамбаримиз вафотларидан кейин халифаликка номзодлардан бири бўлганлар. Ҳазрати Умар ибн Ал Ҳаттоб халифалиги даврида Шарққа лашкарбоши қилиб юборилганлар. Ҳазрати Умар ал Ҳаттоб милодий 634-644 йилларда халифалик қилганликларини назарда тутсак, Саъд ибн Ваққос ана шу йиллар орасида Туронга ташриф буюрганлар. Бу воқеа Қутайба ибн Муслим келишидан 70 йилча олдин юз берган, дейиш мумкин.

Тошкентлик билимдон отахонларнинг ҳикоя қилишларича, Саъд ибн Абу Ваққос ота қадим-қадимдан "Камони шоий"лари билан машҳур бўлган Тошкентда ҳам яшаганлар. У зотнинг келишлари шарофати билан у булоқ кўз очган ёки у киши булоқ сувининг шифобахшлигини кашф этганлар. Тошкент азалдан ўқ-ёй ишловчи хунармандлари, камонгарлар-тирандозлари билан машҳур бўлган. Саъд ибн Абу Ваққос ҳазратларининг асл касблари ҳам худди шундай бўлганлигини назарда тутсак, бу ҳикояда жон-мантиқ борлигини ҳис этамиз. Бутина эмас, саҳобаи киромлардан бўлмиш Саъд ибн Абу Ваққос Туронда ислом динини ташвиқ ва тарғиб қилишлари табиий эди. У киши ҳаётининг давоми Тошкентдан шимолроқда жойлашган Сабронда кечганини Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларида қайд этиб, Саъд ибн Абу Ваққос руҳидан мадад олганларини билдиради. Уша пайтлари Саброн ҳам, унинг яқинидаги Сигноқ ҳам турли томонларга ўқ-ёй олиб кетиладиган кичик шаҳарлар бўлганини рус тарихчиси Василий Бартольд тилга олиб ўтса, Шарқ тарихчиси Ҳофиз Таниш эса Сабронда кўп уламолар яшаб ўтганлигини, ҳатто Бухородаги энг машҳур мадраса — Мир Араб шу ердан етишиб чиққан, асли араб шахзодаларидан бўлмиш Абдулла Яманий шарафига Убайдуллахон томонидан қурилганини баён этади.

Маълумки, ислом динининг моҳияти ва қудрати ҳам шундаки, бу таълимотни қурол кучи билан эмас, маънавий, исбот кучи билан, намуна кўрсатиш йўли билан тарғиб ва ташвиқ этилади. Яссавийна — ана шундай иш тутиш тариқатидир. Бу тариқатнинг илдилари Аҳмад Яссавий замонларидан тўрт юз йиллар аввалги диний ҳаётимизга

уташади, деган фикрни илгари сурмоқчимиз, яъни бориб тўра ибн Муслим Мовароуннахрга қўшин билан кутайб-ишидан 70 йилларча илгари Туроннинг Шош, Сайриб келтириб ва бошқа вилоятларининг халқлари Саъд ибн рам, Фалқос ва сафдошларининг тарғиб-ташвиқотлари ту-Абу Вахтиёрий равишда ислом динини қабул қилган эди-файли моқчимиз. Саъд ибн Абу Ваққос ва сафдошлари-лар, де-а келганларида ислом дини ҳали мазҳабларга аж-Турондан эди.

ралмағарида келтирилган маълумотлар шунинг учун ҳам

Юқсали деб ҳисоблаймизки, Ислом дини Туронга қан-аҳамиятси йўллар билан, кимлар иштирокида ҳамда қачон-дай, қа келиб ёйилганини билишга маълум аниқликлар-кириб-а керак, деб ҳисоблаймиз.

киришганининг нисбатан шимолий вилоятлари, Сирдарё-

Туронга ва қўйи оқими, Еттисув улкалари, Туроннинг-нинг ушун ғарбий қисми — Дашти Қинчоқ халқлари — тур-нисбат IX-X асрларда ихтиёрий равишда ислом динини-кийлаги иштиқларини шу билан иттиқдаймизки, бу ҳудуд-қабул-ишовчи халқларнинг аждодлари ушун замонларда-ларда-он бўлган эдилар, кейинги авлодлар буднараст-мусулқетган эдилар, улар учун ислом динини қабул-булиб — аждодлар динига қайтиш эди. Шу сабабли ҳам-қилишда 200 минг оила бир йўла ислом динини қабул қил-Туронлар юз берган эди. Уларнинг қонида, турмуш тар-ган ҳо-лом динига мойиллик ва мослик жиҳатлари қўп-зида иштиш мумкинки, Куръони карим Муҳаммад алайҳ-эди. Ашга нозил қилина бошлаган милудий 610 йиллар-иссал-хонликларнинг аксарият қисми ислом динини қабул-даёқтуға руҳан ва қалбан тайёр эдилар, деб ҳисобласак-қилиш. Биз “аксарият” деган иборани ишлатяпмиз. Де-булад-имани эмас, кўпчилиكنи назарда тутяпмиз, озчи-мак, ҳлом динини дарҳол қабул қилмади, ёки уни дарҳол-лик иштишга ҳозир эмасди. Ана шу озчилик кимлар эди?-қабул-ана шулар ҳақида бошлаймиз.

Сузни-хдан маълумки, VII асрнинг иккинчи ярми, VIII

Тағ-бошларида Буюк Туронни кўзда тутсак, мамла-асрнинг Ҳинд ва Форс диёрларига яқин ҳудудларида буд-катни-имотини қабул қилганлар ҳам, ушга топинувчилар —-да тағ-растлар ҳам бор эди. Хоразм, Бухоро, Самарқанд-оташишга ҳам оташпарастлик таъсири юққан эди. Оташ-аҳолиларнинг бош китоби — “Овесто”ни билувчи киши-парас-қоҳинлар ҳам бу ерларда бор эди. Улар она тили-лар — ўт оға деғиларди, оташпарастлар ибодатхонасида-мизда

ҳамиша ёниб турувчи ўғнинг ўчиб қолмаслиги учун маъсул бўлган киши шундай аталарди. Ҳали ҳамон бу атама ўтоғаси шаклида сақланиб қолган. Ана шу оташпараст ажлодларимиз ислом динини дарҳол қабул қилмаган, онглари оташпарастлик касофати билан банд ва заҳарланганлиги туфайли исломни тушуниб етишлари осонликча кечмади. Бунинг учун аввало тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб борилиши лозим эди. Ислом шундай илоҳий ва қудратли динки, у ихтиёрий қабул қилинади, уни қурол ишлатиб, мажбуран қабул қилдиришга ҳожат ҳам йўқ. Ана шу борада, тарихий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, Амир Қутайба ибн Муслим тезлик қилиб куйган кўринади. Масалан, Самарқандда мусулмонлар билан оташпарастлар ўртасида қон тўкилган ҳоллар ҳам юз берган. Бир гуруҳ самарқандликлар 705-710 йиллар орасида мусулмончилик шаҳарга зўрлик билан, қурол кучи билан олиб кирилди, деб халифалик марказига арз қиладилар. У ерда бу шикоят ислом таълимоти бўйича ўринли деб топилиб, диний адолат бўйича иш тугилади-да, ислом аскарлари Самарқанддан олиб чиқиб кетилади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, Амир Қутайба аскарлари ўтпарастлик таълимотини тарғиб қилувчи китобларни ёқишган. Абу Райҳон Беруний "Осорул ал-боқия" асарида худди шу ҳолатни эслатиб ўтган. Буни қарангки, Амир Қутайба аскарларига қаттиқ қаршилик кўрсатган Хоразм, Термиз, Бухоро, Фарғона каби Турон ҳудудлари кейинчалик ислом динининг энг йирик марказлари бўлиб қолди. Мусулмон дунёсига буюк Хоразмийлар, Бухорийлар, Термизийлар, Фарғонийлар, Самарқандийларни етиштириб берди.

Энди Туроннинг нисбатан шимолий, шарқий, шарқий-шимолий, ғарбий, ғарбий-шимолий ҳудудларида ислом дини ихтиёрий равишда, қилич кучи билан эмас, балки ташвиқот, тарғибот ва мантиқ кучи билан қабул қилинишини изоҳлаб ўтамиз. Маълумки, бу ҳудудларда Ўғузхон шамонларидан кейин, орадан маълум давр ўтгач, турк қабилалари ўртасида бутпарастлик ҳам, шамонийлар ҳам, чекка ўлкаларда эса мажусийлар ҳам бор эди. Шамонийлик этакчилик қиларди. Аждодларимизнинг "Тангри" тушунчаси исломий "Аллоҳ" тушунчасига яқин келиб қолган эди. Уларда илоҳий ҳокимият тушунчаси мавжуд бўлган. Бутун борлиқни яратувчи, одамларнинг яхши ва ёмон тақдирларини белгиловчи — Тангри деб билганлар. Шамоний турклар бошларига бирор мушкул иш тушганда

кўкка боқиб, “Тангри бир” дея илтижо қилганлар, деган гап ана ўша даврлардан етиб келган.

Қадимда юнон, румо ва бошқа қавмларда кўпхудолик мавжуд бўлгани ҳолда туркларда Тангри бирлиги ишончи вужудга келган. Шу билан бирга Тангри кўкла деб ҳисоблашган. Аслида, яъни ислом таълимотига кўра, Аллоҳ — ломакон, маконга ҳожати йўқ энг буюк зотдир.

Тангри сўзи ҳам Кук (осмон, само), ҳам Аллоҳ маъноларини англатган. “Кўк Тангри” ибораси ана шундан келиб чиққан. Барча динларнинг самовий таълимотлар деб аталиши ҳам шунга бориб тақалади.

Аждодларимизда Тангри ердаги одамларни кўриб туради, хоқонлар ҳокимиятни Тангридан олади, деган тушунчалар ҳам бўлган. “Подшоҳ Аллоҳнинг ердаги сояси-дир” деган нақлни бир эсланг.

Улуғ ва таиҳо бўлмиш Тангрига ишонувчи аждодларимиз руҳнинг абадийлигига, охират ҳаётига, яхшилик эвазига мукофот, ёмонликка яраша жазо берилишига ишонишган. Уларда арвоҳ тушунчаси ҳам бўлган. Яхши одам ўлганида, руҳи Кўкка — Тангри томонга учиб кетади, ёмон одам ўлганида эса, руҳи ер остига юборилади, деб ҳисоблашган. Шу тариқа жаннат ва дўзах тушунчалари пайдо бўлган. Она тилимизда дўзах — тамуғ, жаннат — учмоғдир, учмоғ сўзининг луғавий маъноси ердан кўтарилиш, осмонга парвоз қилишдир. Аждодларимизда бундай тушунчаларнинг мавжуд бўлиши қадимда — Туркхон, Ўғузхон замонларида уларнинг мусулмон бўлганликларини кўрсатувчи далиллардандир. Шундай анъанавий асослар ва айниқса Тангри бирлиги ҳақидаги тушунча Туроннинг катта бир ҳудудида ислом дини ихтиёрий равишда қабул қилинишига омил бўлди, деб ҳисоблаймиз.

Бизнингча, аждодларимизнинг мусулмонлиги илк бор Ёфас алайҳиссалом ва унинг тўнғич ўғли бобокалонимиз Туркхон замонларидан бошланган.

Ўғузхон даврида эса иккинчи марта мусулмон бўлиб яшаганлар.

Муҳаммад алайҳиссалом замонларидан бошлаб мусулмон бўлишимиз бу учинчи марта муслим бўлишимиздир.

Ҳамма динларнинг асоси бир — исломдир. У азалий ва абадийдир. Маълумки, инсоннинг ҳулқи тузатишдан кўра бузилишга мойилроқдир. Шу боис Аллоҳ таолло динни тирилтириб туради. Улуғ олим Абу Ҳомид Ғаззолий худди шу мавзуда махсус асар ёзиб, бу китобини “Диний билимларни тирилтириш” деб аташи ҳам бежиз эмас, албатта.

Дарвоқе, шу ўринда яна бир нарсани эслатиб ўтишни лозим кўрамиз. Туронда ибодат қилинувчи махсус бинолар — ибодатхоналар бўлмаган. Улар исталган жойларда кўкка боқиб дуолар ўқиб кетаверганлар.

Мусавий ва исавийларда ибодатхоналар — калисо ва церковлар, ўтирастларда эса ўтхоналар бўлган, улар ибодатларини мана шу биноларда ўтаганлар.

Ислом таълимотига кўра Ер юзининг ҳар бир пок жойида намоз ўқишга рухсат берилади, камида уч киши биргаликда ўқиган намози жамоат намози мақомида ҳисобланаверади. Исломнинг бу борадаги кенглиги ҳам аждодларимизнинг азалий диний турмушлари тарзига мос келган эди.

Биринчи масжид биноси Муҳаммад алайҳиссалом замонларида қурилган. Кейин бу анъана диний турмуш тарзи тақозоси билан бутун ислом дунёсида, жумладан Туронда ҳам кенг авж олиб кетган. Азалдан қониди иморатсозлик унсурлари бўлган туркий халқлар тарихида бирор ҳоқон, хон, подшоҳ, амир ёки бир бой-бадавлат мусулмони комил киши бўлмасинки, катта ёки кичик масжид қурдирмаган бўлсин. Бунга олис ва яқин ўтмишдан минглаб мисоллар келтиришимиз мумкин. Мазкур анъана юртимизда мустақиллик шарофати билан яна жонланиб кетдики, бу ҳақда кўп тўхтаб ўтишнинг ҳожати бўлмаса керак, деб ҳисоблаймиз. Ҳамма-ҳаммасини кўриб-билиб, шохиди бўлиб турибмиз.

ТУРКИСТОН

Туркистон Туроннинг кунчиқар ва кунботар кенглиги бўйича чамалаганда нақ марказидадир. Шимол ва жануб узулиги бўйича ҳисоблаганда жануброқда жойлашган асосий ҳудудидир. Умуман олганда эса, Туркистон Туроннинг марказий қисмидир. Берунийлар, Қошғарийлар, Ясавийлар замонидаёқ (ва улардан илгарилари ҳам), Улуғбеклар, Бобурлар даврида ҳам Турон сўзи билан бирга Туронзамин ва Туркистон иборалари ишлатила бошлаган. Кўпинча эса Туркистон деганда бутун Туронни, Турон деганда эса бутун Туркистонни ҳам англашаверган.

Биринчи марта “Туркистон” атамаси мамлакат маъносида 539 йили, Араб халифалиги вакиллари юртимизга келмасданок, Форс манбаларида учраётган бошлаган. Унгача юртимиз Турон дея аталган. Туркистон қўшма сўз бўлиб, “Турк” ва “стон” сўзларининг қўшилишидан яратилган.

“Стон” сўзи мамлакат маъносида билинган. Туркистон — бу турклар мамлакати, турклар давлати демакдир.

Асрлар давомида Туркистоннинг ҳудудий доираси ўзгариб, баъзан кенгайиб, баъзан кичрайиброқ турган. Масалан, милодий VI асрда Туркистон дейилганда Форс ва Ҳинд вилоятларидан Шимолдаги ўлкалар — барча туркий халқлар яшайдиган ҳамма диёрлар — Танкугдан (Тибетнинг туркий номи, форсча Тибет аталади) тортиб Шимолий Қутбгача, Осиё қиъясини Ёпуниёдан (Навоийнинг “Ҳамса”сида шундай ёзилган) ажратиб турувчи Татар бўғозидан Дунай дарёси бўйларигача бўлган ҳудудлар назарда тутилган бўлса, X—XI асрларда бу ҳудуд бир томондан кенгайиб, иккинчи томондан бироз торайган эди: Хитой чегараси шимолга сурилган, мўғуллар умумтуркликдан ажралиб чиққан, славянлар Жанубга — қипчоқ, бижанак ва бошқа турк қабилалари диёри — Данги Қипчоқ томонга силжиб, Днепрнинг ўрға оқимида Киев князлигини тузган, Дунай бўйидаги можорлар (ўша Агилахоннинг авлодлари), Итил бўйидан кучиб келган булғорлар насроний динини қабул қилган бўлсалар, иккинчи томондан, Туронзаминнинг нисбатан шимоли-ғарбий қисмида Ока, Кама дарёлари ҳамда Итилнинг юқори оқими ҳавзаларида ва уларга туташ ҳудудларда, яъни ҳозирги Татаристон, Бошқирдистон, Мордва, Мари, Чувашистон, Удмурдистон ўрнида ислом динини қабул қилган маданий бир давлат — Булғористон давлати вужудга келган (нойтахтининг номи Булғордир). Кичик Осиёда, яъни Туркиянинг Осиё қисмидаги ҳудудида туркий давлатлар — Салжуқ беклиги, Усмон бекликлари оёққа тура бошлаган эди. Умуман эса, диний эътиқод борасида бу даврга келиб турк халқларининг аксарияти ислом динини қабул қилиб бўлган эди, шарқий ҳудудлардаги айрим эллар, айниқса, камсонли элатлар бундан мустасно эдилар.

Туроннинг Туркистонлик даврини Туркликнинг мусулмончилик билан узвий қўшиливидир, дейиш ҳам мумкин. Туркистон — бу исломий Турондир.

Шу ўринда араб лашкарбошиларида ва ислом динини тарқатувчиларидан бири Уммавий Араб халифалигининг Хуросон ва Сейистондаги ноиб Кутайба ибн Муслимининг номини эслаб ўтишимиз лозим. У Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хоразм воҳаларини, Фарғона водийсини то Қашқаргача бўлган қисмини халифаликка қўшган. У милодий 715 йили ҳозирги Андижон вилояти, Жалолқудук туманида исён кўтарган ўз аскарлари томонидан ўлдирил-

ган. Мовароуннаҳр номи ҳам ана ўша пайтда найдо булган. Бу номи биринчи бўлиб Кутайба ибн Муслим тилга олган бўлса ажаб эмас. Мовароуннаҳр сўзини ўзбекчага таржима қилсак, дарёнинг нариги тарафи деган маънони билдирали. Икки дарё, яъни Амударё ва Сирдарё оралигидаги жойларнигина эмас.

Кутайба ибн Муслим ва унинг сафдошлари томонидан юртимизга ислом динининг тарғиб қилиниши арафасида Туркистон ягона бир мамлакат эмас эди. Замишимизда ўнлаб катта-кичик давлатлар мавжуд бўлиб, улар орасида энг қудратлиси Буюк Турк хоқонлиги эди. Милодий 460 йили хонлик сифатида вужудга келган, 551 йили Илхон Бумин хоқонлик деб эълон қилган бу давлатнинг худуди шарқда Манжуриядан бошлаб, ғарбда Византия чегарасигача, Азов ва Қора денгиз бўйларидagi Боспор (Керч), Херсонес шаҳарларигача, жанубда эса Форс вилоятигача борар эди. Византия ва бошқа давлатлар билан савдо-сотиқ ахши йўлга қўйилган эди.

VI аср охирларида бу хоқонлик иккига бўлиниб, Шарқий турк хоқонлиги ва Ғарбий турк хоқонлиги вужудга келган. VII аср бошларида Ғарбий турк хоқонлиги ярим мустақил 15 давлатдан иборат эди. Тошкент, Фарғона, Хоразм, Самарқанд, Бухоро ва бошқа улкаларда ана шундай ярим мустақил давлатлар бор эди. Кутайба ибн Муслимнинг юртимизга келиши шундай бир пайтга туғри келган. Хоқон Шибий, Хоқон Хелу, Хоқон Қутлуғ, Хоқон Қопоғон, Хоқон Билге, Хоқон Шабало, Хоқон Аншина ва бошқалар бу сулоланинг манхур вакиллариidir. Уларнинг замонида Хитой, Форс ва Византия билан савдо-сотиқ кучайган, Самарқанд, Бухоро, Сайрам, Тошкент, Хоразм, Марв, Чоржуйда қурилишлар олиб борилган, умуман шаҳар ҳаёти жонланган. 745 йили Ғарбий турк хоқонлиги тарқалиб кетди.

Албатта, ҳаёт давом этаверди, унинг ўрнида бошқа давлатлар вужудга келди. Туркистоннинг ўзга худудларида ҳам ўзига яраша давлатлар мавжуд эди. Турк отамиздан бошлаб, Турк халқларининг давлатсиз қолган найғи тарихда сира ҳам учрамайди. Туроннинг — Туркистоннинг худудида бўлмаса, бу худудида давлат бўлган, бир Турк қавми тобе бўлиб қолган бўлса, бошқа қавмларнинг давлатчилиги давом этаверган. Давлати бўлса халқ сақланиб қолади, давлати равнақ топса халқ қудратли бўлади. Бу ақида бизларга Турк отадан мерос.

Шундай қилиб, Кутайба ибн Муслим келишидан кейин Туркистоннинг Мовароуннаҳр худуди Араб халифа-

лиги таркибига киритилди. Лекин Туркистоннинг бошқа ҳудудларида туркий давлатчилик ҳолики ва ҳоқонлик шаклида давом этаверди.

Халифалик марказидан узоқда бўлган ўлкаларда уларни бошқаришни қулайлаштириш мақсадида ноибликлар тузилди. 821 йили Тоҳир ибн Ҳусайн Хуросон ва Мовароуннаҳр ноиби этиб тайинланади, маркази Нишопур шаҳри эди. 873 йили тоҳирийлар ҳокимиятдан четлатилади. 875 йили Наср I Сомоний, 892 йили Исмоил Сомоний халифалик томонидан Мовароуннаҳр ноиблигига лойиқ қўринади. Бу ноиблик ҳам халифалик таркибидagi бир вассал тузилма, бошқаришнинг халифалик манфаатлари учун қулай бир усули эди. Маишхур немис олими Адам Мюллинг "Ислом ренессанси" китобида ёзилишича, бу ноиблиkning бошлиқлари бўйсунмас халқ қаҳрамонларининг азиз бошларини халифалик пойтахти бўлмиш Бағдодга юбориб туришган, буниги эвазига халифадан совгалар олишган, шу билан ўзларининг гуё марказга бўлган садоқатларини изҳор этишган.

Нишопурда ҳам, Бухорода ҳам ноиблик қўшинлари, жумладан, сарой гвардияси туркий аскарлардан иборат эди. Саркардалар ҳам уларнинг ўзларидан бўлган, аниқроғи, аскарларнинг ўзлари энг муносиб, энг довжоракларини бошлиқ қилиб сайлаб олишган. Аста-секин реал ҳокимият ўша ҳарбий бошлиқлар қўлига ўга боради, ноиблар эса ҳокимиятни қўлдан бой бера бошлайдилар.

Худди шундай тарихий шароитда Араб халифалигининг Туркистондаги вассал ноибликлари ўрнида мустақил туркий давлатлар вужудга келди. Булар Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Ануштакинлар (Хоразмшоҳлар) давлатлари эди. X аср Туркистон жаҳонга шундай буюк лашкарбошилар етиштириб бердики, дунёнинг изми кўп асрлар шуларнинг авлоди қўлида бўлди. Шуниси диққатга сазоворки, бу давлатларга асос солувчилар ҳоқонзода ёки султонзодалар эмасди, улар ўша ноибликлардаги туркий қўшинларнинг лашкарбошилари — ҳарбий фаолиятини ўспиринлигидаёқ оддий аскарликдан бошлаган довжорак кишилар эдилар. Улар учун ҳоқонлик ва султонлик даражалари насаб эмас, балки худди Амир Темур бобомиз учун ҳам бўлгани каби ҳасаб эди, яъни улар ўз сай-ҳаракатлари билан давлат соҳиби бўлган, ўз сулолаларини бошлаб берган эдилар.

Қорахоний ҳоқонлар наслан қадим Буюк Туроннинг ҳоқони Алп Эр Тўнга авлодларидан бўлсалар-да, орадан

минг йилча утгач, яна ҳокимиятни курашиб қўлга киритган эдилар. “Қора” сўзининг бир печа маъноси бўлиб, шулардан бири буюк, катта, улкан тушунчаларини билдиради. Қорахоний ҳоқон деганда ана шу маънолар ифодаланади. Масалан, Қорасув катта сойдир, Қоработир — қудратли ботирдир. 927—1212 йиллар давомида асосан Марказий ва Шарқий Туркистонни идора қилган бу сулолага Абдулкарим Сотуқхон асос солган.

Қорахонийлар замонида туркий адабиёт ва санъат, меъморчилик, илм-фан анча ривожланган. Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий, Бурхониддин Марғилоний, Аҳмад Яссаний каби буюк сиймолар уша давр фарзандларидир. Қорахонийлардан ёлгорлик бўлиб, буюк иншоотлар қолган ва улар ҳозир ҳам сақланмоқда. Жумладан, Бухородаги Арслонхон минораси (Кагга Минора), Жоме масжид, Вобкент минораси, Жарқўрғон минораси, Малик работи, Шоҳи Зиндадаги айрим мақбараларни эслатиб ўтиш мумкин. Аждодлар хотирасини улуғлаш ва адолат йўлида шунини эслатиш уринлики, барча тарихий асарларда 1127 йили Арслонхон томонидан қурдирилган баландлиги 46 метрдан ортиқ бу иншоот Арслонхон минораси деб аталиб келинган. Фақат шўролар замонида бу миноранинг номи ўзгартирилган. Асрлар шоҳиди бу иншоотни ўз номи билан атасак, аждодлар руҳи шод бўлур эди. 285 йил яшаган Қорахонийлар давлати 1212 йили Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан Хоразм давлатига қўшиб олинган.

Ғазнавийлар ҳақидаги сўзимизни Хоразм фарзанди Абу Райҳон Берунийдан бошлаймиз. Шунда айтмоқчи бўлган фикримиз аниқроқ ифодасини тонса ажаб эмас. 973 йили Хоразмнинг уша пайтдаги пойтахти Кот шаҳри атрофида (берун — шаҳар ташқариси маъносини билдиради) таватлуд топган Абу Райҳон Берунийнинг ҳокитуроби бир иқлим олисда — Ғазна шаҳридадир. Баъзи китобхонлар: “Э, атанг, улуг бобомиз ватандан айру тушган эканлар-да, ҳокитуроби бегона юргда қолиб кетибди-да”, деб афсусланишлари ҳам мумкин. Лекин аслида ундай эмас. Беруний ҳазратлари биздан айру тушган эмаслар, тақдир тақозоси билан биз ўзимиз айру тушиб қолганмиз, биз ўзимиз шундай ўйлайдиган бўлиб қолганмиз. Чунки Беруний замонида Ғазна шаҳри Туркистон замини ва ҳудуди эди, у ерда асосан туркийлар яшарди, бу ҳақда Бобур Мирзо ҳам орадан роса 5 аср ўтгач, шундай дейди.

Лашкарбони Алптакин 962 йили янги давлатга асос солади ва ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-шарқий

қисмида, Ғазна дарёси буйидаги Ғазна паҳрини ўзига пойтахт қилиб олади. Пойтахт номи сулола номига, давлат номига ҳам асос бўлади. Шу боис Ғазнавийлар, Ғазнавийлар давлати атамалари келиб чиқади. Ғазнавийлар давлати айниқса Сабуктакин (977-997), Маҳмуд Ғазнавий (997-1030), Масъуд I (1030-1041) ҳукмронлик қилган даврларда жуда қудратли бўлиб, бутун Шимолий Ҳиндистонни, ҳозирги Афғонистонни, ҳозирги Эрон ва Марказий Осиёнинг катта қисмини ўз тасарруфига олган эди. Бу даврларда мамлакатда савдо-сотиқ, илм-фан, адабиёт ва санъат, ҳунармандчилик, сугориш ишлари ҳам ривожланган. Сирдарё бўйларида, сугорма деҳқончилик равнақ топган юртда туғилиб ўсган Алнтакин куш уясида кўрганини қилади, деганларидек бу ерларда ҳам кориз усулида, яъни қатор-қатор қудуқлар қазиб, уларнинг сувини ер остидан оқизиб тулган усулини жорий этган. Унинг ўғли Маҳмуд Ғазнавий бу ишни давом эттирган. Шунингдек, у буюк ҳомий сифатида ҳам тарихда абадий қолган. Масалан, ўз хазинаси ҳисобидан 300 нафар адиб, олим, фозил ва уламо аҳлига старли даражада маош тўлаб, уларнинг етук асарлар яратишига шароит яратиб берган. Саройига Беруний, Утбий, Байҳақий, Гардизий, Фирдавсий каби Шарқнинг буюк сиймоларини олиб келган. Яна шуниси диққатга сазоворки, Маҳмуд Ғазнавий кимга қандай асар ёзишни таклиф қилишни ўзи белгиллаган, яъни ҳозирги ибора билан айтганда, ўзи давлат буюртмаларини берган.

1017 йилдан 1048 йилгача, 31 йиллик умрини Ғазнада ўтказган, шу ерда вафот этган Берунийнинг жуда кўп машҳур асарлари, жумладан “Ҳиндистон”, “Сайлана” китоблари ҳам ана шундай давлат буюртмаси бўйича дунёга келган эди. Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си ҳам Маҳмуд Ғазнавий буюртмаси бўйича яратилган, лекин китобда Турон тарихи бир ёқлама тавсифлангани учун у Маҳмуд Ғазнавийга манзур бўлмайди. Беруний яна бир шоҳ асарини Масъуд I га бағишлаб, бу китобини “Қонуни Масъудий” деб номлайди. У олимнинг фалкиётта доир энг муҳим асари ҳисобланади. Шундан кейин Беруний яна “Китоб ал-жамоҳир фи маърифат ан-жавоҳир”, “Ас-сайлана” асарларини яратган. Улуғ олим буюк султоннинг юришларида йўлдошлик қилган. Ғазнавийларнинг элчиси сифатида учинчи иқлимда — Ҳиндистоннинг шимолида яшаб, Ҳиндистон халқлари ҳаёти ва тарихини, ҳаттоки қадимги санскрит тилини ҳам ўрганиб, бу мамлакатга оид ўлмас асарлар ёзиб қолдирган.

Ғазнавийлар давлати 1187 йилгача давом этган. Шундан кейин Ғазна шаҳри вилоят маркази бўлиб қолган. Чингизхон босқини арафасида Ғазна шаҳри ўша даврдаги энг қудратли давлат бўлмиш Хоразм давлати таркибида эди. XIII асрнинг охиридан то 1738 йилгача Ғазна шаҳри аввал темурийлар, ундан кейин шу сулоланинг давоми бўлмиш бобурийлар қўлида эди. Темур вафот этган 1405 йилда унинг севимли набираларидан бири — валиаҳд Мирю Пирмуҳаммад ибн Жаҳонгир ибн Темурбек худди шу шаҳарда бўлиб, Туркистоннинг бу ҳудудларини бошқарётган эди. Ғазна XVI аср бошларидан бошлаб Бобур Мирю салтанати таркибига киради, унда Бобур, ўғиллари Ҳумоюн, Комрон, Ҳиндол, Мирю Аскарӣй вақти-вақти билан яшаганлар. Шаҳар 1738 йили туркийларнинг салкам 800 йиллик тасарруфидан чиқиб, пуштун қабилалари қўлига ўтган.

Салжукӣлар, салжук авлодлари, буюк султонлар ҳақида битмай туриб, Турон-Туркистоннинг кечмиши ва бугуни тўтрисида тулиқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмас, албатта. Бу сулола Туроннинг маркази, кейин гарбида жуда довруғ қозонган. Сулолага асос солган Салжук ибн Дукак Сирдарё бўйидаги Янгикент шаҳрида ўғуз қабиласининг қаниқчи уругига мансуб оилада туғилган. “Қаниқ” сўзи арава, қаниқчи сўзи аравасоз маъноларини билдириши ҳақида ўз ўрнида гапириб ўтган эдик. Шунини эсласак, Салжук ибн Дукак ажлоди Ўғузхонга бориб тақалишини англашимиз мумкин. Тарихчиларимиз унинг туғилган ва вафот этган йиллари аниқ эмас дейишади. Бизнингча, гарчи жуда аниқ ҳисоблаш қийин бўлса-да, умуман тўғри белгиланиш мумкин. Тарихчи ал-Асирнинг ёзишича, Салжук ибн Дукак 107 ёшга кирган. Бошқа манбаларда курсатилишича, у вафот эттач, ўғиллари ва қариндошлари 985-986 йилларда Нур вилоятида (ҳозирги Нурота тумани) яшаган эканлар. Шу икки рақамни чоғиштириб кўриб, ҳулоса чиқарсак, Салжук ибн Дукак IX асрнинг тўртинчи чорагида туғилиб, X асрнинг 70-йилларида вафот этган бўлиб чиқади.

Салжук ибн Дукак ҳокимият учун курашни юзбоши сифатида бошлаган бўлса, унинг авлодлари дастлаб Туркистоннинг жанубида, ҳозирги ибора билан айтганда Хуросонда 1038 йилдан бошлаб ҳукмрон бўлишган. Кейин бу давлат жуда кучайиб ва кенгайиб, бир аср давомида Хоразм, ҳозирги Эрон ҳудуди, Озарбайжон, Ироқ, Арма-

нистон, Кичик Осиё (ҳозирги Туркиянинг Осиё қитъасидаги қисми), Сурия, Фаластин, Яман, Баҳрайн, Гуржистон, Ширвон ўлкаларини ўз таркибига киритди. Салжуқий Маликшоҳ замонида маълум бир муддат (1072—1074) Термиз, Бухоро, Самарқанд ва Фарғона ҳам шу давлат таркибида бўлди.

1118 йили Салжуқийлар салтанати иккига бўлинди. Пойтахти Ҳамалон бўлмиш Ғарбий Салжуқий давлат Ироқ султонлиги (1118—1194) деб аталди, уни дастлаб Маҳмуд ибн Муҳаммад бошқарди. Пойтахти Марв бўлмиш Шарқий Салжуқий давлатни (1118—1157) Султон Санжар бошқарди. Кейин иккала Салжуқийлар давлати ҳам Хоразмшоҳлар томонидан бу мамлакатга қўшиб олинди. Фақат Кичик Осиёда Кунё султонлиги мустақиллигича қолди. Ҳозир туркиялик қардошларимиз бизнинг давлатчилигимизга туркистонлик аждошларимиз асос солинган, Туркистон — она юртимиздир, дейишларига боис мана шундандир, салжуқийлардандир. Кўрямасизки, гап айтаниб бориб, Туркияга етади. Кунё султонлигига Сулаймон I 1077 йили асос солган. 1308 йили бу султонлик кичик бекликларга бўлиниб кетди. Шу бекликлардан бирига Усмон исмли киши бек эди. Шу беклик 1320 йилдан эътиборан кучайиб ва бора-бора кенгайиб, буюк салтанатга айланди. Усмонлилар давлати деб аталган бу давлатнинг биринчи пойтахти Бурса шаҳри эди. Халқининг номи ҳам, тили ҳам усмонли деб аталарди. 1402 йили Амир Темури ва Султон Баязид I ўртасида бўлган Анқара жангидан сўнг, орадан қирқ йилча ўтгач, усмонлилар давлати яна кучая бошлади. 1453 йили — бундан 820 йилча аввал Муҳаммад алайҳиссалом айтган башоратлари юз берди — Султон Меҳмет II Константинополни фатҳ этади, уни Истанбул деб атайдилар ва ўз давлатининг бошкенти — пойтахти деб эълон қилади.

1550 йилларда Усмонлилар давлати шу қадар қудратли ва улкан бир салтанатга айланган эдики, ўша замонда бутун дунё бўйича унга тенг келадиган мамлакат йўқ эди. Фикримизнинг исботи учун иккига рақам келтирамиз. Ушай пайтда Усмонлилар давлатининг ҳудуди 8 миллион карра (квадрат) километр бўлиб, ҳозир Туркия Жумҳуриятининг ҳудуди 780 минг 600 карра километр дир. Усмонлилар салтанати қарийб 600 йил яшади. 1920 йилларда Муштафо Камол Оғатурк томонидан халифалик бекор қилинди ва Туркия жумҳурият деб эълон этилди. Туркиялик қардошларимиз шу сабабли Турон-Туркистонни ота юр

тимиз дейдилар. Сирдарё бўйида тутилган ажлодимиз Салжук бобонинг авлодлари шу қалар донг таратган эдилар.

Энди сўз Хоразмшоҳлар хусусида боради. Хоразмшоҳ — Хоразмда ҳукмдорлик қилган кишиларнинг унвонидир. 4 та сулола вакилларига шундай унвон берилган. Булар Афригийлар (305—995), Маъмунийлар (995—1017), Олтинтош (1017—1034) ва Ануштагин (1097—1231) сулодаларидир. Уларнинг сўнгги вакили — Жалолиддин Мангуберди.

Айниқса, Хоразмшоҳ Маъмун ва Хоразмшоҳ Маъмун II ибн Маъмун замонида Хоразм давлатининг қулрати ошди. Мамлакат пойтахти Урганч (араблар Журжон деб ёзганлар) йирик маданият марказига айланади, Маъмун академияси очилади, унда Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масиҳий, Абу Наср ибн Ироқ, Абулхайр, Ибн Мискавафӣ, Абу Бакр Муҳаммад Хоразмий, Абу Саид Шашибий, Абулҳасан Маъмун ва бошқа йирик олимлар, шоирлар фаолият кўрсатадилар.

Чингизхон босқини арафасида, яъни XIII асрнинг бошларида, Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200—1220) замонида Хоразм давлати ўша давр учун дунёдаги энг қудратли ва улкан мамлакат эди. Лекин урушда Чингизхон ғолиб чиқади. Тарихчилар бунга иккита сабабни асос қилиб кўрсатадилар. Биринчиси — Алоуддин Муҳаммад барча қўшинларни бир жойга тўплаб, Чингизхонга қарши бир йўла жанг қилиш ўрнига, қўшинларни жой-жойларга бўлиб, Чингизхонга қарши қурашини йўлини тутди. Бундай ҳарбий тактика амалда ўзини оқламайди, Чингизхон бўлинган қўшинлар устидан ғолиб келаверади ва ютиб чиқади.

Ислом тарихчилари эса Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад мағлубиятини унинг ғурурланиб кетганлигига, диний заифлигига, Багдод халифасига қарши шиалар томонида турганлигига боғлашади. Чингизхоннинг ғалабасини эса унинг Тангрига бўлган садоқатига, жанг арафасида, хусусан, Ўтрор шаҳрига ҳужум бошлашдан олдин ёлғиз ўзи бир тепаликка чиқиб уч кун Тангрига илтижо қилганига йўйишади. Гуржи ва армани манбалари ҳам Чингизхон аскарлари тилидан Тангри сўзи тушмаганини, уч марта тиз чўкиб топинишганини, ҳатто мактубларида “Мангу Тхенгри кучундир” (“Мангу Тангрининг кучи билан”) деган ибора билан бошлашганини тасдиқлайди.

Бу гапларнинг ҳақиқатта нақалар яқин келиши ёлғиз Аллоҳга аён. Лекин эътиқодда ҳикмат кўп. Бу ҳам аён гап.

ТУРКИСТОННИНГ ҚЎШНИЛАРИ

Бу ўринда давр эътибори билан икки хил қўшниларни тушуниш керак. Қадимги қўшнилар ва кейинги, яъни янги қўшнилар. Туркхон, Уғузхон замонларида қўшниларимиз — ғарби-жанубда Бобил, жанубда Ҳинд ва Форс, шарқи-жанубда Чин мамлакатлари эди, ҳолос. Узи у пайтларда дунёда ҳали бошқа давлатлар вужудга келмаган эди ҳам.

Турон мамлакатининг жануби-ғарбдаги ён қўшниси бўлмиш Эрон ҳам Туронга тенгдош қадимий давлатлардандир.

Милoddан илгариги биринчи минг йилликнинг ўрталарида ҳозирги Эроннинг ғарби-жанубидаги бир вилояти — Форсда Форсия подшоҳлиги вужудга келади. Милoddан аввалги 550 йили ҳокимият форс ий сулола бўлмиш Ахманий қўлига ўтач, кўнонлар, кейинчалик Оврупионнинг бошқа халқлари ҳам Форсия номини мамлакатнинг барча қисмига тааллуқли деб билиб, уни Форсия деб атаб бошлаганлар. Оврупио адабиётларида бу ном 1935 йилгача сақланиб келган, русларнинг “Персия” дейиши ана шунданлир. Эрон ҳудуди гоҳ кенгайиб, гоҳ кичрайиб турган. Ҳамма вақт кўп миллатли мамлакат бўлган, асосан эса форсий ва туркий халқлар яшаган, бу ҳол ҳозиргача сақланиб келади.

Ахмонийлардан сўнг бу дёрда Парфия, Сосонийлар давлат қуришган. Кейин ҳозирги Эрон ҳудуди Араб халифалиги таркибига киради. Узоқ йиллар давомида араб тили давлат тили ва адабий тил бўлиб қолади. IX асрда халифаликка бўйсунувчи кичик-кичик ноибликлар тузилади.

XI асрнинг бошларида Шарқий Эрон Ғазнавий давлати таркибига кирди, Хоразмшоҳлар қўлида бўлди. Кейин мамлакатнинг бутун ҳудуди Салжукийлар давлати таркибига қўшилди. XIII асрнинг йигирманчи йилларидан бошлаб то XIV асрнинг ўрталаригача элхонийларга тобе эди. Амир Темур замонасида темурийлар давлатига қўшиб олинди. Соҳибқирон вафотидан кейин мамлакатнинг шарқий ҳудуди темурийлар қўлида қолиб, ғарбий ҳудудида эса бошқа бир сулола — қора қўюшлар давлати вужудга келади. 1502—1736 йиллар давомида Эронда озарбайжон сулоласи Сафавийлар ҳукмдорлик қилади. Қизил тусдаги бош кийим кийганликлари сабабли уларни қизилбошлар дейиш расм бўлган. 1502 йили шиа мазҳаби давлат дини деб эълон қилинади ва бу сулоланинг барча вакил-

лари шу мазҳабни ёйиш унун қатғиқ кураш олиб борадилар. Бу ишни сулолабони Исмоил I бошлаб беради.

Сафавийлар, гарчи тили туркий бўлса-да, шарқда ўзбек хонликлари билан, Фарбда усмонли турклар билан муттасил уруш олиб борди. Уларнинг биринчи пойтахти Табриз бўлган. Кейин пойтахт Қазвинга, ундан сўнг Исфаҳонга кўчирилган. 1736 йилда сулолалар алмашинган, қизилбошчиларнинг афшор қабиласидан бўлган Нодиршоҳ ҳокимият тепасига келади. Унинг талончилик урушлари натижасида йирик бир давлат — империя тузилди. Унга Арманистон, Озарбайжон, Гуржистон, Доғистон, Афғонистон, Балужистон ҳамда бирозгина вақт Хева ва Бухоро хонликлари киради. 1737—1739 йилларда Нодиршоҳ Шимолий Ҳиндистонга ҳужум қилади. Бобурийлар пойтахти Деҳлини эгаллаб, қага бойликни қўлга киритади. Нодиршоҳ 1747 йили Хуросонда фиғна натижасида ўлдирилгач, империя парчаланиб кетади. Занд ва қожар хонлари ўртасида жанг бошланиб, узоқ давом этади. XVIII асрнинг охириларига келиб, ҳокимият тепасига яна бир туркий сулола — Қожарлар келади. Уларнинг вакиллари-дан бири Муҳаммадшоҳ I мамлакат пойтахтини 1786 йили Техронга кўчиради.

Қожарлар ўрнини 1925 йили паҳлавийлар эгаллайдилар. Паҳлавийлардан фақат икки вакил давлат тепасида бўлди. Уларнинг биринчиси 1941 йили тахтдан воз кечган Ризошоҳ бўлса, иккинчиси эса унинг ўрнига ўтирган ўғли Муҳаммад Ризо Паҳлавий эди. 1978 йилнинг январь ойида бошланиб кетган шоҳ тузумига қарши халқ ҳаракати туфайли шаҳаншоҳ 1979 йилнинг январида мамлакатни тарк этади. 2500 йилдан кўпроқ давом этган монархия тузуми ағдарилади, ҳокимият оятуллоҳ Ҳумайний бошчилигидаги шиа руҳонийлари қўлига ўтади. Шу тариқа ҳозирги Эрон Ислам Жумҳурияти вужудга келади.

Демак, ҳозирги Эрон ҳудуди жиҳатидан ҳам, аҳолиси ва тузуми жиҳатидан ҳам миллоддан аввалги ёки ўрта асрлардаги Эрон эмас. Бу билан айтмоқчимизки, агар сўз миллоддан аввалги биринчи минг йилликнинг ўрталарига тааллуқли бўлса, кичик Форсия подшоҳлигини назарда тутиш лозим. Милодий V асрлар ҳақида гап кетса Сосонийлар Эронини, IX асрга оид бўлса, Араб халифалигига тобе ноибликлар Эронини, X асрдан то 1925 йилга қадар тегинли бўлса, салжуқийлар, хоразмшоҳлар, газнавийлар, қорақўюнлар, темурийлар, сафавийлар, афшорлар, қожарларга тобе мамлакатни мушоҳада қилиш керак. Шунинг-

лек, Эронда бир ярим асрча Чингизхон авлоди ҳукм юргизганини ҳам унутмаслик керак.

Ваҳоланки, шўролар даврида яратилган аксарият тарихий ва адабий асарларда бундай қилинмади, Эрон тарихи ҳақида гап борса, ундаги форсий қатламга ўрин берилди-ю, туркий қатлами ҳақида лом-мим дейилмади, четлаб ўтилди. Тарихий асарлардаги бундай муносабат оқибатида баъдий асарларда, дарсликларда китобхонлар ва ўқувчиларга шундай тасаввур ҳосил қилиндики, гўё ҳатто ўша сафавийлар ҳам туркий эмас. Ҳақиқатда эса Эрон тарихи шу ҳудудда яшаган ва яшаётган барча халқларнинг, давлат тузиан форсий ва туркий сулолаларнинг ҳам тарихидир. Масалага шундай қаралса, адолатли иш қилинган бўлур эди.

Бугун тарих ўз ўрнини замонага бўшатиб берди. Ҳозир бизнинг қўшимиз сифатида Эрон Ислом Жумҳурияги мавжуд. Унинг ҳудуди қадимги Форс, Жанубий Туркистон, Ғарбий Хуросон, Жанубий Озарбайжон, Ироқи Ажам, Шарқий Курдистон ва бошқа ўлкалардан иборат бўлиб, 1 миллион 648 минг карра километрни ташкил этади.

Ўзбекистон билан Эрон ўртасида тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро иззат-ҳурматга асосланган дўстона муносабатлар ўрнатилган.

Афғонистон эса Туркистоннинг янги ёш қўшнилари-дан бири. Унга 1747 йили Аҳмадшоҳ Дурроний томонидан асос солинган. Унгача бу ҳудуд бобурийлар ва антархонийлар давлатлари таркибида эди.

Маълумки, 1747 йили антархонийларнинг сўнгги вакили бўлмиш Абулфайзхон вафотидан кейин Бухоро хонлигида ички низолар, тахт учун курашиллар, сулолалар алмашиниши натижасида марказий ҳокимият заифлашди ва бунинг оқибатида Бухоро хонлигининг Амударёнинг сўл қирғоғидаги қисми — Балхдан то Ҳиротгача бўлган 9 та вилояти — Жанубий Туркистон Афғонистон подшоҳлиги таркибига қўшиб олинади. Бу вилоятларда аълоан ўзбеклар, қисман туркманлар яшаб келади. Ҳозир Афғонистонда 3 миллиондан ортиқ ўзбеклар истиқомат қилмоқдалар.

Ҳиндистон — Туркистоннинг қадим қўшнилари-дан бири. Унда турли динларга эътиқод қилувчи турли халқлар, элатлар ва қабилалар яшайдилар. Шулар қаторида бу афғонавий мамлакатда, айниқса, унинг шимолий ҳудудларида, Жамму ва Кашмир вилоятларида Туркхон замонларидан бошлаб туркий халқлар ҳам истиқомат қилиб кел-

моқдалар. Қадимдан бу минтақада яшаб келаётган аждодларимизни Абу Райхон Беруний "Ҳиндистон" асарида умумий қилиб тибетлик турклар деб атайди. Ҳиндистон тарихи ва тақдирида ўзбекнинг барлос ва жалойир қабиалари катта ўрин эгаллаган. XII асрда асос солинган Деҳли султонлигининг ҳукмдори Шамсиддин Элтуғмиш ҳам, Деҳли маликаси Розиябегим ҳам, буюк шоир Амир Хусрав Деҳлавий ҳам ана шу барлослардан эдилар.

Юртимиздан чиққан буюк аждодларимизнинг ўзга юрларда ҳам ўз нодир истеъод ва ақл-заковатлари билан нақадар юксак мавқе-эътибор қозонганликларига бир мисол тарзида Ҳиндистонда фаолият кўрсатган ана шундай зотлардан баъзиларининг ҳаёти ва ижодини мухтасар эслатиб ўтиш жоиз.

Яминиддин Абул Ҳасан Хусрав Деҳлавий 1253 йили Деҳлига яқин Патёла шаҳрида туғилиб, 1325 йили Деҳлида вафот этган. Отаси Сайфиддин Маҳмуд асли кешлик бўлиб, тақдир тақозоси билан Ҳиндистонга кўчиб боради. Деҳли султони Шамсиддин Элтуғмиш давлат олдидаги ҳарбий хизматларини қадрлаб, унга амирлик унвонини берган. Сайфиддин Маҳмуд вафот этгач, ёш Яминиддинни бобоси Имомулмулк ўз тарбиясига олади. Булажак шоирга мутасаввуф Шайх Низомиддин Авлиё устозлик қилади, янги-янги асарлар ёзишга илҳомлантиради. Хусрав Деҳлавий йигирма ёшидаёқ таниқли шоирлар қаторидан ўрин олади. Форс, урду ва араб тилларида ижод қилади. Уни урду тилида шеър ёзган биринчи шоир деб эъзозлайдилар.

Деҳли султонларидан Жалолиддин Фирузшоҳ Хусрав Деҳлавийга амирлик унвони ва бош ходим лавозимини беради, унга ер-сув инъом қилиб, 1200 тапга маош тайинлайди. Хусрав Деҳлавий умрининг охиригача саройда яшайди. Охириги беш йиллик умрини Гиёсиддин Туғлуқшоҳ саройида амирлик лавозимида ўтказди.

3 та сулолага мансуб 7 нафар султон саройида хизмат қилган Хусрав Деҳлавий, табиийки, уша давр анъаналарига кўра ўз асарларини ана шу султонларга бағишлаган бўлса-да, муҳим ижтимоий масалаларни кутариб чиқади, асарларида юксак инсонпарварлик ғояларини илгари суради, инсоннинг буюклигини, унинг гузал ва олижаноб туйғуларини тарафлаштиради.

Хусрав Деҳлавий нафис шеърятини жамлаб, 5 та девон тузган. Иккита эшик дoston ёзган. У Низомий Ганжавий анъаналарини давом эттириб, беш дostonдан иборат

“Хамса” яратган. Бу билан Хусрав Деҳлавий ҳамсачиликни янги мазмун, янги қаҳрамонлар билан бойигди, унинг бадиийлигини оширди. У, шунингдек, тарихий рисодалар, адабий услуб, мусиқага доир асарлар ҳам ёзган. Унинг ижоди Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий томонидан юксак баҳоланган.

Хусрав Деҳлавий гарчи туркий бўлса-да, Ҳиндистонга муҳаббат, ҳинду тилига ҳурмат билан қараган. Шоир ўзининг “Гуррат ул-калом” асарининг дебочасида “Туркийи Ҳиндистонам, ҳиндавий гуям чу об”, яъни “Мен Ҳиндистон туркийси бўлсам ҳам, ҳиндчани сувдек ичман” деб ёзади. Жавоҳарлатал Неру ўзининг “Ҳиндистоннинг кашф этилиши” китобида ҳинд тилида кун ажойиб китоблар ёзган адиблар орасида энг машҳури турк Амир Хусравдир, деб таъкидлаб ўтган.

Туркий шоирлардан фақат икки кишига амирлик рутбаси берилган. Бири Хусрав Деҳлавий, иккинчиси Алишер Навоийдир. Қисқаси, Амир Хусрав Деҳлавий Туркистон заминидан чиқиб, Ҳиндистон осмонида машғу чарқлаб турувчи ёрқин юлдузлардан биридир.

Бадри (Бадриддин) Чочий 1285 йил Тошкентда тутилган 1332 йили Деҳлига кўчиб боради, Султон Муҳаммад Туглуқ саройида хизмат қилади, “Қасидаи шитоия”, “Қасидаи сайфия”, “Қасидаи раббия” асарларини ёзади, 35 минг байтлик “Шоҳнома”сини яратади, 10 минг байтдан иборат девон тузади ва “Фахр уз-замон” — “Замон фаҳри” унвонига сазовор бўлади. 1344 йили Деҳлида вафот этади.

Ҳофиз Хоразмий Хусрав Деҳлавийга кичик замондош, Бадри Чочийга асрдош бўлган. Бугунги ўзбек адабий тилига ниҳоятда мос келадиган туркийда гўзал ғазаллар битган. Девони икки жилд қилиб, бундан бир неча йил олдин Тошкентда чоп этилди. Ғазаллари юртимизда севиб ўқилмоқда ва ҳофизлар ижросида янграмоқда.

Абдулқодир Бедил Мирзонинг ҳам ота-боболари асли шаҳрисабзлик ҳарбийлардан бўлиб, бобурийлардан Шох Жаҳон ва Аврангзеб ҳукмронлик қилган даврларда йирик ҳарбий лавозимларда хизматда бўлишган. Бедит 1644 йили Банголиянинг Азимобод шаҳрида туғилиб, 1721 йили Деҳлида вафот этган. У атоқли шоир ва мутафаккирдир. У ўз аждолларининг юрти Туркистонда шунчалик машҳур бўлганки, асарлари мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган. Бедитхонлик — яъни, шоир ғазалларини давраларда муталаа қилиш, мағзини чақиш адабий удум —

анъана тусини олган. Академик Иброҳим Мўминов “Мирю Абдулқодир Бедил ва унинг фалсафий қарашлари” монографиясида бу аждодимизнинг меросини теган таҳлил қилган.

Саййид Қосимий XVI-XVII асрларда Ҳиндистонда яшаган, туркий тилда ижод қилган. Маснавийлардан иборат тўплами нашр этилган.

Мухаммад Ёқуб Чингий XVII асрнинг охири XVIII асрнинг бошида Ҳиндистонда яшаган, лугатшунослик билан шуғулланган. “Келурнома” деган ўзбекча-форсча лугат тузган.

1525 йили Бухорода туғилиб, 1588 йили вафот этган шоир Абдурахмон Мушфикий бир қанча вақт Акбаршоҳ саройида хизмат қилиб, ижод этгани маълум.

Шоир, тарихчи ва таржимон Султон Мухаммад Тошкандий — Ҳофиз Кўйкийни Али Қушчининг авлодидан дейдилар. Тошкент вилоятининг Паркент қишлоғида туғилган. Шу боис “Кўйкий” — “Кўҳакий”, яъни “тоғлиқ” тахаллусига эга бўлган. Ҳиндистонга икки марта сафар қилган, биринчи марта 1528 йилда Бобур билан учрашган. Иккинчи марта боришида — 1569—1570 йилларда Акбаршоҳ билан мулоқотда бўлган. “Тарихи оли Чингиз”, “Тарихи Туркистон” асарларини ўзбекчага ўтирган. Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида, Сағбон кўчасида бир кўҳна маҳалла бор. У “Ҳофиз Кўйкий” деб аталади. Маълумки, Қуръони каримни тўла ёд билган ва чироғин қилиб тилловат қилган кишига “Қори” ёки “Ҳофиз” деган унвон берилган. Ҳофиз дегани ҳофизаси — ёлдан билиб олув иқтидори кучли деган маънони билдиради.

Султон Мухаммад Тошкандий ана шундай қорию қурро ҳофизлардан бўлиб, шу маҳаллада яшаган. Халқ унинг хотирасини абадий сақлаб, маҳаллага “Ҳофиз Кўйкий” номини берган.

XVIII асрда Ҳиндистонда яшаб, ҳинд, урду ва ўзбек тилларида ижод қилган шоирлардан яна бири Мирзо Алибаҳт Азфарий Кўрагонийдир. “Девони туркий”, “Девони урду”, “Девони ҳиндий” тўпламларининг муаллифи, Алишер Навоий асарларини ҳинд ва урду тилларига таржима қилган. Исми шарифлаги Мирзо сўзи амирзодалардан, яъни шайхзодалардан эканини билдирса, “кўрагоний” лақаби эса турклардан ва мусулмон бўлган маликалардан бирига уйланганини кўрсатади. Кўрагоний — улут ҳоконнинг куёви деганидир.

Бобурийлар саройида XVIII асрда ўзбек тилида ижод қилган, туркий девон тузган шоирлардан яна бири Ҳо-

ригидир. Девони Ҳиндистондан келтирилиб, ижоди энди-энди ўрганилмоқда, айрим шеърлари нашр қилинган.

Ҳиндистонда Туркистондан борган шоиру олимлар, тарихчию уламолар қаторида манхур рассомлар, меъморлар ҳам ижод этгилган. XVI—XVII асрларда Ҳиндистонда яшаб, ижод қилган мусаввирлардан бири Муҳаммад Нодир Самарқандийдир. У муъжаз сураатлар — миниатюра-лар ишлаган, подшоҳ Жаҳонгир портретини яратган.

Бобур Мирзониинг ҳарбий салоҳияти, давлат ишларидаги зукколиги, адабий-бадиий, илмий салоҳияти фарзандларида ҳам, уч ярим асрдан ортиқ вақт давомида авлодларида ҳам давом этди. Бу сулолалар истеъдодсиз киши чиқмаган, десак муболаға бўлмайди. Ўғиллари Ҳумоюн Мирзо туркий ва форсийда шеърлар ижод қилган, форсча девон тузган, Комрон Мирзо туркий девон яратган. Бу анъана деярли барча бобурийлар томонидан давом эттирилган. Энг сўнгги бобурий подшоҳ Баҳодиршоҳ Иккинчи “Зафар” таҳаллуси билан урду ва форс тилларида гўзал ғазаллар битган, деюн тузган.

Бу ажойиб анъана бобурийлар хонадонига мансуб аёлларга ҳам хос бўлган. Бобурнинг қизи Гулбаданбегим акаси Ҳумоюн фаолияти ҳақида “Ҳумоюннома” деган тарихий асар ёзган. Бу китобни “Бобурнома”нинг бевосита давоми дейиш ҳам мумкин.

Зебунисобегим бутун шарқ адабиётининг мумтоз вакилларида бири сифатида эътироф этилган. Унинг девони Ҳиндистону Покистонда, Афғонистону Ўзбекистонда, Эронда ҳам манхур. Гулруҳбегим, Нуржаҳон, Жаҳоноро, Салима исми бобурийлар хонадонига мансуб аёллар ҳам қалам соҳибалари бўлишган, шеърлар ёзишган.

Туркистон ва Ҳиндистонда яшаб, ижод қилган шоир ва тазкиранавислардан яна бири Мутрибийдир. У XVI асрнинг биринчи ярмида Самарқандда туғилади, шу ердаги мактаб ва мадрасаларда таълим олади. Таҳсилни Бухорода давом эттиради, шоир ва олим Хўжа Ҳасан Нисорийдан таълим олади. Шоир, бастакор, созанда, тарихчи ва адабиётшунос олим сифатида шуҳрат қозонади. Бастакорлик ва созандаликда ҳам моҳир бўлгани учун Мутрибий таҳаллусини таълайди. Мутрибий умрининг охирларида Ҳиндистонга — бобурийлар хузурига боради ва ўша ерда яшаб ижодини давом эттиради. Унинг 1605 йилда Самарқандда тузган “Тазкират уш-шуаро” ва Ҳиндистонда ёзган “Тарихи Жаҳонгирий” номли адабий ва тарихий асарлари сақланиб қолган. “Тазкират уш-шуаро” асарида XVI аср-

нинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг бошларида асосан Туркистонда, қисман Ҳиндистонда яшаб ижод этган 320 дан ортиқ шоир, олим ва санъаткор ҳақида маълумот беради. Жумладан, у ўз тазкирасида XVI асрнинг иккинчи ярмида Туркистондан Ҳиндистонга сафар қилиб, у ерда ижод қилган Мирзо Боқий Андижоний, Одамий Самарқандий, Дустиё Бухорий, Доий Андижоний, Восилий Ҳиравий, Хоримий Тарзий Самарқандий, Маҳзуний Самарқандий, Нидоий Самарқандий, Шарифий Самарқандий, Қитич Муҳаммад, Шомий Тошкандий каби олим ва шоирларни ҳурмат билан тилга олиб ўтади.

Тарихий маълумотларнинг кўрсатишича, бобурийлар замонида Туркистон ва Ҳиндистон ўртасида адабий-маданий алоқалар, савдо-сотиқ ишлари, элчилар қатнови яхши йўлга қўйилган ва мунтазам давом этиб турган. Туркистоннинг турли бурчақларидан — бу ёғи Тошкенту у ёғи Андижондан, Хоразм, Самарқанду Бухородан зиёлилар, нафақат зиёлилар, балки ҳарбий кишилар ҳам Бобурни, унинг авлодларини паноҳ тортиб Ҳиндистонга сафар қилишган, кўплари ўша ерда яшаб қолишган, аввалига туркийда сўзлашиб ва ёзиб, бора-бора урдучага ўтиб кетилган, умумҳиндистон адабиёти, санъати, фани ва меъморчилиги равиоқига муносиб ҳисса қўшганлар.

Ўтган асрда Туркистон Русия итилосига учраб, Ҳиндистон Англия асоратига тушгач, бундай алоқалар давлат миқёсида тўхтаб қолган, аниқроғи, бунга мустамлакачилик тузуми йўл қўймаган эди. Туркистон халқлари мустақил республикаларига эга бўлган бутунги кунларда ўша анъанавий алоқалар яна ўз ўзанига тушиб бормоқда.

Маълумки, ўша қадим Ҳиндистон ҳудудида ҳозир учта мустақил давлат — Ҳиндистон Республикаси, Покистон Ислом Республикаси, Бангладеш Республикаси мавжуд. Бу мамлакатларга ислом динининг кириб бориши ва қарор топишида Туркистоннинг ҳам ўрни катта бўлган. Бу борада Маҳмуд Газнавий, Амир Темур, Бобур ва бобурийларнинг ҳиссалари беқиёсдир. Ҳозир Покистон ва Бангладеш мамлакатларида аҳолининг мутлақ кўпчилиги ислом динига эътиқод қилади. Ҳиндистонда ҳам юз миллиондан ортиқроқ мусулмон яшайди. Покистонда давлат тили мақомига эга, Ҳиндистонда ҳам кенг ёйилган, адабиёт ва санъат тили ҳисобланган урду тилининг шаклланишида туркий тилнинг ҳам таъсири кучли бўлганини ҳиндистонлик ва покистонлик тилшунос олимлар эътироф этишадилар. Ҳўш, урду тили қандай тил ва у қачон пайдо бўлган?

Тарихдан маълумки, кейинги минг йиллик даврда бу мамлакатни асосан туркий сулолалар бошқарган. Табиийки, улар маҳаллий лаҳжаларни, бу ердаги аҳоли эса туркий тилни билишмаган. Шундай бир шароитда икки томоннинг ўзаро муносабати ва мулоқоти, бир-бирини тушунишга ингилиши самараси ўлароқ иккала томонни яқинлаштирувчи восита сифатида урду тили вужудга келган. Урду тили сарой тили демакдир. Урду сўзи туркий ўрда сўзидан келиб чиққан. Агар ҳинд ва Покистон фильмларидаги қўшиқларга синчиклаб қулоқ солсангиз, қаҳрамонларнинг мулоқотига эътибор берсангиз, ўзбекча сўзларни ҳам учратасиз. Ҳиндистонда яратилган фильмларнинг аксарияти урду тилида бўлади. Покистонда эса урду давлат тили эканлигини юқорида эслатиб ўтдик. Агар бу тилда газал ёзишни Амир Хусрав Деҳлавий бошлаб берганини эътиборга олсак, у қарийб 750 йиллик адабий-бадиий айналарга эгадир.

Урду тилининг вужудга келиши ва шаклланишида асосан тўртта тил — туркий (ўзбек), ҳинди, араб ва форс тиллари фаол иштирок этган. Араб сўзлари Куръони карим, ҳадиси шариф, диний китоблар орқали урдута кириб борган, бунда ҳам аجدодларимиз жонқуярлик кўрсатганлар. Форс сўзлари асосан шеърят орқали ўрин олган. Туркий-ўзбек сўзлари ҳам туркий адабиёт ва айниқса, жонли сўзлашув — ўзбек ва ҳиндистонликларнинг ўзаро мулоқоти орқали оммалашган. Айни пайтда Шимолий Ҳиндистонда азалдан яшаб келган туркий қатламнинг, хусусан, барлосларнинг таъсирини ҳам унутмаслик лозим.

Хитой ҳам Туркистоннинг қадим қўшиларидаан биридир. Лекин, агар сўз олис ўтмиш ҳақида борса, Хитой деганда Чин мамлакатини тушуниш лозим. Чин мамлакати ҳозирги Хитойнинг шарқи-жанубидаги бир қисмидир.

Агар гап ўрта асрларга оид бўлса, Хитой деганда Буюк Хитой деворидан жанубдаги ҳудудлардан иборат мамлакат назарда тутилади. Ҳозирги Хитой таркибига ўша Чин, Чин Мочин ҳудудлари билан бирга кейин унга қўшиб олинган Манжурия, Ички Мутулистон, Тибет ҳамда Шарқий Туркистон киради.

Русия Туркистоннинг гарби-шимолидаги ён қўшиниси эди. У нисбатан ён давлатлардан. Бу ерда 1547 йили подшоҳлик вужудга келган, то унча маъна-маъна князликлар мавжуд бўлган. Биринчи рус подшоҳи Иван IV дир. У подшо бўлгач, фақат зўравонлик сиёсатини ўтказиб, бос-

қинчилик юришлари қилган. Оралдан олти йил ўтар-ўтмас — 1553 йили у қадим Булғория, кейинчалик Қозон хонлиги деб аталган мустақил ва маданий давлатни забт этиб, қонга ботиради, аҳолининг бир қисмини чуқинишга мажбур қилади ҳамда шу қилишни туфайли ўзига Грозний — “Мудҳиш” деб лақаб олади. Кейин XVI аср охирида Ҳожитархон (Астрахан) хонлиги забт этилган, тубжой аҳоли пароканда қилиб юборилган, уларнинг кўн қисми Марказий Туркистонга кўчиб кетишга мажбур бўлган. XVII асрда Сибир хонлиги (тарихий китобларда “Кўчманчи ўзбеклар давлати” деб тилга олинган мамлакатнинг вори-си) босиб олинган. Кейин эса тарихан Данпти Қишчоқ деб аталган мамлакатнинг бир қисми бўлиши ҳозирги Волгоград, Оренбург вилоятлари, Краснодар, Ставрополь ўлкалари ва шу каби жуда катта ҳудудда жойлашган Нуғой хонлиги забт этилган. Сўнгра қозоқ ерларига, Сибирияга ҳужумлар бошланган ва то Тинч оксанигача бўлган ерлар босиб олинган ҳамда Мўғулистон ва Хитой Россиянинг қўшнилари бўлиб қолишган. 1783 йили Қрим хонлиги босиб олинган, 1 миллиондан ортиқ тубжой халқ обод ерларидан маҳрум этилган, улар ватанларидан бош олиб кетишга мажбур бўлганлар.

Шу тариқа Русия ҳудуди Қора ва Азов денгизлари қирғоқларигача кенгайтирилган. Русия ҳукумати томонидан бундай босқинчилик сиёсати шимол томонга, гарби-жанубга нисбатан ҳам қўлланилган. Русия чегараси гарби-жанубда Днестр дарёси бўйларигача, шимоли-ғарбда эса Болтиқ денгизи қирғоқларигача етиб борган. 1613 йили ҳокимият тепасига чиқиб олган романовлар сулоласидан бирон подшо йўқки, Россия ҳудудини қўшнилари ери ҳисобига кенгайтирмаган бўлсин. Сулолабоши Фёдор Романовдан тортиб то сулоланинг сўнгги вакили Николай II Романовгача ана шундай босқинчилик сиёсатини амалга оширишган. Курол инслатиндан ташқари сиёсий фитна ва тузоқлар йўлидан ҳам маккорона фойдаланишган. Чор ҳукумати ва унга тобе ташкилотлар бошқа халқларнинг хоҳиш-иродасини нисанд этмай, мустақил яшаш ҳуқуқларини тан олмай ва оёқости қилиб, босқинчилик, мустамлакачилик сиёсатини давом эттираверган.

Русия ҳокимларидан айниқса икки нафари босқинчиликка ружу қўйган. Биринчиси Пётр I бўлса, иккинчиси Екатерина II дир. 1721 йили Пётр I Россияни империя деб, ўзини император деб эълон қилади. Марказий Тур-

кистонга кўз олайтирган ҳам, Хева хонлигига биринчи марта, лекин муваффақиятсиз босқин уюштирган ҳам Пётр I дир.

Туронзаминни босиб олиш сиёсати роса 150 йил давом этди. Кавказни буйсундириш ҳаракати ҳам деярли шунча муддат давом қилди. Натижада XIX аср охирида Россия империяси Ер юзи қуруқлик қисмининг олтидан бирига эгалик қила бошлади. Бу ҳудуднинг 95 фоизи Турон ерлари эди. Россия 200 га яқин миллат ва элатларнинг турмаси бўлиб қолди, 50 га яқин камсонли халқ ўз миллий қиёфасини йўқотди. Унинг ҳудуди эса 22 миллион 400 минг квадрат километр бўлиб қолди. Қўринадик, агар Россия давлат бўлиб шаклланишида унинг ҳудуди 200 минг квадрат километр бўлса, 4 аср давомида қўшнилари ери ҳисобига, асосан Туронзамин ҳисобига 100 баробаридан органик кенгайган, бунга фақат босқинчилик билан эринган. Собиқ СССРнинг ҳудуди ҳам шунча, яъни 22 миллион 402 минг 200 квадрат километр бўлиб, бундан 17 миллион 75 минг 400 квадрат километр ҳудуд расман Россияга тегишли ҳисобланса-да, амалда эса барча ҳудуд Россияга хизмат этарди, пойтахт Москванинг айтгани айтган, дегани деган эди. Бу “хуқуқ”дан тарих ҳукми билан маҳрум бўлган жанобларни ҳамон ўша дамларнинг ҳумори тутиб, жазаваси қўзғайгани бежиз эмас.

1991 йилининг августигаги маълум воқеалардан сўнг Украина, Ўзбекистон, Гуржистон ва бошқа барча иттифоқдош республикалар ўз мустақилликларини эълон қилдилар. Шу тариқа собиқ совет империяси ҳудудида 15 та мустақил давлат вужудга келди. Буларнинг бари халқаро ҳуқуқнинг субъектлари, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг тенгҳуқуқли аъзоларидир. Бу ҳол Россиядаги буюк миллатчилик иллати билан оғриган тўдаларнинг аламини келтирмоқда. Қўлларидан чиқиб кетган эндиги 14 та мустақил давлатта, яъни 5 миллион 326 минг 800 квадрат километр ҳудудга яна эгалик қилиш учун турли ҳийла-найранг кўрсатмоқдалар, дўқ-пўписалар қилмоқдалар. Россия Давлат думасининг Беловеж битимини бир томонлама бекор қилиш ҳақидаги “қарори” замирида ана шу улкан ҳудудни Россия таркибига қайтариш нияти ётади. Бу эса ҳаммамизни ҳушёр бўлишга даъват этади. Ҳушёрлик учун эса киши тарихдан хабардор бўлиши лозим. Шу боис халқимизнинг рус истилосига қарши кураш тарихидан бир неча лавҳаларни ҳикоя қилиб ўтишни лозим топдик. Зотан, Туркистон фожияси ва унинг қурбонлари хотираси доимо ёдимизда туриши лозим.

ТУРКИСТОН ФОЖИАСИ

Бу воқеа Оқмасжид фожиясидан бошланди. Уттан асрда, рус босқини арафасида Марказий Туркистонда учта давлат — Бухоро амирлиги, Хева ва Қўқон хонликлари мавжуд эди. Тарих дарсликларидида булар умумий қилиб ўзбек хонликлари дейилса-да, Қўқон хонлигига доир тарихий манбаларда бу давлат Туркистон мамлакатаи деб тилга олинган, унинг ҳукмдори эса “Ҳоқон ибн хоқон султон...” деб юритилган. Шундай хоқон ибн хоқонлардан бири 1822 — 1842 йилларда ҳукмронлик қилган Муҳаммад Алихон ибн Умархон эди. Унинг ҳукмронлик йилларида Туркистон мамлакатаи бирмунча ривожланади, янги қалъа ва уларнинг ёнида шаҳарлар қурилади. Шарқий Туркистон Қўқон хонлигига қўшилади. Муҳаммад Алихон уттиз минг кишилик қўшин билан бориб, Шарқий Туркистон халқини манжур босқинчилари асоратидан қутқаради. Шу ғалабаси эвазига ғозий унвонига мушарраф бўлади. То унгача ва ундан кейин ҳам ўтган Қўқон хонларидан ҳеч бирита ғозий унвони берилмаган. Умуман, Туркистон тарихида бундай унвонга сазовор бўлган лашкарбошилар бармоқ билан санарлидир. Маҳмуд Ғазнавий, Амир Темур, Султон Ҳусайн Бойқаро ғозий унвонига сазовор эдилар. Улар Туркистон тупроғини ғайридин босқинчилар асоратидан озод этишда фавқулодда хизматлар кўрсатган эдилар.

Шуни алоҳида қайд этиш ҳам лозимки, Амир Темур замонларидан бери Шарқий Туркистон Ғарбий Туркистонга бирлашмаган эди. Бу тарихий воқеа худди шу Муҳаммад Алихон замонида юз берди. Унинг бу муваффақиятидан чўчиган атрофдаги ғаним давлатлар саросимага тушдилар ва ўзларича чора қўришга киришдилар. Жосуслар юбориб, учта қўшни ва қардош давлат ўртасида низо чиқаришга уришдилар, Муҳаммад Алихонни бадном қилиб, қатл этилишига эришдилар. Бу ишни Бухоро амири Насрулло амалга оширди. Узоқни кўзлаган босқинчилар Туркистонни забт этишга ана шундай ҳозирлик кўрдилар, бу ердаги давлатлар бирлашмасин дея, уларни бир-бирларига ёв қилиб қўйдилар.

Муҳаммад Алихон ҳаётлигида Қўқон хонлигининг ҳудуди Сирдарёнинг қуйи оқимларидан то Шарқий Туркистонгача эди, жанубий чегара Помир тоғларигача борса, шимоли Олмаота, Пишпек, Иссиқкўл бўйларигача борарди. Бу даврда қурилган янги шаҳарлардан бири Сирдарё бўйидаги Оқмасжид эди. Бу ерда қурилган масжид олис-

олислардан оппоқ бўлиб кўрингани учун халқ шаҳарни Оқмасжид деб атаган.

Рус босқинига биринчи бўлиб ана шу Оқмасжид (ҳозирги Қизил Ўрда) дучор бўлди. 1852 йили Бларамберг деган келгинди бошчилигидаги рус казак каллакесарлар Оқмасжидни босиб олишга уриниб кўрди. Лекин шаҳар ҳимоячиларининг қаттиқ қаршиликларига учради, кўп талафот кўриб, келган тарафига қайтиб кетди.

Орадан бир йилча вақт ўтгач, Оренбург губернатори генерал-майор В. Перовский стовидаги тиш-тирноғигача қуролланган кўп сонли рус қўшини Оқмасжидга яна ҳужум қилди. Ўша пайтда Оқмасжид қалъасида ҳаммаси бўлиб 500 киши бор эди, холос. Улар бир томчи қонлари қолгунча қалъани ҳимоя қилдилар. Бсаёв жанг бўлди. Лекин кучлар тенг эмас эди. Барибир қалъа таслим бўлмади. Рус қўшинлари қалъа деворини портлатиб, ичкарига ёпирилиб кирганида, 400 кишидан ортиқ ватаншарвар жон таслим қилиб ётарди. қолган кишилар эса кекса кампирлар, бола-чақалар ва оғир ярадорлар эди.

Қалъа ҳимоясида аёллар ҳам эркаклар сафида гуриб, жанг қилиб ҳалок бўлишган эди. Инсонликдан етти ёт бегона босқинчилар бу тирик қолганларни ҳам қилич домидан ўтказдилар — чоғиб ташлайдилар, бу қирғинни шундай бошлайдиларки, аввало бувилари кўз ўнгиде невараларига қилич урадилар. Кейин эса уй-уйларига Оренбург, Самара, Пенза, Орёл ва бошқа шаҳарларга йўллаган соғинчли салом хатларида бу қилмишларига мағрурланиб кўядилар. У ерларда эса бу ваҳшийликни қаҳрамонликка йўядилар.

Оқмасжид шаҳри истило қилинганч, чор ҳукумати босқинчи генерали номини абадийлаштириш мақсадида уни Перовск деб атади. 70 йилдан ортиқ вақт мобайнида шаҳар шу ном билан юритилди. 1920 йилларда ўша пайтдаги Қозоғистон мухтор ҳукумати Оренбургдан кўчириб юборилгач, бу шаҳар шу ҳукуматнинг қароргоҳи бўлди ва Қизил Ўрда деб атала бошлади.

Солнхбек лодхо жасорати. 1864 йилнинг кузиде полковник Черняев бошлиқ рус қўшини Тошкентни эгаллаш учун ҳужум бошлайди. Шаҳар мулоффачилари уюшган ҳолда қарши ҳужумга ўтадилар. Уларнинг ҳужумига дош беролмай, 100 га яқин аскардан айрилган Черняев орқага чекинади ва Чимкентга қайтиб кетади.

1865 йилнинг апрелида у катта қўшин билан Тошкент яқинида яна пайдо бўлади. Бу сафар энди ҳийла-найранг

йўлини тутади. Чирчиқ дарёси ёқасидаги тўғонбоши Ниёзбек қалъасини жанг билан эгаллайди. Тўғонни буздириб ташлаб Тошкентни сув билан таъминлайдиган Бўзсувнинг йўлини тўсиб қўяди, Тошкентни сувсиз қолдиради. Унинг бу қилмиши Чингизхон нўёнларининг Урганччи сувга фарқ қилишларини эслатади. Унда сув ҳалокат келтирганда, бунда эса сувсизлик фалокат келтирди — 100 мингга яқин аҳоли, мол-ҳол 52 кун мобайнида сувсизликдан азоб чекади, шунча кун она шаҳрини мардларча мудофаа қилдилар. Қудуқ қазиб, қудуқ суви ичиб, тирикчилик утказсалар-да, ёвга бардош бердилар. Вақти-вақти билан шаҳардан ташқарига чиқиб, душман билан очик жанг қилиб, унга талафот етказиб ҳам турдилар. Шаҳар барибир ўз хоҳиши билан таслим бўлмади, уни душман забт этди. Рус қўшинлари шаҳарга кирганидан кейин ҳам гузарларда, ҳаттоки ҳар бир хонадонда қаттиқ қаршилиikka дуч келди, икки кун мобайнида кўча жанглари, туғи ҳужумлар давом этди. Черняев Тошкентнинг майдонлари ва чорраҳаларида қатта тўпу замбаракларни ўрнатиб, агар кўча жанглари тўхтамаса шаҳарни портлатаман, ҳамма ёқни ёқиб юбораман, деб дағдаға қилди. Ноилтож қолган шаҳар халқи жанг қилишни тўхтатди.

Тошкентнинг зўравонлик билан босиб олинishi Оврупо мамлакатларида, шунингдек, Туркияда норозилик туғдиради, халқаро матбуотда Русиянинг босқинчилик сиёсатини фош этувчи ва қораловчи хабарлар, мақолалар босилиб чиқади. Русия ҳукумати, хусусан, полковник Черняев ўзларининг босқинчилик сиёсатларини оқлаш йўлларини излайдилар. Босқинчиликдаги хизмати учун энди генераллик руѳбасига эришган Черняев Тошкентнинг нуфузли кишиларини тўшлаб келиб мажлис ўтказади. Музокарада Абулқосим эшон, Солиҳбек додҳо, Ҳакимхўжа қозикалон сингари кишилар ишгирокида “сулҳ” тузилади. Бу “сулҳ” шартларига кўра Тошкент халқи ўз динида қолади, барча ишлар шариат бўйича қилинади, мол-мулк, ҳовли-жой ўз эгалари қўлида қолади. Шундан кейин гуё шаҳар ўз ихтиёри билан русларга топширилди, деган маънодаги хатга имзо қўйиш талаб этилади.

Солиҳбек додҳо биринчи бўлиб, бу сохта хатга имзо чекишдан бош тортади. Шунда генерал Черняев ким хатга имзо чекишни истамаса, бу томонга ўтсин, дейди Солиҳбек додҳо тарафни кўрсатиб. Бир неча киши ўша ёққа ўтадилар. Черняев уларни дарҳол ҳибсга олишга буйруқ беради ва қамоққа юборади. Черняевнинг ғазабидан чўчи-

ган бошқа атёнлар хатга имзо қўйишга мажбур бўладилар. Черняев хатни Санкт-Петербургда жунатади. Рус ҳукумати ўзининг Туркистондаги босқинчилик сиёсатини яшириш воситаси сифатида уни Оврупо мамлакатларига юборади. Матбуотда чоп эттиради. Ўз ватанини сотмаган, эътиқодида собит қолган иймонли Солиҳбек додхо ва унинг сафдошлари эса Сибирга сургун қилинадилар. Зеро зolim ҳукмдорга ҳақ сўзни айтмоқ, бошига қилич келганида ҳам юртига, халқига, миллати ва динига содиқ қолмоқ энг буюк жасоратдир.

Абдумалик Тура жасорати. Абдумалик тура Бухоро амири Музаффарнинг тўнгич ўғли бўлиб, валиаҳд шаҳзода эди. Шу боис бу жасур йигитни халқ ҳурмат қилиб, туркий ибора билан “Катта тура” деб атади.

Туркистоннинг ҳар бир қарич ери қаттиқ туриб ҳимоя қилинди. Оқмасжид, Тошкент мудофаачилари қандай матонат ва жасорат кўрсатган бўлсалар, Туркистон, Чимкент, Авлиеота, Зирабулоқ, қўйишги, барча шаҳар ва қишлоқларда босқинчиларга қарши қаттиқ курашди. Бу адолатли курашда ёшгу қари, аёлу эркак ватанпарварлар, дийримизда яшовчи барча халқларнинг фарзандлари жон олиб, жон бердилар. Юрт ҳимоясида барчани виждон туйғуси, ватан қайғуси бирлашгирди. Оддий меҳнат аҳлидан тортиб руҳонийларгача, зиёлилардан тортиб малтикаю валиаҳд шаҳзодаларгача ватанини ҳимоя қилдилар.

Амир қўшинлари Зирабулоқда бўлган жангга енгилгач, Музаффар 1868 йилда босқинчилар билан сулҳ тузди. Сулҳ шартлари шундай оғир ва ҳақоратомуз эдики, амирликнинг то Зирабулоқгача бўлган ҳудуди, жумладан, Самарқанд шаҳри ҳам Русия ихтиёрига ўтганини, катта товуи туланишдан ташқари, Бухоро амирлиги Русиянинг вассалига айланиб, чет эл мамлакатлари билан алоқа қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди. Эндигина 20 баҳорни кўрган Абдумалик Тура бундай хўрлик ва ҳақоратга кўнган отасидан норози бўлади, озодлик учун курашни давом эттиради. Ватанпарвар кучлар унинг атрофида уюшадилар. Абдумалик Тура амирликнинг мустақиллигини сақлаб қолиш мақсадида Шаҳрисабзда — Оқсароғда Бухоро амири деб эълон қилинади. Неча марталаб жангу жалал қилишмасин, кучлар нисбати сираям тенг бўлмагани боис Абдумалик Тура босқинчиларни юртдан ҳайдаб чиқара олмайди. Отаси ҳам душман тарафга ўтиб кетиб, ўғлига қарши курашади.

Иймон суестлик қилса, жон ширин кўриниб, ҳатто ота ўғлига қарши бораркан.

Абдумалик Тўра нажот истаб Қўқонга келади, ёрдам ололмайди. Шундай тилакда Хевага — Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи ҳузурига боради. Хоразм хони уни зўр иззат-хурмат билан кутиб олади, ўзига куёв ҳам қилади, ойига фалон тиллудан маош ҳам тайинлайди-ю, лекин қўшин билан ёрдам бермайди, чамаси, оқпошшодан чўчийди. Бу ҳам Абдумалик Тўрани ниятидан қайтара олмайди. Хевадаги шоҳона ҳаётидан воз кечиб, яна йўлга тушади. Чунки бундай оҳиста ҳаёт узоққа бормаслигини у яхши биларди. Тошкент, Самарқанд бошига тушган кун яқин орада Хеванинг ҳам қисмати бўлишини юракдан ҳис этарди. Умумий душманни даф этиш учун ҳамма бирлашини шарт эди. Бирлаштириш учун масъул бўлган ҳокимлар эса ана шунга тушуниб етмасдилар, фақат ўзларини уйлардилар, холос.

Абдумалик тўра нажот истаб Шарқий Туркистонга — Ёқуббек ҳузурига ҳам боради. Яқиндагина Шарқий Туркистонни чинлик босқинчилардан озод этган, ҳали старли даражада оёққа туриб ололмаган Ёқуббек Абдумалик тўрага қўшин билан ёрдам беришдан ожиз эди. Шундан кейин ҳам букилмас иродали Абдумалик тўра тинчимайди. Нажот истаб Истанбулгача боради. У ерда унга ёрдам ваъда қилишади. Юртига қайтади. Ғузор, Китоб, Чироқчи, Шаҳрисабзнинг ўғюракли йигитларидан қўшин тузиб, мустамлакачиларга қарши яна кураш бошлайди. Ота эса ўғилга қарши, руслар паноҳида тинчгина айш-ишратини суриб яшамоқда. Ватан туйғуси, юрт қайғуси унга бегона. Абдумалик тўранинг бу галги уриниши ҳам натижа бермайди, ота руслар қўшини ёрдамида ўғли ҳужумини қайтара олади. Чунки орқасида қудратли Русия турарди.

Шундан кейин ҳам Абдумалик тўра шахдидан қайтмайди, унинг аҳди юртини душмандан озод этиш эди. Шу аҳду паймониға ҳамиша содиқ қолган Абдумалик тўра энди жанубга йўл олади. Кобулга боради. Афғон амиридан ёрдам сўрайди...

Абдумалик тўра ватан озодлиги йўлида 41 йил курашиб, сўнгги нафасигача юрт қайғуси билан яшаб, 1909 йили Пешовар шаҳрида вафот этади. Истиқлол замонасида шундай ажодларимизни хотирласак, уларнинг руҳини шод этган бўламиз.

Ватан тарихи, ажодларимизнинг курашлари ҳақида сўз борар экан, озодлик учун халқни курашга бошлаган ва шу йўлда қурбон бўлган барча ота-боболаримизни, момоларимизни, чунончи, Широқ, Тўмарис, Маҳмуд Торобий,

Жалолиддин Мангуберди, Нажмиддин Кубро, Темурмалик, Муҳаммад Али (Дукчи эшон), Курбонжон додхо каби юзлаб шижоатли ватанпарварларнинг номларини алоҳида ҳурмат билан тилга олиш бурчимиздир. Уларнинг мардона ҳаёти ва ишлари ҳақида ёзиш қалам аҳли зиммасидаги қарзидир. Зотан, ҳақиқий ватанпарварлар туғрисидаги угли сатрлар ўқувчида Ватан туйғусини бойитади.

ПОЙТАХТ ВА ПОЙТАХТЛАРИМИЗ

Давлат пойтахтсиз бўлмайди, пойтахтсиз давлатни тасаввур қилиш мумкин эмас. Халқимиз ўз тарихида кўплаб сатганатлар, хоқонликлар, хошлик ва амирликлар тузган экан, демак, унинг кўплаб пойтахтлари бўлиши табиийдир. Уларнинг барчасини санаб чиқишнинг имкони ҳам, ҳожати ҳам йўқ. Фақат айримларини келтираймиз: Самарқанд, Урганч, Бухоро, Тошкент, Андижон, Қўқон, Хева ва бошқалар. Буларнинг айримлари дунё бўйича ўз пайтида пойтахт ҳисобланган бўлсалар, бошқалари Туркистоннинг маълум ҳудудлари доирасидаги давлатларнинг пойтахти бўлган.

Ҳозирги пойтахтимиз Тошкент ўтмишда Шош давлатининг, кейин Тошкент хонлигининг пойтахти бўлган. У 1991 йилнинг 31 августидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг пойтахтидир. “Ахир Тошкент 1930 йилдан бери Ўзбекистон ССРнинг пойтахти эди-ку”, деган савол туғилиши мумкин. Йўқ, Тошкент илгари пойтахт эмасди, мустамлака бир ўлканинг маркази эди, холос.

Пойтахт бўлиш учун, аввало, пойтахтлик мақоми керак. Жумладан, унда чет эл мамлакатларининг элчихоналари, халқаро ташкилотларнинг ваколатхоналари бўлиши лозим. Пойтахтда мустақил давлатнинг давлат ва ҳукумат идоралари жойлашади. Пойтахтга пойтахтлик мақоми мустақил давлат томонидан берилади. Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгач, Тошкент чин маънода пойтахтимиз бўлиб қолди, бу шаҳар республиканинг барча кишилари учун бирдек азиздир, барча фуқароларга баб-баробар тегишли шаҳардир. Зотан, пойтахт бир давлатда фақат битта бўлади. Шу фикрга асосланиб Тошкент ўтмишидан айрим тарихий лавҳаларни ҳикоя қиламиз. Зеро, Тошкент кечмиши ҳам республикамизнинг бошқа шаҳар ва қишлоқларининг ўтмиш ҳаётига ўхшашидир.

Сўзни тошкентликларнинг сўзлашув тилидан бошлаймиз. Абдурауф Фитрат тилшуносликка оид “Сарф” асарида шундай деб ёзади:

"Адабий тилда "ёзсак", "ёзмасак" бўлса ҳам, Тошкент ўзбеклари "ёзсамиз, ёзмасамиз" дейдилар. Бу маҳаллий озчилик ишлатиш бўлса ҳам, тарихий, эски бир ишлатилишидир. Тошкент шеvasида "ёздик" ўрнида "ёздимиз" деб ишлатилдиким, бизнинг эски турк тилларида ҳам бу шакли учраймиз. "Девони лугатит турк"да "кечдик" ўрнида "кечтимиз" шакли бор. "Урхун" ёзувларидан Култегин отига битилган битиктошда ҳам жўнадимиз-жўнадик каби феъллар бор".

Демак, барчага баробар пойтахтимизнинг узига хос сузлашув тили умумтуркий тилнинг бир кўриниши экан.

Йигирма асрдан ортиқ тарихга эга Тошкент атрофи деяр билан ўралган бўлиб, шаҳарга 12 дарвозадан кирилган. Шаҳарнинг диаметри шарқдан ғарбга, шимолдан жанубга тахминан 6 километр бўлган. Шаҳар дарвозалари Самарқанд, Кўкча, Чигатой, Сағбон, Қорасарой, Тахтапул, Лабзак, Қашқар, Қўқон, Қоймас, Бешёғоч ва Камолон деб аталган. Ҳар бир дарвоза мудофааси шу дарвозага яқин маҳаллада яшовчи аҳоли зиммаеига юклатилган, бу маҳалла ўз навбатида унда яшовчи уруғ номи билан аталган. Масалан: Қоймас дарвозасини Қоймас уруғи, Қўқон дарвозасини Қиёт уруғига мансуб кишилар мудофаа қилишлари зарур ҳисобланган. Қиёт маҳалласи ҳозирги Навоий кўчасининг Анҳор кўприги билан кесишган қисмида — Қишлоқ ҳужалиги вазирлигининг ўрни ва шу атрофларда жойлашган.

Шаҳар мудофааси учун эҳтиёт чораси ва ҳушёрлик омили сифатида дарвозалардан икки-уч чақирим нарида мудофаа иншоотлари ҳам бунёд этилган. Тўпроқ уюмидан қад кўтарган бу сунъий тепаликлар оқ тусли бўлгани учун халқ уни Оқтепа деб атаган. Унда қуриқчилар тунда гулхан ёкиб ҳушёр ўтиришган. Бу гулхан ёғдуси шаҳар дарвозаси миёнасида соқчилик қилаётган посбонларга қўришиб турган. Мабодо ёвнинг қораси қайси томондан сезилса, ўша Оқтепадаги гулхан дарҳол ўчирилган. Бундан дарак топган дарвоза посбонлари бу ҳақда зудлик билан шаҳар доруғасига хабар етказишган. Доруға эса мудофаа чорасини кўришга киришган, ўз навбатида Ўрдага маълум қилган. Шу тариқа қўшин оёққа турган. Асосий эҳтибор душман ҳужуми кутилаётган томонга қаратилган.

Ўтмишда 12 та дарвозадан нарида — шаҳар ташқари-сида 12 та шундай Оқтепалар бўлган. Мустамлакачилик йилларида ва иўролар замонида ўтмиш ёдгорликлари бўлмиш бу Оқтепаларнинг аксарияти йўқ қилиб юборил-

ди. Ҳозир фақат Чигатой Оқтенаси қисман сақланиб қолган. Чилонзор Оқтепасининг қолдиқлари ҳам бор. Оқтепа майдонининг номи шунда келиб чиққан. Кукча Оқтепаси, Сағбон Оқтепаси топонимик ном сифатида сақланиб келмоқда.

Шаҳар халқининг тунда хотиржам ором олиши учун ҳам ўзига хос тадбирлар ўлланитган. Хуфтондан кейин шаҳар дарвозалари тақа-тқ беркитилган, ҳеч ким ташқаридан шаҳарга киритилмаган, шунингдек, шаҳар ташқарисига ҳам ҳеч ким чиқарилмаган. Фақат хон ёки ҳокимнинг махсус ёрлиғи билан келувчи ва кетувчи чопарлар бундан мустасно бўлганлар.

Шаҳар дарвозалари ёпиғач, қуролланган ва довуллари (довул — ноғоранинг барабанга ўхшаш бир тури) осиб олган тунқотарлар Эски Жува майдонига йигилиб, Тунқотарбоши қуригидан ўтганлар. Тунда жамоат тартибини сақлаш учун масъул бўлганликлари учун улар шундай аталганлар, бу вазифани кундузи ўтганга масъул бўлган кишилар миришаб дейилган, аслида ҳар иккала атаманинг луғавий маъноси бирдир. Кўрик тугагач, барча тунқотарлар бараварига довул чалишган ва бу садо бутун шаҳар узра ёйилган: “Тунқотарлар — оёқда! Юрт — осойишта, хотиржам ором олаверинглар!”

Шундан сўнг Тунқотарбоши бир гуруҳ тунқотарларни навбати билан шаҳарнинг барча дарвозалари томон довул чалиб бориб келишга бузган. Улар довул чалиб, йўл-йўлакай маҳалла гузарларидаги қоровулларнинг уйғоқлиги ёки ғафлатда эканлигини аниқлаганлар, агар қоровул ўз ишига совуққонлик билан қараган бўлса, қайтиб келгач, бу ҳақда Тунқотарбошига маълумот берганлар. Ўз кучаси, ўз гузаридан ҳам довул товушини эшитган халойиқ учун бу яна бир далла эди: “Маҳалла қоровули ҳам уйғоқ! Хотиржам ухлаш мумкин”.

Тун қоронғусида бирор зарурат билан бу маҳалладан у маҳаллага, бу даҳадан у даҳага боришга мажбур бўлган фуқаро фонус олиб юриши, маҳалла қоровули ёки тунқотарни учратиб қолгудек бўлса, яқинлашмасданоқ — узоқдан баланд овоз билан ўзининг кимлигини уларга танитиши шарт эди. Табиблар ва тасовуллар бундан мустасно бўлганлар, чунки уларни ҳамма таниган, юмушлари ҳам аниқ эди. Доялар ва отинобилар эса тунда эркак кишилар ҳамроҳлигида юришган. Уларнинг ҳам вазифалари маълум эди. Лекин, лашкар беҳтар бўлмас деганларидек, оншанда булса-да, угирлик, томтешарлик, деворбузарлик.

безорилик, қозининг фатвосисиз қасос олишлик каби ҳодисалар бўлиб турган. Бундай жиноят қайси даҳада юз берса, жиноятчи ўша даҳа қозихонасига олиб бориб топширилган. Даҳа қозиси камида икки нафар мусулмон эркак киши (ёки бир эркак ва икки аёл) гувоҳлигида аълам, яъни адвокат ишгирида жиноятчини сўроқ қилиб, шарият бўйича тегишли фатво чиқарган. Лекин даҳа қозисининг фатвоси Маҳкама масжид хатиб имоми томонидан шаръий деб топилганидан кейингина ҳақиқий, деб ҳисобланган ва ҳукм дарҳол шу масжид олдидаги майдонда ижро этилган. Кўп асрлик тарихга эга бу кўҳна масжид Тошкент Эски шаҳар боғорининг Мискарлик растаси ёнида жойлашган бўлиб, 50-йилларда бузиб ташланган, урнига “Тоҳир ва Зухро” дукони қурилган эди. Унинг Маҳкама масжид деб аталишининг боиси шуки, Маҳкама сўзининг ўзаги ҳукмдир. Қозининг фатвоси шу ерда кучга кириб ҳукм ижро этилган ёки бўлмаса фатво шаръий эмас, деб ажрим чиқарилган.

Шаръий ҳукмлар зултик билан ижро қилинишидан таъқири жуда кескин, қатъий ва қаттиқ бўлган. Шариятда жиноятлар турига қараб жазо белгиланган. Қирқ даррагача бўлган жазоларга таъзир, ундан юқорисига ҳад дейилади. Жонли сўзлашувимиздаги “бир таъзирингни бериб қўяй”, “ҳалдингдан ошма” деган иборалар ана шундан келиб чиққандир. Биринчи марта ўғирлик қилгани учун жиноятчининг чап қўли кесилган, шу ўғри томонидан бундай жиноят такрорланса, энди унинг ўнг қўли ҳам кесиб ташланган. Ҳукм қатъий ва кескин бўлгани сабабли ҳам ўғирлик, зинокорлик, ичкиликбозлик каби иллатлар кам учраган, халқ бу иллатларни қаттиқ қоралаган.

Субҳи содиқда халойиқ шаҳардаги юзлаб жоме ва маҳалла масжидлари минораларидан янграган азон товушидан уйғонган. Рамазони шарифда ўттиз кун мобайнида тунда масжид ва мадрасалар тепасида ногоралар чалиниб, халойиқни шаҳарлик вақти бўлганидан огоҳ этилган. Рамазон ҳайити ва Қурбон ҳайити кунлари эрта тонгданоқ ногора, доира, карнай-сурнайлар чалиниб, халқ байрамга чорланган. Бегим кунлари эса бомдюд намози адо этилгач, ҳамма яна ўз иш кучига киришган, тирикчилик, уй-рузғор юмушлари, қора қозонни қайнатиш, бола-чақани боқиб ташвишлари билан машғул бўлганлар.

Тошкент қадимда Шош, арабча Чоч, X—XI асрлардан бошлаб, Тошканд — Тошкент деб аталган. Маҳмуд Қошғарий шарҳига кўра, Тошкент дегани тошдек мустаҳкам

қалъадир. Шаҳардаги олий маъмурий бино хон ёки ҳоким ўрдаси деб номланган. Самарқанддаги Кўксаройни, Бухородаги Аркни бир эсланг.

Тошкент гоҳ мустақил давлатнинг пойтахти, купинча вилоят маркази бўлган. Турон, Туркистоннинг тақдирида нимаики юз берган бўлса, унинг қисматиға ҳам тушган. Бобур Мирзонинг она томондан бобоси Юнусхон XV аср охирида Тошкентда ҳукмронлик қилган, мақбараси ҳозир ҳам Шайхонтоҳурда салобат билан қад кўтариб турибди. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида Тошкент бир неча вилоят миқёсидаги мустақил давлатнинг пойтахти бўлиб турган. Бу давлатни Юнусхўжа исми бошқа бир ажлодимиз тузи, савдо-сотиқни биров кучайтиради, ҳатто Русия билан дипломатик алоқа боғлайди, элчилар айирбошлайди. Тошкент 1808 йили Олимхон томонидан Кўқон хонлигига бириктирилади...

Тошкентда кейинги 1000 йил давомида 5 та Ўрда қурилган. Ҳозир улардан бироғиси ҳам сақланиб қолмаган.

Ўрданинг ички бўлагиди хон ёки ҳоким оиласи, хос хизматчилар яшаган, асосий бўлагиди маъмурият жойланган, керакки миқдордаги қўшин ва хазина ҳам шу ерда сақланган.

Тарихий маълумотларга кўра, биринчи Ўрда Эски Жўна майдонининг шимол томонидаги босмахона ўрнида, иккинчи Ўрда Фурқат кўчасининг Рассомлар билим юрти жойлашган ерда (бу жойда қазув ишлари ўтказилганда тунроқ остида қолиб кетган кўҳна ҳаммом биноси топилган эди, кейин кўмиб юборилди), учинчи Ўрда иккинчи Ўрдадан бир оз шарқи-шимолда — Қоратош маҳалласида (Ғафур Ғулом шу маҳаллада туғилган) жойлашган, тўртинчи Ўрда Анҳорнинг ўнг томонида, собиқ ҳукумат биосининг қарши ёғида — сувнинг нариги томонида, бешинчи Ўрда эса Анҳорнинг чап томонида, ҳозирги Туркистон саройи яқинида бўлган. Русия қўшинлари 1865 йилнинг ёзида шаҳарни босиб олгач, биринчи галда шу Ўрда талланган, хазинаси ўлжа олинган, оёқ ости қилинган. Рус қўшинлари дастлаб Ўрдадан казарма сифатида фойдаланган, орадан кўп вақт ўтмай бузиб ташланган, халқнинг давлатчилик руҳини сўндириб ташлаш, истиқлол туйғуси қайта уйғонмасин, деб ҳам шундай ёвузликка борилган.

Рус босқини арафасида шаҳарда 200 га яқин маҳалла бўлиб, тахминан 100 мингга яқин киши яшаган, бу ўша давр учун катта рақам эди. Аҳоли ҳам ҳунармандчилик, леҳқончилик ва боғбонлик билан шуғулланган, савдо-сотиқ

ишлари яхши йўлга қўйилган, Ҳинд, Чин, Форс ва шимолий ўлкаларга йирик савдо қарвонлари қатнаб турган. Тошкент Туркистоннинг ички савдосида ҳам, ташқи савдосида ҳам муҳим ўрин тутган, савдо қарвонлари учрашадиган йирик марказлардан бир бўлиб, Буюк Ипак йўлининг бир тармоғи шу ердан ўтган.

Шаҳар халқининг асосий қисми қўкламдан кузгача шаҳар ташқарисидаги боғларда яшаган. Боғ-роғли бу жойлар мавзе деб аталган. Умуман шаҳарнинг тўрт томонида 100 га яқин мавзе бўлган. Булардан айримларининг номлари ҳамон сақланиб келмоқда: Ҳасанбой, Юнусобод, Бўз, Олтинтепа, Ниёзбек, Кўктерақ, Яланғоч, Қоплонбек, Шофайзулоқ, Назарбек, Бешқайрағоч, Оқилон, Қангли, Рақит, Новза, Чилонзор, Қақгус, Дўмбираобод, Қўйлиқ ва бошқалар. Бу мавзелар Бўзсув ва унинг ирмоқларидан сув ичган.

Боғ-роғлардан иборат мавзелардан кейин бошланган далаalarda лалми деҳқончилик қилинган: буғдой, арпа экилган. Далалар яйловларга тутаниб кетган.

Тошкентликларнинг шимол томонда Эшонгузар (ҳозир Абай дейилади), Турват, Сайрам, Чимкеит, Туркистон, Авлиёта, Тўқмоқ, Чўлпонота (Иссиқкўл бўйидаги Чўлпонота назарда тутилмоқда)ларда ҳам мол-мулки, уй-жойи, ер-суви бор эди. Шунингдек, Шарқ томонида — Дўрмон, Қипчоқ, Арғун, Байтқўрғон, Ғазалкент, Хўжакент, Хумсон, Сўқоқ, Бурчмулла, Сижжак, Богистон қишлоқларида ҳам тошкентликларнинг ер-сувлари бўлган.

Йилнинг беш-олти ойини шаҳардан ташқарида ўтказган аҳоли кузда қишлоқ озиғини ғамлаб, шаҳарга қайтган. Шаҳар ҳаёти асосан кеч куздан эрта баҳоргача қайнаган, тўй-ҳашамлар, гап-гаштаклар ҳам шу пайтларда авж олган.

Тўғри, катта қишлоқларда турғун аҳоли ҳам бўлган, у ерларда турмуш ўз маромида кетаверган. Лекин бадавлат, ўқимшли оилаларнинг аксарияти шаҳарда қишлоқни афзал билган.

Китобларда улуғ аждодларимиздан бири Хожа Аҳрорни Богистон қишлоғида туғилган, деб келинмоқда. У мансуб бўлган обрўли ва қадимий оиланинг Тошкентда, Хастимом даҳа, Парчабоб маҳалла, Маҳв ота деган катта ҳовуз яқинида уй-жойи ҳам бўлган. Агар Хожа Аҳрорнинг 1404 йилнинг февралда — қаҳратон қишда таваллуд топганини, қўлёзма китобларда Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Тошкандий деб аталишини ҳисобга олсак, у буюк зот Тошкентда туғилган бўлса керак, дейиш ҳам мумкин. Бу билан айт-

моқчимизки, халқнинг анъанавий турмуш тарзидан келиб чиқиб, бирор кишининг қаерда туғилганини аниқлашда қайси «фаслда таваллуд топганини ҳам назарда тутиш лозим. Халқнинг турмуш тарзини чуқур ўрганиш кўп жумбоқларни ечишга ёрдам беради.

Тошкентда дарвозалардан ташқари яна бир яшириш йўли бўлиб, у Тешикқонқо дейилган. Тешикқонқо ҳарбий аҳамиятга эга бўлиб, дарвоза ўрнига девор тусидаги катта наमत ёниб қўйилган. Ёв босганда, шу ердан отлиқ аскарлар қўққисдан чиқиб бориб, душманга қутилмаганда зарба берган, агар кучлар нотенг бўлса, уни таҳликага солиб қўйиб, кўздан қўйиб бўлган. Зарурат туғилганда бундай қўққис ҳаммалар бир неча марта такрорланган. Тешикқонқодан чиқиб-жирувчи аскарлар шижоатли ва матонатли сара йигитлардангина иборат бўлган.

12 та дарвозанинг ташқарисида 12 та қабристон бўлган. Бунинг ўз раъзи, ўз маънавий аҳамияти бор, албатта. Шаҳардан ёмон ният билан чиққан кишининг кўзи энг аввало қабристонга тушгач, ёмон ниятидан қайтган, охира, бу дунёнинг ўткинчилиги эсига тушган, қалбида яхшилик қилиш ҳисси уйғонган. Худди шунингдек, шаҳарга ёмон ният билан яқинлашган киши ҳам дастлаб қабристонга кўзи тушиб, ёмон ниятидан қайтган, эзу ният билан шаҳарга қадам қўйган. Ҳа, аجدодларимиз қабристонларга ўрин белгилашда ҳам эзгуликни кўзлашган, донолик қилишга н. Ҳозир ўша қабристонларнинг кўпчилиги, жумладан, Сағбон дарвозаси яқинида Ачаобод қабристони, Чигатой дарвозаси яқинида Қўшчи ота қабристони, Қорасарой дарвозаси яқинида Қўйиб ота қабристони, Камолон дарвозаси яқинида Хўжа Аламбардор қабристони, Самарқанд дарвозаси яқинида Захариқ қабристони ва ниҳоят, Кўкча дарвозаси яқинида Шайх Зайниддин бобо қабристони сақланиб келмоқда.

Тошкентликларнинг ўтмишдаги «кўчманчилиги» мавсумий, нисбийдир. Уни кўчманчиликка йўймаса ҳам бўлади. Тўқ, фаровон, қулай яшашга интилиш интиёқ шундай турмуш кечириш тарзини тақозо этган.

Тошкент боғларига араб тарихчиси ал-Умарий XI асрдаёқ мафтун бўлган.

1485 йили Ҳиротда туғилиб, ўз ижодини Алишер Навоий мактабидан бошлаган ўзбек мумтоз адабиётининг таниқти вакилларида бири Зайниддин Восифий Тошкент боғларини кўргач, уларнинг мафтунлиги бўлиб, қолган умрини шу ерда ўтказган. 80 ёшга бориб, шу ерда вафот этган.

Тарихий ва бадиий асарларда тасвирланишича, Тошкент боғлари жуда сўлим бўлган. Ҳар бир боғда мевали дарахтлар, тоқюрлар, иморатбоп теракюрлар, полтиз, экин-тикиндан ташқари атрофига қоратол ва мажнунтоллар экилган ҳовуз, ундан нарироқда суна ёки шийпон бўлган. Улар атрофида садарайхон, ошрайхон, жамбиту гулгожихўрозлар, атиргул, гулсафсарлар экилган гулзорлар бўлган. Боғларда ёмғирли кунларда, баъзан эса қишдаб қолиш учун айвонли уй-жойлар ҳам қурилган. Ҳозирги ибора билан айтганда, микроиклимги бундай боғларда яшаш тирикчилик учун — қулай, саломатлик учун — фойдали, кўнгил учун — мароқлидир.

Бугунги кунда дала ҳовлиларига қатнаб яшовчи ҳам-шаҳарларимиз учун ажодларимизнинг турмуш тарзларини бир меросий одат дейиш мумкин.

Абдулла Қодирий айтмоқчи, “кейинги хонлар замони”-даги тошкентликларнинг турмуш тарзи ана шундай эди. Бундай турмуш тарзи нафақат йирик шаҳарларда, балки Шахрисабз, Китоб, Ғузор каби нисбатан кичик шаҳарларда яшовчи аҳолига ҳам хос эди. Чоризм истибдоди ва шўролар даврида халқимизнинг турмуш тарзи билан бир қаторда катта-кичик шаҳарларимизнинг қиёфасига ҳам шикаст етди, айниқса қадимий шаҳарларимиздаги туб халқ камая борди, шаҳарларимиз ўз эгаларидан, ҳақиқий вояларидан жудо этилдилар. Асрлар шоҳиди бўлган, ҳар бири халқимиз ҳаётидаги тарихий бирор воқеа муносабати билан қурилган обидалар — санъат асарлари шонли тарихимизнинг ажралмас қисмидир. Маданий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида бўлгани каби тарихий обидалар ҳам шўролар замонида топталди. Мана, масалан, Бухорои шарифни олиб кўрайлик.

Бухородаги Амир Абдулаҳад ва Амир Саидолимхонларнинг ёзги қароргоҳи булмиш “Ой ва юлдузлар саройи” (“Ситораи моҳи хосса”) руҳий касалтиклар шифохонаси (жиннихона)га айлангирилди, бу муҳғашам қасрдаги бутун мол-мулк, зеб-зийнат буюмлар Рус императорларининг Қишқи саройи — Эрмитажга олиб кетилди. Моддий-маданий ёдгорликлар кун сайин нураб бораётганлиги масаласи Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Советининг 1931 йил 19 январиди бўлиб ўтган йиғилишида кўрилганида вилоятлар ижроия комитетларига тарихий ёдгорликларни таъмир этиш эмас, балки **суратга тушириб қўйиш тавсия** этилади. Бу тавсия амалда обидалардан юз кечинини буюрарди.

1939 йилнинг 19 мартада Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитетининг 340-қарорида, жумладан, бундай дейилган эди:

1. Бухоронинг Қарши, Имом, Самарқанд, Салоҳхона, Шергирон, Мозор дарвозалари ва уларга туташ бўлган шаҳар девори давлат муҳофазасидан чиқарилиб, шаҳар шўроси ихтиёрига топширилсин.

2. ... Тоқи Саррафон (1-гумбаз) давлат муҳофазасидан чиқарилсин.

3. ... Йиқилиб бораётганлигини ҳисобга олиб, Кўкалдош мадрасаси давлат муҳофазасидан олиниб, шаҳар шўролари ихтиёрига топширилсин.

8. ... Гавкушон мадрасаси... Калобод мадрасаси давлат муҳофазасидан олиниб, шаҳар шўролари ихтиёрига топширилсин.

Бу маълум қарорга 20 йил мобайнида Ўзбекистон оқсоқоли бўлиб турган, Парламент раиси ҳисобланган Йўлдош Охунбобоев имзо чеккан! Марказнинг қўлида қўғирчоқ бўлган бу "раҳбар"нинг бирта имзоси бебаҳо осори атиқалар тақдирини ҳал қилган-қўйган, ёдгорликларимиз тақдирини манкурт ва келгинди кимсалар раҳбарлик қилаётган шўролар ихтиёрига топширган. Улар эса "тарихий ёдгорлик сифатида аҳамиятини йўқотганлиги учун" деган важ билан, "таъмирлашга маблағ етишмайди" деган сохта сабабни рўкач қилиб, қанчадан-қанча осори атиқаларни буздириб ташлашган. Лекин қонхўр босқинчи М.Фрунзega ҳайкал ўрнатиш учун маблағни аямаганлар. Бундай аялчли қисмат Хива, Наманган, Кўқон, Марғилон ва бошқа қадимий шаҳарларимизнинг бошига ҳам тушган.

Юқорида тилга олинган икки қарор билан Ҳукуматимизнинг бу йил чиқарган Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллик юбилейларини ўлкадаги қарорларини солишгириб кўрсак, уларни амалга ошириш бўйича амалда бошлаб юборилган таъмирлаш ишларини кўз олдимизга келгирсак, миллий истиқлолнинг моҳиятини чуқурроқ идрок этамиз. "Ватанни севмоқ иймонданлир" Севмоқ учун уни битмоқ ҳам керак.

Тошкент жўғрофий ўрни жиҳатдан Туркистоннинг марказидадир. "Туркистон" атамасининг ҳудудий қамрови дунёда энг катта Евроосиё материгига боғлиқ, зеро у маъкур қитъанинг таркибий қисмидир. Туркистон тарихан шаклланган ва тақдиран қисмларга бўлиб юборилган ягона иқтисодий-жўғрофий жиҳатларга эга бўлган мамлакат.

нинг номидир. У ўтмишда тахминан 5 миллион 400 минг квадрат километр майдонга эга бўлган. XIX асрга келиб Туркистон уч қисмга — Ғарбий Туркистон, Шарқий Туркистон ва Жанубий Туркистонга тақсимланган. Ҳозир Марказий Осиё дейилганда XIX асрда Чор ҳукумати томонидан босиб олинган ўша Ғарбий Туркистон ҳудуди назарда тутилмоқда.

Тошкентда ўтмишда Ҳинд карвонсаройи, Афғон карвонсаройи ва шу каби савдо-сотиқ марказлари бўлган, ижодларимиз азатдан ён қўшиллар билан доимий алоқада бўлиб келганлар.

Мумтоз адабиётимиздаги Ҳирот мактаби, Бухоро мактаби, Хсва мактаби, Самарқанд мактаби, Андижон мактаби, Қўқон мактаби, Наманган мактаби қаторида Тошкент адабий муҳити ҳам бўлган. XIV асрдаёқ бу диёрдан Бадриддин Шошӣйёдек улуғ шоирлар етишиб чиққан. Маънавий бойлигимиз фақат туркий (ўзбек) тилида яратилган асарлардан иборат десак масалага бир томонлама ёндошган бўламиз, чунки илм ва ижод аҳлимиз ҳам туркийда, ва шунингдек, араб ва форс тилларида ҳам ижод қилганлар. VIII—XI асрларда бутун ислом дунёсида илмий ва ижодий тил араб тили эди. Бу ҳол олимларимиз ва адибларимиз, шунингдек, тошкентлик ижодкорлар фаолиятида ҳам ўз ифодасини тошган. Кейин улар туркий билан бирга форсийда ҳам қалам тебратишган. Улар орасида замона зайли билан фақат форсчада ижод этган ўзбеклар ҳам, икки тилда ижод этган ўзбек ижодкорлари ҳам бор. Масалан, Алишер Навоий форсий шеърларига Фаний тахаллусини қўйиб, 6 минг байтдан иборат девон тузган. Бадриддин Шошӣйё эса асосан форсийда ижод этган. Умуман, ҳақиқий ўзбек зиёлилари камида учта тилни — ўзбек, араб ва форс тилларини билишган. XIX асрнинг тўртинчи чорагидан булар ёнига рус тили ҳам қўшилган. Масалан, атоқли маърифатчилардан Убайдуллоҳон Асадулло ўғли, Абдулла Авлоний ва бошқалар ана шундай кўп тиллар соҳиби эдилар. Катта замондошимиз Гафур Гулом бир неча туркий тилларни билишидан ташқари, форсча маърузалар ҳам қилар, арабчадан ҳам хабардор эди.

Яна шуниси ҳам борки, азалий ва наслий одатларига кўра туркий ҳокимлар қайси элга мансублигидан қатъи назар, давлатга хизмат қилиш нияти кўнглида бор барча зиёлиларга асар ёзишни тўнширар ва уларга ҳомийлик қилар эдилар. Бу борадаги ҳулосамиз шундан иборатки,

ўғминш маънавий бойлигимиз доирасини белгиланда ме-
зонни адолат ва ҳақиқат юзасидан тўғри белгилаб, турки
халққа ва туркий давлатларга хизмат қилган, турки
(ўзбек), араб, форс ва рус тилларда яратилган барча асар-
ларга қонуний ворис эканлигимиз билан ифтихор қилсар
арзийди.

Тошкент ҳозир ҳақиқий пойтахтлик мақомига эга.
Шаҳримизда элитадан ортиқ элчионалар, қанчадан-қанча
халқаро ташкилотларнинг ваколатхоналари фаолият кўрсат-
таштанлиги ҳам ана шунга ёрқин далилдир.

БУЛУТЛИ ОСМОН

Осмонни булут қоплаганда, бу ёруғ жаҳон ҳам кўнра
қоронғу кўринади. Оша Туркистонимиз осмонини салкам
бир ярим аср мустамлакачилигининг қора булутга тўсди.
юртимиз тутқунликда бўлди, халқимиз кун кўрсатди,
рушшолик кўрмади. Босқинчилар Туркистонни тула забт
этиш учун қарийб чорак аср қурол ишлатди. Шунда ҳам
барибир узил-кесил бўйсундира олмади, халқ иродасини
буколмади, халқ қасоскорлари гоҳ ошқора, гоҳ яширин
курашши давом эттиравердилар. Айниқса, йирик шаҳар-
лар ва қишлоқларнинг тубжой халқи кўн жафо чекди.
Масалан, 1868 йилнинг 30 апрел ва 1 май кунлари Чўпон-
ота тепалигида бўлган жангда Самарқанд мудофаачи-
ларининг кўнчилиги ҳалок бўлади. Омон қолганлари шаҳар
ичкарасига қайтадилар.

Шаҳар учун кураш давом этади. Шаҳар ҳокими Шера-
ли Иноқ жангда мардларча ҳалок бўлади. Бошлиқсиз қол-
ган шаҳарни талон-торож қилишга Кауфман буйруқ бера-
ди. Тили-тирноғигача қуролланган казаклар уч кун мобай-
нида Самарқандни гўрат қиладилар, тилч аҳолини ҳам
қирадилар, уй-жойларига ўг қўядилар. Рус босқини ара-
фасида Самарқанд аҳолиси 80 минг киши бўлса, гўратдан
кейин 40 мингги тирик қолган эди.

Кауфман қилиминини орадан 52 йил ўтгач, шўровий
мустанлакачи М.Фрунзе ҳам Бухоро шаҳрини забт этиш-
да такрорлади. Бухоро учун бўлган жангда фрунзечилар
огир замбараклар, ҳатто аэропланлардан фойдаландилар.
Шаҳар тўрт кун ёнғин ичида қолди, ярми куйиб битди.
Арқининг 80 фоизи вайрон этилди. Қанчадан-қанча ме-
морий ёдгорликлар вайрон бўлди ва шикаст топди. Ар-
лонхон мипорасига замбарак ўқлари келиб етди. Шаҳар
забт этилганидан кейин эса, кўн киши амирга тегишти

одамлар, деб қириб ташланди. Шу тариқа Бухоро асл фар-
андларисиз хувиллаб қолди. Бухоро бошига шундай қис-
мат яна икки марта тушди. Йигирманчи йилларда ер-сув
ислоҳоти ниқоби остида ўтказилган тадбирдан, биринчи
навбатда Бухоро шаҳри ва вилоятида яшовчи тубжой халқ
кўн азият чекди, ўн минглаб ўзбеклар чет элларга бош
олиб кетишга мажбур бўлдилар. Ўттизинчи йилларда ўтқа-
зилган колхозлаштириш сиёсати ҳам халқимиз бошига бит-
ган бало бўлди.

Чор ҳукумагининг нияти, биринчидан, халқимизни
жисмонан йўқотиш бўлса, иккинчидан эса, маънавий маҳв
этиш эди. Халқни оғулантериш, унинг ахлоқ ва маънави-
ятини бузиш мақсадида Туркистонга ичкилик балюси олиб
келинди. Чоризмнинг Тошкентда қўрган биринчи корхо-
наси пиво заводи эди. Самарқандда ҳам шундай корхона
очилган эди.

Халқнинг маънавий қиёфасини ўзгартириб юбориш
учун 1867 йилдан бошлаб Туркистонга рус аҳолисини ом-
навий тарзда кўчиртириб келтириш бошланди. Улар учун
дастлаб Тошкентда янги шаҳар қурилди. Маргилон яқи-
нидаги Сим қишлоғи ўрнида “Новый Маргелан”, ҳозир-
ги Фарғона қурилди. Бухоро яқинидаги қадим Хоқон қиш-
лоғининг номи ўзгартирилиб, Когон деган рус шаҳарчаси
бунёд этилди. Қўқон, Андижон, Наманган, Самарқанд
шаҳарларининг ичида ва ёнида руслар учун “слободка”-
лар қурилди, халқимиз кейинчалик бу жойларни “исло-
бодка” — “исловатхона” деб атади. Ёнг унумдор, сувли ер-
лар русларга бўлиб берилди, рус хўторлари вужудга кел-
тирилди. Туркистонлик ватанпарварлардан бири Турор
Рисқулов бу ҳақда “Янги Туркистон” газетасининг 1923
йил 25 ноябрдаги сониде ёзишча, “Туркистонда ишла-
тилмоқда бўлган ерларнинг 55 фоизи ўрис келгиндилари-
нинг қўлига ўтди”.

Албатта, ўз қадрини билган одамлар ўзининг иссиқ
ўрнини ташлаб, бегона ва нотаниш ўлкаларга келмайди.
Лев Толстой “Тирилиш” романида бундай кимсаларга сал-
бий муносабат билдириб, асар қаҳрамони пойтахт Санкт-
Петербургда номатлуб бўлиб, бети шувит бўлиб қолгач,
Тошкентни забт этиш учун отланган “пойтахт чиқинди”-
лари — ёлланма аскарларга қўшилиб кетди, деб ёзади.

Рус таъсирини кўчайтиришнинг иккинчи йўли — вақф
мулкининг тугатилиши бўлди. Вақф мулкларини тортиб олиш-
ди. Рухонийлар тирикчилик манбаи — доимий даромад-
дан маҳрум этилди. Масжид, мадраса, мактаб ва дарсхо-

налар қаровсиз қолдирилди, улар етмиш йил давомида таъмирланмади ҳам, қайтанга кўнчилиги бузиб ташланди. Энг қимматли тарихий бойликлар, шу жумладан, нолир кўлёмалар, муқаллас китоблар Москва ва Петербургга ташиб кетилди. Чор ҳукумати руҳонийларни оёқ ости қилди. Чор амалдорларининг зуғумлари шу даражага етдики, улар масжидларга кўнғироқ осиб ҳаракатида бўлишлар. Уларининг тураликлари ва ҳукмронликларининг кўрсатмоқ учун номоз вақтида масжидга итлари билан кириб келдилар.

Н.Остроумов каби миссионерлар зиётиларимиз онгидан захарлашга интилдилар. В.Бартольдга ўхшаш сермаҳсул тарихчилар чор ҳукуматида “Туркистонни қўлда абадий сақлаб қолиш учун жануб, шарқ ва ғарб дарвозаларини тақа-тақ бекигиб, фақат шимолга — Россияга йўлни очиб қолдириш керак” деган шайғоний маслаҳатлар бердилар. Амалда шундай қилинди ҳам.

Фақат рус маданиятини улуғлаш, тарғиб қилишда — халқни руслаштиришда туркистонлик зиёлиларни жале қилишга катта аҳамият берилди, бунга рози бўлганлар рағбатлантирилди. Ҳатто бундай номақбул ишга айрим атоқли шоирлар ҳам қўл уришган. Бунга мисол қилиб “Суворов” қасидасини, Дукчи эшон қоралаб ёзилган “Баччағар” ҳажвиясини келтириш мумкин. Ваҳоланки, Дукчи эшон миллий озодлик ва истиқлол учун курашган асл ватанпарварлардан бири эди. У ҳажв қилинган ўша “шеш” шўролар даврида чиққан мактаб дарсликларида ҳам киритилиб, ёш авлодга Дукчи эшон ҳақида мутлақо ёлгон тасаввур ҳосил қилиниб келинди.

Ёш авлод онгида ўтмишимиз ҳақида нотўғри таассурот қолдириб, русларга нисбатан катта оға туйғусини уйғотишга интилинди, таълим-тарбия шу асосда олиб борилди. Бунинг оқибатида халқимиз орасида оз бўлса-да, ўзлигини унутган манкуртлар ҳам пайдо бўлди, улар чоризм ва шўро ҳукуматининг типик малайларига айландилар. Масъулиятли вазифаларга, маъмурий ташкилотларнинг раҳбарлигига халқимизнинг асл фарзандлари яқин йўлатилмади. Раҳбарлик ҳамиша келгиндилар қўлида бўлиб келди.

Шўролар даврида раҳбарлик лавозимларида ишлаган машҳур кишиларга нисбатан “атоқли давлат арбоби” деган иборалар одат тусига кириб қолган. Аслида бундай эмас. Уларни давлат арбоблари деб бўлмайдди. Ахир у йил

ларда бизда давлатнинг ўзи йўқ эди-ку. Йўқ давлатнинг арбоби қандай қилиб бўлсин?!

Бошқа қардошларимиз диёрида бўлганидек, Ўзбекистонни ҳам амалда “иккинчилар” — Компартиянинг республика, вилоят, туман ва шаҳарлардаги иккинчи котиблари бошқарар эдилар. Биринчи котибларнинг инон-ихтиёри иккинчи котибларнинг қўлида эди, берилган ваколатларига кўра иккинчи котиблар раҳбар мақомида эдилар.

Саноатлаштириш ҳам юргимизни руслаштириш воситаларидан бири эди. Тошкент, Фарғона, Олмалиқ, Намангон ва бошқа шаҳарлар рус шаҳарларига айланиб бормоқда эди. Тошкент зилзиласи руслаштиришда мустамлакачиларга қўл келди. Бу маккор сиёсатчилар ҳатто халқимиз бошига тушган табиий офатдан ҳам усталик билан фойдаландилар. Бугунигиғиқнинг гурли ерларидан юборилган, аслида муқим бошланасиз курама аҳоли Тошкентда уй-жойли қилиб жойлаштирилди, тубжой аҳоли эса шаҳар чеккаларида ўзи иморат қурди.

“Қайта қуриш” баҳонасида ҳам бу сиёсат давом эттирилди. Тошкент шаҳрининг “фирқавий” ҳокими Сатин беш йил ичида 384 минг овруполик аҳолини Тошкентга олиб келиб жойлаштирди. Ўша йиллари Москвадан юртимизга 300 га яқин махсус таълим берилган раҳбар ва раҳбарчалар юборилди. Бу ҳақда Москва матбуоти Ўзбекистонга виждон олиб борилди, деб ёзди. Аслида эса улар бориб турган шовинистлар, типик мустамлакачилар эди. Тафовут шунда эдики, уларнинг кўкрак чўнтакларида комфиркага аъзолик чиптаси бор эди, холос.

Она тилимиз шунчалик қадрсизланган эдики, ўз тилини мукаммал билиш эскилик сарқиги ҳисобланиб, рус тилида равон гапира олмаслик қоқоқлик, маданиятсизлик ҳисобланарди. Рус тилини яхши билмаган киши раҳбарлик лавозимларига яқин йўлатилмасди.

“Қайта қуриш” даврида халқимиз “пахта иши”, “ўзбеклар иши” ниқоби остида қатағонга учраш билан бирга, худди шу даврда унинг миллий онги, миллий истиқлол учун кураш туйғуси кучайиб кетди.

Миллий озодлик учун кураш ўша Оқмасжид фожияси юз берган пайтларданоқ бошланган эди. Бу кураш ҳеч қачон сўнмади. 1876 йилда Фарғона водийсида бўлган Пулатхон кўзғолони чор маъмурларини ҳам эсанкиратиб қўлди. Олой маликаси Қурбонжон лодхо бир неча йил мустамлакачиларга қарши кураш олиб борди. Кейин Тош

кент халқи қўзғалди. Бу қўзғолон тарихда “Вабо қўзғолони” деб аталди. Кейин Андижонда Дукчи эшон бошчилигида халқ озодлик ҳаракати бошланди, курашчилардан минглаб кишилар дорга осилди, юзлаб кишилар Сибирга сургун қилинди.

1916 йилги Тошкент, Жиззах қўзғолонлари ҳам қурол кучи билан бостирилди, аммо халқимизнинг миллий озодлик йўлидаги кураши давом этаверди.

1917 йилги Октябр тўнтаришидан кейин боляшовчилар барча миллатларга эркинлик берилишини ваъда қилдилар-у, лекин амакда чоризмнинг мустамлакачилик сийсатини давом эттирдилар. Туркистон халқларининг мустақил давлати — Туркистон мухториятини Шўро ҳукумати тап олмади, уни қурол кучи билан йўқотди. Шундан кейин бугун ўлкада миллий озодлик ҳаракати бошланиб кетди, бу курашни босқинчилар “босмачилик” деб, унинг фидойиларини “босмачилар” деб атадилар. Аслида улар миллий озодлик учун курашнинг жангчилари эдилар.

“Босмачилик ҳаракати” — мураккаб тарихий жараён бўлиб, ҳати-ҳануз ўз тадқиқотчиларини кутиб турибди.

Шўролар замонида ошкора курашниш кўп қурбонлар беришга олиб боришини билган зукко зиёлилар энди нолегал кураш йўлини танлайдилар. Пировард мақсади Туркистонни миллий истиқлолга олиб чиқиш бўлган бундай нолегал ташкилотлардан бирини жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчилари ва етакчи мафкурачиларидан бўлмиш маърифатчи Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли йигирманчи йилларнинг ўрталарида тузган эди. Бу ташкилот оғир шароитда муайян даражада нолегал иш олиб боради, зиёлиларни руҳан тушкунликка тушмасликка даъват этади. Шўро чекистлари 1929 йили бу ташкилотдан хабар топадилар ҳамда Мунаввар қори ва унинг сафдошларидан 100га яқин кишини ҳибсга олади. Улар Москвага — Бутир турмасига олиб кетилади ва ўша ерда қатл этилади. Архивларда сақланиб қолган маълумотларга кўра Мунаввар қори 1929 йилнинг майида яширинча Москвадаги Ваганков қабристонига қўмилган.

Халқнинг иродасини барибир буколмадилар. Миллий истиқлол туйғуси унинг қалбини бир дам бўлсинки тарк этмади. Мустақиллик дилларда армон эди...

УЧИНЧИ ҚИСМ

ИСТИҚЛОЛ ШИҶОАТИ

УЗОҚ ВА ЯҚИН ЙИЛЛАР

ИСТИҚЛОЛ АРАФАСИ:
СЕВИНЧ ВА ИЗТИРОБЛАР

Жамият ҳаётида шундай ҳодисалар юз бериши мумкинки, улар аста-секинлик билан кундалик турмуш мавжларидан қудратли тўлқинларга, майин шабадалардан бўронлару шиддатли довулларга айланади. Бир юз ўттиз йиллик мустамлакачилик даврида ўзлигини йўқотиб, ўғмишини унута бошлаган халқимиз руҳиятида бора-бора кучли пўртана рўй берди.

Қизил империянинг тажовузкорона сиёсати 73 йил мобайнида аста-секинлик билан чок-чокидан ситила борди. Натижада мамлакат ижтимоий-сиёсий жараёнларини ҳам, одамлар хатти-ҳаракатини ҳам бошқариб бўлмайдиган ҳолат вужудга келди. Яқин ўғмишимиз сиёсий ва маънавий руҳияти, иқтими хусусида кўп ганириш мумкин. Бироқ, сўзни мухтасар қилиб, қуйидаги саволларга жавоб ахтариб кўрайлик.

Ислом Каримов қандай шароитда ҳокимият тепасига келди? Ўтмишдошларидан унга қандай жамият мерос қолган эди? У қандай вазиятда иш бошлади?

Масалага ана шу тарзда ёндошилса, бизнингча, Президентнинг ҳам, мамлакатнинг ҳам тўлақонли қиёфаси, халқимизнинг хоҳиш-иродаси, мақсад ва интилишлари, ташвиш-изтироблари, қўйингки, барча-барчаси кўз ўнгимизда яққолроқ гавдаланади. Мавжуд ҳодисалар ва қарор топган ижтимоий-сиёсий, маънавий-руҳий муҳитни ўрганиш — масалага холис ёндашнинг ва адолатли баҳо бериш асосидир.

Айтиш мумкинки, қизил империя ва коммунистик мафкура асримизнинг 80-йилларига келиб, ўз келажагининг унчалик ҳам ёруғ эмаслигини, узоққа бормаслигини пайқай бошлади. Энди у чўғ устида ўтирган одамдек ўзини ҳар

тарафга ташлашга, бу таҳдикали ва охир-оқибати номаълум истиқбол қаршисида қандайдир йўл топиш талвасасига тушиб қолди. Бошқача қилиб айтганда, совет тузуми ўз ҳаққини, инсоний шайни ва яшаш ҳуқуқини талаб қила бошлаган одамларнинг қудратли тўлқинига дуч келган, бу тўлқин уни фарқ қилиб юбориши ҳеч ган эмас эди. Шу боис у чуқаётган кимса каби “хасга ҳам, хашакка ҳам ёпиша бошлаган” бир ҳолатда эди.

Хуллас, коммунистик мафкура хоҳайдими-йўқми, ўз ғояларини қисман ўзгартирини, иш услубининг янги шаклларини излаб топиши, қисқаси, қандайдир ўзариш қилиши керак эди. Ана шу ҳаракатларнинг маҳсули сифатида Горбачевча “қайта қуриш” сиёсати дунёга келди.

Бир қараида, қайта қуриш сиёсати мамлакатда демократик жараёнларни чуқурлаштирини, фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини кенгайтирини борасида маълум даражада ижобий ситжишларга олиб келди. Бироқ бу асл манзаранинг ташқи кўриниши эди, холос.

Бу сирти ялтироқ, ичи қалтироқ жамиятда ойнанинг тескари, аммо ҳақиқий томони ҳам бор эди. Бунда энг оддий ҳақиқатларни очикдан-очик тан олмаслик, жиззалик, ашаддий ва эҳгиресли сиёсий уйишлар, турли кичик халқларни хонавайрон қилувчи ҳийла-найранглар, иттифоқдош республикаларга “тошни пахтага ўраб отиш” сингари тажовузлар, Бош котиб қисфасидаги сиёсий чайқовчилик кўринишлари кучайиб борар эди.

Иккинчидан, қандайдир сиёсий нуфузга эришини, машхурлик даъво қилиш, ном чиқаришга интилиш, йирик мансаб курсиларини эгаллаш касаллигига учраган “демократ”лар ўйини авж олди. Айни пайтда бу бутун мамлакат бўйлаб хавф-хатар келтирувчи сурункали касалликка айланди. Натижада иттифоқнинг турли бурчакларида турли кўринишдаги шиорбозликлар, сузамолликлар, шармандали тарзда бир-бирини рад этувчи, бир-бирини инкор қилувчи, тўғри келиб қолса, маҳв этувчи ҳар хил ҳаракатлар юзага келди. Буларнинг бари бутун мамлакатда сиёсий-маънавий муҳитни лойқалатиб юборди.

Аслида бунинг ўзига хос сабаблари бор эди. Жумладан, узоқ йиллар мобайнида инсон ҳуқуқларининг чекланганлиги, сўз ва фикр эркинлигининг йўқлиги, иқтисодий тараққиётнинг жар ёқасига бориб қолганлиги, мудҳиш қатағонларнинг ташкил этилиши, аҳолини доимий равишда кўркув ва ҳадик билан яшашга мажбур қилиш ана шу сабаблардан эди. Қайта қуриш сиёсати, юқорида айтганимиздек, одамларга бирмунча эркинлик берди.

Бироқ бу эркинликнинг маънавий, ҳуқуқий, сиёсий ва иқтисодий асоси бўлмаганлиги боис, у шунчаки, ўткинчи ҳодисага айланди. Ҳокимиятнинг энг баланд курсиларини эгаллаган кишиларга эса аниқ дастурлар, мамлакат истиқболини белгилайдиган, уни таназзул ботқоғидан олиб чиқишга қодир бўлган сиёсий ирода, маънавий қудрат, ички маданият ва донишманд давлат арбобларига хос муҳим фазилятлар еттилади. Натижада уларнинг ўзи ҳам шаклдан турлича бўлган, моҳиятан бир-бирини тўлдирадиган, устаси фаранг найрангбозларга айланиб қолишди. Ана шу найрангбозликнинг фожиаи маҳсули сифатида Грузияда Тбилиси воқеалари, Озарбайжон ва Арманистонда Тогли Қорабоғ, Қирғизистонда Ўш, Ўзбекистонда энг аввал “пахта иши”, сўнграқ Фарғона, Бўка ва Паркент воқеалари юзага келди.

Ўзбекистонда қарор топган сиёсий-маънавий муҳит СССР доирасига кирган бошқа республикаларга нисбатан анча жиддий, таҳликали, бесаранжом ва зиддиятли эди. Буни нималарда кўриш мумкин?

Биринчидан, Кремлнинг қўлида кўғирчоққа айланиб қолган, мустақил фикрга эга бўлмаган, ўз миллатимиздан чиққан мунофиқлар бутун Ўзбекистонни хонавайрон қилишди. Миллат шаънига, унинг асрлар мобайнида тўплаган обрў-эътиборига, миллий қадриятларига доғ туширишди. Бугун ўзбек халқини порахўр, лаганбардор, ўғри ва муттаҳам қилиб кўрсатишди. Натижада юзлаб тажрибали ва етук, мамлакат равнақига чинакамига таъсир кўрсата оладиган раҳбарлар қасддан йўқ қилинди. Ваҳоланки, “пахта иши”га ўхшаган салбий ҳодисалар Москвада ва бошқа иттифоқдош республикаларда ҳам турли шаклларда бундан ҳам оғирроқ, бундан ҳам даҳшатлироқ тарзда мавжуд эди. “Пахта иши” кейинроқ атабляб “ўзбек иши”га айлантирилиб, халқимизнинг миллий нафсониятини топташ йўлига ўтилди. Оқибатда бутун республикамызда парокандалик, лоқайдлик, умидсизлик ва ипюнчсизлик кайфияти чуқурлашди. Одамларнинг кўнгли жамиятдан ҳам, сиёсатдан ҳам совиди, саросималик ва таҳлика билан яшайдиган бўлди.

Иккинчидан, ўзларини миллатпарвар ва ватанпарвар қилиб кўрсатадиган сохта демократлар Ўзбекистонда ҳам пайдо бўлган, улар шундоқ ҳам танг аҳволда яшаётган аҳолининг кундалик ҳаётидаги етишмовчиликлардан унумли фойдаланиб қолишга интилар эдилар. Уларнинг мақсадлари иқтисодий ва ижтимоий муаммолар гирдобидан ган-

гиб қолган халқ ўртасида норозилик келтириб чиқариш ва шу йўл билан уларни ҳукуматга қарши оёққа турғизиш, турли ҳилдаги исён ва низоларни вужудга келтириш йўли билан ҳокимиятни эгаллаш эди.

Бундай сохта халқпарварларни СССРнинг турли бур-чакларида, Москва ва бошқа шаҳарларда ҳомийлари, мас-лаҳатчилари, йўл-йўриқ кўрсатувчилари бор эди. Улар за-рур бўлганда ҳам моддий, ҳам маънавий, керак бўлиб қол-ганда эса, жисмоний ва ҳарбий жиҳатдан ҳам ёрдам бе-ришга тайёр эдилар. Ҳар икки томон фаоллари мамлакат-нинг оловли нуқталарида, муаммолар тўпланиб қолган жойларда, аҳолининг асаблари нисбатан тарангланиб, ироласи синиб қолган жойларда изғиб юришарди. Йил-лар мобайнида тўпланиб қолган масалаларни бирданига ҳал қилишнинг имкони борми-йўқми, янгими-эскими раҳбарият олдига кўндаланг қилиб қўйишарди. Минглаб одамларни ўзларига эргаштириб, кўча-куйларда, майдон-ларда норозилик митинглари уюштиришарди. Ваҳолан-ки, бу оғир, мураккаб, машаққатли масалаларни ҳал этиш энг аввало барқарорликни, тирич-тоғувликни, мулоҳазакор-лик билан иш юритишни талаб этарди. “Бирлик” халқ ҳаракати, “Эрк” демократик партияси худди ана шундай номақбул ва айни пайтда мамлакат ҳаёти учун ҳам, халқ ҳаёти учун ҳам хатарли бўлган йўлни тутинди.

Учинчидан, Шароф Рашидов вафотидан сўнг ҳаёт пай-тида унинг этагини тутиб сизинган айрим ноқобил ва сот-қин шогирдлар бу атоқли раҳбарнинг обрўсини тўкиш орқали мамлакатда норозиликни кучайтириш, одамларни чалғитиш, уларнинг руҳиятини синдириш, миллатни бўлиб ташлаш мақсадида ҳеч нарсадан тойишмади. Жумладан, баъзи туманлар, вилоятлар ва турли вазирликларни қўшиб юбориш орқали ана шу ниятларига етмоқчи бўлишди.

Туман ва вилоятларнинг қўшиб юборилиши мамлакат иқтисодий тараққиётига кескин зарба бериш билан бирга одамлар кайфиятига ҳам жуда қаттиқ салбий таъсир кўрсат-ди. Нафақахўрлар, ногиронлар, ёш болали оналар оддий бир ҳужжат учун юзлаб километрлаб йўл босиб, сарсон-саргардон кезишарди. Бу уларнинг кўндан-кўп норози-ликларига сабаб бўлган бўлса, иккинчи жиҳатдан, респу-блика бошқарув тизимининг ўзида ҳам қатор муаммоларни келтириб чиқарди. Чунки юзлаб бошқармалар, бирлаш-ма, трестлар, бошқа идора ҳамда муассасаларни тарқатиб юбориш шу соҳа мутахассислари орасида ишсизликни келтириб чиқарар, қолаверса, таъкилий-худудий муаммо-

ларни баттар чуқурлаштирарди. Хулласки, бошқарувдаги бу номақбул “ислоҳот” аҳолининг турли табақаси ўртасида хилма-хил парокандаликка сабаб бўлди.

Тўртинчидан, аҳоли тигиз жойлашган, моддий жиҳатдан қатор етишмовчиликлар қуршовида қолган минтақаларда миллатлараро низоларни келтириб чиқариш ва шу йўл билан аҳолини асосий мақсад ва йўналишларидан чалғитиб, ўз ҳукмдорлигини сақлаб туришга ингитган Кремль республикамиз ўша найтлардаги раҳбариятининг ношудлигидан устомонлик билан фойдаланди. Юртимизда вужудга келган турли хилдаги тангликлар, жумладан, месхети туркларининг ўз тарихий ватанига қайтгишдек адолатли талаблари юзасидан келиб чиқаётган норозиликларни чуваланггириб қоили тўқнашувга олиб келди. Бу мунофиқ сиёсат ўзини ҳеч нарса билан оқлолмайди, тарих ҳамини уни лаънатлаб ўтади. Қўғирчоқ раҳбарлар бутун миллатни, минг-минглаб хонадонларни ўзларининг вақтинчалик амал курсилари учун қурбон қилдилар.

Ўзбекистон Коммунистик партиясининг биринчи котиби Р. Нишонов ана шу можароларга бефарқ қараганлиги ёки унга атай йўл очиб берганлиги учун боши “силанди”. СССР Олий Советининг Миллатлар Советига раис қилиб қўйилди. Айни миллатлараро низоларни кучайтиргани, одамлар ёстигини қуритгани эвазига! Депутатлар Фарғона воқеаларига сиёсий баҳо беришни талаб қилиб турган бир пайтда Нишонов: “Ҳаммаси яхши, ҳаммаси жойида. Фарғонада тинчлик. У ерда икки безорининг бир челақ қулупнай устидаги жанжали бўлган, холос”, деб бамайлихотир ўтиришининг ўзи унинг шахс ва сиёсатчи сифатидаги қиёфасини яққол кўрсатади.

Бешинчидан, коммунистик мафкура арбобларининг жазаваси билан қайта қуриш йиллари халқимиз қон-қонига, жон-жонига сингиб кетган, кундалик турмуш тарзига айланган ислом динига қарши кураш янада кескинлашди. У бидъат ва хурофот сифатида қораланди. “Дин — афюн-дир” деган даҳрийлик шиори одамлар қалбини жароҳатлади. Бироқ иймон ва эътиқоди кучли бўлган халқимизнинг асосий қисми юрагида динга муносабат ўзгармади, уни асраб-авайлаб юрди.

Аммо диндан ўз манфаати йўлида фойдаланувчи айрим ақилапараст кимсалар ислом динини ҳимоя қилиш ниқобида қўпоровчилик ишлари билан шуғулланишди. Аллақандай диний партиялар, диний ҳокимият хусусида гаплар тарқатилди. Моддий қийинчиликлар гирдобига тушиб

қолган аҳолининг кайфиятидан фойдаланишга, ҳукумат билан халқ ўртасига нифоқ солишга уринишди. Наманган, Андижон, Фарғона ва Тошкентда турли-туман митингбозликлар авж олиб кетди. Охир-оқибат сохта диндорларнинг ниқоби йиртилди.

Ислом Каримов ана шундай — муаммолар устига муаммолар қалашиб, масалалар чувалашиб кетган, мураккаб ва зиддиятли бир пайтда ҳокимият тепасига келди. У ўзи раҳбар этиб сайланган Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси пленумининг 1989 йил 23 июндаги йиғилишидаёқ ўз позициясини аниқ-равшан кўрсатиб берди. Жумладан, мамлакатни жар ёқасидан қайтариб олиш, минтақада миллатлараро тотувлик ва барқарорликни бутун чоралар билан таъминлаш, тупланиб қолган муаммоларни тезроқ бартараф этиш учун бутун куч ва ҳаракатни жамлаб, бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилиш кераклигини уқғирди. Қарашлар ва ғоялардан қатъи назар мамлакат ва халқ манфаати йўлида бирлашини зарурлигини, мавжуд кескин ва таҳликали вазият шуни талаб этаётганини, бунинг учун ўзининг ҳамма нарсасига тайёр эканлигини такрор ва такрор айтди. Тўқнашув юз берган жойларда бевосита бўлиб, одамлар билан мулоқотда бўлди, уларни қийнаётган масалаларни ҳар жиҳатдан чуқур ўрганди.

Ана шундай огир ва зиддиятли бир пайтда Ислом Каримов биринчи навбатда республикада барқарорликни таъминлаш орқали ҳаётий эҳтиёжларни қондириш йўлини тутди. Партия Марказий Кўмитасининг кейинги олти ойлик фаолиятида тўрт марта пленум йиғилиши ўтказилди. Уларнинг барчасида миллатни миллат сифатида белгилайдиган асосий омиллар — маданий меросни ва тарих ҳақиқатини тиклаш, миллий урф-одатлар ва анъаналарни ривожлантириш, яқин ўтмишдаги руҳий кушавдалик мафкурасига зид ҳолда ислом динининг юксак маънавият ва маданият воситаси эканлигини, у одамларни иссофга, диннатга, ўзаро тотувлик ва ҳамжиҳатликка даъват этувчи ғоят кучли қурол эканлиги Ислом Каримов томонидан очиқ-ойдин айтилди ва тўғри баҳоланди.

Муқаддас туйғулари топталиб, юраги зада бўлиб қолган халқ динга катта йўл очилгани, диний таълимотга катта эътибор берилаётганлигини зўр қониқиш билан кутиб олди. Республикада маънавий жиҳатдан соғлом, назарий жиҳатдан етук, амалий жиҳатдан баркамол сиёсат вужудга келаётганлигини пайқай бошлади ва унга ишонди.

Ислом Каримовнинг сиёсатдаги ютуғи шундаки, у ҳаминша одамлар дилидаги кечинмаларни чуқур англайди, уларнинг энг нозик ҳисларига таъсир ўтказишни яхши билди. Шу сабаб у ҳаётдан кўнгли совиб, кўлини ювиб кўлтиғига урган, можаролар ва қонли тўқнашувлар эзиб юборган, ғайринисоний сиёсат тегирмон тошлари орасида қолган халққа тўғридан-тўғри мурожаат қилди. Жумладан, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг 1989 йил 19 августда бўлиб ўтган XVI пленумида: “Ўзбек халқининг виждони нок. Фарғона воқсалари ўзбек халқининг продаси билан содир бўлмади. Бу воқсаларга тўтуруқсиз ва ғаразли мақсадларни кўзлаб, ким қандай бўёқ бермасин, тарих албатта ўзининг адолатли ҳукмини чиқаради. Байналмилалчилик, меҳмондўстлик, яхшилик, қалб саховати ҳаминша ўзбек халқига хос фазилатлар бўлиб келди. Халқимиз ҳеч қачон бошқа халқларга нисбатан душманлик кайфиятида бўлмаган. Бу қадимий ва ҳозирги тарихимиздан олинган кўнглина мисоллар билан исбот қилинган”, деб халқимизнинг дардига дармон бўлди, унга чексиз тасалли берди.

Шу билан бирга сўнгги 8—10 йил мобайнида ўзбеклар ва Ўзбекистон бошига ағдарилиб кетинган маломатни ювиб ташлашга қатъий аҳду паймон қилганини кескин билдирди ва амалда исбот қилди.

Халқимизнинг ҳурматини жойига қўйиш, уни муносиб қадрлаш маънавий баркамол сиёсатнинг мазмунидир.

Айни ўша пленумда Ислом Каримов: “Шува аминманки, одам биргина яхши сўз туфайли, мажозий қилиб айтганда, тоғни талқон қилиши мумкин. Афсуски, биз кейинги вақтда одамларга бундай муносабатда бўлишни деярли унутиб қўйдик. Чунки, одамга нисбатан уни улуғлайди, ўз кучига нисбатан бағишлайди. Бошқа томондан нисбатсизлик, ҳолисона муносабатда бўлмаслик одамларнинг ҳафсаласини пир қилади ва шу туфайли биз қанчадан-қанча истеъдодли кишиларни бой бермоқдамиз”, дея афсус билан таъкидлаган эди.

Бу муносабат ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги парокандалик ва бесаранжомликни бартараф этишнинг услуб жиҳатдан халқона, шакл жиҳатдан миллий, мазмун жаҳатидан умуминисоний қадриятларни ҳимоя қиладиган сиёсат қарор топаётганидан далолат берар эди.

Масаланинг яна бир жиҳатига эътибор беришни истардик. Яъни бироз олисроққа борсак, 1983—1988 йиллардаги сиёсий-маънавий муҳитни мумкин қадар чуқурроқ

тахдил этсак унинг устида мулоҳаза юритсак муаммонинг моҳияти яхшироқ очилади. Демак, юқоридаги фикрлар баён этилган кундан ронпа-роса беш йил муқаддам, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг 1984 йил XVI пленумайни унинг тескарисини ашаддий тарзда баён қилган эди. Шу билан бирга тобелик ва мутеликнинг миллатфурушлик ва ватанфурушлик мазмундаги сотқинлик қиёфасини кўрсатди. Марказий Қўмитанинг ўша пайтдаги биринчи қотиби Усмонхўжаев узоқни кўра олмаслиги, қалбида миллат ва Ватан туйғусининг заифлиги ҳамда иймонининг сустлиги туфайли Кремлга кўр-кўрона итоат билан иш юритди. Ўзбек ва ўзбекларни рўй-рост бадном бўлишига, шармандан шармисор этилишига йўл қўйиб берди. Унинг раҳбарлигида ўтган ана шу йиллар тарихимизда машҳур ном олди.

Муқоясадан кўриниб турибдики, демак, сиёсатчининг шахсий етуклиги сиёсатнинг етуклигига, раҳбарнинг маънавий баркамоллиги бошқарув тизимининг маънавий баркамоллигига бевосита боғлиқ.

Юқорида қайта қуриш сиёсатининг талвасага тушган ҳолатлари ҳусусида гапирган эдик. Ўша йиллари Горбачев мамлакатни таназзулдан олиб чиқиш йўлида бошини урмаган эшик қолмади. Гоҳ жадаллаштириш концепциясини ўйлаб топди, гоҳ фан-техника тараққиёти деб бутун мамлакатни агро-далгов қилди. Ундан натижа чиқмагач, агросаноат комплексини қайта қуриш режаларини ишлаб чиқди. Шундан сўнг кадрлар сиёсати масаласини кўтарди. У ўзини қёққа урмасин, ҳаракатлари самарасиз бўлаверди. Бора-бора, энг муҳими — инсон омили эканлигини тушуниди, бироқ энди кеч бўлиб қолган, гишт қолипдан кўчган эди.

Дарҳақиқат, инсон онги ва тафаккурида ўзгариш ясамагунча, унинг дунёқарашларини янги ижтимоий-сиёсий жараёнларга мослаштирмагунча ҳар қандай ҳаракатлар бесамар ва фойдасиздир. Ислон Каримов эса мамлакат раҳбарлигига сайланганидан бошлаб оқ халққа суянди, унинг ташвиш ва изтироблари билан яшади. Аҳоли руҳиятига таъсир қиладиган, уни маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлайдиган, ўзлигини англашига ёрдам берадиган усуллари ишлаб чиқди ва ҳаётга татбиқ этди.

Шўро тузуми даврида Ўзбекистон иқтисодини издан чиқариш, аҳолини қора меҳнатга маҳкум этиш, унинг бой ўғмиш маданиятидан, миллий қиёфа ва анъаналарни ўзида мужассам этган ёрқин ва рангин хотирасидан айириш

мақсадида пахта яккаҳокимлигига зўр берилган эди. Қайта ишлаш саноати атай ривожлантирилмади. Халқнинг миллий урф-одатлари, анъаналари, жаҳон тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилган қадриятлари топталди.

Ислон Каримов Марказнинг ана шундай пишиқ-пухта стратегиясини ўзгартирмасдан туриб, Ўзбекистонда ижобий силжишлар қилиш мумкин эмаслигини дадил баён этди. Жумладан, пахтанинг харид нархини ошириш, унинг ҳукмронлигини камайтириш борасидаги талабларини Кремл олдида қатъий қилиб қўйди. Марказ олдида қўйилаётган янгидан-янги талаблар, Москва билан Тошкент ўртасидаги кўз илғамас зиддиятли муносабатлар ва қўйилаётган чора-тадбирларини ўз вақтида халққа маълум қилиб турди. Жумладан, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг 1989 йил 19 августда бўлиб ўтган XVI пленумида: “Биз 1990 йил планн лойиҳаси билан Иттифоқ органларида икки марта учрашдик. КПСС Марказий Комитети, мамлакат Министрлар Совети ва Госплани раҳбарияти билан учрашдик. Бутун масъулиятни зиммамга олиб, шунинг айтиш оламанки, пахта нархи масаласи яқин ойлар ичида кўриб чиқилади. Бу муаммони ҳал қилишимиз учун ҳисоб-китобларга кўра, камиди бир ярим миллиард сўм талаб қилинади...”

Ҳозир очигини айтиш керак... Москвада ўртага қўйилган масалаларни ҳал қилишимиз қийин бўляпти. Биз раҳбарлар бу масалаларни қатъият билан, билимдонлик билан ўртага қўйишимиз, уларнинг ҳал этилишига изчиллик билан эришишимиз, ҳар қандай ҳолда ҳам айбон бировларга тўнкамай ва бировларнинг орқасига яширинмай, масъулиятни ўз зиммамизга олишимиз керак”, деб аниқ-равшан кўрсатиб берди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бир ярим миллиард сўм пул ўша пайтдаги қиймати бўйича жуда катта маблағ ҳисобланади. Қолаверса, ўга ҳасис “оға”нинг “қандайлири” Ўзбекистонга шунча пул бериши унинг жонининг чиқиши билан баробар эди. Шунга қарамай, Ислон Каримов республика раҳбари сифатида энг қийин ва зиддиятли бир пайтда қанчалик оғир бўлмасин, ҳақиқат билан юзма-юз туришга ҳаракат қилди. Бу эса осон иш эмас эди. Бунга ҳамма ҳам чидаёт олмасди. Бунинг сабаби, биригчилан, республика аҳолиси асосий кўпчилигининг сабр қосаи бўлиб, ҳиссиётлар жунбушга келиб, кучли бир пўртана ҳаммаёқни текислаб кетиши мумкин бўлган вазият ҳар қандай раҳбарни ҳам ўйга солиб қўяр эди.

Иккинчидан эса, Москва Ўзбекистондаги худди ана шундай вазиятдан фойдаланиш позициясида турарди. Бу ерда қанча кўп нохушлик юз берса, у ёқда шунчалик хушнудлик қайфияти кучаярди. Худди ана шундай вазиятда Ислон Каримов, таъбир жоиз бўлса, икки ўт орасида ёки сандон билан болганинг ўртасида қолган эди. Ва улкан давлат арбоби, донишманд сиёсатчига хос фазилатлари туфайли у бу мушкул вазият чангалидан мардоналик билан, ёруг юз билан чиқа олди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг 1989 йил 25 ноябрда бўлиб ўтган XVIII пленуми республика ижтимоий-сиёсий ҳаётида кескин бурилиш ясади. Унда миллий масаланинг тарихий жиҳатлари, ҳозирги аҳволи, миллий сиёсатнинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари, маланий-ахлоқий масалалари чуқур илмий ҳолислик билан таҳлил этилди ва иттифоқ раҳбарияти олдида бу масалаларни ҳал этишни асосий вазифа қилиб қўйди. Жумладан:

Биринчидан, Ўзбекистон ва ўзбеклар бошига ёғилаётган маломат тошларига чек қўйиш, “пахта иши”, “ўзбеклар иши” деган уйдирмаларни бас қилиш, Москва матбуотида ўзбекларнинг миллий нафсониятига тегадиган чиқишларни тўхтатиш зарур эканлиги уқтириб ўтилди.

Бундай талаблар жавобсиз қолавергач, жиддийроқ йўл туғишга тўғри келди. Шимолдан жанубга қараб чигирткадай ёпирилиб келиб, ҳаммаёқни ғорат қиляётган баъзи баднийт ва шум мухбирлар йўли тўсилди. Айрим газеталарнинг тарқатилиши тўхтатилди. Буни ҳар ким ҳар хил тушунди. Москваликлар ўзича, қўйнида пичоғини яшириб, орқамиздан пойлаб юрган “жайдари” миллатпарварлар ўзича. Кимдир дод-фарёд солди, асосан кўпчилик тўғри тушунди. Ҳақиқат ҳақиқатлигича қолди. Вақт ҳаммасига ўз баҳосини берди.

Шу ерда диққатингизга “Век” газетасининг 1995 йил 21—27 июль сонларида босилган бир мақоладан кўчирмани ҳавола этамиз. Жумладан, унда шундай дейилади: “СССР парчаланиб кетганидан сўнг энг даҳшатли воқеа Ўзбекистонда юз бериши лозим эди. Лекин, бундай бўлмади. Каримов бирорта ҳам хатога йўл қўймади.

Каримовнинг митингларни тақиқлаб қўйиш қирғизлар, тожиклар билан ўзаро муносабатлардаги мураккаб вазифаларни ҳал этиш каби жуда тўғри иш эди. Унинг колхоз ва совхозлар раҳбарларини сайлаш эмас, балки тайинлаш тўғрисидаги таклифи ҳам ўринли эди. Агар шундай қилиш-

маганида охир-оқибат қандай бўлишини билиш қийин эди. Каримов мусулмон мамлакатлари билан муносабатларни ҳам заргарларга хос назорат билан йўлга қўйди... Буларнинг ҳаммаси Ислом Каримовнинг улуглигини белгилайдиган сифатлардир”.

Иккинчидан, ўзбеклардай қадимий халқ жуда катта маданиятга, тарихга ва маънавий меросга эгаллигини назарда тутишни, унинг миллат сифатидаги ниҳоятда ёрқин ва бетакрор қиёфасини тан олишни ва шу асосда юқори даражадаги раҳбариятнинг номақбул сиёсати туфайли бугун СССРда илдиз отган нуқсонларни ўзбекларга тўнкашгайриқонуний иш эканлиги таъкидланди.

Учинчидан, мамлакат халқ таълими тизимида, маданий-маърифий ҳаётида жиддий равишда ислохотлар ўтказиш, халқнинг ўзлигини англаши, миллий қадриятларни қайтадан тиклаши ҳаётий зарурат эканлиги қайд этилиб, бу иш масъулият қайси даражада бўлмасин, барча соҳалардаги раҳбарларнинг зиммасига қатъий қилиб қўйилди.

Ислом Каримов мамлакат халқ таълими ва маърифат соҳасида фикр юритар экан, “Она тилида ўқитиладиган мактаблар тармоғи, бошқа миллий-маданий муассасалар асоссиз тарзда камайди. Феодализм сарқитларига қарши кураш пинори остида ўттизинчи-қирқинчи йилларда ва элликкинчи йилларнинг бошларида ўзбек халқининг кўн асрлик маданий мероси, анъана ва урф-одатларини сақлаш ва бойигишга ҳаракат қилган Ўзбекистон фани ва маданиятининг бир қанча таниқли арбоблари, жумладан, Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Ойбек, Шайхзода, Шукрулло, Шухрат, Туроб Тула ва бошқалар миллатчилиқда, панисломизм ва пантуркизмда айбланиб репрессия қилиндилар.

Республика адабиёти ва санъати тараққиётига катта ҳисса қўнган Чўлпон ва Фитрат сингари маданиятимизнинг таниқли арбоблари хусусида ҳам тарихий ҳақиқат ва адолат тиклашнинг керак”, деган янгича нуқтаи назарни илгари сурди.

Республикада тил масаласини ҳал этиш муҳим сиёсий ва маънавий ҳодиса сифатида кўтариб чиқилди. Тил — миллатнинг қалб тори. Унга озор еткизмаслик, аксинча, сайқал тониб, жилоланиб боришига эришиш зарур. Кўпмиллатли мамлакатда ўзаро муносабатларнинг таъминланиши, бошқа кичик халқлар тилларини камситмаган ҳолда туб аҳоли тили мавқеини тиклаш муҳим маданий-маърифий ҳодисадир. Пленумда *партия тарихида биринчи марта мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб тилларга муносабат*

бутунлай ўзгариш лозимлиги ва ана шу ўзгариш тўғрисида республикага номини берган миллат қадр-қимматини кутариш, иззат-иқрамини жойига қўйиш адолат иши эканлиги алоҳида ўқтирилди. Ижодкор зиёлиларнинг энг иқтидорли ва соғлом кучларини бирлаштириш, шу асосда юртимизда ижтимоий-сиёсий барқарорликни вужудга келтириш, халқимизга маънавий-руҳий жиҳатдан мадад бўлиш республика раҳбариятининг асосий вазифаси қилиб белгиланди. Ана шу хулосалардан келиб чиқиб, кўҳна тарих ва маданият соҳиб бўлган Бегматий, Улуғбек, Алишер Навоий, Фурқат, Муқимий ва бошқа улуг мутафаккирлару халқ маърифатпарварларининг бебаҳо меросига эга бўлган Ўзбекистонда республикада тарих ва маданиятнинг маънавий ва собитқадам силсиласи узилмаслиги учун барча шарт-шароитларни яратиш керак, деб ўқтирди Исроил Каримов.

Яна бир муҳим масала: худди шу йилнинг 70 йил мобайнида нақилланиб қолган атеистик қарашларимизга, ислом ва бошқа динларга бўлган муносабатларимизда кескин бурилиш ясади. Биз биринчи марта коммунистик партиянинг жазаваси туғиб турган, унинг мафкураси эса қилич яланғочлаб майдонга тушган бир пайтда ислом динини маънавият, юксак ахлоқ ва маданиятнинг муҳим бўғини сифатида тан ола бошладик. Бу партия раҳбарлиги курсида ўтириб, унинг мафкурасини бутунлай бошқа ўзгаришга буриб юборишга қодир бўлишдек ниҳоятда кучли ирода, қатъият ва жасурлик талаб этадиган камданкам ҳодисадир.

Дарҳақиқат, бутун Иттифокда демократия ўйинлари, сиёсий шовқин-суронлар, мафкуравий тўқнашувлар жунбушга келган бир пайтда Ўзбекистонда Исроил Каримов “Динга муносабатда ҳам янги ўйланган, янгидан ўтган ёндашув лозим. Бир томондан виждон эркинлиги, динга ишонувчиларнинг диний тўғрисида хўш кўриш принциплари оғинмай ўтказиш лозим. Диний тузилмаларнинг тинчлик ва хайрия фаолиятини қўллаб-қувватлаш керак”, дея ўз фикрини ўртага ташлади ҳамда “барча масалаларни ҳал этиш учун сиёсий системани ислоҳ қилиш зарурлигини кўрсатиб берди. Масалага бундай ёндашув ва шу пайтгача қўйилмаган ислоҳчиликка интилиш энг аввало мавжуд ва чуқур илдиз отган ижтимоий-сиёсий муҳит билан мурожаат қила олмаслиқ, уни илжаси борида мумкин қадар тезроқ йўқотиш зарурат эканлигини тегиз тушуниди. Шу билан бирга уни тўқнаш ислоҳ қилишга ўзини қодир деб

билди, ўз кучига, иқтидорига, бўлажак ишнинг якунига қўғий ишонди. Натижада бу ниҳоятда қалтис ва таҳликали ишга енг шимариб киришди. Хатти-ҳаракатлар ва интилишлар кўп ўтмай ўз самарасини бериб, республикада қандайдир ҳаётбахш жараён бошланаётганидан далолат бера бошлади.

Иккинчидан, Каримовнинг ўзига хос, мустақил иш фаолияти СССР таркибидаги каттаю кичик сиёсий арбоблару арабчаларни ҳайратга солар эди. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистон етакчиси билан Кремль ўртасидаги муносабатларни жиддийлангтирар, марказдагилар “бебош ва ўзбошимча раҳбар”нинг таъзирини бериб қўйишга ҳаракат қилишарди.

...Воқеалар жараёни шу даражада тезлашдики, Каримовнинг сиёсати бевосита ўзбек халқи хоҳиши-иродаси, савий-ҳаракати билан қўшилиб кетиб, иттифоқ раҳбариятини хийла талвасага солиб қўйди. Чунончи, Ўзбекистон ССР Олий Советининг 1990 йил 24 мартда бўлиб ўтган сессиясида бошқарув тизимини тубдан ислоҳ қилиш, президентлик лавозимини ташкил этишга қарор қабул қилинди. Бу ҳужжатда, жумладан шундай сатрлар бор:

“Демократия жараёнларини янада ривожлантириш, сиёсий ўзгаришларни чуқурлаштириш, Конституцион тизимни, граждандарнинг ҳуқуқларини, эркинликлари ва ҳавфсизлигини мустаҳкамлаш, Ўзбекистон ССР давлат ҳокимияти ва бошқаруви олий органларининг ўзаро алоқасини такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети

ҚАРОР ҚИЛАДИ:

1. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг Президенти лавозими таъсис этилсин”.

Қарор матнига жиддийроқ эътибор берайлик. Унда қуйидагиларни кўриш мумкин.

Биринчидан, демократия жараёнларини янада чуқурлаштириш ҳам, сиёсий ўзгаришларни такомиллаштириш ва конституцион тизимни мустаҳкамлаш мантиқан том маънодаги мустақилликни талаб этади ва унинг замирида марказга бўйсунмаслик, ўз тақдирини ўзи белгилаш таъмоили ётади. Зотан, қайсидир даражада бўлмасин, энг кичик масалалар бўйича ҳам кимгадир тобе бўлинса, юқорида қўйилган талабларнинг биронтасига ҳам эришиб бўлмайди.

Иккинчидан, Ўзбекистон ССР давлат ҳокимияти ва бошқаруви олий органларининг ўзаро алоқасини такомиллаштириш — бу бевосита партия яккаҳокимлигини бар-тараф этиш, демократик жараёнларни чуқурлаштириш, халқ ва ҳокимият, фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатларни яқинлаштириш, яъни жамиятда соғлом ижтимоий-сиёсий, маънавий-руҳий муҳитни қарор топтириш, уни аста-секинлик билан турмуш тарзига айлантириш имконияти демакдир. Бу эса охир-оқибатда республиканинг ўз тараққиёт йулини ишлаб чиқадиган ва уни амалга оширадиган Президент лавозимини жорий қилишни тако-зо этади.

Бу табиийки, Горбачев бошлиқ иттифоқ раҳбариятини қаттиқ ташвишга сола бошлаган эди.

Аслини олганда, Ислом Каримов СССР ҳукумати бар-ча миллий республикаларга кундан-кунга тазйиқ ва зуравонликни ошираётган, кам сонли халқларга зуғум ўтказётган бир пайтда собиқ иттифоқда биринчи бўлиб Пре-зидентлик бошқарувини ташкил этиб, вазминлик ва қатъи-ят билан Ўзбекистон мустақиллигига дастлабки пойдевор-ни қўйган эди! Чунки Президентлик бошқарувининг энг асосий тамойили мустақиллик истагини ҳаётий зарурат даражасида англаш, ўзгага бош эгмаслик, ўз тақдирини ўзи белгилаш, барча давлатлар билан тенг ҳуқуқли муносабатда бўлиш, дунёга ўзлигини танитишдир. Ана шундай оғир ва қалтис ишни амалга ошириш, бир жиҳатдан, Ка-римовнинг фавқулодда жасорати ва журъатидан далолат берса, иккинчи томондан, унинг ниҳоятда мутафаккир ва ўткир сиёсатчи эканлигини кўрсатади. Ахир, Марказ — Сиёсий Бюро, СССР Президентлик Кенгаши, унга бўйсунувчи қатор маъмурий ва жазо органлари ҳар қандай йил билан бундай “бесбош” раҳбарга тазйиқ ўтказиши ҳеч гап эмас эди-да. Бироқ Ислом Каримов СССРнинг ич-ичи-дан зил кетаётганини, бу мамлакат — “бузуқ арава” узоққа боролмаслигини, барча сессиялару пленумлар, партия ва депутатлар курултойлари халқ тугғни қаршисида энди ожиз ва нотаваон эканлигини Иттифоқ миқёсидаги бошқа раҳбарлардан олдинроқ англади, олдинроқ тушунди ва бу воқеаларга ўз муносабатини кескин равишда билдирди. Мамлакат то мустақил бўлмагунча ҳеч қачон миллий рав-нақ бўлмаслигини, том маънодаги тарих ҳақиқатини тик-лаш учун эса аввало мамлакат озод бўлиши зарурлигини сиёсий, назарий ва амалий жиҳатдан кўрсатиб берди.

Шунинг учун Президент Ислом Каримовнинг қараш-лари Марказнинг етмиш йил мобайнида шаклланган, об-

дон шишитилган қарашлари ва манфаатларига сира мос келмас эди. Аниқроғи, унинг Горбачев бошлиқ ҳукумат сиёсий ўйинларига унчалик ҳуши йўқ, табиатан бундай муҳитни ўзига сингдиролмас эди. Чунки, вазият аллақачон ўзгарганлигини, Марказ олиб бораётган калтабин сиёсатнинг охири вой эканини, энди янги руҳдаги, халқнинг ва тарихий жараёнинг эҳтиёжига монанд сиёсат зарурлигини у аллақачон пайқаган эди. Марказ Каримов билан ҳисоблашиб ишлаш, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатиб туришга мажбур эди. Шу билан бирга у билан ғоят эҳтиёткорона муносабатда бўлишар эди.

Болтиқбўйи мамлакатлари мустақиллик тўғрисидаги талабларини СССР Олий Кенгаши мажлиси ва халқ депутатлари курултойига кўндаланг қилиб қўйганларидан сўнг Президент М. Горбачев бир гуруҳ депутатлар ва раҳбарлар билан вазиятни ўрганиш, аниқроғи, таъйиқ қилиш, ўз таъсирини ўтказиш мақсадида Болтиқбўйига борди. Гуруҳ таркибида Ўзбекистон Президенти ҳам бор эди. У ерда Исом Каримов ҳақиқат билан юзма-юз келди ва шунда жуда катта қатъият ва фавқулудда журъат билан ўз муносабатини билдирди: комиссия ишини якунламасданоқ Горбачевни ҳам, унинг манфаатларини қўллаб-қувватловчи гуруҳни ҳам ташлаб тезда орқага қайтди. Бу билан у Болтиқбўйи халқларининг талаблари қонуний эканлигини, мустақиллик, СССР таркибидан чиқиш — тарих ҳақиқати инсон ҳақ-ҳуқуқларининг таптанаси эканлигини ошкора намойён этди.

Чиндан ҳам, СССР таркибида туриб ҳеч қандай миллий равиш, маънавий тараққиёт хусусида ганириб бўлмас эди. Чунки ёвузлик ва зўравонлик асосида қурилган бу давлат бундай ингилишларга асло йўл бермас эди. Америка адибаси Эйн Рэнд таъбири билан айтганда, "инсонни фикрсиз қўлга айлантирган ёки унинг меҳнати самарасини тортиб оладиган эркин тафаккур қилишдан маҳрум этадиган ёки ақлга зид ҳаракатларга ундайдиган жамият, маъжуд қонунилари билан инсоннинг табиий талаб-эҳтиёжлари ўртасида қарама-қаршилик келтириб чиқарадиган жамият аслида жамият деб аталишига ҳам арзимайди. У — жиноятчилар тўдаси ёки оломондир. Барча инсоний қадриятларини нест-нобуд этадиган бундай жамият фаолиятини ҳеч қачон оқлаб бўлмайди. Бундай жамият фаровонлик манбаи эмас, балки инсон ҳаётига хавф солувчи офатдир. Шу сабабдан ҳам, Совет Иттифоқида ёки фашистлар Германиясидак мамлакатда яшагандан кўра кимсасиз оролда истиқомат қилмоқ инсон учун минг қарра хавфсизроқдир".

Тарих ҳақиқатини тиклаш, асрлар мобайнида шаклланган анъаналар ва урф-одатларимиз, қадриятларимизни жой-жойига қўйиш учун энг аввало сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан мустақиллик керак эди. Акс ҳолда тоталитар тузум тиш-тирноғи билан иттифоқдош республикалар ва кичик халқларга зуғум қилаётган бир пайтда миллат эҳтиёжлари хусусида гапириш хомхаёлдан бошқа нарса эмас эди. Шунинг учун ҳам Президент Ислом Каримов Ўзбекистонни том маънода мустақил мамлакат сифатида тан олдириш йўлини тутди. Шунинг учун ҳам республикада президентлик бошқаруви тизимини жорий этилганидан кейин кўп ўтмай "Мустақиллик декларацияси" эълон қилинди:

“Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети:

Ўзбек халқининг давлат қурилишидаги тарихий тажрибаси ва таркиб топган бой анъаналари;

ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини таъминлашдан иборат олий мақсад ҳақи,

ҳар бир кишининг фировон ҳаёт кечиришини таъминлашни олий мақсад деб билган ҳолда,

Ўзбекистон халқларининг келажаги учун тарихий масъулиятни чуқур ҳис этган ҳолда,

халқаро ҳуқуқ қоидаларига, умумбашарий қадриятларга ва демократия принципларига асосланиб,

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг Давлат мустақиллигини эълон қилади.

1. Ўзбекистон ССРнинг демократик давлат мустақиллиги республиканинг ўз ҳудудида, барча таркибий қисмларида ва барча ташқи муносабатлардаги танҳо ҳокимлигидир.

2. Ўзбекистон ССРнинг давлат ҳудуди чегараси дахлсиз ва бу ҳудуд халқнинг муҳокамасига қўйилмай туриб, ўзгартирилиши мумкин эмас.

3. Ўзбекистон ССРда давлат ҳокимияти унинг ҳудуди-га қирадиган барча таркибий ва бўлинмас қисмлари устидан амалга оширилади ва шу ҳудудда яшайдиган аҳолига тааллуқлидир.

4. СССР Олий Совети қабул қиладиган қарорлар Ўзбекистон ССР Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон ССР Олий Совети томонидан тасдиқланганидан кейингина Ўзбекистон ССР ҳудудида кучга эга бўлади.

5. Ўзбекистон ССРнинг давлат ҳокимияти ваколатига Ўзбекистон ССР ички ва ташқи сиёсатига тегишли барча масалалар киради.

6. Ўзбекистон ССР халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларини тан олади ва ҳурмат қилади.

7. Ўзбекистон ССР иттифоқдош республикалар ва бошқа давлатлар билан ўзининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатларини шартномалар асосида белгилайди ва амалга оширади.

8. Ўзбекистон ССР ўзининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатларини шартномалар асосида белгилайди ва амалга оширади.

9. Қорақалпоғистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси мустақиллигини Мухтор Республика Конституцияси таъмин этади. Ўзбекистон ССР унинг Асосий Қонуни ва Ўзбекистон ССР Конституцияси асосида Қорақалпоғистон МССР манфаатларини ҳимоя қилади.

10. Ўзбекистон ССРнинг қонун чиқарувчи ҳокимияти Ўзбекистон ССР давлат мустақиллигини амалга ошириш учун зарур бўлган қонунларни ишлаб чиқади. Ўзбекистон ССРнинг сиёсий ва иқтисодий системалари таркибини ва қурилишини белгилайди.

11. Ўзбекистон ССР Олий Совети умумхалқ муҳокама-си асосида демократик ҳуқуқий давлат тузишга қарор қилганини билдиради, Ўзбекистон ССРда яшаётган барча миллат ва элатларнинг қонуний, сиёсий, иқтисодий, этник, маданий ҳуқуқларига ҳамда она тиллари ривожлантирилишига кафилилик беради.

12. Ушбу Декларация Ўзбекистон ССРнинг янги конституциясини ҳамда янги иттифоқ шартномасини ишлаб чиқиш учун асосдир.

*Ўзбекистон ССР
Олий Советининг
иккинчи сессиясида
қабул қилинди.
Тошкент шаҳри
1990 йил 20 июнь*

Шундай қилиб, давлат раҳбари ҳаёги учун хатарли, аммо миллат ва юрт истиқболи учун шуқуҳли бўлган дастлабки, залворли қадамлар қўйилди. Энди халқ душмани сифатида қораланган миллатимизнинг асл фарзандларидан тортиб ўрганиш ман этилган улуғ тарихимизни — барча-барчасини тиклаш, унга ҳолис баҳо бериш учун шароит ту-

ғилди. Борган сари ўзлигини англашга, ўзлигини тиклашга, тарихий қадриятларини ўз вақтида баҳолашга замин яратилди. Хўш, буларнинг ҳаммасига қандай қилиб эришилди? Бундай имконият ўз-ўзидан юзага келдимиз? Йўқ, албатта!

Москвада ва Россиянинг бир қатор йирик шаҳарларида воқеалар шу даражада чуваланиб кетдики, унинг ечимини топишга энг юқори даражадаги раҳбарлари ҳам ожиз бўлиб қолишди. Горбачев ва унинг бир ҳовуч гумашгала-ри зўр бериб жон ҳолатда пуқакка осилишарди. Аммо, халқнинг қудратли тўлқини уларни тобора қирғоққа чиқариб ташлаётганидан таҳтикага тушиб қолишган эди. Аниқроғи янгиллик билан эскилик, истиқбол билан ўтмиш орасида муаллақ қолишган эди. Бу мамлакатнинг келажаги тапаззул билан тугашидан далолат берарди. Ана шундай оғир, саросимали, таҳдид ва таҳликалар найтида Ўбекистон ҳукумати халққа суянди. У билан тиллашди, дардлашди. Натижада халқ билан ҳукумат ўртасида соғлом муносабат вужудга келди.

Президент Ислон Каримовнинг энг катта ютуғи одамлар билан юзма-юз туриб гаплашди, рост ганирди, ёлгон ва баланд парвоз ваъдалардан ҳазар қилди. Халқ эса аччиқ бўлса-да рост гапга муҳтож эди. Чунки у йиллар мобайнида ҳаёт ҳақиқатидан маҳрум этилган, уйдирмалар ва ҳавойи шиорлар гирдобига гарқ этилган эди. Ҳукумат раҳбари сифатида И. Каримов халқнинг худди ана шу кемтик жойини тўлдиришга киришди. Халқ даҳосига, унинг яратувчилик қудратига ишонди, унга таянди. Улкан йиғилишларнинг бирида, мамлакатимизнинг олий минбаридан туриб юртбошининг исёнкор қалбидан Чўлпоннинг йиллар мобайнида ўқиш ман этилган оловли сатрлари олиб чиқди:

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир..
Халқ қўзғолса куч йўқдирким тўхтагсин,
Қувват йўқким, халқ истагин йўқ этсин.

Бу мамлакатда ижтимоий-сиёсий муҳитнинг бирмунча барқарорлашишига олиб келди. 1989-90-91-йиллар, айтиш мумкинки, бир неча минг йиллик тарихимизда миллий тикланиш, миллий уйғониш ва миллий тараққиёт даврининг муқаддимаси бўлди. Худди ана шу йилларда Наврўз байрами миллий байрам сифатида кенг нишонланди, буюмлавий байрамларда биринчи марта ҳукумат раҳбарлари халқ билан бирга иштирок этишди.

Бу воқеаларни бугун — орадан бирмунча вақт ўтгач хотиржам эслаш осон. Ўша пайтларда эса ҳар бир кишининг қалбида аллақандай ҳадик, ифодаб бўлмас қўрқув, унга қоришиб кетган севинч ва ҳаяжон бор эди. Бу воқеаларни ҳар ким ўзича тушунди, ўзича талқин этди. Бироқ Ўзбекистон раҳбарияти ўз сўзида собит турди. Турли ҳийлаю найрангларни, иғво ва маломатларни қатъият билан, амалий иш билан енгди. Охир-оқибатда эса Ўзбекистон яна бир бор ўз куч-қудратини, сиёсий салоҳиятини ёрқин намойиш этди. 1991 йил 31 август куни иттифоқдош республикалар ичида биринчилардан бўлиб ўз мустақиллигини эълон қилди ва уни қонун билан мустақкамлаб қўйди. Бу сана тарих саҳифасида абадий қолади!

Президент Ислам Каримов сессияда мустақиллик моҳияти, унинг тарихий зарурат эканлиги хусусида гапирар экан, мустамлакачилик асорати ва собиқ иттифоқда қарор топган муҳитни рўй-рост очиб ташлади:

“Мамлакат катта фалокат ёқасига, жар ёқасига келиб қолганини кўриб турибмиз. Халқ ўзининг эртанги кунига ишончини кундан-кунга йўқотяпти. Одамлар ўзларининг, оиласининг, бола-чақасининг тивчлигига кафолат исгайд. Тўқис, хотиржам ҳаёт талаб қияпти. Бу истаклар, бу талаблар сафсатабозлик ва ваъдабозлик остида кўмилб кетяпти.

Бизнинг халқимиз сабр-бардош, яхшилик, осойишталик, бошқа халқларга нисбатан хайрихоҳлик руҳида тарбияланган. Бу халқ бугун биздан ҳимоя талаб қияпти, тинч-тотув ҳаёт, оғир меҳнатига яраша турмуш шароитларини талаб қияпти. Бу — ҳаққоний талабдир.

Ўзбекистон раҳбарияти ҳеч қачон, қандай иттифоқ бўлмасин, ким билан иттифоқ бўлмасин, қандай шароит бўлмасин иккинчи даражали ролга рози бўлмайди, бунга шўл ҳам қўймайди”.

Бу нуқтаи назар Ватан ҳисси, миллий руҳ, миллий туйғу давлат сиёсати даражасига кўтарилганининг яққол ифодасидир.

Президент мустақиллик тўғрисида қонун қабул қилиш, энди СССР таркибида оргиқ қолиб бўлмаслигини, ундан чиқиб эса чинакам миллий равнақ ва миллий тараққиётга эришиш яратилишимиз зарурлигини уқтириб, “Бу қонунда қадимий ва янгиланаётган динимизда истиқомат қилаётган барча кишиларнинг хоҳиш-продаси ўз ифодасини топади. Халқимизнинг бу эзгу хоҳиш-продаси эса биз учун мустақилликдир”, деб таъкидлади.

Ислом Каримов тасаввурида том маънодаги маънавият энг аввало Ватан туйғусидир. Ватан туйғуси ҳам миллий мансублик сингари ҳар бир шахснинг мавжудлиги билан боғлиқ бўлган мўтабар ҳодисадир. Зеро, инсон қайси замон ва қайси маконда яшамасин, туғилган юртини ўзгартира олмайди, ундан тонолмайди. Ватан ва миллат туйғусининг мўтабарлиги, улуглиги, муқаддаслиги ана шунда. Шунинг учун ҳам Президент энг аввало мустақилликни англаш учун миллатни англаш, ўзликни англаш, Ватан ва унинг буюк ўтмиши билан фахрлана олиш ҳиссини уйғотишга ҳаракат қилди. Айни пайтда мустақиллик йўли ҳақиқат йўли, инсон ҳақ-ҳуқуқлари йўли, маънавий етуклик, юксак маданият, бой инсоний фазилатлар мажмуидир. Шунинг учун ҳам давлатимиз раҳбари ўз танлаган йўлининг тўғрилигига қатъий ишонди ва миллионлаб юрдошларимизни ҳам бунга ишонтира олди.

“...Бизни танилаган йўлимиздан ҳеч ким ҳеч қачон қайтара олмайди, зотан, Ватанга бўлган меҳру муҳаббат ҳар қандай муаммони ечишга, ҳар қандай ёвуз кучни еғишга қодирдир. Энди ортга йўл йўқ. Ўзбекистон истиқболини собитқадамлик билан барно этмоғимиз зарур. Бу йўлда иккиланмоқ, манфаятпарастликнинг майда-чуйда танишларига ўралашмоқ — Ватанга, халққа, келажак авлодга хиёнат бўлади.

Биз Истиқлол шарофати билан кўп қадриятларни — нийматимизни, миллий гуруримизни, озодлик, бир сўз билан айтганда, парвардигорни қайтадан чинакамнига танидик. Эндиги вазифа — боболаримизнинг вайсал этилган орзу-умидлари ҳаққи, авлодларимизга, Сизу бизнинг фарзандларимизга бутун дунё билан тепна-тег бўйлашадиган буюк Ўзбекистонни мерос қилиб қолдирмоқдир.

Истиқболдаги Ўзбекистон Ватан озодлиги насиб этмаган боболаримизга улугвор ҳайкал бўлажак! Ўзбекистоннинг шухратига шухрат қўшувчи фарзандларимизга муқаддас бешик бўлажак”.

Президент Ислом Каримовнинг ушбу ҳаяжонли, ҳароратли сўзларида истиқлол, миллат ва Ватан тушунчасининг мазмун-моҳияти, илоҳий мўъжизаси теран ифода этилган. Зотан, том маънодаги маънавиятга, ҳақиқий буюк маданиятга, жаҳон тараққиётига элтадиган оламшумул маърифий йўл ана шу эзгу тушунчалар замирида мужассамдир.

Ватан бекиёс ҳақиқат, ҳаёт ва адолат рамзи. У мислсиз қудрат, сеҳру синоат, мўъжизалар жамулжами. Фақат уни

қалбдан ҳис қилмоқ жоиз, фақат уни юрак-юрақдан туй-
моқ лозим. Ана шунда унинг бутун жозибасию илоҳий
қудратини теран англайсиз ва Ватан оғушининг Она оғу-
ши янглиғ ҳароратини, жонбахшу ҳузурбахшлигини сеза-
сиз. Шунда бу муқаддас маконга бамисли Катбага тал-
пингандек талпинасиз, бу муқаддас тупроққа пешонан-
гизни қўйиб, Ҳаётга, Замину Осмон ҳалъ этган барча эз-
гуликларга шукроналар айтасиз. Ана шундай туйғудан
бегона қалб қалб эмас, совуқ тош! Ана шундай туйғута
макон бўлмаган юрак сўқир! Беватанлик — бечоралиқдир!
Беватанлик — бенаволикдир!

Маънавиятнинг беқиёс муъжизаси шундаки, у макон
этган ҳар қандай юрак фақат эзгуликка интилиб яшайди.
Мустақилликнинг маънавий қадрияти, тарихий қиймати
худди ана шу мезон билан ўлчанса, яна ва яна ошади.
Унинг мамлакатимиз халқи ҳаётида тутган ўрни яна ҳам
қимматлироқ бўлади. Зотан, истиқлол даврида одамлар
тушунчаси, тафаккури тубдан ўзгарди. Юрт, Ватан, Мил-
лат, Мустақиллик тушунчалари тобора улкан мазмун касб
этди. Президентимизнинг сўзлари билан айтганда,
“...қисқа муддат мобайнида юртдошларимизнинг, халқ-
имизнинг савиясида кескин ўзгаришлар юз бера бошлади.
Бу энг аввало сиёсий савияга тегишли гап. Истиқлол ту-
файли кишиларимизнинг ватанга, она заминга меҳрли му-
носабати шаклланиб бораётган. Шунинг учун айтишимиз за-
рур: илгари бутун собиқ СССР харитасини қамраб олган
ватан туйғусини онгимизга сингдириш тамойили кучли эди.

Бутун эса ватанимиз муайян чегара ва қиёфа касб этди.
Биз унинг куч-қудратини, ютуқлари ва муаммоларини аниқ
билишимиз ва бутун вужудимиз билан ҳис этамиз.

Бутун ватаннинг ҳар бир асл фарзанди ўзини ота юрти-
нинг ажралмас бир бўлаги деб ҳис қиляпти ва бундан фахр-
ланипти. Истиқлол берган энг қазна бойликлардан бири-
чиси ана шу десак, асло янглишмаган бўламиз.

Ватан, ватандошлик туйғуси эски мафкуравий қобик-
лардан халос бўлиб, ўзининг асл қиёфасини топди. Бугун
диққат қилсак, истиқлол қўлга киритилганидан сўнг биз ўз
кучимизга, қудратимизга кўпроқ ишона бошладик. Шу ту-
файли барчамиз вазминлашиб, ўз қадр-қимматимизни те-
рапроқ англай бошладик.

Бутун биз ўзаро жинслашиб, том маънодаги халқ бўлиб,
майда-чуйда ишларга мутлақо эътибор бермайдиган кучга
айландик”.

ИСТИҚЛОЛ

Мустақиллик азалдан инсониятнинг орзу-умидлари, армон ва изтиробларини ўзида мужассам этади. Дарҳақиқат, инсон табиатнинг гултожи сифатида ҳамиша озодлик ва ҳурриятга интилиб яшайди. У қалбида ўзини ҳамиша ҳар жиҳатдан эркин ҳис қилишга, таҳликасиз турмуш кечиришга эҳтиёж сезади. Шунинг учун ҳам кишилик тарихи турли даврларда Ер шарининг барча минтақаларида озодлик учун курашнинг, шаклан турлича, моҳиятан ўхшаш бўлган ҳурриятга интилиш ҳодисаларини кўп кўрган.

XX асрнинг интиҳосида дунёнинг қарийб учдан бир қисмида мисли кўрилмаган ҳодисалар содир бўлди. Социализм деб аталган тоталитар тузум, коммунистик мафкура деб аталмиш зуравонлик ва тазйиққа асосланган мафкура таназзулга учради. Жаҳонга, Ер юзига ҳокими мутлоқликни даъво этган СССР жамият сифатида ҳам, давлат сифатида ҳам жарга кулади. Унинг таркибига кирган иттифоқдош республикалар том маънодаги мустақиллик мақомини олишди.

Хўш, мустақилликнинг ўзи нима? Истиқлол нималарга асосланади ва унинг мазмун-моҳияти нималардан иборат?

Энг аввало шуни айтиш керакки, мустақиллик тенглик сари қўйилган биринчи қадамдир. Чунки, тенглик бўлмаган жойда кимдир кимгадир тобе бўлади. Мутелик бор жойда ҳукмронлик, ўзгалар ҳисобига яшаш каби иллатлар пайдо бўлади. Натижада биз сўнгги бир ярим аср мобайнида бошимиздан ўтказган мустамлакачилик дунёга келади. “Тенглик” сўзининг қудрати шундаки, у одамларнинг ўзаро муносабатларидан тортиб, мамлакатлараро муносабатларгача ҳамма нарсани меъёр-мезонга солади, турли камситишлар ёки ортиқча таъзим-тавозега чек қўяди.

Истиқлол — ўзаро ҳурмат, бир-бирини тан олиш, бир-бирини қадрлаш асосида мамлакат фуқаролари ўзаро муносабатида ҳам, жаҳон давлатлари ўртасидаги алоқаларда ҳам ана шу умуминсоний қадриятларга таяниш, ана шу умумий мезонлар асосида яшаш демакдир. Мустақиллик — жамиятдан ажралмаган ҳолда дунё муаммолари ва ўз тақдири билан боғлиқ бўлган истиқбол ҳақида ўйлашдир. Истиқлол — эркин дунёқараш, эркин тафаккурга суяниб яшаш салоҳиятидир.

Мустақил яшашга, мустақил фикрлашга, ўз тақдирини ўзи белгилашга, ўз ҳаётини ўзи изга солишга қодир одам

зиддиятларни осонлик билан енгади, бу дунёнинг шил-
датли муаммолар бурони қаршисида довдираб қолмайди.
Ана шу оддий ҳаётий ҳақиқатни давлат мустақиллигига
ҳам қиёслаш мумкин.

Мустақиллик мустамлакачиликнинг ҳар қандай шак-
лини, у тақозо этадиган тусиқлар ва зўравонликларни
инкор этади. Айни пайтда мустақиллик жаҳон тараққиё-
тининг илғор тажрибалари асосида ўз равнақининг ўзига
хос тамойилларини ишлаб чиқиш билан бирга ягона та-
мин, ягона макон тақдирини белгилашда ўзаро ҳамкор-
ликнинг янги, сифат жиҳатидан юқори бўлган, умумин-
соний манфаатларга мос келадиган андозаси асосида яшаш
демакдир. Агар у ҳамкорлик, ўзаро ҳамжиҳатлик мамла-
катлараро, давлатлараро ва минтақалараро сиёсий, иқти-
содий, ижтимоий муносабатларни қарор топтирмаса ўз
қобиғида қолиб кетиши, милтий маҳдудлик доирасидан
чиқолмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам истиқлолнинг
ана шу ҳаёт тажрибасидан ўтган тамойиллари ҳамма вақт
долзарб бўлиб қолаверали. Чунки у доимий равишда ри-
вожланиб, ўз-ўзини бойитиб, такомиллантириб, онг ва
тафаккурни чархлаб борадиган воқеликдир.

Мустақиллик — табиатан онгли яшаш, онгли муноса-
батни қарор топтириш мезони. Айни пайтда у ҳаракат-
ларнинг, интилишлар ва қобилиятларнинг кучайишини
тақозо этадиган ҳодисадир. Бу айниқса собиқ иттифок тар-
кибидан ажралиб чиққан мустақил республикалар ҳаёти-
да муҳим аҳамият касб этади. Нима учун?

Биринчидан, тоталитар тузум даврида давлат мамлакат
бошқарув тизимидан тортиб алоҳида-алоҳида шахсларнинг
қуноқли турмушига ва истиқболига дахлдор бўлган ҳар
қандай катта-кичик масалаларни ҳал этишни ўз зиммаси-
га олгани учун меҳнаткаш халқ боқимандалик кайфияти-
га дучор бўлган эди. У фақат ишлаш ҳуқуқига эга эди,
холос. Меҳнат деб аталган ҳиссиз машинанинг мурватига
айланиб қолган эди. Эртадан-кечгача меҳнат қилсан,
меҳнатингга яраша очдан ўлмасликка етадиган ҳаққингни
олсан, тамом-вассалом. Бу — собиқ иттифокда қонуни
кучига эга давлат сиёсати эди. Одамзот шунчаки ишлар,
шунчаки умр кечирарди, холос. Тириклик деган буюк ин-
соннинг, ҳаёт деган олий тушунчанинг мағзини чақинишга
ўзида рағбат ҳам, эҳтиёж ҳам сезмас эди. Бинобарин, ақл
билан иш тугиш, воқеликни идрок қилиш, бунёд этиш,
яратиш туйғулари бутунлай сўндирилган эди. Шунинг учун
ҳам мамлакат тараққиёти сустраниб, одамлар турмуш да-
ражаси пасайиб борарди.

Донишмандлар айтганидек, ҳар қандай фаоллик таъмо-
йиллари ҳаракатлар эркинлигига замин яратиши, унга су-
яниши керак. Акс ҳолда боқимандалик иллатлари сурун-
кали касалликка айланади. Демак, ҳар қандай ҳатти-ҳара-
кат, ҳар қандай интилиш ўз-ўзидан бунёдкорлик, яратув-
чилик руҳи билан йўғрилган бўлиши даркор. Ана шунда
эркинлик самарасиз, фаолиятсиз ҳодисага айланмайди.

Собиқ иттифоқда ҳукм сурган қайта қуриш сиёсати
унинг таркибига кирган иттифоқдош республикаларнинг
мустақилликка чиқишига йўл қўймаслик мақсадида қилин-
ган маккорона ҳаракат эди. Давлат тўнтаришига уриниш,
зўравонлик ва тазйиқ ўтказиш сиёсатини чуқурлаштиришга
интилиш бу жараённинг якуни бўлди. Мустиқиллик им-
кониятларини олдиндан пайқаган, мамлакат ижтимоий-
сиёсий жараёнларининг боришини тўғри кузатиб, тўғри
баҳолай билган Ўзбекистон иттифоқдошлари орасида би-
ринчилардан бўлиб ўз мустиқиллигини эълон қилди. 1991
йил 31 август куни қабул қилинган Ўзбекистон Респуб-
ликасининг Давлат мустиқиллиги тўғрисидаги Баёноти
Ўзбекистон ҳукуматининг сиёсий йўлини тўла қонунлаш-
тириб берди. Бу тарихий ҳужжатда қуйидаги ҳулосалар ил-
гари сурилган эди:

- “Ўтмишдан сабоқ чиқариб ва ССР Иттифоқининг сиё-
сий ҳамда ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни эътиборга
олиб,

- Халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилган ўз тақ-
дирини ўзи белгилаш ҳуқуқига асосланиб,

- Ўзбекистон халқларининг тақдирини учун бутун масъу-
лиятни авглаб,

- шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларининг, мустиқил дав-
лат ўртасидаги чегараларининг бузилмаслиги тўғрисидаги
Хельсинки шартномаларига қатъий садоқатини баён этиб,

- миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублиги-
дан қатъи назар, республика ҳудудида яшовчи ҳар бир ки-
шининг муносиб ҳаёт кечиришини, шаъни ва қадр-қимма-
тини таъминлайдиган инсонпарвар демократик ҳуқуқий дав-
лат барпо этишга интилиб,

- Мустиқиллик Декларациясини амалга ошира бориб,
Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Кен-
гаши Ўзбекистоннинг давлат мустиқиллигини ва озод суве-
рен давлат — Ўзбекистон Республикаси ташкил этилган-
лигини тантанали равишда эълон қилади.

Ўзбекистон Республикасининг ўз таркибидаги Қорақал-
ноғистон Республикаси билан бирга, ҳудуд бўлимас ва

ахлисиздир. Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлат-
ларга ҳудудий даъволари бўлмай, у ўз ҳудуди ва табиий
бойлиқларига нисбатан олий ҳуқуққа эгадир”.

Ўзбекистон парламентининг бу баёноти ўзининг
қонун кучи билангина эмас, сиёсий мантиқи, маънавий
қудрати, халқаро ҳуқуқ нормаларига мос келиши билан
ажралиб туради. Бу ҳужжат СССРнинг 73 йиллик ҳаёти
нақадар аянчли ва фожиали эканлигини кўрсатади.

Дарҳақиқат, бу мамлакатда инсон ҳуқуқлари ҳар то-
монлама поймол этилганлигини, энди бу тузумда ортиқ
яшаб бўлмаслигини ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб турарди.
Бироқ, мамлакат аҳолисининг аксарият қисми ва айрим
миллий республикалар раҳбарияти онгига сингиб қолган
побелик ва мугълик тушунчалари кескин ҳаракат қилишга,
ўз халқи манфаатини мардона туриб ҳимоя қилишга йўл
қўймас эди. Аммо, ўша пайтда Ўзбекистондаги ижтимоий-
сиёсий вазият — Фарғона, Қўқон, Бўкада юз берган маъ-
лум воқеалар, миллатлараро низоларнинг пайдо бўлгани,
халқ ҳаётининг таҳликали тус олаётгани ортиқча қўғиб
туришни тақозо этмас эди. Жараёнларга ўз вақтида стар-
ли баҳо бериб, зарур ҳулосага келиш керак эди. Шунинг
учун ҳам Фарғона воқеалари бирмунча изга тушгач, мам-
лакат аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхши-
лаш, турмуш шароитини ва фаровонлигини ошириш бо-
расида амалий чоралар кўрилди. Жумладан:

аҳолини қўшимча томорқалар билан таъминлаш, яқка
тартибда уй-жой қуришга кенг имкон бериш, шахсий
ёрдамчи ҳўжаликларни ривожлантириш, чорвачилик ва
паррандачиликни тараққий топтириш;

пенсиялар, талабалар ва ўқитувчиларнинг маошлари-
ни ошириш, оғир ижтимоий аҳвол натижасида камқон-
лик касалига учраган ҳомиладор аёлларга имтиёзли овқат-
ланиш, бошланғич синф ўқувчиларига бепул озиқ-овқат
ажратиш ва шунга ўхшаган бир қатор ижтимоий-иқтисо-
дий муаммоларнинг марказ билан ҳисоблашмай ҳал эти-
лиши мамлакат аҳолисига қанчалик маъқул келса, итти-
фоқ раҳбариятида шунчалик норозилик туғдирар эди.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқаларни ривож-
лантириши қатор хорижий мамлакатлар билан икки то-
монлама ҳамкорликни йўлга қўйиши у ўз тараққиёт йўлини
ташлаб олганини кўрсатар эди.

“Биз буларнинг ҳаммасини мустақил равишда ҳал этиб,
етилган масалаларни ечинда иттифоқ шдораларидан сези-
ларли равишда олди борянимиз. Бу хусусда марказдаги-

ларнинг бирортаси ҳам бизни олқишлаб қабул қилаётгани йўқ. Аксинча, гуё бу — Ўзбекистон президентининг ўзбошимчалиги деб баҳолашди. Буларнинг ҳаммаси иттифоқ кўрсатмаларига мувофиқ келмайди ёки уларга зид эмас. Гуё буларнинг ҳаммаси вақти келиб тугатилар эмас”, деган эди Президент Исроҳ Каримов Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги эълон қилинган мамлакат Олий кенгашининг навбатдан ташқари олтинчи сессиясида.

Ўзбекистон ҳукумати СССРда мавжуд ижтимоий-сиёсий жараёнлар боришини бошқалардан кўра тезроқ англади ва баҳолади. Шунинг учун ҳам у қатъий ҳулосага келди. 1991 йилнинг 31 августида “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги қонуни”ни қабул қилди ва ана шу қонун доирасида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг бундан кейин Ўзбекистон ССРни Ўзбекистон Республикаси деб аташ, 1 сентябрни Мустақиллик куни деб эълон қилиш, Ўзбекистон Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш, шунингдек, иттифоқнинг ва унинг таркибига кирадиган барча мустақил давлатларнинг олий қонуни чиқарувчи идораларига, барча хорижий давлатларга ва жаҳон ҳамжамиятига мурожаат қилиб, уларни республиканинг давлат мустақиллиги эълон қилинган ҳужжатини тан олишга даъват этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу бевосита мустақиллигимизнинг дастлабки ҳуқуқий нойдевори эди.

Дарҳақиқат, биз ижтимоий-сиёсий жараёнлар одамлар ҳаётини кескин тарзда бир ўзандан иккинчи ўзangga буриб юборган, ҳаётимиз бутунлай бошқача тус олган ва турмушимиз ўзгача мазмун касб этган мураккаб руҳий-маънавий ҳолатни бошдан кечириятмиз. Йиллар мобайнида қотиб қолган тушунчаларимиз ўзгармоқда ва мудраб қолган онгимиз уйғонмоқда.

Мустақиллик, ҳуррият деган сўзлар бутун жозибаси билан бирга беқиёс қудратини, буюк ўзгартирувчилик мўъжизасини кўрсатмоқда. У дунёқарашларимизни тубдан ўзгартириб, фикримиз, тафаккуримизни бойитмоқда. Воқеалар ривожини бутун моҳияти билан англашни, дунёга кенгроқ ва тийрақроқ назар билан қарашни, бу кўҳна оламда шўро тузумидан бошқа адолатли тузумлар ҳам борлигини, бошқача яшаш ҳам мумкин эканлигини, коммунистик мафкурадан бўлак ҳаёт лаззатини, инсон қадр қимматини ҳимоя қиладиган ўзга ғоялар ҳам мавжудлигини кўрсатиб берди. Зотан истиқлолнинг буюк моҳияти, беқиёс қадрияти ана шунда. Мустамлакачиликнинг кишилиқ та-

рихида андуҳ ва қулфатлар ёғдирган беқиёс фожиа —
нинг инсонни мустақил фикрлашдек улкан иқтидоридан
махрум этганида. Мустақиллик ана шу фожиянинг аччиқ
мазмунини очиб берди.

Истиқлол бизга ўзлигимизни англатди. Ўзини англа-
ган худони англайди, ўзини таниган худони танийди. Ху-
дони англаш — оламни англаш, оламни тушуниш — олам-
ни тушуниш, демакки, ҳаётнинг мазмунини идрок этиш
демакдир. Инсон ўзининг бутун моҳиятини, ўзининг ин-
сонлигини қанчалик чуқур тушунса, яшаш мазмуни-моҳи-
ятини ҳам шунчалик чуқур англайди.

Ўзлигини англаган киши оламнинг бор ранг-баранглиги
билан бирга ҳаёт мазмунини, ўзининг шунчаки тириклик
ва мавжудлик белгиси эмас, аксинча, табиатнинг бетақрор
муъжизаси эканлигини, шу аснода инсон қадру қиммати-
ни тобора теранроқ англай бошлайди. Маърифатга муҳ-
тожлигини, хурофот ва жаҳолат ҳаёт кушандаси, манкурт-
лик — ўзлигини ва оламни унутиш эканлигига тобора
кўпроқ ишонади. Демак, бевосита ички бир даъват ва
илоҳий қувват билан маънавий етукликка, комилликка
интилади. Бу — истиқлолнинг яна бир муъжизаси.

МУСТАҚИЛЛИК ТАФАККУРИ

Президент Ислом Каримов мустақилликнинг дастлаб-
ки қилариданоқ одамлар онги ва тафаккурида ўзгариш
яшаш асосида Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантириш-
нинг ўзига хос қўйидаги тамойилларини ишлаб чиқди:

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- ватанпарварлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва
ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қили-
ши.

Бу тамойиллар халқ дунёқараши, яшаш тарзи, воқеа-
ҳодисаларга муносабати, маънавий-руҳий эҳтиёжларидан
келиб чиққанлиги учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқ-
да. Чунки, биринчидан, Шарқда азалдан маънавиятга та-
яниб яшаш, комилликка интилиш, ҳар томонлама барка-
моллик олий қадрият даражасига кўтарилган. Одамлар-
нинг миллати, ирқи, ижтимоий келиб чиқиши ва диний
этиқодидан қатъи назар, ягона ўлчов — инсонни инсон-
лиги учун улуғлаш, инсон деган муқаддас номга муносиб
бўлиш бош мезон қилиб олинган.

Иккинчидан, ҳар қандай жамият тараққиёти халқ дунё-қарашини ҳисобга олмаса, унинг эҳтиёжларига мос кел-маса таназзулга учраши табиий. Шунинг учун ҳам Прези-дент Ислом Каримов ўз мамлакати истиқболи ҳақида фикр-юритар экан, “Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрат маъ-бая халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлиги-дадир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил кўпинчилик ва ин-сонпарварликнинг шозик куртакларини асрлар бўйи авай-лаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олғий маъ-сади ана шу авъаваларни қайта тиклаш, уларга янги маъ-муи бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир ки-шини камол топтиришга эришини учун зарур бўлган шарт-шароит яратишдир”, деган эди.

Бу фикрдан англашиладики, Президент мамлакат куч-қудратини халқнинг маънавий камолотида кўради. У жа-мики инсоний фазилатларни такомиллаштириш учун за-рур шароит яратиш вазифасини қўймоқда. Бу биринчи-дан, давлат сиёсатининг нечоғлик инсонпарварлигини кўрсатса, иккинчидан, давлат раҳбарининг сиёсий мада-ниятини, халқ маънавий-руҳий эҳтиёжларини нақадар чуқур ўрганганлигини кўрсатади. Учинчидан эса, бу халқ ва ҳокимият интилишларининг муштараклигидан дало-лат беради.

Инсонпарварлик, умуминсоний қадриятларга содиқлик, уларни асраб-авайлаш билан бирга янги замон талаб-ларига мос равишда такомиллаштириб бориш — тараққиёт мезони, миллий равнақ асоси. Бундай руҳиятдаги одам ҳеч қачон бировга тазйиқ қилмайди, шафқатсизлик ва зўра-вонлик каби ғайрининсоний иллатларга ҳаминша нафрат билан қарайди. Ўз табиатига мос равишда бағри кенг ва мурувватли бўлади.

Олис ўтмишимизга назар ташлаб, унинг бутун борлиги-ни жамлаб баҳолаган Ислом Каримов: “Халқимиз ўзининг воқеаларга бой кўп минг йиллик тарихи давомида кўп нар-саларни бошидан кечирди — маданият, илм-фан, ўз дав-латчилиги ютуқлари нашилдасини сурди. Узаро виждон, беғоналар асорати аламинини тортди, энг яхшини ўғил-қизла-ридан жудо бўлди. Лекин тарихнинг ўйини ҳам, омонсиз жангу жадаллар ҳам, табиий офатлар ва очлик ҳам халқ-имизнинг инсонийлик табиатига доғ тушира олмади”, деган-теран ва ҳаққоний хулосани баён этди. Бу ўз миллатига, ўз она халқига берилган энг холис, энг юксак баҳо. Айни пайтда у мустақиллик шароитида шаклланаётган янги жамиятимизнинг маънавий қиёфасини белгилайди.

Мустақиллик инсон имкониятларини тобора кенгайтириб, унинг яратувчилик иқтидорини ва бунёдкорлик қобилиятини янада кучайтирмоқда. Энди одамлар реал воқеликка, ўз ҳаётини кутилмаган бутунлай янги изга солишга эҳтиёж сезишмоқда. Улар яшаш ҳуқуқи, ўз оиласи дахлсизлиги ва истиқбол хусусида кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолишди. Айни пайтда истиқболнинг мазмун-моҳиятини кундан-кунга чуқурроқ англай бошлашди.

Тўғри, ҳаётимиз ҳали биз орзу қилгандек мукамал эмас. Ҳали турмушнинг ҳал этилмаган муаммолари кўп. Юлғичлик, фирибгарлик, порахўрлик, хизмат вазифасини сусистеъмол қилиш, тўрачилик, манманлик, кибру ҳаво, мансаб касаллиги уткир ва юқумлилигича қолмоқда. Бироқ, булар мустақилликнинг, омма ва жамиятнинг мушгарақ равнақи билан, қонуннинг устуворлик кучи ортиши билан бартараф этиб бориладиган иллатлардир.

Маънавий оламимиздаги ўзгаришлар барча янгиланишларнинг асосидир. Зеро, Ваган, миллат тушунчалари тобора чуқурлашмоқда. Биз энди яшаб турган заминимиз, фуқаролигимиз жиҳатидан дахлдор бўлган мамлакатимиз, миллий равнақимиз ва истиқболимиз хусусида жиддийроқ ўйлайдиган бўлдик. Ҳар қандай моддий манфаатдорлик, ҳар қандай иқтисодий тараққиёт бевосита маънавий стуклик, маънавий баркамоллик туйғулари билан боғлиқ ҳолдагина ривож топиши мумкинлигини яққол кўряпмиз. Миллий равнақ ҳамма вақт ақлий имкониятнинг беқиёс кучига, онг ва тафаккур ривожига муҳтож эканлигини, унга таяниш ва суяниш лозимлигини чуқурроқ англай бошладик.

Айни пайтда Ўзбекистоннинг иқтисодий имкониятлари, унинг тараққиёт йўллари хусусида ўзимизда ҳам, хорижда ҳам кўп гапирилмоқда. Мамлакатимизда миллий барқарорлик, миллатлараро муносабатларнинг муганосиблиги, иқтисодий жараёнларнинг бир меъёردа ривожланиши, ишлаб чиқаришнинг тобора такомиллаштириб борилаётганлиги мамлакат маънавий-сиёсий муҳитининг соғломлиги, халқ орзу-умидлари билан давлат сиёсатининг уйғунлиги натижаси эканлиги жаҳон сиёсатдонлари томонидан тан олинмоқда. Ана шундай муҳимни вужудга келтириш, мамлакатда барқарор тараққиётга эришиш — бу бевосита давлат сиёсатининг халқ талаб ва эҳтиёжларини, руҳий ва маънавий ҳолатини нечоғлик ҳисобга олганлиги билан белгиланади.

МИЛЛИЙ ИФТИХОР

Халқимиз азалдан меҳнаткашлиги, буюк яратувчилик қувватига эгалиги, ҳамиша эзгуликка интилиб яшаш, инсонга муносабатнинг ғоят ибратли жиҳатларини турмуш тарзига айлантиргани билан ажралиб туради. У ўз тақдирини қўшнисининг тақдири, қолаверса, маҳалла ва туман аҳли билан боғлиқ ҳолда тушунади. Меҳнати натижасини фахру ифтихор билан умумий меҳнат натижаси деб билади ва шу билан ғурурланади.

Миллий ифтихор туйғуси — ўз миллий мансублигидан фахрланиш имконияти. Миллий ифтихор туйғуси ўз миллатининг бой тарихи, маданий ва маънавий меросидан, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасидан ғурурланиш имконияти. Миллий ифтихор туйғуси — ўзлигини англаш ва ўзгаларни тушунишга даъват этувчи қудратли куч.

Миллатга мансублик ўга нозик ва айни пайтда жула мураккаб ҳолат. Киши зарур бўлганда ҳаётидаги жамики неъматлардан ҳеч оғринмасдан воз кечиши мумкин. Бироқ, ҳеч ким, ҳеч қачон миллий мансублигидан тонолмайди. Уни хоҳлаган пайтда хоҳлаганча ўзгартира олмайди. Чунки, миллатга мансублик ҳислари инсоннинг қон-қонига, минг бир ҳужрасига сингиб кетган. Буни англамаганлар ғариб ва бечорадир. Буни ҳис қила олмаганлар қалбан сўқир, маънавий кемтик кишилардир. Аммо, миллатга мансублиги билан фахрланиш бошқа, миллатчилик бошқа.

Ўзига бино қўйиб, ортиқча баҳо бериш ҳамма вақт шахс ҳаётини ҳам, миллат истиқболини ҳам инқирозга олиб келади. Миллий кибр, ўзга миллатларни менсимаслик, камсигиш охир-оқибатда миллатлараро низоларнинг кучайишига сабаб бўлади. Ўзбекистонда мавжуд барқарорликнинг асоси шу замин фуқароси бўлган барча миллатлар учун мамлакат тарихи, унинг асрлар мобайнида тушланган қадриятлари умумий ғурурга айланганлигидир. “Шу азиз Ватан барчамизники,” “Биздан озод ва обод Ватан қолсин”, “Савоб ишни ҳар кун қилиш керак. Савоб ишни ҳар ким қилиши керак” деган шиорларнинг маънавий қудрати, улкан умуминсоний мазмуни ана шунда.

Миллий ифтихор туйғусининг яна бир жиҳати шундаки, у шахснинг энг аввало қайсидир миллатга мансублиги, унинг кенг имкониятларидан қувона олинган фазилатигина эмас, балки яшаб турган заминга, фуқаролиги дахл-

дор бўлган мамлакатта муносабат белгиси ҳамдир. Миллий ифтихори кучли бўлган шахс ўз мамлакати билан фахрлана олади ва унинг тақдирига бефарқ қарай олмайди. Миллий ифтихори кучли бўлган шахс истиқболни чуқурроқ англайди. Унинг эртаси бугунидан кура мукаммалроқ бўлишига интилади.

Ана шу нуқтан назардан қараганда, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг самараси бевосита миллати ва элагидан қатъи назар, аҳоли турли табақасининг умумий манфаатларига мос келадиган мақсадлар муштараклигидадир.

Жамият тараққиётида омма фикрини бир нуқтада жамлаб унинг имкониятларини бир ўзанга солиб, умумий тараққиёт йўлига бошлаш муҳим аҳамият касб этади. Шу маънода мустақилликка эришилгандан кейин яқин ўтмишимизда кенг тарқалган кўпгина иллатлардан воз кечилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Яъни жамиятнинг ижтимоий-сиёсий муҳитини пароканда қиладиган, одамлар фикрини чапгадиган ҳодисаларга барҳам берилди. Мамлакат ва халқ манфаатлари йўлида бирлашиш, кучларни уйғунлаштириш, барча имкониятларда эҳтиросларга, берилмай, ақл-идрок билан фойдаланиш йўли тutilди. Оғир-вазминлик, мулоҳазакорлик, андиша, узоқни кўзлаб иш тутиш доимий тамойилга — турмуш тарзига айлантирилди.

Айтиш мумкинки, миллий ифтихор туйғуси, миллий мансубликни чуқур англаш ва уни эъзозлашга интилиш маънавай эҳтиёж маҳсулидир. Миллий ифтихор энг аввало ўзлигини англаш, миллий раvнақни таъминлаш йўлидаги хатти-ҳаракат, ўз миллати истиқболи олдида масъулиятнинг беқийс намунасидир. Миллий ифтихор эгаси бўлган киши энг аввало ўз миллати ўтмишини яхши билган, уни қадрлай оладиган ва айни пайтда уни янгича шароитлар ва ҳолатларда бойигиб борадиган комил инсондир. Акс ҳолда миллий ифтихор ҳисси ҳавойилик белгиси ва шуңчаки даҳанаки мақтанчоқлик воситасига айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Турли миллатлар турли шароитда ўзига хос руҳий ва маънавий феъл-атворга эга бўлганлиги сир эмас. Шунинг учун ҳам турли минтақада яшайтган халқлар турлича яшаш тарзига, бир-бирига ўхшамаган урф-одатларга эга бўлишган. Жумладан, ўзбеклар, умуман Шарқда диёнат, ор-номус, шарм-ҳаё ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида муҳим фазилат деб қабул қилинган. Дарҳақиқат, маънавий баркамол, ахлоқий етук, ҳар то-

МИЛЛИЙ ИФТИХОР

Халқимиз азалдан меҳнаткашлиги, буюк яратувчилик қувватига эгалиги, ҳаминша эзгуликка интилиб яшаши, инсонга муносабатнинг ғоят ибратли жиҳатларини турмуш тарзига айлантиргани билан ажралиб туради. Ушундай тақдирини қўшнисининг тақдири, қолаверса, маҳалла ва туман аҳли билан боғлиқ ҳолда тушунади. Меҳнати натижасини фахру ифтихор билан умумий меҳнат натижаси деб билади ва шу билан ғурурланади.

Миллий ифтихор туйғуси — ўз миллий мансублигидан фахрланиш имконияти. Миллий ифтихор туйғуси ўз миллатининг бой тарихи, маданий ва маънавий меросидан, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасидан ғурурланиш имконияти. Миллий ифтихор туйғуси — ўзлигини англаш ва ўзгаларни тушунишга даъват этувчи қудратли куч.

Миллатга мансублик ўта нозик ва айни пайтда жуда мураккаб ҳолат. Киши зарур бўлганда ҳаётидаги жамики неъматлардан ҳеч оғринмасдан воз кечиши мумкин. Бироқ, ҳеч ким, ҳеч қачон миллий мансублигидан тонолмайди. Уни хоҳлаган пайтда хоҳлаганча ўзгартира олмайди. Чунки, миллатга мансублик ҳислари инсоннинг қон-қонига, минг бир ҳужрасига сингиб кетган. Буни англамаганлар ғариб ва бечорадир. Буни ҳис қила олмаганлар қалбан сўқир, маънавий кемтик кишилардир. Аммо, миллатга мансублиги билан фахрланиш бошқа, миллатчилик бошқа.

Ўзига бино қўйиб, ортиқча баҳо бериш ҳамма вақт шахс ҳаётини ҳам, миллат истиқболини ҳам инқирозга олиб келади. Миллий кибр, ўзга миллатларни менсимаслик, камситиш охир-оқибатда миллатлараро низоларнинг кучайишига сабаб бўлади. Ўзбекистонда мавжуд барқарорликнинг асоси шу замин фуқароси бўлган барча миллатлар учун мамлакат тарихи, унинг асрлар мобайнида тўплаган қадриятлари умумий ғурурга айланганлигидир. “Шу азиз Ватан барчамизники”, “Биздан озод ва обод Ватан қолсин”, “Савоб ишни ҳар кун қилиш керак. Савоб ишни ҳар ким қилиши керак” деган шиорларнинг маънавий қудрати, улкан умуминсоний мазмуни ана шунда.

Миллий ифтихор туйғусининг яна бир жиҳати шундаки, у шахснинг энг аввало қайсидир миллатга мансублиги, унинг кенг имкониятларидан қувона олиш фазилатига эмас, балки яшаб турган заминга, фуқаролиги дахл-

дор бўлган мамлакатта муносабат белгиси ҳамдир. Миллий ифтихори кучли бўлган шахс ўз мамлакати билан фахрлана олади ва унинг тақдирига бефарқ қарай олмайди. Миллий ифтихори кучли бўлган шахс истиқболни чуқурроқ англайди. Унинг эртаси бутунидан кура мукаммалроқ бўлишига интилади.

Ана шу нуқтаи назардан қараганда, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг самараси бевосита миллати ва элатидан қатъи назар, аҳоли турли табақасининг умумий манфаатларига мос келадиган мақсадлар муштараклигидадир.

Жамият тараққиётида омма фикрини бир нуқтада жамлаб унинг имкониятларини бир узанга солиб, умумий тараққиёт йўлига бошлаш муҳим аҳамият касб этади. Шу маънода мустақилликка эришилгандан кейин яқин ўтмишимизда кенг тарқалган кунгина иллатлардан воз кечилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Яъни жамиятнинг ижтимоий-сиёсий муҳитини нарқанда қиладиган, одамлар фикрини чалғитадиган ҳодисаларга барҳам берилди. Мамлакат ва халқ манфаатлари йўлида бирлашиш, кучларни уйғулантириш, барча имкониятларда эҳгиросларга, берилмай, ақл-идрок билан фойдаланиш йўли тугилди. Оғир-вазминлик, мулоҳазакорлик, андиша, узоқни кузлаб иш тутиш доимий тамойилга — турмуш тарзига айлантирилди.

Айтиш мумкинки, миллий ифтихор гуйуси, миллий мансубликни чуқур англаш ва уни эъозлашга интилиш маънавай эҳтиёж маҳсулидир. Миллий ифтихор энг аввало ўзлигини англаш, миллий равнақни таъминлаш йўлидаги хатти-ҳаракат, ўз миллати истиқболи олдида масъуликнинг беқийс намунасидир. Миллий ифтихор эгаси бўлган киши энг аввало ўз миллати ўтмишини яхши билган, уни қадрлай оладиган ва айни найтда уни янгича шароитлар ва ҳолатларда бойитиб борадиган комил инсондир. Акс ҳолда миллий ифтихор ҳисси ҳавоийлик белгиси ва шунчаки даҳанаки мақтанчоқлик воситасига айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Турли миллатлар турли шароитда узига хос руҳий ва маънавий феъл-атворга эга бўлганлиги сир эмас. Шунинг учун ҳам турли минтақада яшаётган халқлар турлича яшаш тарзига, бир-бирига ўхшамаган урф-одатларга эга бўлишган. Жумладан, ўзбеклар, умуман Шарқда диёнат, ор-номус, шарм-ҳаё ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида муҳим фазилат деб қабул қилинган. Дарҳақиқат, маънавий баркамол, ахлоқий етук, ҳар то-

монлама камолотга етган аҳоли яшаётган жамият ҳам, давлат ҳам файзли бўлади.

Мутафаккир бобокалонимиз Абу Наср Форобий ибораси билан айтганда, “аҳолиси хушхулққа эга бўлмаган мамлакатда ҳокимиятга эҳтиёж сезилади”. Демак, жамиятнинг нечоғлиқ демократлашуви инсон эрки ва ҳуқуқларининг нечоғлиқ тўла таъмин этилиши энг аввало мамлакат аҳолисининг феъл-атвориға, маънавий-ахлоқий ва руҳий камолотиға боғлиқ экан. Агар аҳоли ўз ҳуқуқи нормалари доирасида амал қилтинаятган қонунларға буйсуниб яшашни турмуш тарзига айлантурса, ўз хатти-ҳаракатини маълум қонун-қоидалар йўналишиға тушира олсагина, юксак ақл-идрок, одоб ва ахлоқ категорияларини ҳаётнинг ҳар бир дақиқасида намоён қилиб борсагина жамиятнинг маънавий қиёфаси баркамол, шахсининг яшаш тарзи етук, эркинликлари эса чексиз бўлади.

Алйюма Форобийнинг мамлакат аҳолисининг феъл-атвори хусусидаги мулоҳазалари минг йил аввал қанчалик долзарб бўлса, бугун ҳам шунчалик муҳим аҳамият касб этмоқда. Жумладан, у инсон моҳияти ақлда, ақлнинг моҳияти эса характерда намоён бўлади, деган эди. Демак, инсоннинг инсонлигини ифода этувчи ягона мезон ақл-идрок, онг ва тафаккур даражаси бўлса, уларнинг моҳиятини очиб берувчи, миқёси ва кўламиға баҳо берувчи бош мезон хатти-ҳаракат, ҳаётға ва атроф муҳитға муносабат, ўз-ўзини бошқаришдаги ички қудратдир. Ана шу нуқтаи назардан қараганда бобо Шарқнинг диёнат, ор-номус, шарм-ҳаё каби фазилатларға таянгани, асрлар мобайнида уларни олий қадриятға айлантиргани бежиз эмас. Шарқ халқларининг ҳаётға бундай муносабати кейинчалик ислом ақидалари билан уйғунлашиб бориб, гобора шаклланди ва маънавиятнинг янги-янги имкониятларини очиб берди.

Мустақиллик яратган кенг имкониятлар тусфайли минг йиллар мобайнида халқимиз онгига ўрнашган, турмуш тарзига айланган, бугун ақидаларига, руҳий ва маънавий кечинмаларига жо бўлган ислом диниға муносабат кескин ўзгарди. Жумладан, 70 йил мобайнида хурофот, бидъат деб аталган ислом дини маърифатпарвар ва юксак маънавиятға етакловчи қудратли гоя эканлиги рўйирост эътироф қилинди. Ислам диниға кенг йўл очиб берилди. Коммунизм даъват этувчи улуг аждодларимиз номи тикланди. Жумладан, имом Бухорий, Абу Исо ат-Термизий, Абдуҳолиқ Гиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Ҳожа

Ахор ва бошқа унлаб алломаларнинг илмий мероси чуқур ўрганилмоқда, ҳар томонлама тарғиб қилинмоқда. Буларнинг барчаси мамлакат фуқаролари қалбига эзгулик руҳини синглириш яхшиликка даъват этиш билан бирга миллий ифтихор, миллий ғурур туйғуларини ҳам кучайтирмоқда.

Шу билан бирга юргимизда диний мугаассибликка, исломни сохталаштиришга йўл қўйилмади. Аксинча, ислом ғоялари юксак маънавият ва баркамоллик мезони, бой маънавият сарчашмаси сифатида татқин қилинди. Асрлар мобайнида ҳаққимиз қонига сингиб кетган ақидаларга одилона баҳо берилди. Натижада миллат юрагида эрганги кунга ишонч кучайди. Ўтиш даври қийинчиликларини баргараф этишга рағбат ва куч пайдо бўлди. Бу эса мамлакатдаги умумий барқарорликнинг тобора чуқурлашиб боришида муҳим омил бўлди.

Ўзбекистон истиқлолининг энг катта ютуқларидан бири шундаки, турли миллат ва ақидаларга эга бўлган кўп миллатли мамлакатда миллатлараро тотувлик тўла таъмин этилди. Ягона ватан — ягона хонадон тушунчаси янгича мазмун-моҳият касб этди. Барча фуқароларнинг ягона оила, бутун мамлакат тақдири учун жавобгарлик ҳисси ошди. Энди у қайсидир миллатга мансублигидан кўра кўпроқ Ўзбекистон фуқароси эканлиги, қандай тарихий тажриба ва анъаналарга ворислиги билан фахрланадиган бўлди. Албатта, бу борада миллий равноқ, ҳар бир миллатнинг ўзига хослиги, тили ва маданиятини такомиллаштириш қонун билан кафолатлангани муҳим аҳамиятга эгадир. Шу боис умумий хонадон тинчлиги учун масъулик бурчи, тенг ҳуқуқли фуқаролик талаби юксак даражадаги виждон ва иймон ишига айланмоқда. Шахснинг жамият олдигаги масъулиятини, бошқача қилиб айтганда, ўзаро муносабатлар маданиятини оширмоқда.

Айрим мухолифларимиз мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг суръатидан қониқибмаяпти. Уларнинг фикрича, ислохотлар жараёни суст эмиш. Бу гираз ва адоватдан бошқа нарса эмас. Чунки Ўзбекистон собиқ Иттифоқ таркибидан ажралиб чиққан мамлакатлар ўртасида ҳамма жиҳатдан — сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа жабҳаларда пешқадамлик қилмоқда. Буни инкор қилиб бўлмайди. Иккинчидан, ҳар бир оила, ҳар бир хонадон, ҳар бир фуқаро тинчлиги, қолаверса, эртанги кунги тўла кафолатланган.

Учинчидан, ҳодисаларга кўр-кўрона ёндошиш, жараёнларни сунъий равишда тезлаштириш, одамлар фикри ва

дунёқараши билан ҳисоблашмаслик ҳамма вақт жамият ҳаётига таҳлика ва фожиалар олиб келишини бир қатор мамлакатлар мисолида яққол кўриб турибмиз. Ўзбекистонда эса ўзгартишлар ва янгиланишлар энг аввало маънавиятга асосланганлиги, бой маданиятга таянганлиги, ислохотлар одамлар онги ва тафаккурида ўзгариш яшаш, қолаверса, ўзаро ҳурмат, инсонни улуғлаш, асраш-авайлаш тамойиллари асосида олиб борилмоқда. Бу, бир жиҳатдан, мамлакат ички ҳаётини бир маромда сақлаб туриш имконини берса, иккинчи жиҳатдан, хорижий шерикларнинг имкониятларидан фойдаланишга, икки томонлама ҳамкорликни йўлга қўйишга замин яратди.

Шарқ тарбия мактаби ва ислом ақидалари ҳар қандай шароитда ҳам ўзини йўқотмаслик, сабр-қаноат, оғир-вазминлик фазилатларини юксак қадрлайди. Бироқ, баъзан халқимизнинг ана шундай юксак инсоний фазилатларини нотўғри талқин этилади. Унинг мушоҳадакорлиги ва мулоҳазакорлигига кўпинча бошқача тус бериб, кўрқоқликка, тобелликка, мустамлакачилик ва бюрократия тазйиқи остида шаклланган қўллик иллатларига йўйилади. Албатта, бу фикрларда ҳам маълум маънода жон бор, уларни бутунлай инкор этиб бўлмайди. Бироқ бизнинг табиатимизда бесабрликдан кўра қаноат, жаҳолатдан кўра иймон-этиқод билан яшаш, эртанги кунга ишонч билан қараш кучли. Эзгуликка илғилиш, барча ҳодисалардан яхшилик қидириш фазилати чуқур илдиз отган. Шунинг учун ҳам халқимиз яхшилик йўлидаги жамики ҳодисаларга имон-этиқод билан ишонади.

Маълумки, шарқ демократияси оиладаги муносабатдан бошланади. Ота-онанинг муқаддаслиги, катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат, ўзаро муносабатларда ҳурмат-эҳтиромнинг устулиги каби олий фазилатлар турли сиёсий режимларда турли мафкуравий тазйиқлар остида ҳам ўз қийматини, мазмун-моҳиятини йўқотмади.

Мамлакатимизда демократиянинг маънавий асослари яратилди. Бу асослар ҳар жиҳатдан мустаҳкамланди. Ёш мустақил давлатларнинг кўпчилигида демократия кампаниябозликка айланганлиги натижасида, у ерларда бошбошдоқлик авж олди. Бизда эса кўп қиррали ислохотлар билан бирга қадимий анъаналарни ривожлантириш, асрлар мобайлида шаклланган урф-одатларни қайта тиклаш, шу йўл билан халқ тафаккурида миллий мустақиллик мазмун-моҳиятини кучайтиришга кенг йўл очиб беришди. Ўзбекистонда сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ислохотлар

юксак маънавият ва инсоний баркамоллик негизида олиб борилаётганлиги, уларнинг барчаси уйғун ҳолда ташкил этилаётганлиги боис ислохотларнинг инсонпарварлик мазмуни тобора кенгроқ намоён бўлмоқда.

Иқтисодий ислохотларнинг маънавий асоси тобора чуқурлашмоқда. Дейлик, қадим замонларда камбағал оилаларга қўйлашиб ёрдам бериш яхши анъанага айланган эди. Шўролар даврида унутилаётган бу анъаналар мустақиллик шароитида янгича шаклга эга бўлди ва янги мазмун касб этди. Жумладан, кам таъминланган оилаларга давлат йўли билан ёрдам бериш тизими интиаб чиқилди ва давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бу бошқа ёш мустақил мамлакатларда кам учрайдиган ҳодиса.

МИЛЛИЙ ТИКЛАНИШ

Мустақилликнинг асосий қадриятларидан бири, унинг ижтимоий, маънавий моҳияти беюсита омма фикрини уйғотишда, халқнинг ўғмиши, бутуни ва келажаги хусусида қайғуришни ҳиссини кучайтиришдан иборат. Акс ҳолда туб ислохотларнинг умри қисқа, тақдири эса фожиа билан тугаши мумкин.

Файласуф олим Жондор Туленов: “Дунёдаги ҳар бир давлат, катта-кичиклигидан қатъи назар, ўз тараққиёти жараёнида маънавиятга эҳтиёж сезган ва сезади. Бу — тарихий заруратдир. Маънавиятнинг жамият тараққиётидаги аҳамияти тарихнинг бурилиш давларида айниқса беқисс бўлади” — дейди.

Дарҳақиқат, биз тарихнинг айни бурилиш даврида яшамокдамиз. Ана шу бурилиш нуқтасининг ўзиёқ тафаккуримизни, тор дунёқарашларимизни, ҳар томонлама чегаралаб қўйилган тушунчаларимизни ўзгартиришни тақозо этмоқда. Узоқ йиллар мобайнида бир қўлидаги ҳаётдан сўнг беихтиёр олис ўтмишни эслашпа, уни ўрганишпа, ўзгичимизни англашга кучли эҳтиёж туғилди. Ички бир табиий куч миллион-миллион кишилар қалбида мудраб ётган туғуларни ҳаракатга келтириб юборди. Натижада одамларнинг ҳаётга муносабати ўзгариб, ўз тақдирини ўз тақдири билан боглиқ бўлган замин истиқболини ўйлашга зарурат сезмоқда.

Бугун борлигидан, маънавий бисотидан жудо қилинган халқ эркинлик туғайли катта ташналик билан ўз тарихини билишга интиломоқда. Шўро ҳукумати даврида онгли равишда йўқ қилинган маданий бойликларимиз ху-

сусида юқорида алоҳида тўхталдик. Шунинг учун уларни яна такрорлашга зарурат йўқ, деб ҳисоблаймиз. Бироқ минг йиллар давомида вужудга келган, халқимизнинг даҳалик қудратини, қувваи ҳофизасини, таъби назмини, қолаверса, маънавий-руҳий ҳолатини белгилаб берадиган халқ оғзаки ижодига муносабатни эслатиб ўтиш жоиз.

Асрлар мобайнида тилдан-тилга кўчиб, авлодлар давомийлиги ва ворисийлигини сақлашда олгини халқ бўлган афсоналар, ривоятлар, эртақлар, топишмоқлар ва лати-фалар зўравонлик билан йўқ қилинди. “Алномиш”, “Гўруғли”, “Ҳасанхон”, “Нурали”, “Шерали” сингари дostonлар, миллий қўшиқ ва лапарлар ғоявий нуқтаи назардан зарарли деб топилди. Умуман, барча миллий-маданий ёдгорликлар сингари ўзбек халқ оғзаки ижодиининг юксак намуналарига ҳам коммунистик мафкура нуқтаи назаридан қаралди ва ана шу ўлчов билан баҳо берилди, дейди куйиниб профессор М. Муродов.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида 1952 йил 28 ва 31 март кунлари бўлиб ўтган мажлисида “Алномиш” дostonи алоҳида муҳокама қилинди. Гўёки унда хонлар ва беклар шаънига ҳамду санолар ўқилармиш, босқинчилик ва зўравонлик ташвиқ қилинар эмиш, диний оҳанглар, илоҳий кучга ишониш, илоҳиятнинг мавжудлиги каби ғоялар тарғиб қилинар эмиш...

Ўзбек халқ дostonларида диний оҳанглар, Аллоҳнинг мавжудлиги ва унинг иродаси хусусидаги талқинлар азалдан бўлган. Худобехабар коммунистик мафкура дostonининг ана шу жиҳатларига ёпишиб олиб, уни даҳрийлик ташвиқот курулига айлангирмоқчи бўлади. Мазкур мафкуранинг ана шу қабих ғояси туфайли инсон қалбидаги ишонч, эътиқод туйғуси маҳв этилади. Табиийки, худодан қайтган одам ҳар қандай разолат ва қабоҳатдан қайтмайди. Худобехабарлик иймонсизлик ва диёнатсизликни келтириб чиқаради. Натижада на Ватанга, на миллатга, на ўгмиш ва истиқболга эътиқод қолади. Табиийки, эътиқодсизлик хурофотга, хурофот эса жаҳолатга олиб келади. Жаҳолат, нодонлик ҳукмрон бўлган жойда таназзул чуқурлашади. Манқуртлик шаклидаги ёлгон ҳаёт вужудга келади. Совет тузумининг “улуғ мафкурачи” ларига айти шу нарса керак эди. Шунинг учун ҳам эзулик ҳимоячиси сифатида халқимизнинг маънавий қаҳрамонига айланган Алномиш образи атай бузиб кўрсатишди. Аниқроғи, унга туҳмат қилинди, таъна тошлари отилди.

Ўзбек халқ ижодиётининг одамларни инсоф ва диёнатга, имон ва эътиқодга, меҳнатсеварлик ва юртпарварликка, одоб-ахлоқ ва маданиятга чорловчи асосий ғоялардан фойдаланиш ўрнига улар ўтмишни идеаллаштирадди, пирлар, азиз авлиёлар, подшоҳлар, муқаддас қаламжолар, мақбаралару мадрасаларни улуғлайди, шу тариқа одамлар онгини эскилик сарқитлари билан заҳарлаб, улар эътиборини совет тузумидан четга тортади, деб қораланди. Халқ ижодиётининг кўлаб асарлари, масалан, машҳур халқ куйчиси Ўтар шоир Сафаров айтган “Ойпарча” достонни қайта ишланиб, хоҳлаганча қисқартирилиб, қайичиланиб замонавийлаштирилганидан, ундаги асл ғоялар тушуриб қолдирилганидан кейингина наһр этилди. Ўтар шоир Сафаров ўғли Қорабахшига китобни ўқитиб ўқиган, бу мен айтган достон эмас, деб йиғлаган экан.

30-йиллардаги қатағонда ўзбек халқининг энг истеъдодли намояндалари йўқ қилинди. Уларга турли айблар қўйилиб, ҳар хил баҳоналар билан қатл этилди. Бироқ, шўро тузумини мақтаб, “халқлар отаси”ни куйлаган айрим шоирларга ҳам кун берилмади. Сабаби, уларнинг беқиёс истеъдод эканлиги, бир кун келиб барибир ўз халқига ён босишини олдиндан найқаган қизил империячилар уларни ҳам отиб ташлади. Холёр Абдукарим ўғли халқимизнинг истеъдодли бахшиларидан бўлган. Филология фанлари доктори, профессор Малик Муродовнинг айтишича, халқимизнинг истеъдодли бахшиларидан бўлган Холлиёр Абдукарим ўғли “Амир қочди” достонини яратган. У шўро тузумини мадҳ этган. Бироқ барибир 1937 йилда қатл этилган. У ўлими олдида дўмбирасини олиб бўзлаб куйлаганда ҳатто соқчилар ҳам: “Зўр экансан-ку, бахши, аммо иложимиз йўқ-да”, деган эканлар. Шундан сўнг унинг иқтидорли шоғирди Эрмамат Бадалов ҳам дostonчиликдан бир умр воз кечди. Билган-ўргангларини ўзи билан у дунёга олиб кетди. Ёхуд деҳқонободлик Фармон бахши кулоқ қилинишини сезиб қолгач, гоҳ Сурхондарё, гоҳ Тожикистон, гоҳ Қашқадарёда қишлоқма-қишлоқ, овулма-овул дарбадар бўлиб яшашга мажбур бўлди. Ҳам ўзбек, ҳам тожик тилида дostonлар куйлаган Фармон бахшининг бебаҳо мероси ёзиб олинмади. Бедодлик шу даражага етдики, унга ўз қишлоғига келиб ўлишга ҳам рухсат беришмади, хоки ўзга жойларда қолиб кетди.

Бундай ҳодисалар қарийб 130 йиллик мустамлакачилик йилларида турли соҳаларда, турли шаклларда юз берган. Қатағонлар, маҳв этишлар, отиб ташлашлар халқ

руҳиятини синдирди. Одамлар бу мислсиз қирғинлар натижасида бир умр таҳлика ва қўрқув билан яшади. Ана шу ҳадиксираш миллат ҳаётини заҳарлади. Турмуш лаззатини, яшаш завқини заққумга айлантирди.

Мустақиллик ана шундай иттироблар, қон ютишлар исканжасида қолган халқимиз қалбига нур, умидларига қанот, дардларига малҳам бўлиб келди. Мустақилликнинг маънавий-ижтимоий мазмуни, унинг беқиёс моҳияти ана шунда. Мазкур хулосалардан келиб чиқиб Президент Ислам Каримов: “Мустақил Ўзбек давлати — халқимизнинг тарихий ютуғидир. Халқ юз йиллар мобайнида озодликни орзу қилган Ўзбекистон чинакам мустақилликни қўлга кiritиб, гуллаб-янгиланиш ва фаровонликка эришини, тараққиётган демократик давлатлар қатори халқаро ҳамжамиятда муносиб ўринни эгаллаши — биз кўзлаётган олғий мақсаддир”, деганида том маънода бутун халқимизнинг орзу-умидини, мақсад ва интилишларини ифода этган эди.

Мустақилликнинг моҳияти, унинг тарихий аҳамияти миллий уйғониш ва миллий тикланиш жараёни билан боғлиқ. Халқимиз миллат сифатидаги беқиёс қадриятларини, асрлар мобайнида шаклланган маънавий-руҳий бойликларни қанчалик чуқур англаса, миллий уйғониш ҳисси шунчалик кучаяди. Қалбидан миллат, ватан, аجدодлар олдидаги бурч туйғулари қанчалик чуқур жой олган бўлса, ўзлигини англашга, ўз миллий қадриятларини тиклашга шунчалик кўпроқ эҳтиёж сезади. Бундай одамда курашчанлик, ташаббускорлик, ўз-ўзини, демакки, миллатини ва ватанини ҳимоя қилиш қудрати беқиёс бўлади. Шунинг учун ҳам биз мустақиллик учун курашнинг бутун мазмун-моҳиятини шахс маънавий баркамоллиги, унинг ҳар томонлама етуклиги билан боғлиқ ҳолда тушуномғимиз керак. Ана шунда мустақилликнинг тараққиёт йўллари, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий, роявий-ахлоқий асослари мустаҳкам бўлади.

Жондор Туленов таъкидлаганидек, “миллий тикланиш жуда кенг, мураккаб тарихий жараён бўлиб, у миллатимиз ҳаётининг ҳамма соҳаларини: иқтисодиётни ҳам, сиёсий фаолиятни ҳам, маънавиятни ҳам, илм-фан, тил, тарих, урф-одатлар, ҳунармандчилик, меъморчиликни ҳам, инсон камолоти билан бевосита дахлдор барча масалаларни ҳам ўз ичига қамраб олади.

Миллий тикланишга бирданига эришиб бўлмайди. Миллий тикланиш узоқ давом этадиган, кўп йилларни қамраб оладиган мураккаб жараёндир”.

Дарҳақиқат, биз ана шундай машаққатли ва шарафли жараёни бошдан кечирмоқдамиз. Бутун Ўзбекистон — улкан хонадонимиз ана шундай янгиликни ва покликни йўлдан бормоқда. Бизнинг руҳиятимиз, туйғуларимиз, энг нозик ҳиссиётларимиз тиниқлашмоқда, равшанлашмоқда, турли чангу ғуборлардан тозаланмоқда.

Истиқлол моҳияти, унинг миллат ва мамлакат тақдирини тугатган ўрни, улут ажлодларимиз, бой ва ноёб тарихимиз ҳамда истиқболдаги вазифаларимиз хусусида гапирар экан, Президент Ислам Каримов буни мухтасар қилиб шундай тушунтиради: “Биз учун мустақиллик — энг асосли ўз тақдиримизни қўлимизга олиш, ўзликимизни аниқлаш, миллий қадриятларни, урф-одатларимизни тиклаш, ҳаммамиз учун муътабар шу ватанда, ҳар бир хонадонда тинчлик-осойишталикни, барқарорликни сақлашдир. Азиз ватанимизда адолат, инсоф, дину диёнат, меҳр-оқибатни қарор топтиришдир.

Биз учун мустақиллик — Аллоҳнинг ўзи эл-юртимизга нисбат қўлган табиий бойликларга эгаллик қилиш, халқимиз қудрати, салоҳияти, ақлу заковатига таяниб, Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир инсон, ҳар бир оила учун муносиб ҳаёт қуриш, келажак авлодлар учун озод ва обод Ватан қолдиришдир.

Биз учун истиқлол — миллатимиз, мамлакатимизнинг жаҳонда обрў-эътибори, шон-шавкатини кўгарадиган соғлом авлодни, ҳар жиҳатдан баркамол ва фидойи ўғил-қизларни тарбиялаш, уларни вояга етказиш ва бахтини кўришдир. Ҳар бир фуқаро учун — миллати, irqи ва диний эътиқодидан қатъи назар — эркинлик, тенглик, биродарлик, муносиб шароит яратиб беришдир”.

Биз бутун дунёни янги кўз билан кўриш, уни янгича тафаккур билан идрок қилиш жараёнилари ичра улғайиб бораётишимиз. Бутун барча йўқотилган қадриятларни, бой берилган маданий ва маънавий бойликларни қайтадан тўплаш, қадимий Туркистон анъаналарини тиклаш, ўз миллий қиёфаси билан жаҳон халқлари сафидан муносиб ўрин олишдек ғоят мураккаб ва машаққатли вазифалар қаршисида турибмиз. Зиммамизда йиллар давомида йўл қўйилган хатоликлар ва келажак олдидаги қарздорликнинг улкан, залворли юки бор. Бироқ буюк ажлодларимиз қолдирган меросни қайта тиклаш, ўзликимиз, инсоний ҳис-туйғуларимизни, шаънимиз ва ориятимизни ҳимоя қилишга, уни ҳаммаша баланд тутишга имконият туғилганининг ўзи барча машаққатлардан кўра устунроқдир. Ана шу им-

кониятнинг ўзиёқ кишига беқиёс куч-гайрат, қудрат ва журъат бахш этади.

ЯГОНА ЗАМИН, ЯГОНА ТАҚДИР

Инсон табиати мураккаб, руҳий ҳамда ҳиссий таъсир даражаси ўта нозик ва айни пайтда жуда сезгирдир. Донишмандларнинг фикрича, руҳ туйғулар билан фикрлар таъсирида пайдо бўлиб шаклланадими. Ташқи ҳодисалар, воқелик нечоғлик аниқ ва чуқур идрок этилса, туйғуларга таъсир шунчалик кучли бўлар экан. Натижада ана шу таассуротлар қуршовида руҳ, феъл-атвор, борлиққа ўзига хос муносабат, оламни англаш қобилияти шаклланади.

Афлогуннинг фикрига кўра, руҳ энг эзгу олам бўлгани учун инсон аввало ўз руҳини камол топтириши зарур. Зеро, руҳнинг соғломлиги — ақл-идрок бутунлигидир, руҳнинг покизалиги — ҳиссиёт покизалиги, туйғулар мусаффолигидир. Қалбида шундай фазилат мавжуд одамда Ватан, Халқ, Миллат тушунчалари олий ҳақиқат даражасига кўтарилади. Биз қанчалик руҳан тозалikka эришсак, фикримиз шунчалик тоза, ҳаёлларимиз равшан, орзу-умидларимиз ёрқин бўлади. Атоқли турк олими Зиё Гукалп: *“Фикрлари ҳисларига тамомла мувофиқ бўлмаган ҳар бир одам руҳан хастадир. Бундай одам ҳаётда бахтни бўла олмайди. Масалан, ҳиссиётига кўра кучли диндор бўлган киши ўзини фикран динсиз деб тушуна бошласа, руҳи қандайдир бир мувозанат, осойишталик ҳолатида бўладими? Шубҳасиз йўқ!”* — дейди.

Яқин ўтмишимизга бир назар солайлик. Бир неча минг йилликлар мобайнида жони жонига, қони қонига пайванд бўлиб кетган Туркистон халқлари собиқ СССР даврида турли миллатларга ажратиб ташланди. Қоғозлагина суверен, аслида эса Марказга қарам совет республикалари барпо этилди. Бу сохта сиёсат туфайли анъаналари, турмуш тарзлари, руҳий ва маънавий қадриятлари бир бўлган халқлар ўзбеку, қозоққа, тожигу қирғиз, туркманга бўлиб юборилди.

Албатта, мазкур халқлар ўтган 70 йилдан кўпроқ вақт мобайнида миллат сифатида шаклланди. Уларнинг ўз тили, маданияти бор. Энди уларни бутунлай бирлаштириб юбориш миллий қадриятларини топтириш билан баробар. Бироқ масаланинг бошқа томони ҳам бор. Яъни, ягона Туркистон заминида собиқ СССР тарқалгач вужудга келган муштақил давлатлар ўз тарихий келиб чиқишлари, халқлари-

нинг бой ўтмиши, маънавий ва руҳий эҳтиёжлари нуқтаи назаридан ўзаро яқинлашишга ҳаётий зарурат сезишлари табиий ҳолдир.

Туркистон халқлари руҳияти асрлар мобайнида бири-бирига тутшиб, маънавий, диний ва ахлоқий муносабатлари уйғунлашиб кетган, яшаш тарзлари ва урф-одатлари муштарак бўлиб, ягона улкан ва жонли вужудга айланган эди. Шунинг натижасида қондошу жондошлик, бир бутунлик анъаналари таркиб топган. Кишилиқ тарихида бундай маънавий, руҳий ва фикрий яқинлик бу диёрда ҳаммаша ҳамма нарсадан устун келган. Шунинг учун ҳам Мавлоно Рудакий: *“Дунёнинг шодлиги йиғилса бутун, Дўстлар дийдоридан бўлмас устун”*, деб бежиз айтмаган.

Мустақиллик шароитида бизнинг миллат, миллатлараро муносабатлар, миллий маданият, яқин қардош халқларнинг маданий мероси, этник муаммолари, жутрофий ва иқтисодий бирлиги ҳақидаги тасаввурларимиз ўзгармоқда. Янги тарихий шароитларда вужудга келаётган ижтимоий-сиёсий жараёнлар Туркистон мамлакатлари халқлари тарихи, уларнинг келиб чиқиши, ўзига хос турмуш тарзлари ва яқин қўшничилик муносабатларига ҳар қачонгидан бошқачароқ қарашни тақозо этмоқда. Зеро, этник жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган, тарихан бир муҳитда яшаб, ўтмиш маданияти бир заминда вужудга келган, бироқ, айни пайтда мустақил давлат бўлиб яшаётган мамлакатлар ўз тарихий илдизларини қидириб топишини, ўзаро ҳамкорлик муносабатларини қайтадан тиклашини ҳаётнинг ўзи зарурат даражасига кўтармоқда.

Қолаверса, ҳозирги ривожланган мамлакатларда давлатлараро минтақавий ҳамкорлик сиёсий ва иқтисодий мазмундан бирмунча бошқачароқ — маънавий мазмун касб этмоқда. Бу ҳозирги замон жаҳон цивилизациясининг энг илғор йўналишларидан бири сифатида тан олинмоқда. Қардош халқлар ва қўшни мамлакатлар умумий хонадонини ташкил этиш, ягона замин, ягона маконни қарор топтириш, белгилашнинг маънавий пойдевори — бу олис ўтмиш муштараклигини, шу асосда шаклланган урф-одатлар, анъаналар ва турмуш тарзини чуқур ўрганишдир. *“Туркистон — умумий уйимиз”* шиорининг мазмуни, минтақавий барқарорликни таъминлашдаги моҳияти ана шунда.

Марказий Осиё Ҳамдўстлиги мамлакатлари жаҳоннинг бошқа иттифоқдош ва минтақавий ҳамкорлик мамлакатларидан фарқли ўлароқ маънавий ва маданий ҳамкорликка кўпроқ асосланади. Чунки бу ҳудудда асрлар мобайни-

да маънавият, ахлоқ, таълим-тарбия ва маданият уйғун ҳолда турмуш тарзига айланган. Ахлоқ ҳар қандай шароитда ҳам инсонийлик ва инсоний баркамолликнинг бош принципи сифатида тан олинган. Қолган барча ҳаракатлар ва мезонлар, жумладан, иқтисодий ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, бозор муносабатлари, савдо-сотиқ, мол айирбошлаш ҳам қадимдан юксак ахлоқ ва одобга таянган маданий муносабатларнинг бир қисми ҳисобланган. Бу минг йиллар мобайнида шаклланиб, жаҳон цивилизациясига катта таъсир кўрсатган улуғ алломалар ҳаёти ва ижодида, уларнинг инсоният тарихида бурилиш ясаган асарларида ҳам ўзига хос тарзда ифодасини топган. Шу боис Шарқ алломалари дунёвий фанларнинг қайси соҳасида ижод қилинмасин, ахлоқ категориясига қаттиқ суянишган, унга катта эътибор билан қараб, қомусий хулосалари билан бойитиб боришган.

Маълумки, цивилизация дунёнинг турли минтақаларида турлича юз бериб, муайян ҳудудлар аҳолиси дунёқараши ва турмуш тарзига чуқур ўрнашган. Цивилизация, жумладан, Юнонистонда нафосат, Ҳиндистонда дин, Оврупада моддий-техника тараққиёти, Туркистонда эса ахлоқ шаклида вужудга келган. Натижада юнонлар онги ва дунёқарашида гўзалликка интилиш, санъат ва маданиятга эҳтиёж катта бўлган. Ҳиндистонда турли дин ва мазҳаблар кўпайиб, ақидалар ва тақводорлик туйғулари ҳам ҳар хил бўлган. Халқлар руҳияти ва турмуш тарзига сингиб кетган бундай ҳодисалар ҳозир ҳам давом этмоқда.

Оврупада эса цивилизация жараёни анча кейин моддий-техника тараққиёти шаклида вужудга келди ва бу минтақада иқтисодий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган фан-техника бошқа жойларга нисбатан шиддат билан ривожланди, моддий эҳтиёжга асосланган ишлаб чиқаришга, уни механизациялашга интилиш кучайди.

Юқорида айтганимиздек, Туркистонда ахлоққа катта эътибор билан қарашган. Юксак инсоний фазилат, инсонни миллатидан қатъи назар барча мавжудотларнинг сарвари сифатида қадрлаш, маънавий камолот ва етуклик, адолат, инсоф, диёнат ва имон каби хусусиятлар тирикликнинг бош мазмуни сифатида тушунилган.

Халқларимиз дунёқараши, мақсад ва интилишларини ифода этган халқ оғзаки ижоди намуналари ана шу замин аҳлининг бутун руҳиятини қамраб олган. Жумладан, ўзбек қозоқ ва қорақалпоқ халқларида "Алпомиш", Туркменистон, Озарбайжон ва Ўзбекистонда "Гурӯғли" достонлари-

нинг, қирғизларда “Манас” халқ эпосининг вужудга келиши, уларда қарийб бир хил — эзгулик билан ёвузлик, яхшилик билан ёмонлик курашида тўғрилиқ ва адолатнинг тантанаси, донишмандлик, ақл-идрок, хушхулқ ва хушфезллик асосий ғоя қилиб олинганлиги ана шу халқлар қарашларининг уйғунлигидан далолат беради. Ёзма адабиётда эса Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридagi сингари фалсафий-ахлоқий ғоялар, форсийларда Умар Хайём, Фирлавсий, Саъдий Шерозий, ўзбекларда Беруний, Абу Али ибн Сино, Хоразмий, Алишер Навоий, қozoқларда Абай, туркманларда Махтумқули асарлари вужудга келди ва дунё маданияти тараққиётига катта таъсир кўрсатди.

Мазкур халқлар ўтмиши тарихий-этник жиҳатдан кишилик тарихининг муқаддимасига бориб тақалади. Неча асрлар мобайнида Туркистон халқлари ягона турмуш тарзини бошдан кечиришган. Миср ва Бобил билан ёнма-ён, қадимий Бақтрия ва Суғдиёна давлатчилиги вужудга келган. Аждодларимиз эрамыздан олдинги тўртинчи асрда ҳам турли тажовузларни биргалликда барбод этишган. Сўнграқ, араб ва мўғул.

Тил — халқларни яқинлаштирувчи энг қудратли ва энг ишончли восита. У ўзида инсоннинг жамики ҳис-туйғуларини, ақл-идрокини, фикр ва борлигини мужассам этади. Айни пайтда уларни ифодалаб беради. Кўнгилларни кўнгилларга боғлаб, қарашларни уйғунлаштиради.

Қадимдан бир дарёдан сув ичиб, яшаш тарзлари бир заминда шаклланган халқлар жамики иқтисодий-ижтимоий манфаатлар бирлигидан ташқари маънавий жиҳатдан ҳам яқин эдилар. Рухий, маънавий яқинлик жаҳон тарихидаги буюк силжишларга, умуминсоний қадриятларнинг кескин ривожланишига асос бўлган. Чунки худди ана шу юксак инсоний фазилатлар барқ урган, жамики хатти-ҳаракатлар юксак ахлоқ ва маънавиятга асосланган бир шароитда дунёвий илмларнинг янги, мўъжизавий қашфиётлари вужудга келган. Бутун дунё аҳли онги ва тафаккурида туб бурилиш ясалган.

Марказий Осиё халқлари тарихида, айниқса, ғазнавийлар, салжуқийлар ва теурийлар сулоалари алоҳида ўрин тутди. Бу уч сулола нафақат Туркистонда балки, Эрон ва Хинд диёрини бирлаштирган улкан бир ҳудудда илму урфон, иқтисод ва турмуш тарзи учун катта тарихий ишларни амалга оширишди. Бу ердаги барча халқлар бирлашиб, ягона, буюк, оламшумул маданият яратдилар.

Улуғ аждодларимиз ҳеч қачон тор маҳаллийчилик доирасида кун кечиришмаган. Улар дунёвий муаммолар, умуминсоний тараққиёт, киши ҳаётининг мазмун-моҳияти, мантиғи, оламу одам ташвиши билан яшашган. Нағижада фанда тенгсиз кашфиётлар, санъат ва адабиётда мислсиз юксалишлар, маънавият ва ахлоқда етуклик, давлатчилик ва бошқарувда инсонпарварлик ва адолат тамойиллари вужудга келган.

Тўғри, Туркистон ҳаёти ҳаммавақт ҳам сокин ва осойингга бўлмаган. Бу заминда турли даврларда жангу жадаллар юз бериб турган. Кимнингдир қурганини кимлардир бузган. Бироқ бундай ҳодисалар минтақа аҳолиси умумий муштараклигига раҳна соломлайди.

Биз ўтган 70 йил мобайнида ўтмишни қоралашга, тарихни сохталаштиришга одатланган эдик. Энди-энди ўтмиш аждодларимиз ҳақидаги бор ҳақиқат аён бўлмоқда. Масалан, мазкур уч сулола вакиллари фақат жаҳонгирлик, мустамлакачилик ва зўравонлик билан шуғулланишмаган, тасарруфларига олинган мамлакатларда шўролар каби ўз тилларини мажбуран жорий этишмаган. Аксинча, ҳар бир миллатнинг тили ва маданияти тараққиётига йўл очиб беришган. Биргина мисол келтирайлик. Маҳмуд Ғазнавий ҳақида, унинг давлатчилиги тўғрисида ўз даврининг Фаррухий, Унсурий сингари тўрт юздан ортиқ шоирлари қасида, дostonлар ёзишган! Бу бежиз эмас. Бу, албатта, ана шу даврда чинакам демократик қарашлар ва халқнинг умумий мақсадларини бирлаштириш ғоялари баланд турганлигидан далолатдир.

Минг таассуф билан шуни айтиш керакки, собиқ СССР ҳукмронлиги пайтида Туркистон халқлари ўргасида “Хитой девори” тикланди. Натижада онгимиз ва тушунчаларимизга чегара солинди, миллий маҳдудлик қобиғида биқиниб қолдик. Бундан эса фақат “улуғ оғаччилик” сиёсатини юргизувчиларгина фойдаланишди, холос.

Дарҳақиқат, биз тарихимизга ҳам, олис истиқболимизга ҳам аждодларга хос донишмандлик билан маънавий ва ахлоқий юксакликдан туриб қарашимиз керак. Оламга кенгроқ назар солишимиз лозим. Ана шуида минтақа мамлакатлари миллий мустақиллигини сақлаган ҳолда умумий тараққиёт ва буюк келажак сари яна ҳам кўпроқ ишонч билан бориши мумкин бўлади.

Туркистон мамлакатлари ҳамкорлигини вужудга келтириш, уларнинг суверенитетини ҳурмат қилган ҳолда, қадимдан ҳамқору ҳамфикр бўлиб келган халқларни яқин-

лаштириш ва шу асосда ўтиш даври мураккаблигини енгитиш энг ҳаётий, энг ишончли ва энг самарали усулдир. Бу айни пайтда юқорида тилга олинган улуг аждодларимиз қарашларига ва минтақа халқлари мақсадларига тўла мос келади. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз Президентги Истом Каримов бундай ҳодисани ўз вақтида чуқур баҳолади ва долзарб масала қилиб кўтарди.

Очигини айтиш керак: дастлаб Президентимиз “Туркистон — умумий уйимиз” шиорини ўртага қўйганида кимлардир унга юзак қарашди. Кимлардир Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мавжуд бўлган бир пайтда унинг ҳудудида яна бир ҳамкорлик минтақасини тузиш зарурмикин, дейишди. Яна кимдир эса бу шунчаки сиёсий ислохотчиликка даъвогарлик, ном чиқаришга интилиш, навбатдаги асоссиз ташаббускорлик, деб баҳолашдан ўзини тия олмади. Бироқ ҳаёт саракни саракка, пучакни пучакка ажратди. Марказий Осиё ҳамдўстлиги ҳаёт ҳақиқати, ижтимоий тараққиёт зарурати, минтақа халқларининг руҳий, маънавий ва ижтимоий эҳтиёжи эканлиги намоён бўлди.

Жаҳон давлатчилиги тарихи турли хилдаги ҳамкорликлар — иқтисодий, ижтимоий ҳамда сиёсий ҳамжиҳатлик минтақаларини вужудга келтиришга гувоҳ бўлмоқда. Энг тараққий топган давлатларда ҳам ана шундай ҳамкорлик минтақаларини ташкил этишга эҳтиёж сезилмоқда. Европа ҳамдўстлиги, Араб давлатларида Маврит уюшмаси деб аталадиган АПЭК — нефть ишлаб чиқарадиган давлатлар иттифоқи фаолият кўрсатмоқда. Бундай ҳамкорлиkning бошқа турлари Африка ва Лотин Америкасида ҳам бор. Ҳозирги замон жаҳон тараққиёти шуни кўрсатадики, ҳеч бир мамлакат якка ўзи, ҳеч қайси давлат билан ҳамкорлик қилмасдан ривожлана олмайди. Ўз халқи эҳтиёжларини ҳар томонлама қондириш имкониятига эга бўлолмайди. Мабодо ўзини ўзи таъминлаб, ўз эҳтиёжларини ўзи қондирган тақдирда ҳам ҳозирги замон сиёсати бундай ўзига “ишонувчан”ликни манманлик, ибтидоий, асабий ва зўрма-зўраки равишда деб таърифлайди.

Ўтиш даврида қайсидир мамлакатнинг бошқа бир мамлакат билан ҳисоб-китоб қилиши, қайсидир қўшни давлат билан умумий бозорни вужудга келтириши, маҳсулот айирбошлаши, қолаверса, бир қатор халқаро ташкилотларга аъзо бўлиб, унинг доирасида фаолият кўрсатиши табиийдир. Ана шундай йўлдан бормаган мамлакатлар ҳам мавжуд. Жумладан, Африкадаги Сомали, Судан, Замбия ва бошқа мамлакатларда фақат ўз кучи ва имко-

ниятларига таяниб иш тутиш аянгчи оқибатларга олиб келди. Бу мамлакатларда уруғ-аймоқчилик, тожу тахт учун кураш омманинг камбағаллашиб, қашшоқликда яшашига, қолаверса мамлакат бошқарувининг издан чиқишига олиб келди. Ҳокимият тепасига келган янгидан-янги ҳукмдорлар миллий бойликни талон-торож қилишди, мамлакат қарзга ботди.

Туркистон худудидаги беш мамлакат узаро иттифоқни вужудга келтириш жиддий сиёсий, иқтисодий, ижтимоий тараққиёт йўлидир! Миллий равнақ, тинч-тоғув яшаш, ўзлигини намоён қилиш сиёсатидир!

1993 йилнинг январида Президент Ислом Каримов ташаббуси билан Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Тошкент учрашуви ташкил этилди. Олий даражадаги бу учрашувда Марказий Осиё Ҳамдўстлигига асос солинди. Бош давлат раҳбарлари ҳамдўстлик ҳақидаги битимга имзо чекишди. Буни минтақа халқлари хурсандчилик билан кутиб олдилар ва тўла қўлаб-қувватладилар.

Албатта, бу ҳодисага турли тоифа ва қарашдаги сиёсатчилар, ҳуқуқшунослар, иқтисодчилар турлича баҳо бердилар. Айримлари ҳатто, минтақадаги мамлакатлар бирлашиб, ягона давлат бўлармиш, дейишгача бордилар. Минтақа раҳбари ким бўлади? Қайси тил давлат тили бўлади, кўн миллатли минтақа миллий маданиятлари муаммолари қай йўсинда ҳал этилади, қабилидаги саволлар кўпайиб кетди.

Президент Ислом Каримов Марказий Осиё Ҳамдўстлигини вужудга келтириш ташаббускори сифатида унинг мақсад ва моҳиятини аниқ-равшан кўрсатиб берди. Яъни Мустақил Давлат суверенитети дахлеиздир. Ҳамдўстликка аъзо бўлган мамлакатлар халқаро ҳуқуқ нормаларига тўла амал қилган ҳолда давлат тизимига, бошқарув усулига ва бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик, ҳар бир давлат Конституциясини ҳурмат қилиш ва тан олиш, фақат иқтисодий ва маданий ҳамкорликни вужудга келтириш, ягона бозор, мол айирбошлаш имкониятларини кенгайтириш, божхона ва чегаралардаги сунъий тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари кўриб чиқилди. Орадан кўп ўтмай ана шу ҳамдўстликка амалий пойдевор қўйилди. 1995 йилнинг январь ойида Қозоғистон Президенти Нурсултон Назарбоев Тошкентга келди. Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасидаги иқтисодий ҳамкорликка доир қатор ҳужжатларга имзо чекилди. Тез орада бу битимга Қирғизистон ҳам қўшилди. Президент Асқар Акаев ана шу ҳамкорлик та-

шаббусини қўлиб-қувватлади. Натижада уч мамлакат ўрта-сила ягона бозорни вужудга келтириш, халқларимиз ўрта-сила маҳсулот айирбошлаш имконияти яратилди.

Марказий Осиё Ҳамдўстлиги нафақат бугунги ўтиш-лаври маҳсули, балки жугрофий, тарихий-этник ва ижтимоий-иқтисодий эҳтиёждир. Чунончи бу мамлакатлар жугрофий жиҳатдан бир-бирига яқин ва зич жойлашган. Сув, электр энергетикаси ва бошқа табиий омиллар ҳам уларни боғлаб туради. Қарийб 50 миллионли аҳоли тарихан ягона ўтмишга, ягона тақдирга, бир-бирига уйғунлашиб кетган дунёқараш ва анъналарга эга. Уларнинг ҳар қандай сиёсий ва иқтисодий ҳамдўстликдан ҳам баланд гурадиган қадимий қадрияглари бор. Минг йиллар мобайнида шаклланган маънавий, маданий, ахлоқий, диний ва лисоний мушгараклик ҳам мавжуд.

Дунёвий муаммолар, инсоният тақдирига дахлдор масалалар ечимини топишда мамлакат ва халқлар, миллий манфаатлари ҳамда эҳтиёжларидан қатъи назар, биргаликда ўзаро ҳамкорлик йўлларини излайдилар. Бироқ ҳеч қандай ҳамкорлик, турмуш тарзлари, урф-одатлари, руҳиятлари уйғунлашиб кетган яқин қўшни халқларнинг дўстлигига тенг келолмайди. Чунки бу ерда аجدодлар руҳи билан келажак авлодлари боғлиқлиги, бир бутун замин — Она Ватан яхлитлиги каби муқаддас туйғу доимо барқарордир. Президент Каримов Осиё халқлари бирлигини мустаҳкамлаш, миғтақа мамлакатлари ўртасидаги муносабатларни чуқурлаштириш сиёсатининг инсонпарварлик мазмуни ана шунда.

Айни найтда Марказий Осиё минтақасида жойлашган давлатларда ўзига хос табиий ишлаб чиқариш имкониятлари мавжуд. Яқин ўтмишимиздаги рақамларга назар ташлайлик. Собиқ СССР даврида қазиб олинган кўмирнинг қарийб 20 фоизи, газнинг 18 фоизи, олтиннинг 33 фоизи, усимлик ёғининг 26 фоизи, пахтанинг 92 фоизи ана шу минтақа ҳисобига тўғри келарди. Шу масаланинг ўзида-ноқ бой, деҳқончилиги тараққий топган, маъдан ва ҳазиналари беҳисоб бўлган мамлакатларнинг ўзаро ҳамкорлигини йўлга қўйиш қанчалик самарали эканлиги кўзга яққол ташланмоқда.

Бироқ Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорлигининг самарали ишлаши учун тўсиқ бўлаётганлар ҳам оз эмас. Булар, биринчидан, етмиш йиллик яқин ўтмишда шаклланган, сохта миллатпарварлик ҳиссиёти, аҳоли бир қисми тушуничаси ва дунёқарашининг маълум даражада чеклан-

ганлиги, минтақавий ҳамкорлик мазмун-моҳиятини тўда ва чуқур тушуна олмаётганлиги бўлса, иккинчидан, мамлакатларимизнинг ўзаро яқинлашувидан таҳдиқага тушаётган кучларнинг мавжудлигидир. Бу йўлдаги ютуқ ва камчиликларни, мавжуд зиддиятларни ўз вақтида англаган Каримов масалага реал қарайди ва ҳолис баҳолайди.

Агар Туркистон минтақаси келишилган ягона бир иқтисодий асосда ривожланадиган бўлса, қардош мамлакатлар энг аввало ҳам ашё базаси бўлишдан қутулади.

— Мен, — дейди Президент Каримов, — “Туркистон — умумий уйимиз” ғоясини ялғари сурин орқали Марказий Осиё давлатлари тенасида турувчи янги бир тизимни яратилиши натарда тутаётганим йўқ. Мен бундай фикр-тушунчаларга қатъиян қаршиман. Аксинча, Марказий Осиё давлатларининг ҳар бири ўз доирасида, ўз тараққиёт йўлини ривожланишида давом этаверади. Шу билан масалани тескари талқин қилиб, ҳиссиётларни алашга олдириш, насваса кўзгашишиг кераги йўқ!”

Умуман Президентимиз сиёсатида минтақавий муаммолар, ўз мамлакатни тақдирини яқин қўлини мамлакатлар тақдири билан бирга ҳал этиш, минтақалараро муаммоларни биргаликда ҳал қилиш масалалари алоҳида ўрин тутаети. Шунинг учун ҳам у Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорлиги бўладими, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ёки бошқа шаклдаги минтақалараро ва қитъалараро ҳамкорлик бўладими, ҳаммасига алоҳида хайрихоҳлик билан қарайди. Айни пайтда бундай инсонпарварлик муносабатларига раҳна солувчи, уларни сохталаштирувчи кучлардан танишини чекади. Шунинг учун ҳам у: “Туркистон — умумий уйимиз” дейиш орқали биз зинҳор бу ердаги туркий давлатларини ёки халқларини назарда тутаетганимиз йўқ. Туркистон деб номланган сиёсий-жуғрофий ҳудуд ҳақида гапирмоқдамиз. Марҳамат, бу ном маъқул бўлмаса, уни бошқача атанг. Муҳим, бизнинг чегаралар шартли эканлигини англашдир. Мен Ўзбекистон ва Туркменистон орасида чегара қозқиқлар ўрнатилишини зинҳор истамаган бўлар эдим. Ёки халқларини ажратувчи чегара қозқиқлари ўрнатилишини қатъиян хоҳламаган бўлар эдим. Шу билан мен тўғри тушунишларини истардим. Биз биргаликда яшамиз керак. Янада очикроқ айтганда, агар Тожикистон, Қирғизистон, Туркменистон ёки Қозғистон ҳам танишмас билан чиқадиган бўлса, мен уларни қўллаб-қувватлашга тайёрман. Мен Марказий Осиё давлатлари орасида интеграция барно қилишнинг энг оғир ва энг ожиз томони бу

халқлар орасига совуқлик солувчи, уларни бир-бирларидан узоқлаштирувчи сувий тусиқлар эканини яхши тушунаман" — дейди "Озодлик" радиостанцияси мухбири А. Дубнов билан суҳбатда.

Кўришиб турибдики, Президент Каримовнинг ташвишлари олис истиқбол ташвишлари, дунё, уни нг келажаги, одам ва одам дарди билан боғланиб кетган. Бу боғланиш бевосита Ўзбекистон ҳукумати сиёсатининг мазмун-моҳиятини, кўлами ва қамровини белгилайди.

Туркистон хонадони — қадимий хонадон. У ўз шонли тарихига, буюк анъаналарига, дунёвий маданиятига эга бўлган улкан ва файзли оила. Ана шу мингтақада мавжуд бўлган тарихий анъаналарни давом эттириш, уларни янги тарихий шароитларда бойитиб бориш, келтуси авлодга ҳар томонлама етук, баркамол мерос қолдириш ҳаммамизнинг бурчимиз. Шу маънода Президентимизнинг "Ёш авлодга биз озор ва обод Ватанимиз мерос қолдирмоғимиз керакки, улар боболаримизнинг улугъ виятлари ва ишларини давом эттирсинлар. Чунки ёшларнинг маънавий уйғуқлиги гафлатдан асровчи асосий омиллардан бирдир", — деган сўзлари барчамизнинг кўнглимиздаги фикрлардир.

ВОРИСИЙЛИК

Мустамлакачилик йилларида тарихимиз сохталацтирилганлиги сир эмас. Биз бу ҳақда юқорида бир эмас, бир неча марта айтдик. Бу даврда буюк ўтмишимизга етарлича баҳо берилмади. У, биринчидан, ўтмиш сарқити сифатида баҳоланди, иккинчидан, халқнинг миллий уйғунишига сабаб бўлишидан чўчиб, уни ҳар томонлама чуқур ва объектив ўрганиш ман этилди. Оқибатда бир неча минг йилликлар мобайнидаги қадриятларимиз билан шўролар тузуми ўртасида "Хитой девори" тикланди. Деворнинг нариги ёғида қолган қадриятларимизнинг бир қисми қоммунистик тоғарага сиққанича олиб ўтилди. Бошқача қилиб айтганда, айна шўроларга хизмат қиладиган нуқсон ва камчиликларимизгина миллий анъаналар ниқоби остида ривожлантирилди. Пировард-натижада буларнинг барчаси жаҳон тараққиётида кескин бурилиш ясаган, илсоният тарихида бутунлай янги даврни бошлаб берган, маънавий ва маданият жиҳатдан буюк силжишларга сабаб бўлган беқиёс ўтмиш ва меросимизни хиралаштириб қўйди.

Жаҳон фани ва маданиятининг улкан арбоблари бўлган улугъ аждодларимиз ҳаёти ва фаолияти у ёқда турсин, бу-

тун давлатчилик тарихимиз ҳам исталганча қисқартирилди, исталганча ўзгартирилди. Ўзбек миллий давлатчилик анъаналари ва унинг ўзига хос тамойиллари кўпол равишда камситилди. Ваҳоланки, инсоният тарихи шарқ миллий давлатчилиги таъсири ва тажрибаси асосида шаклланишига исбот нораво ҳақиқатдир. Турли уруғлар, қабилалар ҳали халқ бўлиб шаклланимаган бир пайтда қандайдир бошқарув шаклини ибтидоий ҳолда бўлса ҳам вужудга келтириш, маълум бир ҳудудда муайян тартиб-интизомни ўрнатиш яшашнинг энг қулай шакли эканлигини кўрсатиб берди. Бу қадим Шарқда давлатчилик шаклидаги дастлабки, ибтидоий ҳаракатлар эди.

Йиллар мобайлида тарихчилар ўзбек миллий давлатчилигининг турли даврларини турлича баҳолашди. Қизил империянинг яловбардор ва фидойи мафкурачилари эса Октябрь инқилобидан олдинги Туркистон халқлари тарихини бутунлай инкор этарди. Ҳақиқий илмга алоқаси бўлмаган, гаразли сиёсий мақсадга бўйсундирилган бу нуқтанан назар бутун бир минтақа тараққиётига асос бўлган, унга замин яратган, шарт-шароит туғдириб берган давлатчилик тажрибаларини атайлаб тан олмас эди.

Олдий бир мисол келтирайлик. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигини нишонлар эканмиз, ўз-ўзидан савол туғилади: бундай шаҳарларни, дунё нигоҳини тортган осори-атиқаларни дунёга келтирган халқ тарихи неча ёшда бўлади? Ахир дунё маданиятининг гултожи бўлган, жаҳон шаҳарларининг сарварига айланган, афсонавий ва эртакнамо шаҳарларни бунёд этган халқ, халқ бўлиб шаклланишга қадар, миллат бўлиб вужудга келгунга қадар неча асрлар ўтганлигини ва бу ҳудуддаги халқларни бошқарадиган, йўналтириб турадиган қандайдир тизим — давлат борлигини англаш унчалик қийин иш эмас. Зеро бизнинг давлатчилик анъаналаримиз эрамиздан олдинги бир неча минг йилликлар қърига бориб туташадики, буни асло инкор этиб бўлмайди.

Умуман олганда, қадимий туркий-ўзбек давлатчилиги мазмун-моҳияти билан ҳам, ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан ҳам соф маънодаги фуқаролик жамияти тамойилларига мос келади. Қатъий қонуни ва тартиб-интизомнинг мавжудлиги, адолатнинг бош мезон қилиб олинганлиги ҳозирги замон ҳуқуқий демократик давлатчилик ва фуқаролик жамиятининг энг илғор намуналарининг аксарият үлсурларига тўла мос келади. Қадимдан шарқ миллий давлатчилигида ахлоқ, маънавият, комиллик ва адолат асо-

сий мезон қилиб олинган. Давлат тизимининг қандайлигидан, қандай ижтимоий-сиёсий тузум мавжудлигидан қатъи назар, бу сифатлар ўз моҳиятини йўқотмаган. Инсонпарварлик, эзгуликни ҳимоя қилиш, маданиятни ривожлантириш ҳамма вақт, ҳар қандай шароитда ҳам муҳим соҳа сифатида қаралган. Шунинг учун ҳам айни ана шу заминда инсоният тарихида бурилиш ясаган маданият ва буюк тарих яратилган.

Айрим мутахассисларнинг фикрларига кўра, қадимий туркий давлатчилик тарихи тўрт минг йилдан ошиқроқдир. Баъзи талқиқотчилар эса уни қадимий юнон давлатчилиги билан тенг баҳолашмоқда. Бундай муносабатларда жон бор, албатта.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Ҳалимбой Бобоевнинг фикрича, Ўзбекистон давлатчилиги тарихи кишилик тарихининг ибтидоси билан боғлиқ. Чунинчи, Ўзбекистон давлатчилиги ва қонунчилиги тарихи жуда бой ва қадимийдир. Қадимги Туронда давлатчилик ва қонунчилик маданияти эрамиздан аввалги уч-тўрт мингинчи йиллардаёқ шаклланиган. Аммо тарихий китобларда, ўқув қўлланмаларида ушбу масалалар бўйича ягона фикр йўқ. Бу соҳанинг кўп жиҳатлари бизга қоронғилигича қолмоқда. Қадимги Турон ҳудудида ташкил топган турли давлатлар, хусусан, Сўғдиёна, Парфия, Юнон-Бақтрия, Канҳқа, Паркона, Кушон, Тоҳаристон давлатлари, Турк хоқонлиги, сомонийлар, ғазнавийлар, қорахонийлар, хоразмшоҳлар, Темур ва темурийлар давлатлари тарихи, бу давлатлардаги қонунчилик етарли ўрганилмасдан қолган.

Табиийки, давлатчилик қарор топган жойда унинг ўзига хос эҳтиёжларидан келиб чиққан қонунчилиги ҳам вужудга келади. Давлат маълум қонун-қоидалар, тартиб ва тамойиллар асосидагина ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Ана шу жиҳатдан қараганда қадимий Туронда қонунчиликнинг ҳам ўзига хос тарихи бой ранг-баранг ўтмиши бор. У турли давлрларда, турли ижтимоий-сиёсий тараққиётга ўзига хос замин бўлган. Давлат қонунчилиги ижтимоий тараққиётнинг турли давлрларида халқ дунёқараши, маънавий-руҳий эҳтиёжи билан бирга мавжуд диний-ахлоқий қоидалар билан уйғунилашиб кетган. Бу бевосита давлат қонунчилигининг ҳаётийлигини, халқнинг кундалик турмуши билан узвий алоқадорлигини кўрсатади. Дейлик, Зардушт динининг бош китоби — “Авесто”да мазкур диннинг умумий қоидалари билан бирга оила, жиноятчилик ва турмушнинг бошқа жабҳаларига дахлдор қоидалар ўз ифода-

сини топган. Ислон динининг Туркистонга кириб келиши билан эса мусулмончилик қонун-қоидалари бу ердаги давлатчилик тартиблари билан бевосита боғланиб кетди ва умуминсоний манфаатларни ҳимоя қиладиган, адолат ва эзгуликка кенг йўл очиб берадиган қонуният сифатида ўзини кўрсатди.

Имом Бурхониддин Марғинонийнинг эллик уч китобдан иборат “Ҳидоя” асари мусулмон олами давлатчилиги ва бошқарувида алоҳида ўрин тутди. Мазкур асардан урин олган фикр илми — ислон ҳуқуқшунослигига доир қатор кўрсатмалар шариат қонунлари, Қуръон ва ҳадисларда баён этилган ҳулосалар ва фикрлар илоҳий қонуният сифатида талқин этилади. Шарқ мусулмон давлатчилиги айни шу қонуниятларга таянган эди. Афсуски, собиқ иттифоқ мавжуд пайтда миллий республикалар эҳтиёжларига мос келмайдиган қонунлар зўрлик билан татбиқ этилди. Маҳаллий ҳуқуқшунослар Москвада тайёрланган қоидалар асосида иш юритишарди. Бунинг устига, улар ўз тарихини теран ўқиб-ўрганиш, анъанавий қонунчилик тизими билан танишиш имкониятидан буткул маҳрум этилган эди. Чунки, миллий қонунчилигимизга очиқдан-очиқ қолоқлик, хурофот, бидъат деб қараларди.

Соҳибқирон Амир Темур тарих саҳнасида пайдо бўлган даврда, айтиш мумкинки, жаҳон давлатчилигининг янги даври бошланган. У ўз империяси таркибидаги 27 давлатда ниҳоятда аниқ ва ҳаётий бўлган қонунчиликни жорий этдики, бу ана шу улкан ҳудудда ўзига хос маънода ҳуқуқий-демократик давлат тамойилларига айнан мос келади. Улуғ бобомиз давлат ва давлат бошлиғи, фуқаро ва раҳбар ўртасидаги муносабатлар ҳусусида фикр юритар экан, бошлиқсиз мамлакат жони суғуриб олинган танага ўхшайди, деган эди. Бу соҳибқироннинг давлат ва қонунчилигининг мамлакат тараққиётида тутган ўрнига қанчалик эътибор билан қараганидан далолат беради.

Ана шу ҳулосалардан келиб чиқиб Президент Ислон Каримов: “Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдиэларига қайтиб ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак.

Бугун юртимизда барпо этилаётган давлат энг аввало умумжаҳон цивилизациясига, давлат қурилиши соҳасида бошқа халқлар эришган тажрибаларга, ижтимоий қадриятларга асосланган лозим”, деган ғояни илгари сурди.

Халқимиз гувоҳ бўлиб турибдики, бу ғоя Ўзбекистон раҳбарининг ўзбек миллий давлатчилигини барпо этиш борасидаги фаолиятининг бош мазмунини белгилайди. Президент Каримов бутунлай янги тарихий шароитларда давлатчиликнинг буюк анъаналари билан жаҳоннинг энг илғор тажрибаларини уйғунлаштирган ҳолда янги, ўзбекона давлатчилик асосларини яратмоқда. Бу унинг давлат ва сиёсат арбоби сифатидаги тафаккур кўлами, ноёб иқтидори ва улкан салоҳиятини белгилайди, жаҳон давлатчилиги майдонида ўзига хос ва ўзига мос нуфузли ўрин эгаллаб келаётганини кўрсатади.

Бизнинг давлатчилик анъаналаримиз, унинг турли даврлардаги ҳолатлари, дунё тараққиётида турган ўрни ҳали лозим даражада ўрганилмаган. Бу муҳим иш тарихчиларимиз, ҳуқуқшуносларимиз, файласуфлар ва бошқа мутахассисларимиз олдида турган энг зарур вазифалардан биридир. Биз бу ўринда масалага умумий тарзда бўлса-да, муносабат билдириб ўтишни жоиз топдик.

Аниқроқ қилиб айтганда, Туркистон халқлари бир неча минг йилликлар мобайнида шаклланган олампумул сиёсий тажрибалари, маънавий баркамол давлатчилик анъаналари билан жаҳон давлатчилиги ва сиёсати тараққиётига катта таъсир кўрсатган. Улуғ боболаримиз Афросиёб, қорахонийлар, Маҳмуд Ғазнавий ва хоразмшоҳларнинг адолат ва инсонпарварликка таянган салтанатлари, соҳибқирон Амир Темурнинг туркий улусни якқалам қилиб, марказлашган давлат ва миллат қудратини юксалтириш учун буюк темурийлар салтанатига асос солиши, Мирзо Улуғбекнинг фан ва маданият равнақи, Ҳусайн Бойқаронинг адабиёт ва санъат, илм ва ҳунар аҳлига раҳнамолиги, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Ҳумоюн, Акбаршоҳ, Шоҳ Жаҳонларнинг турли дин ва мазҳабдаги халқларни бирлаштириб, энг инсонпарвар давлатни вужудга келтириш йўлидаги тажрибалари ва ютуқлари жаҳон сиёсатдонлари томонидан юқори баҳоланган.

Буюк аждодларимиз ҳукмронлик қилган бу кўҳна замида қадим-қадимдан буён ҳур, эркин фикр қадрланганини ўзбек фани ва маданияти, адабиёти ва санъатининг нақадар равнақ топганида кўриш мумкин. Фикр эркин бўлмаганида Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Лутфий, Саккокий, Низомиддин Шомий, Шарофиддин Али Яздий, Туркистоннинг буюк уламолари Хожа Аҳмад Яссавий, имом Бухорий, ат-Термизий,

Хожа Баҳоуддин Нақибанд, Хожа Убайдулло Аҳрор каби
лаҳолар дунёга келмаган бўлур эди.

Жаҳон сиёсатдонлари мамлакатимизда азалдан фикр
эркинлиги мавжудлиги, бироқ қонунга ҳурмат билан
қараш, қатъий интизом ҳамма нарсадан баланд турганли-
гини эътироф этишмоқда. Президент Каримов сиёсати ана
шу қадимий тажрибага таянади. У миллий давлатчилик
анъаналарига асосланиб иш юритади. Вужудга келаётган
ҳодисаларни ана шу тарихий тажрибалар ва фуқаролар
эҳтиёжларидан келиб чиқиб таҳлил этади.

*Буюк файласуф Гегель ибораси билан айтганда: “Ҳар бир
давлат қурилиши маълум халқ миллий-маънавий маҳсули,
ўзинини намоён этиш ва маънавий-оғиллик тараққиётининг
нишонаси. Бу тараққиёт зинани қадам-бақадам
босиб, бир меъёрга ҳаракатни, Вақтдан ўзиб кетмасликни
тақозо этади. Вақт ҳамма нарсага қодир. Унда тафаккур,
фалсафа... ҳамма нарса мўжассам”.*

Давлат қурилиши, унинг ўзига хос қонуниятлари, му-
раккабликлари ва талаблари хусусида фикр юритар экан,
Гегель янгилликни жорий этиш аксар ҳолларда вайрона-
гарчиликка олиб келади, шу сабабли янги шакллари вужудга
келтириш ўз-ўзидан секинлик билан боради. Давлат
қурилиши жонли ҳодиса. Шунинг учун у доимий ҳара-
катда, деган мулоҳазани баён этган.

Дарҳақиқат, миллий дунёқарашларга, анъаналар ва
эҳтиёжларга асосланмаган ҳар қандай давлат тизими узоққа
боролмайди. Уни халқ тан олмайди. Шу билан бирга у
вақт талаб этадиган, аста-секинлик билан шаклланиб бо-
радиган мураккаб жараён. Ўзбек миллий давлатчилиги,
унинг шаклланиш жараёни хусусида гап борар экан, бу
борадаги дунёвий назариялар билан Президент Ислам
Каримов томонидан амалга оширилаётган давлатчилик
қурилиши сиёсати ва амалиётининг нақадар мос тушаёт-
ганини англаш мумкин.

Жаҳон давлатчилиги тарихи жамиятнинг бир ҳолатдан
иккинчи ҳолатга ўтиши каби ўзгаришлар жараёнини кўп
кўрган. Ана шундай мураккаб шароитда турли давлатлар
турлича йўл туттишган. Бироқ, тажриба шуни кўрсатади-
ки, туб бурилиш пайтида кучли ижро ҳокимиятини вужудга
келтириш, бошқарув тизгинини бир киши қўлида
маҳкам тутиш зарур экан. Аниқроқ қилиб, фан тилида
айтганда давлат раҳбари аynи пайтда ижро ҳокимияти-
нинг ҳам бошлиғи бўлмоғи лозим.

Мамлакатда қонун устуворлигига эришиш, бутун бош-
қарув тизимида қонуннинг роли ва вазифасини кенгайти-

риш, қонунга бўйсуниб яшашни аҳоли турмуш тарзига айлантириш энг демократик давлатнинг сифат кўриниши, фуқаролик жамиятининг беқиёс фазилатидир. Бироқ, мамлакатда ана шундай ҳолатни барқарор таъминлашнинг ўзига хос мураккаб томонлари ҳам бор. Булар:

- аҳолининг дунёқараши, унинг ҳуқуқий, сиёсий ва иқтисодий билим даражасини ошириш;

- маънавий ва ахлоқий баркамолликка доимий интилиш ҳар бир фуқаронинг ўзини ўзи назоратга олиши каби мураккаб, вақт талаб этадиган руҳий ўзгаришлар даврини бошдан кечириш;

- ижтимоий адолат тамойилларининг ҳаётийлигини таъминлаш.

Ўғиш даврида кучли ижроия ҳокимиятга эҳтиёж сезилади. Чунки, мавжуд қонунларнинг тўла амал қилиши, ўз таъсир доирасини кенгайтириши, аҳоли барча табақасининг ана шу қонунлар доирасида яшашга кўникиши учун ҳам кўп қиррали жамият ҳаётининг ҳамма соҳалари "тизгини"ни маҳкам тортиб турадиган, қатъиятли, кези келганда ўжар қўл керак бўлади.

Айримлар кучли ижроия ҳокимияти диктатура ва зўравонликни келтириб чиқаради, ташаббусларни бўғиб ташлайди, эркин фикр ва ижодий ғайратни сўндиради, дейишади. Президент Каримов эса кучли ижроия ҳокимиятини жамиятда юз бераётган янгиликлар, янгича тафаккур, ташаббус ва ислоҳчилик фаолиятини ўгмиш иллатларидан, боқимандалик, пассивлик ва текинхўрлик касаллигидан асраш, қонуннинг тўла қувват билан ишлашини таъминлаш зарурати деб тушунади. Шунинг учун ҳам "Озодлик" радиостанцияси мухбири билан суҳбатда: "Ҳар қандай қонун фақат ижро қилинган тақдирдагина қонундир. Қонуннинг амалда ишлаши учун эса унга ёрдамчи актлар тузиш, энг асосийси эса, уни ҳаётга татбиқ этиш керак. Чунки, ҳаётимизда нарқандалик, тушунмовчилик ва ҳатто унибу нарқандалик ва хаосни қўллаб-қувватлаб, лойқалатилган сувдан ўз манфаатига мос кўп нарсаларни олишни кўзловчи жуда кўп кучлар мавжуд.

Энди сиз айтинг-чи, кучли бўлмаган ҳокимият қонунларнинг, баъзида унчалик оммалашмаган қонунларнинг ҳаётга татбиқ қилинишини таъминлаш мумкинми? Ахир қонун хўжалик иқтисодий соҳасига татбиқ қилинишидан илгарини одамларнинг онига етиб бориши шарт эмасми? Фақат ҳаётнинг ўзига одамлар тафаккурини ўзгартириши мумкин. Биз бу босқични босиб ўтишимиз керак. Бундай даврда агар

муҳим шувалишларни белгилаб берувчи фуқароларни ҳамон қилувчи, оддий одамлар ва уларнинг болаларини ҳамон қилувчи, уларнинг энг муҳим кафолат — меҳнат кафолати билан таъминлайдиган кучли ҳокимият бўлмаса қанақасига инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш ҳақида гап бўлиши мумкин”, — деб таъкидлаган эди.

Президент Каримов сиёсатчи сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам оламни мукаммалитигича тасаввур этади ва доимий равишда ана шу мукаммалликка интилиб яшайди. У келажакка ишонч билан қарайди, ғоят асосли ва ҳаётий мушоҳадалари билан омманинг истиқболига ишончини кучайтира олади. Шунинг учун ҳам у, энг аввало, одамлар онгини ўзгартириш, улар дунёқарашида бурилиш ясаши йўли билан туб ислохотлар самарадорлигини оширишга, юксак маънавиятга асосланган одил жамият барпо этишга интилади. Кучли ижроия ҳокимияти тушунчасига ҳам худди ана шу концепция билан ёндашади.

Айрим мухолифларимиз Президент Ислом Каримовни яккаҳокимликда, бошқарув органларининг асосий бўтинларини ўз ваколатига олганликда айблашади ва далил сифатида унинг Республика Президенти ва айни пайтда мамлакат Вазирлар Маҳкамасининг раиси ҳам эканлигини кўрсатишади.

Президентлик республика бошқарувида энг муҳими — ҳокимият бўлинишини адолатли тарзда амалга ошириш имкони бор. Яъни қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимияти бир-бирига дахлсиз ҳолда иш олиб боради. Президентлик республика бошқарувида ижро ҳокимияти Президент қўлида бўлади. Бу усул имкониятларини дунё тан олган.

Ҳақли савол туғилади: нима учун Президент Ислом Каримов бошқарувнинг айни шу усулини танлади? Масаланинг икки жиҳати бор.

Биринчидан, Шарқда азалдан давлат демократияга қанчалик кенг имконият яратиб берган бўлмасин, кучли ҳокимият мавжуд бўлган. Энг улуғ ва адолатпеша давлат бошлиги қатъиятли, талабчан ва айни пайтда меҳр-мурувватли бўлиши билан ҳаммага ўрнак бўлган ва ҳамиша тинчлик, адолат ва ҳақиқатга хизмат қилган. Акс ҳолда ҳар қандай ҳокимият анархияга айланиб кетиши ҳеч гап эмас.

Иккинчидан, бошқарувнинг парламентар республика усулида Президент парламент йиғилишида унинг аъзолари томонидан сайланади. Президентлик республика бош-

қарувида эса у умумхалқ сайлови йўли билан барча фуқароларнинг овоз бериши асосида сайланади. Бунда Президент ўз ваколатини парламентнинг саноқли аъзоларидангина эмас, кенг халқ оммасидан олади. Қолаверса, бунинг сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва демократик мазмуни ҳам бор.

“Умуман олганда, жамиятга бошқаришда давлат бошқаруви сайлаш тартиби ҳам жуда катта аҳамият касб этади,— дейди профессор А.Азизхўжаев. — Парламентар республика бошқаруви шаклидаги давлатда Президент парламент овози билан сайланади. Президентлик-Республика бошқаруви шаклидаги мамлакат президенти эса парламент илгирокисиз бевосита халқ томонидан сайланади, у ўз ваколатларини халқдан олган ҳисобланади. Ҳозирги замон давлатчилиги тажрибасига таяниб шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, бошқарувнинг Президентлик республика шакли давлат бошқарувининг энг мақбул шаклидир”.

Дарҳақиқат, тарихий тажриба, ён атрофимизда юз берётган турли хилдаги бўҳронлар, айрим мамлакатларда ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг таҳдикали тус олиши шундан далилат бермоқда.

Президент Ислон Каримов ишлаб чиққан машҳур беш тамойилнинг бири — ўтиш даврида давлат бош ислохотчи бўлиб қолиши зарурлигининг моҳияти шундай пайтда кўзга яққол ташланади. Ижро ҳокимияти билан давлатнинг жиловли бир кишининг қўлида бўлган тақдирда ва уни парламент қонун билан ҳимоялаб турган бир шароитда мамлакатда соғлом ижтимоий-сиёсий, маънавий-руҳий вазият барқарор бўлади. Демак, туб ислохотларнинг самарадорлиги, ҳар бир фуқаро ҳаёти ва истиқболи кафолатланган ҳисобланади.

Мутахассисларнинг фикрича, кейинги йилларда давлат бошқарувининг парламентар республика ва монархия шакли ўрнатилган мамлакатларда ҳам ҳукумат — олий ижро органи асосий ўринни эгалламоқда. Масалан, Олмония, Италия, Япония ва бошқа мамлакатларда ана шундай ҳодиса юз бермоқда.

Умуман олганда, Президент Ислон Каримов фаолиятидаги қатъийлик, қатъий интизом юксак талабчанлик ва улкан масъулиятни чуқур ҳис этиш ифодасидир. Буни “Комсомольская правда” газетаси муҳбири саволларига берган жавобларида яққол кўриш мумкин. Жумладан, у “Муҳолифларим мени диктатор қилиб кўрсатишнинг жуда ҳоҳлайдилар. Тав оламан: эҳтимол меннинг ҳаракатларимда

авторитаризм иншоалари бордир. Аммо, мен бунинг фақат бар парса билан изоҳлашман: тарихнинг муайян давларида, ҳақиқий давлатчилик қарор топаётган пайтда, айниқса бир тизимдан иккинчисига ўтиш даврида, ҳарҳолда кучли ҳокимият зарур. Қон тукилишига ва қарама-қаршиликка йўл қўймаслик, минтақада миллатлараро ва фуқаролар товулиги, тинчлиги ва барқарорлиқни сақлаш учун шундай бўлиши зарур. Бу йўлда мен жонимни фидо қилишга тайёрман”, дея ўз нуқтаи назарини очиқ-ойдин баён этган эди.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон давлатчилигида қатъий интизом бор. Уни назорат қилиб боровчи Конституциявий суд мавжуд. Дастлаб мамлакатда Конституциявий назорат қўмитаси ташкил этилди. Маълум муддат ўтгач бу қўмита Конституциявий судга айлантирилди. Чунки, назорат қўмитасининг мазмун-моҳиятида воқеа-ҳодисаларни қўздан кечириб қўйиш, уларга назар солиб туриш маъноси ётади. Судда эса қатъий талаб ва шафқатсиз ҳукм мавжуд. Бунда талаб ҳам, масъулият ҳам ошади.

Президент Ислам Каримовнинг бошқарувчилик фаолиятидаги муҳим жиҳатлардан яна бири шундаки, у доимо босиб ўтилган йўлга назар солиб боради. Воқеа-ҳодисаларнинг боришини сергактик билан кузатиб ўз иш юритиш усулини ана шу таҳлиллар асосида бойитиб, такомиллаштириб боради. Ҳеч қачон маълум бир фикрга абсолют ҳақиқат деб қарамайди. Уни доимий равишда кучайтириб, миқёсини кенгайтириб, эҳтиёж туғилса, янгиллаб боради.

Жумладан, Конституциявий назорат қўмитасининг Конституциявий судга айлантирилиши ҳам ана шу изланиш жараёнининг маҳсулидир. Бундай мисолларни бошқарув тизими ва халқ ҳўжалигининг бошқа соҳаларида ҳам қўриш мумкин.

Сир эмас, Президент Каримов фаолиятида қаттиққўллик мавжуд. Бу ўтиш даврида, турли зиддиятлар юз бераётган пайтда умумий мувозанат ва барқарорлиқни сақлаб туришни таъминлашга хизмат қилади. Бундай ёндашувни жаҳон давлатчилик тарихи, амалиёти ва назарияси тўла қўллаб-қувватлайди.

Ўтиш даврида либералликка кенг йўл очиб берган, аҳоли фикрини чалғитадиган, бир-бирини инкор этадиган маҳкам гоялар ва тушунчаларга имкон яратган давлат ҳеч қачон узоқ яшаб олмайди. Сиёсий йўналишлари ва тамойиллари тез-тез ўзгариб турадиган, қатъиятга ва аниқ позицияга эга бўлмаган бошқарув тизими мамлакатда пароканда-

лик юз беришига сабаб бўлади. Бунинг тарих Испания, Португалия, Непал, Ирландия ва бошқа давлатлар мисолида кўрсатади. Давлат тизимини мустаҳкамлаш, бошқарув жилишини маҳкам тутиш, қонун устуворлигига риоя қилиш зарурат эканлигини буюк файласуф Абу Наср Фарабий ҳам таъкидлаган эди. У Илоҳий қонунни (ингизом, юксак баркамоллик, етукликка интилиш-*муал.*) идрок этиш учун икки нарсага эътибор беришни тавсия қилади: "Биринчиси, саъй-ҳаракати, ҳунари ва мақсадлари ҳокимга (давлат раҳбарига-*муал.*) қарши бўлган ёвуз ниятли одамлардан шаҳарни (мамлакатни-*муал.*) тозалашдир. Бошқа бир ғоя — панд-насиҳат йўли билан фаровонликка интилиш ва одамларнинг Илоҳий қонунни осонликча ва қувонч билан қабул қилишларини таъминлашдир".

ЎТИШ ДАВРИ ВА СИЁСИЙ МАДАНИЯТ

Бу ўта мураккаб, турли қийинчиликлар ва қарама-қаршиликлар авж олган бир пайтда кучларнинг мамлакат ва миллат манфаати йўлида бирлашишини, умумий мақсадлар рўйи учун биргалашиб курашишни тақозо этади. Ана шундай пайтда ҳар бир сиёсий арбоб ё гуруҳ раҳбаридан алоҳида жасорат ва танитик талаб қилинади. Вазиятга қараб турли партиялар, гуруҳлар ва фуқаролар юрт раънақини таъминлаш учун шахсий кибру ҳаволардан воз кечиши лозим. Дунё давлатчилиги тарихи бундай ҳодисаларнинг кўпига гувоҳ. Дейлик, Туркияда Турғут Ўзол ва Сулаймон Демирэл муносабатлари, уларнинг иш усуллари ва ўзаро муносабатлари бунга ёрқин мисол бўла олади. Бундай ҳолат бошқа бир қатор мамлакатларда ҳам мавжуд.

Бугунги Ўзбекистон давлатчилиги, унинг ўзига хос шаклланиш жараёни ҳусусида турли доираларда ҳар хил фикрлар билдирилмоқда, турлича талқин қилинмоқда. Баъзан эса умуман нотўғри хулосалар ҳам ўртага тақиланмоқда. Айниқса, давлат бошқарувининг Президентлик республика шакли диктатурага олиб келади, тоталитаризмга кенг йўл очади, деб айюҳаннос солиб юрган мухолифларимиз асосан давлат бошқаруви шакли билан сиёсий режим ўртасидаги фарқни англамаслик, уни тўғри баҳолаш билмаслик натижасида одамларни чалғитадиган муноҳазаларни баён этмоқда. Жумладан, айримлар Президентлик республика бошқаруви шаклида мамлакат фуқароларининг, сиёсий партиялар, ҳаракатлар ҳамда парла-

ментнинг ҳуқуқлари кенг бўлмайди, у маълум доирада чекланиб қолади, дейишади.

Ваҳоланки, бошқарув шакли бутунлай бошқа нарса, сиёсий режим эса унга дахл қилмайдиган мутлақо ўзгача ҳодиса. Давлатшунос мутахассисларнинг фикрича, бошқарув шакли деганда марказий давлат органлари тизими тартиби, уларнинг ўзаро муносабатлари ва ваколатларининг чекланиш даражаси тушунилади. Марказий давлат органлари жумласига қонун чиқарувчи — парламент, ижро ҳокимияти — ҳукумат ва давлат бошлиғи, судлов органи — Олий суд киради.

Сиёсий режим эса бутунлай бошқа нарса. Яъни у фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кўлами, миқёси, шахсининг ҳуқуқий ҳолати, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатларни ўзида мужассам этади. Бу бевосита мамлакат конституциясининг нечоғлик мукаммал ёки мукаммал эмаслигига боғлиқ. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бошқарув шакли турлича бўлган мамлакатларда бир хил сиёсий режим бўлиши мумкин. Ёки аксинча, бир хил бошқарув шаклидаги давлатларда турлича сиёсий режим ўрнатилган бўлиши ҳоллари ҳам бор. Бу табиий ҳодиса. Дейлик, Америка Қўшма Штатларида юқорида айтганимиздек бошқарувнинг Президентлик республика шакли, Буюк Британияда эса парламентар — монархия, Олмонияда — парламентар республика, Францияда эса Дуалистик республика шакли мавжуд. Кўриниб турибдики, бу мамлакатларда бошқарув шакли турлича. Бироқ, сиёсий режим бир хил. Уларда демократик режим барпо этилган. Ана шу ҳодисадан келиб чиқиб, Ўзбекистонда мавжуд бошқарув шакли ва сиёсий режимга баҳо берадиган бўлсак қуйидагиларни айтиш мумкин.

Биринчидан, Ўзбекистон Конституцияси жаҳоннинг бир қатор илғор ва демократик давлатлари мутахассислари кўригидан ўтказилган, унда конституцион тизимнинг жаҳон тажрибалари ҳамда туб аҳоли маънавий-руҳий эҳтиёжлари, анъаналари ва турмуш тарзи уйғунлаштирилиб юборилган. У умумхалқ муҳокамасига қўйилган пайтда дунёнинг турли мамлакатларидан келган мутахассислар ва экспертлар назаридан ўтган. Уларнинг Конституция ҳозирги замон демократик жараёнларга мос келади, деган хулосалари олинган ва умумхалқ овози билан қабул қилинган.

Иккинчидан, фуқаролик жамиятини шакллантириш, ҳуқуқий демократик давлат барно этишнинг янгича, ўзбекона тамойиллари ишлаб чиқилган. Бу давлат бошқарув органлари ва жамоат ташкилотлари зиммасига юклаш асосида демократияни йўлга қўйиш ва фуқаролар фаоллигини ошириш билан боғлиқ.

Улуғ мутафаккир И. Кант таъбирига қўра, давлат — ҳуқуқий қонунларга бўйсунган кўндан-кўп одамларнинг йиғиндисидир. Демак, ҳар қандай демократия бошбошдоқлик, сузамоллик, шиорбозлик ва айюҳаннос кутариш эмас, аксинча, қабул қилинган қонунлар доирасида бўйсуниб яшаш салоҳиятидир. Ана шунинг ўзи бугун Ўзбекистонда янги шароитларда қарор топаётган янги давлатчилигимизнинг мазмун-моҳиятини, қиёфасини белгилайди. Қолаверса, аҳоли мутлоқ кўнчилигининг орзу-истагини, хоҳиш-иродасини ўзида мужассам этган давлат табиий равишда ўз фуқароси билан ҳамжиҳат, бир бутун жонли вужуд бўлиб яшаш шубҳасиз.

Буюк бобокалонимиз Абу Наср Форобий: “Бошқарув ҳам қонушларнинг сонига ва қадриятига боғлиқ. Яхши бошқарув — яхши қонушларга боғлиқ, ёмон бошқарув — ёмон қонушларга, етук бошқарув — етук қонушларга боғлиқ”, — деган эди. Ана шу фикрдан келиб чиқиб, Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлатни барно этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш борасида амалга оширилаётган ишларга баҳо бериш мумкин. Ҳозиргача қабул қилинган икки юздан ортиқ қонуннинг аста-секинлик билан амалга оширилаётганлиги, ҳаётимизга тобора кўпроқ кириб бораётганлиги бунга яққол мисол бўла олади. Президентимиз ибораси билан айтганда, “адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунчилик фаолиятимизнинг заминини, бош йўналишини бўлмоғи шарт. Давлатчилик ва фуқаролик муносабатлари, меҳнат ва уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш ва жинотчиликка қарши курашиш масалалари, қўйиники, ҳаётимизнинг ҳамма жабҳалари ана шу заминга таянишни зарур”. Бу Ўзбекистонда вужудга келаётган давлатчиликнинг ўзига хос тамойиллари ва бош йўналишини белгилайди.

Жамият тараққиётини бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтказиш, жамиятнинг тубдан ўзгартириш жуда камдан-кам арбобларга насиб этган. Ўз миллий давлатчилигига асос солиш, бутунлай янги шароитларда янгича давлатчилик пойдеворини қўйиш у давлат арбобининг бор имконият-

лариши, беқиёс ақлий ва сиёсий қудратини, улкан салохиятини белгилайди. Президент Ислам Каримовнинг давлатчилик борасидаги фаолиятига назар ташлар эканмиз, беихтиёр кўз ўнгимизда турли даврларда фаолият кўрсатган арбоблар гавдаланади. Хусусан, яқин ўтмишимизда Ерузининг турли минтақаларида миллий-озодлик ҳаракатларига бошчилик қилган, ўз ватанини мустамлакачилик исканжасидан озод этиб, миллий давлатчилигига асос солган даҳолар диққатимизни тортади. Дарҳақиқат, ҳақиқий баҳо таққосда берилади. Тарихий жараён, воқеа ва ҳолисалар гаҳли-этилаётганда, улар бир-бирига қиёсланганда ўзининг бугун салмоғи ва миқёси билан намоён бўлади. Ана шу жиҳатдан қараганда, миллий давлатчилик барпо этиш борасида Ўзбекистонда амалга оширилаётган ишларни жаҳоннинг кўнлаб мамлакатлари тарихида кечган оламшумул жараёнларга қиёслаш мумкин.

Манхур давлат арбоби **Жорж Вашингтон** Шимолий Америкадаги инглиз колониялари мустақиллиги учун уруш бошланганда фаол қатнашган, уларга қўмондонлик қилиб, саркардалик истеъдодини ёрқин намоён этган, Америка Қўшма Штатлари давлатининг асосчиси ҳамда унинг биринчи Президенти сифатида тарихда қолган сиймодир.

Индонезиянинг давлат ва жамоат арбоби **Аҳмад Сукарно** мамлакат озодлиги учун беқиёс курашчи сифатида жаҳон жамоатчилиги диққатини тортган. 1945 йил 17 августда Индонезия Республика деб эълон қилинган, у мамлакатнинг биринчи Президенти қилиб сайланди. Мустамлакачиликка қарши кураш, миллий бирлик ва мамлакат тараққиётининг турли босқичлари туғрисида қатор асарлар ёзган.

Ҳиндистоннинг атоқли давлат ва сиёсат арбоби, ҳинд миллий озодлик ҳаракати раҳбарларидан бири **Жавоҳарлаъл Неру** мамлакат мустақиллиги учун толмас курашчи сифатида майдонга чиқди. У билан елкама-елка туриб, ҳинд истиқлоли учун фаол курашчи бўлган **Маҳатма Ганди** жаҳон озодлик ҳаракатида ўзига хос мактаб яратди. М. Ганди ва Ж. Неру инглиз мустамлакачиларига қарши курашда, ҳинд давлатчилигини тиклашда беқиёс азму шижоат кўрсатдилар. Улар ҳиндлар билан мусулмонларнинг ўзаро дўстлигини мустаҳкамлашга, табақачиликни (кастачиликни) барҳам топтиришда қаттиқ курашдилар. Улар дин билан сиёсатни, давлатчилик ва фуқаролар манфаатларини уйғунлаштиришнинг энг илғор намуналарини вужудга келтирдилар.

Цейлон озодлик ҳаракатининг раҳбари ва миллий давлат қурилишининг кўзга кўринган арбоби Саломон Бандаранайке жаҳон давлатчилиги тарихида алоҳида ўрин эгаллайди.

Асризмизнинг 50—60 йиллари жаҳон озодлик ҳаракатлари кенг авж олган, мустамлакачиликка қарши курашлар қизғин тус олган даврлар эди. Бу пайтда бир қатор араб мамлакатлари ҳамжиҳатлигини таъминлаш, уларнинг озодлик учун кураши алоҳида ўрин тутди. Айниқса, Миср Республикаси миллий озодлик ҳаракатига бошчилик қилган Жамол Абдул Носирнинг сиёсий фаолияти ана шу минтақа давлатчилигининг янги даврига асос солиниши билан боғлиқ.

Ислом Каримовнинг Ўзбекистон ҳали СССР таркибида турган пайтдаёқ миллий озодлик учун бошлаган ҳаракати, мустақилликка эришиши, мустақилликни таъминлаш ва ниҳоят, миллий давлатчиликни тиклаш борасидаги фаолияти юқорида тилга олинган, оламга машҳур давлат ва сиёсат арбобларининг фаолиятини эслатади. Бу эса Ўзбекистон раҳбарининг жаҳон давлатчилиги қурилиши тажрибасини бойитаётганлиги, унга янги мазмун, янги шакл бераётганидан далолатдир. Зеро, Ўзбекистондаги ислохотларга, дунёнинг энг илғор давлатчилик тажрибалари ва демократик тамойилларига мос келадиган, айни пайтда ниҳоятда миллий, таг заминли давлат қурилатганлигини хорижий атоқли сиёсатдонлар тан олмоқда ва юқори баҳоламоқда.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар қандай давлатчилик фақат миллий асосда қурилгандагина, туб халқ маънавий-руҳий эҳтиёжларидан келиб чиқиб барпо этилган тақдирдагина яшовчан бўлади. Айни пайтда у миллий равнақ учун кенг имкониятлар яратади. Чунки, ҳар бир халқ ўзининг бой ўтмишини, тарихини, анъаналарини ва ҳуллас ўзлигини бевосита давлат тимсолида кўриши керак. Бу ўзини билган, ўзини таниган халқ учун жуда катта маънавий-руҳий эҳтиёж ҳисобланади.

Масаланинг яна бир эътиборли томони шундаки, жамиятни тубдан ислох қилиш жараёнлари, дейлик, бутун бир маконни қуликдан озод этиш ҳоллари ҳамма вақт кучли тўқнашувлар, қарама-қаршиликлар, зиддиятлар ва тушунмовчиликлар тўқнашган мураккаб бир ҳолатда ўтади. Ана шундай маънавий-руҳий ўзгаришлар, дунёқарашлардаги силкинишлар ва пўртаналар пайтида мамлакат аҳолисининг умумий сиёсий маданияти, унинг онглилик даражаси кўп нарсани ҳал этади. Бошқача қилиб айтганда,

ислохотлар онг ва тафаккур ойнаси орқали ўтганда, унинг бутун миқёси ва кўлами, мазмуни ва моҳияти чин маънода қалб ва тушунчаларимизга кўрсатилаётган таъсир жараёнлари енгил ўтади ва самарали бўлади.

Янгилик билан эскилик ўртасида ҳамма вақт кескин курашлар, зиддиятлар ва қарама-қаршиликлар бўлиб ўтади. Таассуфки, ҳаётда кўпинча янгиликдан кўра эскилик, яхшиликдан кўра ёмонлик, эзгуликдан кўра ёвузлик яшовчан бўлади. Ана шу ҳаётини фалсафадан келиб чиқиб айтиш мумкинки, турмуш тарзига айланган ва кундалик ҳаёт қобилида ўралиб қолган дунёқарашларни ўзгартириш осон иш эмас. Бу вақт талаб этадиган ҳодиса. Айни пайтда у сиёсий арбобдан ниҳоятда кучли ирода, мустаҳкам асаб, сабот ва матонат талаб этади. Бу — интиҳосиз изтироблар, ўз ҳаётининг ҳар бир дақиқасини эътиқод ва ғоя учун қурбон қилишдек фидойилик ва олиёй даражадаги шахсий фазилат кўриги.

Жамият ва одамлар ҳаётида юз берадиган ана шундай туб бурилишлар пайтида Бош ислохотчи мураккаб маънавий-руҳий кечинмалар қуршовида қолади. Айни пайтда Ўзбекистон худди ана шундай жараёни бошдан кечирмоқда. *Ислом Каримов эса ислохотлар самараларини бевоқифа янгилик билан эскилик ўртасидаги жарликни тўлдирини, яъни энг аввало аста-секинлик билан бўлса-да, одамлар онги ва дунёқарашини бурилиш яшаш, шу асосда янгича яшаш афзалликларини кўрсатиш йўлини тутди.*

Юқорида тилга олинган давлат ва сиёсат арбоблари турли сиёсий гуруҳлар, мухолифлар ҳаракатлари билан бирга бир-бирига зид қарашлар ва ғояларни ҳам енгиб ўтишган. Айни пайтда мамлакат аҳолиси онги ва қалбида беқийс янгиликларни ҳам амалга оширишган. Бу жамият ҳаётидаги жиддий сифат ўзгаришидир.

ДЕМОКРАТИЯ — МАЪНАВИЯТ КЎЗГУСИ

ДЕМОКРАТИЯ НИМА?

Демократия деганда энг аввало “Халқ ҳокимияти” деган тушунгча англашилади. Бироқ, унинг асл мазмуни, жамият тараққиётида тутган ўрни, инсон ҳақ-ҳуқуқларини белгилашдаги вазифаси хусусида кўп ҳам ўйлаб ўтирмаймиз. Зеро бунга ҳозиргача шароит йўқ эди. “Қизил империя” раҳнамолари демократияни ўзича тушунар ва бизни ҳам ўз тушунчаси доирасида тарбияларди.

Демократия — кишилик тарихида инсоннинг онгли ҳаёти бошланган даврдан бошлаб унинг эрку иродасини, хоҳиш-истагини белгилайдиган мезон бўлиб келмоқда. Албатта, бу борада кишилик жамияти шаклланиш давридан тортиб то цивилизациялашган турмуш тарзи, ҳар жиҳатдан чуқур илдиз отган давлатчилик ва шу асосда маълум тартиб-қоидага кириб қолган аниқ йўналишлар ўртасида катта фарқ бор.

Чунки, асрлар мобайнида одамлар дунёқараши ўзгариб, талаб-эҳтиёжлари ошиб боради.

Демократия бевосита жамият тараққиёти, унинг сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва бошқа жиҳатлари билан бирга ана шу жамиятни ташкил этган аҳоли умумий дунёқарашии ўзида мужассам этади. Ҳар қандай давлат ўз ҳуқуқий асосига, сиёсий режимига, бошқарувидаги аниқ тамойилларига эга бўлмаса, фуқаролар эса ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан бирга жамият ва давлат олдидаги, ўз мамлакати истиқболи йўлидаги вазифалари ва бурчларини тўла англаб олмаган тақдирда демократия том маънодаги мазмунига ва жаҳон тажрибасида исбот қилинган моҳиятига эга бўла олмайди.

Жаҳон давлатчилиги тажрибалари тобора бойиб, халқнинг ўзлигини англаш жараёни тобора тезлашиб боргани

сайин демократиянинг жамият ҳаёти тараққиётида тутган ўрни хусусида мунозаралар кескин авж олди. Айниқса, XX аср кишилиқ тарихида кескин бурилиш ясади. Ер қура-расида икки қарама-қарши ижтимоий-сиёсий тузумнинг пайдо бўлиши дунё давлатчилиги тажрибасида ва жаҳон халқлари тафаккурида кескин бурилиш ясади. Икки ла-геръ ўртасидаги сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий ва мафкура-вий рақобат туфайли бир қатор халқаро ташкилотларнинг пайдо бўлишига, инсон ҳақ-ҳуқуқларини маътум бир тар-тибга солиб туришга, уни ҳимоя қилишга эҳтиёж сезилди.

Тоталитар тузумдаги инсон ҳуқуқларининг чекланган-лиги, мафкуравий яккаҳокимлик жамият маънавий тарақ-қиётини чеклаб қўйди. Иккинчидан, Осиё, Африка ва Ло-тин Америкасида озодлик учун кураш, миллий давлатчи-ликка замин яратиш ва шу асосда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ҳар томонлама баркамол демократик жа-миятни вужудга келтиришга интилиш кучайди. Натижада ана шу қитъаларда миллий озодлик ҳаракатлари авж олди. Бу ҳаракатлар заминида инсониятнинг азалӣй орзу-уми-ди — озодлик ва ҳурриятга эришиш, эркин янаш эҳтиё-жи ётарди.

Қадим Шарқда азалдан ҳуқуқий демократик давлатчи-лик ва фуқаролик жамиятининг турли элементлари мав-жуд эди. Бунга узоқ ўтмишимизга — Афросиёб ва Қора-хонийлар, Хоразмшоҳ, теуурийлар ва бошқа қатор суло-лалар давлатчилигини мисол келтириш мумкин. Бу давр-ларда ҳақиқат ва адолат ғояси ниҳоятда баланд кўтарилган-ни ва бутун мамлакатда аниқ тартиб-интизом ўрнатилгани натижасида инсон ҳаёти, аҳоли турмуши кафолатланган-лиги билан алоҳида ажратиб туради. Агар ана шу даврларда сўз ва фикр эркинлиги, ғоялар қарама-қаршилиги мавжуд бўлмаганда эди, бу қадимий маконда фан, маданият ва маънавият жаҳон тараққиётида бу даражада кучли таъсир кўрсатмаган бўлур эди. Шарқ уйғониш даври ва кескин юксалиш пайтларида дунёвий илмлар, ишлар билан ис-лом маданияти назарияси ва фалсафаси уйғун ҳолда та-раққий топди, турмуш тарзимизга айланиб қолди. Акс ҳолда ислом динининг буюк намояндатари, уламо ва фу-залонинг дунё тан олган асосий кўпчилиги қадимий Турон заминида етишиб чиқмас эди. Бу бизга “дин — афюндир” деб ўргатиб келинган, бизни худосизликка — имонсизликка ва эътиқодсизликка даъват этган ёлғон маф-куранинг ёлғон умридан дарак берганидек, ислом дини ва Шарқ турмуши фалсафасининг абадиятини, ҳақиқати ва

қадриятини белгилайди. Соҳибқирон Амир Темурнинг биргина “куч адолатда” деган шиорида ҳуқуқий демократик давлатнинг ҳам, фуқаролик жамиятининг ҳам инсоннинг яшаш ҳуқуқи ва унинг барча эркинликлари ҳамда ҳозирги замон демократик ҳаракатларнинг энг илғор тажрибалари мужассам бўлган.

Албатта бу анча-мунча мунозарали масала. Мамлакатимизда янги тарихий шароитларда янгича давлатчилик қарор топаётган бир пайтда демократия, фуқаролик жамияти, аҳоли ва жамият, фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатлар турли соҳа мутахассислари ўртасида турлича талқин этилмоқда. Бироқ, ҳар қандай хулосалардан қатъи назар, қадимий Шарқ давлатчилигида инсон эрки, ҳақ-ҳуқуқлари кўп жиҳатдан ҳимоя қилинган ҳамда ўз даврининг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб инсон озодлиги ва ҳатти-ҳаракатлар эркинлиги таъмин этилган эди. Бу айни демократик жамиятнинг муҳим ва асосий белгиларидан ҳисобланади.

Биз бутун янги тарихий шароитларда яшаямиз. Жаҳон демократик жараёнлари тобора чуқурлашган, унинг имкониятлари анча кенгайган, одамларнинг онглилик даражаси бирмунча ошган бир пайтда яшаямиз. Ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг мамлакатлараро, минтақалараро ва қитъалараро таъсири тобора кучайиб бораётган бир шароитда кун кечираяммиз. Буларнинг барчаси инсон онги, тафаккури ва қалбини ҳеч қачон четлаб ўтмайди. Энди демократиянинг шунчаки оддий эркинлик, ҳуррият, озодлик деган тушунчалари ва айни пайтда халқ ҳокимияти деган мазмуни ҳам бирмунча ўзгармоқда. Жумладан, демократиянинг маданияти, маърифати одамлар ўртасидаги муносабатлардан тортиб дунёвий муаммоларни ҳал этишгача бўлган низо, мурося ва яқинлик, унинг иқтисод, сиёсат ва фикрлар хилма-хиллиги шароитидаги вазифалари анча кенгайди.

Бизнинг яқин ўтмишимиз жаҳон демократик меъёрларига мос келадиган инсон эрки ва яшаш ҳуқуқини чегаралаб қўйган эди. Мислсиз зўравонликка таянган коммунистик сиёсат табиатан озодликни ёқтирмас ва том маънодаги демократияни тан олмас эди. Америкалик сиёсатчи Диана Ревич таъбири билан айтганда, “*Тоталитар сиёсий тузумлар сустилик ва лоқайдлик кайфиятини ривожлантиради. Тузум иттиҳор ва лаббайғўй фуқароларни шакллантиришга интилади. Бундан фарқли улароқ демократик жамиятнинг фуқаролик маданияти алоҳида шахслар*

ва гуруҳларнинг эркин равишда ихтиёр этган фаолияти ту-
файли шаклланади. Озод жамият фуқаролари ўз манфаат-
лари йўлида ҳаракат қиладилар, ўз ҳуқуқларидан фойдала-
надилар ва ўз ҳаётилари учун масъулиятни ўз зиммаларига
оладилар”. Ана шу масъулият одамнинг жамият олдидаги
бурчини ҳам, жамият ва шахс ўртасидаги муносабатларни
ҳам белгилайди.

Ўтиш даврида, айниқса, тоталитар тузумдан эркин фуқа-
ролик тузумига ўтаётган бир шароитда демократияни англ-
лаш, унинг бутун моҳиятини тушуниш ва масъулиятини
зиммага олиш анча қийин иш. Ижтимоий ҳаёт, мамла-
катда юз бераётган жиддий ўзгаришлар ва инсон ҳаёти-
нинг дахлсизлиги бевосита янгидан-янги муаммоларни
келтириб чиқаради. Одамлар эса ана шу муаммоларни
бирин-кетин ҳал этиш жараёнида ўз эрки ва ҳақ-ҳуқуқла-
рини ҳимоя қилиб бораверади. Жамият тараққиётига мос
равишда аҳоли “тарбияланиб”, шаклланиб, баркамолла-
шиб боради. Айни пайтда биз худди ана шундай жараён-
ларни бошдан кечиряпмиз.

Демократиянинг муросачилик ва яқдильлик маданияти
мамлакат ички ҳаётида ҳам, ташқи сиёсатида ҳам алоҳида
аҳамият касб этади. Жумладан, одамлар — мамлакат фу-
қаролари ўртасидаги муносабатлар қанчалик илтиқ бўлса,
умумхалқ ва умумдавлат манфаатлари йўлида бирлашиб,
муаммоларни ҳал этишда оқилона фаолият кўрсатилса,
барча учун умумий бўлган вазифалар олдида масъулият
чуқур ҳис қилинса — бу демократиянинг мамлакат ички
ҳаётидаги маданиятини белгилайди.

Демократиянинг ташқи сиёсатдаги кўриниши бу бево-
сита давлат раҳбарининг дунё муаммоларини ҳал этишда-
ги фаолиятида акс этади. Президент Ислом Каримовнинг
бу борадаги фаолиятида айниқса ушбу жиҳатлар эътибор-
ни тортади:

— ҳар қандай можароли масалаларни тинч йўл билан
ҳал этиш, музокаратлар йўли билан фикр алмашиш ва энг
тўғри, ҳамма учун бирдай манфаатли бўлган ҳулосаларга
келиш;

— ҳар қандай зўравонликларга, тазйиқ ва куч ишла-
тишларга қарши равишда шарқона муносабатлар илмини
эгаллаш — демакки, шарқона демократия тамойиллари
асосида иш юритиш. Дарҳақиқат, Шарқда, Шарқ давлат-
чилигида ҳар қандай зўравонликлардан холи йўсинда ма-
салаларни ақл-идрок билан, рўй-рост ва ошкора мулоқот
қилиш асосида ҳал этиш тамойиллари мавжуд.

Ўзбекистон раҳбарининг халқаро сиёсати ҳозирги замон жаҳон демократик ҳаракатларининг илғор тажрибаларига мос келади. Бу йўл ҳар қандай зуравонлик ва куч ишлатишни рад этиш билан бирга, жаҳон сиёсати маданиятини оширишга даъват этиш орқали сиёсатга демократик тамойилларни олиб киришнинг ўзбекона йўлидир.

Демократия доимий ҳаракатдаги ҳодисадир. Айни пайтда у жамият тараққиёти ва мавжуд сиёсий режим таъсирида ўзини ўзи тўлдириб, бойитиб, янги тарихий шароитларда янгича мазмун касб этиб боровчи воқелиқдир. Мухтасар қилиб айтганда, демократия тажрибага асосланган ва доимий равишда мазмунан бойиб, баркамоллашиб, моҳияти чуқурлашиб борадиган фаолиятдир.

ДЕМОКРАТИЯНИНГ СИЁСИЙ МАДАНИЯТИ

Энди ҳақли равишда савол туғилади. Хўш, Ўзбекистон демократиянинг қайси йўналишларидан бормоқда? Ҳуқуқий, демократик давлатни барно этиш, фуқаролик жамиятини вужудга келтириш олий мақсад экан, унга эришишнинг ягона йўли демократияни чуқурлаштиришдир. Айни пайтда Ўзбекистонда давлатчиликнинг бу жиҳатига қандай қаралмоқда?

Айни пайтда демократик жамиятни барно этишнинг халқаро тамойиллари, дунё ҳамжамияти эътирофи этган йўриқлари мавжуд. Бу бевосита фуқаронинг ўз хоҳиши-иродасини эркин ифодалаш ҳуқуқига эгаллиги, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши, барча фуқароларнинг миллати, элати, ижтимоий келиб чиқиши ва диний эътиқодидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлилиги, давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги, сайлов ва сайланиш ҳуқуқи ва бошқалардир. Булар қарийб барча мамлакатлар конституцияларида қатъий белгилаб қўйилган тартиб-қоидалардир. Бироқ, маълум бир мамлакатда демократияни жорий этишда фақат шунинг ўзи кифоя қиладими? Фақат шунинг ўзи аҳоли барча эҳтиёжларини, маънавий-руҳий оламини қамраб ола оладими? Йўқ! Чунки, ҳар бир халқнинг ўз турмуш ва тафаккур тарзи, тарихий анъаналари, ҳаётга муносабати ва бошқа жиҳатларидан келиб чиқиб, демократияга ёндошиш усули бор. Шу маънода Президентимиз: "Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Буни асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни шарқда демокра-

тик жараёнлар узвий равншда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар ясамга уринишлар гоят похуш, ҳатто, фожиаги натижаларга олиб келади. Инқилобни Фарб олимлари ҳам “иҷтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли” деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди”, деганида демократияни жорий этишнинг юртимизда ўзбекона тамойиллари шаклланаётганини кўрсатади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бир қатор мамлакатлар — жумладан, Туркия, Олмония, Англия, Франция ва бошқа давлатларнинг тараққиёт йўллари билан яқиндан танишди. Бу мамлакатларда демократиянинг ибратли ва ўрганишга арзирли тажрибалари мавжуд. Бироқ Ўзбекистон Президенти бу масалада ўзининг муносабатини аниқ ва равшан баён этди. Ҳар бир миллат ўз миллий руҳиятидан келиб чиқиб бу масалага ёндошиши зарур. Айниқса, ўбеклар синғари жуда қадимий миллат ва жуда бой анъаналарга эга халқ эҳтиёжларини ҳисобга олмаслик, оғир натижаларга олиб келиши мумкинлигини уқтирди ва “одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирига қанчалик мутаносиб бўлишига боғлиқдир.

Тарихий тажриба шундан далолат берадики, демократик жараёнларни четдан нусха олиб кўр-кўрона кучириш асло самара бермайди. Аксинча, бундай йўл чалкаш ва хатарли оқибатларга олиб келиши мумкин”лигини кўрсатиб берди.

Демак, ҳурриятга муносабатда ҳам бошқалардан андоза олиш, мамлакат туб халқи руҳиятини ҳисобга олмаслик раҳбарни ҳам, халқни ҳам, бутун мамлакатни ҳам боши берк кўчага киришиб қўяди. Фарб демократиясини Шарқ мамлакатларида кўр-кўрона жорий этиш мумкин эмас. Унга тақлид қилиш кутилмаган фожияларга олиб келиши мумкин. Бунинг аччиқ натижаларини Тожикистон мисолида кўраятмиз. Эркинлик ниқобидаги бошбошлқликка йўл бериш, давлат ва бошқарув аппаратининг беҳад бўшашиб кетиши, ҳокимият ҳиловининг ўз ҳолига ташлаб қўйилиши мингминглаб хонадонлар бошига кулфат келтирди.

Одатда якка-якка шахсларнинг руҳий кечинмалари, хатти-ҳаракатлари ва феъл-атворидан умумжамиyat кайфияти, унинг маънавий қиёфаси шаклланади. Мустақиллик ҳаётимизга тобора чуқурроқ кириб бораётган, янғича маънавий, сиёсий муҳит шаклланаётган бир пайтда бу муҳим

аҳамият касб этади. Энди ҳар галгидан ҳам хушёрроқ бўлишимиз, қўлга киритган буюк неъматни асрай олишимиз керак.

Хатти-ҳаракатлар, интилишлар ҳар қандай шароитда ҳам умумхалқ манфаатини ҳисобга олиб, унга таянсагина қадриятга айланади. Қадриятлар эса бебаҳо мулк. Уларни халқ яратади, халқ баҳолайди, ўзи асраб-авайлайди. Демократия худди ана шундай буюк неъмат. Уни олий қадрият сифатида тушуниш, унга бўлган муносабат ҳар бир фуқаронинг ички маданиятидан, маънавий-ахлоқий қиёфасидан, демакки, бутун миллатнинг умумий маданий савиясидан, сиёсий ва ижтимоий фаоллигидан далолат беради.

Муҳолифларимиз сўз ва фикр эркинлиги зарур, деб даъво қиладилар, узоқ-яқиндан айюҳаннос солишади. Бироқ, улар ҳеч нарса билан чегараланмаган сўз ва фикр эркинлиги ноўрин ва беўхшовгина бўлиб қолмай, балки у халқ бошига чексиз қулфатлар келтириши ҳам мумкинлигини тушунмайдилар ёки тушунишни истамайдилар. Бу ҳақда ўйлаганда беихтиёр атоқли файласуф Андре Жиднинг “Эркин фикрлаш имкониятига эга бўлиш учун, энг аввало, хатти-ҳаракатларимиз оғир оқибатларга олиб келмаслиги кафолатига эга бўлмоқ лозим”, — деган сўзлари ёдга тушади.

Демократияни Президент ёки ҳукумат бир фармону қарор билан, парламент бир қонун билан ўрнатиб бермайди. Уни халқ ўзи учун ўз ақл-идроки ва заковати билан яратади.

Демократияни англаш — шахснинг ҳамма учун бирдай зарур бўлган қонунларга тўла риоя этиш, аниқ тартиб-интизомга таяниб яшаш салоҳияти. Демократия бизни инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган, умумхалқ ва умумдават манфаатларини асрайдиган барча қонунларга бўйсуниб яшашни ўргатади.

Демократия фақатгина сиёсий, ҳуқуқий ёки ижтимоий категория эмас. Айни пайтда у маънавий-ахлоқий категориядир. Демократия — бу ҳокимиятсизлик ёки сепаратизм эмас! У давлат бирлиги ва Конституция асосидаги қатъий тартиб-интизомдир.

Эркинлик, демократия ўзига ҳаммани бўйсундирмаслиги, ҳаммани забт этмаслиги, балки у ақл-идрокка бош эгиши, унинг йўриғида юриши лозим. Бинобарин, биз энг аввало эркинликни, демократияни тарбиялашимиз керак. Чунки, у соғлом фикрлар ва шаклланган ақл-идрок таъ-

сирида булсагина бизни тарбиялаши, жамиятни соғломлаштириши мумкин.

Қолаверса, ҳар бир халқнинг фикрлаш даражаси воқеа ва ҳодисаларга муносабати, уни баҳолаш тарзи, ўзининг тарихий келиб чиқиши, қадимий анъаналар асосида шаклланган турмуш тарзи ва табиати билан белгиланади. Ғарб демократиясида очиқдан-очиқ муносабат, Шарқ демократиясида эса аксинча — андишалик, Ғарбда ота-онасини сенсираш, Шарқда эса ўзидан катталарга, раҳбарга ҳурмат билан қараш, ақл билан иш тутиш анъаналари мавжуд. Умуман, ҳаёт тарзи, анъаналар ҳамма вақт ҳар бир мамлакат халқларининг хулқ-атворини шакллантиради. Хатти-ҳаракатини, воқеаларга муносабатини одатта айлантиради, миллатнинг қон-қонига сингиб кетади, минг бир хужайрасидан жой олади. Демак, Мағрибдаги турмуш тарзини зўрлаб Машриққа тикиштириш, Машриқ ҳаётини Мағрибга кўчириш мумкин эмас. Мамлакатимизда юз бераётган жараёнларни кузатиб айтиш мумкинки, ўз миллий давлатчилик тажрибаларимиз ва анъаналаримизга таяниб ҳар қандай шароитда ҳам оғир-вазминлик ва ақдидрок билан иш тутиш — Президент Ислом Каримов сиёсий йўлининг, иш услубининг бош концепцияси ҳисобланади. Бу “қаттиққўл” ва “ўжар” сиёсатда қонунга ҳурмат билан қараш, қатъий интизом тушунчалари зарурий эҳтиёж даражасига кутарилади!

Айрим мухолифлар Ўзбекистонни Америка Қўшма Штатлари, Олмония, Франция, Англия ва бошқа бир қатор мамлакатлардаги аҳвол билан солиштирадilar. Бу унчалик тўғри муқояса эмас. Биринчидан, мазкур мамлакатларда чинакам, рисоладагидек демократия мавжудлигига ҳеч ким кафолат бермайди. Сабаби, ҳаёт борки, қайсидир даражада “тартиббузарлик” содир бўлади. Инсоннинг табиати шундай. Бундай ҳолат фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатларда ҳам, фуқароларнинг ўзаро муносабатларида ҳам юз бермоқда. Қолаверса, бу мамлакатларда инсон ҳуқуқлари, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатлар борасида тўпланган тажрибалар, амалга оширилган ишлар икки юз ва ундан ортиқ йиллар маҳсули эканлиги ҳаммага аён. Мустақил Ўзбекистондан тарихан жуда қисқа вақт ичида Ғарб давлатларидагидек кенг миқёсли талбирларни амалга оширишни талаб этиш ақлга сиғмайди. Одамлар дунёқараши, фикрлаш тарзи ва онглик даражасини бир кун ё бир йилда ўзгартириш сира мумкин эмас.

Бироқ масаланинг бошқа томони ҳам бор. Бу ривожланган мамлакатлар мустақилликка эришган давр билан

бутунги кун ижтимоий-сиёсий жараёнларининг турличалиги, одамлар дунёқараши ва онглилик даражасидаги ўзгаришларни таққослаганда яққолроқ кўринади. Мазкур ривожланган мамлакатларга нисбатан Ўзбекистонда ҳуқуқий-демократик давлатни вужудга келтириш жараёни анча тез, шиддатлироқ тарзда бормоқда.

ДЕМОКРАТИЯНИНГ МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИ

Мамлакатимиз аҳолиси ҳаётида юз бераётган демократик жараёнлар ижобий ҳодиса. У яшаш тарзимизнинг сифат ўзгаришига асос бўлиб, фуқароларга қобилияти, касб маҳорати ва онглилик даражасини намоён этишга имконият яратади. Ана шу имконият кишини ўйлашга, фикр юритишга, ақлни ишлатиш йўли билан фаровон турмуш кечиришга даъват этади. Ҳар бир оила фаровонлиги эса мамлакат фаровонлигини белгилайди.

Демократия бизнинг бутун ғазилатларимиз, имкониятларимиз ва маҳоратимизни кўрсатишга кенг йўл очиб бериш билан бирга барча нуқсонларимизни ҳам ошкор эта бошлайди. Нафсга эрк берилган жойда мурувват йўқолади. Инсон қадр-қиммати оёқости бўлади. Бутун биз ана шундай хуруждан эҳтиёт бўлишимиз, бутун иродамиз, куч-қудратимизни, ақл-заковатимизни ишга солиб, инсоф ва лиёнатни ҳимоя қилмоғимиз керак. Зеро, ҳазрат Алишер Навоий ҳам:

Эркин улким, сазйд этиб нафсоният,
Ғолиб ўлса умрида руҳоният,—

деган эдилар. Дарҳақиқат, нафсини тия билган, руҳий дунёси пок инсонгина эркиндир.

Худбинлик қасалигига чалинганлар ҳеч нарсадан тап тортмайдилар. Ўйлашга, ён-атрофга қараб мулоҳаза юритиш, андиша қилишга вақтлари йўқ. Чунки худбин бир дақиқа бўлса-да ўйланиб ё иккиланиб қолса, нимадандир қуруқ қолади, ниманидир ютқизади. Ҳамма нарсага эришиш учун эса беҳаё, бетгачопар бўлиши керак.

Ҳатти-ҳаракатлар, интилишлар ҳар қандай шароитда ҳам умумхалқ манфаатини ҳисобга олиб, унга таянсагина қадриятга айланиши мумкин. Қадриятлар эса бебаҳо мулк. Уни халқ яратади, халқ баҳолайди. Унинг ўзи асрайди, авайлайди. Демократия худди ана шундай буюк неъмат.

Уни олий қадрият даражасида тушуниш, асраш ёки топташ, авваламбор ҳар бир кишининг ички маданиятидан, маънавий қиёфасидан, сўнг эса бутун миллатнинг умумий маданий савиясидан, онглилик даражасидан, сиёсий ва ижтимоий фаоллигидан далолат беради. Хоҳлаган пайтда хоҳлаган гапни гапиравериш эркинлик эмаслигини, аксинча, у шахсиятимизни, маънавий имкониятларимизни, қолаверса, миллий қадру қимматимизни поймол этиш эканлигини баъзан ўйлаб ҳам ўтирмаймиз.

Сўз ва фикр эркинлиги зарур, деб бонг урдик, ўзимизга ортиқча эрк бердик. Бироқ бутунлай, ҳеч нарса билан чегараланмаган сўз ва фикр эркинлиги хатти-ҳаракатларимизнинг ноўрин эркинликларини чегаралаш учун зарурлигини, бу бизнинг инсоний фазилатимиз ва юксак қадр-қимматимиз эканлигини ўз вақтида тушуна олмадик. Ҳали-ҳамон сўз ва фикр эркинлиги ҳар бир қадами-мизни ўйлаб босишни, соғлом фикрлашни ўрганишни талаб этишини англашда маънавий қурбимиз етмаяпти шекилли.

Хуррият — бу фақат яхши турмуш кечириш, кўнгли тусагандек яшаш дегани эмас. Хурриятнинг мазмун-моҳиятини чуқур тушуниб, уни идрок этиб, эркинлик имкониятларини юксак маънавий неъмат сифатида юрак-юракдан туймоқ лозим. Бунинг учун жамият маърифатли бўлмоғи керак. Ана шунда аҳолининг ирода кучи, идроки ва тафаккури билан эркинлик — демократия турмуш тарзига, яхши яшаш воситасига, жамиятни ҳам, инсон ҳаётини ҳам эзгулик сари йўналтирадиган қудратли кучга айланади ва юксак қадрият сифатида эъзозлайди.

Демократия — онгли фикрлаш, тафаккур, ақл-идрокка таянган муносабат. Демократия — юксак маънавият ва ички маданиятни ошкор этиш имконияти. Демократияни англаш — шахснинг барча учун бирдай зарур бўлган қонунларга тўла риоя этиш, аниқ тартиб-интизомга таяниб яшаш салоҳияти. Демократия бизга инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган, умумхалқ ва умумдавлат манфаатларини асрайдиган барча қонунларга бўйсуниб яшашни ўргатади ва талаб этади. Бунинг акси бўлган жойда бошбошдоқлик, нароқандалик авж олади. Кишилар ҳаёти таҳлика остида қолади. Буни ён-атрофимиздаги мамлакатларда юз берган нохуш воқеалар мисолида кўриш мумкин.

Йиллар мобайнида онгимиз ва шууримизда ўрнашиб, вужудимизда илдиэ отиб кетган сиёсий ақидапарастликдан, ҳодисаларга кўр-кўрона эргашиш ва қотиб қолган

тушунчалардан воз кечиш, уйғониш ҳаётий эҳтиёждир. Ана шу эҳтиёж бизни демократия ва унинг имкониятларини, мазмун-моҳиятини, сиёсий ва ижтимоий ҳодиса сифатидаги мантигини тўғри англаш даражасига кўтаради. Шахс ва жамият эркинлигининг муштарақлиги, руҳий ва маънавий-ахлоқий уйғунлиги олий мақсад, турмуш тарзи ва энг муҳим тараққиёт йўли бўлмоғи керак. Ҳозирги ислохотлар даври, туб бурилишлар жараёни биздан теран мулоҳаза, ҳушёр қарашларни талаб этади. Бугун миллий уйғониш ва жаҳон саҳнасида ўзимизни кўрсатиш пайтида синиқ ва ўйчан эмас, фикрлайдиган, ҳаракатлайдиган, ишлайдиган, муносабат билдирадиган жонли ва уйғоқ нигоҳлар зарур. Бугун бизга шундай қарашлар керакки, улар бира-тўла бутун борлиқни кўрсин. Нигоҳларимиз атроф-муҳитни қамраб олсин, айна пайтда ўйласин, фикрласин, воқелиқни тушунса, моҳиятига етсин.

Ўзлигини англаши, ўз шаънини ҳимоя қила билиши ва барча ёмонликлардан ўзини тия олиши учун одам ориф бўлмоғи, қалбининг тубида маърифат шамчироғи ёниб турмоғи лозим. Ана шунда у гуноҳдан ҳазар қилиш, барча неъматлардан ақл-идрок ва инсоф доирасида фойдаланиш йўлини тутати. Ножўя хатти-ҳаракатлари учун тавба-тазарру қилиш зарурлигини англай бошлайди. Улуғ бобокалонимиз Алишер Навоий: “Тавба — гуноҳкор банданинг кунгил кўзгусини гуноҳ зангидан тозалайди; афв сайқали билан у кўзгунинг юзини ёритади. Тавба — бахтсизлик йўлининг охири ва туғрилиқ йўлининг бошланишидир; у такаббурлик ғафлатидан сесканмоқ ва ғафлат уйқусидан уйғонмоқ ва ўзининг нолойиқ аҳволини англамоқ ва беҳуда феълларини ташламоқ, қабих ишлар, шармандалик ва расвогарчилик туфайли хижолатга қолишдан огоҳ бўлмоқдир. Тавба — инсонга хос саркашлиқдан воқиф бўлмоқ, кишини тўғри йўлдан оздирувчи нафс фасолидан ва кунгил итоатсизлигидан нафратланмоқдир”, — деган эди. Бу айди ҳақиқатдир! Бироқ бутун ҳақиқатини англаб олиши, тавбага — ўзини ўзи тозалашга интилиши учун ҳам одам ўзида маънавий куч, рағбат, интилиш сезмоғи даркор. Афсус ва надоматлар бўлсинки, бизда ана шу фазилятнинг ўзи ҳам тансиқ, камёбдир.

Эркинлик, демократик жараёнлар ҳаётимизнинг барча соҳаларига чуқур кириб бормоқда. Мустақиллик бунга йўл очиб берди, имконият яратди. Энди биз ўзимизни англашимиз, дунёни тушунишимиз ва шу билан бирга демократиянинг бутун моҳияти ва имкониятларини чуқурлаш-

тиришимиз лозим. Ана шунда биз ҳам, демократия ҳам, мустақиллик ҳам буюк неъматта, ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган олий қадриятга айланади.

Хуллас, ҳазрат Мир Алишер Навоий айтганларидек:

То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри бзрафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

Дарҳақиқат, то маънавий камолотга етмагунча, то хатти-ҳаракатларимиз, муносабатларимиз ақлу идрок ва умум манфаат доирасига кўтарилмагунча демократиянинг мазмуни ҳам, кўлами ҳам талаб даражасида бўлмайди. Бу бевосита фуқаролар онги ва дунёқарабини тубдан ўзгартириш, яқин ўтмишимиздан қолган лоқайдлик ва боқимандалик кайфиятларини йўқотиш, миллий давлатимиз, ватанимиз истиқболи учун жон куйдириш туйғуларини кучайтириш каби мураккаб, узоқ муддатли жараён билан боғлиқ. Ана шундан келиб чиқиб Президент Исроҳимов: "...демократия ўз-ўзидан вужудга келмайди. Демократияга тинимсиз ақлий ва жисмоний меҳнат қилиб, тер тукиб, ҳаётнинг аччиқ-чучугини обдан тотиб, қийин, айгиниш мумкинлики, ҳатто фожиаги тажрибаларни ҳам бошдан ўтказиб, оғир синов ва курашларга мардона бардош берибгина эришиш мумкин", деган эди. Зеро, ана шу жуда мураккаб жараёнга ҳамма ва ҳар бир киши алоҳида тайёргарлик қўриши, ўзини тайёрлаб бориши, энг муҳими, ўзини ўзи ички бир маънавий қудрат билан тарбиялаб бориши керак. Зеро, Президент таъкидлаганидек, "демократик ўзгаришлар ва янги демократик жараёнларни бошқаришни ва ҳаётга татбиқ қилишни ҳамда уларни ҳимоялаш зарурлигини явлаламбор жамиятнинг ўзи англамоғи даркор". Ана шунинг ўзи бизнинг жамият олдидagi, янгиланаётган ҳаёт олдидagi ва келажак олдидagi вазифаларимизни белгилайди.

МАЪНАВИЯТ ШИЖОАТДИР

АДОЛАТ

Оламнинг буюклиги фақат унинг чексизлигида эмас, балки чексиз ранг-баранглигида, дейди алломалар. Дарҳақиқат, ана шу чексиз ранг-барангликда борлиқнинг бутун жозибаси, сиру синоати, серқирралиги, мураккаблиги ва бетакрорлиги мужассам.

Инсон эса оламари олам бўлиб, унинг қалб тўлғонишлари, идроки, тафаккур кучи ва туйғуларининг бепосилиги, ҳиссиёти ва эҳтиросининг жушқинлиги олдида ташқи олам рангсиз ва бемажолдир. Зеро, Аҳмад Дониш ҳам “Инсон улуғ оламдир. Унга қараганда бу олам кичик оламдир” деганида ана шуни назарда тутган.

Дарвоқе, инсон яралибдики, ҳамиша оламни англашга, дунёнинг турфа муъжизаларини билишга интилади. Бу ҳол унинг мавжудот сифатида ўзига ҳослигини, идрок этиш ва тафаккурга таяниб яшашини кўрсатади. Инсоннинг барча севинчу шодликлари, қайғую изтироблари, турмуш ташвишларини қамраб олган ички дунёси ташқи олам билан чамбарчас боғлангандир.

Шарқда ҳаётга муносабат, юқорида айтганимиздек, ахлоқийлик, маънавий изланиш ва комиллик фалсафаси асосига қурилган. Бу фалсафага кўра, инсон бахту саодат ва эзгулик сари интилиши, шу тамойиллар заминида ҳаёт кечириши лозим бўлган ягона мавжудотдир. Чунки унда бошқа жонотлардан фарқ қиладиган, улардан юксакроқ турадиган хислат — борлиқни англаш, тушуниш қобилияти мавжуд. Унинг оламни англашга, идрок этишга эҳтиёжини бутун ҳаётининг мазмуни десак, хато қилмаймиз.

Айтиш мумкинки, Шарқда шаклланган бой маънавият ва маърифат инсоният тарихининг турли давларида, турли минтақаларда кескин бурилишларга сабаб бўлган тарақ-

қиётта пойдевор яраттан. Азалдан бу заминда нодонлик ва хурофот қораланган, маърифат ва тафаккурга кенг йўл очиб берилган. Улуғ мутасаввуф Аҳмад Яссавий бундан тўққиз юз йилча олдин:

Дуо қилинг нодонларни юзини кўрмай,
Ҳақ талоо рафиқ бўлса, бирдам турмай,
Бемор бўлса, нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардан юз минг ҳафзо кўрдим мано.
Аё дўстлар, нодон бирла улфат бўлиб,
Бағрим куюб, жондин тўюб, ўлдим мано.
Тўғри айтсам, эгри йўлга бўйин тўлгар,
Қонлар ютиб ҳам заҳрига тўйдим мано,—

деб бекорга фарёд чекмаган.

Чиндан ҳам, одам маърифат ва билимга қанчалик интилса, жамият ҳаётининг маънавий қиёфаси шунчалик кўркем бўлади. Шунинг учун аждодларимиз ҳамма вақт етуқликка интилиб яшаган. Комилликни орзу этган киши улуғланган, бунга қаршилиқ қилган ҳар қандай кимса ва тўсиқлар қораланган. Бежиз эмаски, ҳазрат Алишер Навоий “Маҳбубул-қулуб” асарида “Нодон — эшак, балки эшакдан ҳам баттар. Эшакка нимани юкласанг кўтаради, қоёққа ҳайдасанг ўша ёққа боради, унда ақл-фаросат даъвоси йўқ, бермасанг оч, берсанг тўқ. Нодон — юқоридаги сифатлардан холи, зоти билим либосидан маҳрум. Нодоннинг иши такаббурлик, кеккайиш, ҳаёлида юз хил беҳуда ташвиш...” деган эди.

Ҳеч қандай фикр ва ўй талаб этмайдиган меҳнатга маҳкумлик нодонликнинг ибтидоси, инсонийликнинг интиҳосидир. Ҳаёт мўъжизаси, қадрияти, олам ва одамлар ўртасидаги муносабатлар, ўтмиш ва истиқбол олдидаги масъулият деган тушунчалар бундай табиатдаги одам учун бегонадир.

Нодонлик ва хурофот ҳукмрон жойда жаҳолат авж олади. Жаҳолат зўр келган жойда эса тараққиёт бўлмайди. Янги ўзбек давлатчилиги пойдеворини барпо этишда айни шу жиҳатларга ғоят катта аҳамият берилаётганининг боиси ҳам шунда.

Маълумки, жамиятдаги барча ўзгаришлар, янгиланишлар тафаккур асосида амалга оширилади. Президент И. Каримов сўзлари билан айтганда, “демократик ўзгаришлар ва янги демократик жараёналарни бошқаришни ва ҳаётга татбиқ қилишни ҳамда уларни ҳимоя қилиш зарурлигини авваламбор жамиятнинг ўзи англамоғи даркор”. Зотан, жамият янгиланиш моҳиятини англамагунча, ўзгаришлар

мазмунини тушунмагунча ва уни ҳимоя қилмагунча қўзланган мақсадга эришиш мушкул. Жамики кашфиётлар, илмфан ютуқлари бевосита халқнинг умумий савия даражасига ва ҳар бир шахснинг ақлий лаёқатига боғлиқ. Орифлик, камолат йўлида заҳмат чекишдан қочмаслик, руҳий бедорлик — маънавий уйғоқликдир. Ўз фикрий танбаллигини енгитиш, ўзини ўзи илм олиш ва оламни англашга сафарбар этиш — инсоннинг олий сифатидир. Шу маънода Аҳмад Яссавий:

Ориф ошиқ бўлай десанг, алэм тортиб,
Ҳақ вазлига сэй десанг, туллар қопиб,
Бу дунёни ишратини ташлаб отиб,
Ташлаб олсанг, хонумонлик кетар, дўстлар,—

деганида минг бора ҳақ эди.

Маърифатга эришиш, маърифатли бўлиш қатъчилик машаққатли бўлмасин, у моҳият эътиборига қўра инсон ҳаётининг мазмунини ўзида мужассам этади.

Маърифатли жамият маърифатли шахслардан таркиб топади. Бундай жамиятда соғлом ақл-идрок, соғлом фикр ва адолат устуворлик қилади. Бундай жамият шукухли ва файзли бўлади. Адолатли жамиятда халқнинг эртанги кунга ишончи ва бунёдкорлик ишига рағбати кучли бўлади. Одам боласига номуносив турли иллатлар туфайли юзага келган руҳий азиятлар барҳам топади.

Халқимиз руҳига жароҳат етказган тоталитар тузумнинг ғайриахлоқий сиёсати асоратини кескин тугатиш мустақилликнинг илк кунлариданоқ ҳаётий заруратга айланди. Шунинг учун ҳам Президент Ислам Каримов: “Биз шунчаки демократик давлат эмас, балки адолатпарвар демократик давлат қуришга интилаяпмиз. Адолатга интилиш — халқимиз маънавий-руҳий дунёсига ҳос энг муҳим хусусият. Адолатпарварлик гоёки бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига сингиб кетиши, ижтимоий кўмаклашув механизмида ўз аксини топиши керак”, деган масалани долзарб вазифа қилиб қўйди. Айни пайтда Ўзбекистон раҳбари мустақилликнинг мазмуни, унинг ижтимоий ҳаётимизда туганган ўрни ва истиқбол режаларини белгилаб олишда ўзига ҳос йўналишларни кўрсатиб берди.

Президентнинг фикрича, Шарқ цивилизацияси ютуқларини, ўтмиш аجدодларимизнинг маданий ва маънавий бойлигини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишимиз даркор. Бу эса ўз навбатида қадимий халқимизнинг маданиятини, турмуш тарзини, урф-одатлари ҳамда анъаналарини ях-

широқ билиб олишимизга имкон яратади. Шунга кўра бутунги кунда буюк аждодларимиз бўлмиш мутафаккирлар, олимлар, гўзаллик ижодкорларининг олижаноб номлари ва асарларини миллий маънавиятимиз хазинасига қайтариш муқаддас бурчимиз бўлиб қолди.

Маънавиятни мафқуравий ақидалардан халос қилиш, миллий тикланиш, ҳурфикр, миллий мафқурани шакллантириш ва ривожлантириш учун катта имкониятлар очилди. Эндиги асосий вазифамиз, Президент таъкидлаганидек, одамларимизни ана шу билимлар билан бойитиб, уларнинг маънавий жиҳатдан юксалишига, ўз ҳаётларини ўзлари яхши томонга ўзгартира олишларига бўлган ишончини мустаҳкамлашдан иборат.

Миллатимизнинг маънавий-ахлоқий ва маданий ютуқларини тиклаш, сақлаб қолиш, мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга қаратилган изчил сиёсат юритилмоқда. Бу сиёсат Ўзбекистон халқининг қадимий маданияти тараққиёти учун ўзига хос демократик кафолат булиб хизмат қилади.

Президент Ислам Каримовнинг бош мақсади — Ўзбекистонда ҳуқуқий-демократик, адолатли давлатни барпо этиш, инсонпарвар фуқаролик жамиятини вужудга келтириш, деб айтиб ўтган эдик. Давлатимиз етакчиси маънавий-ахлоқий ва маданий юксалишни, халқимизнинг азалий турмуш тарзига айланган маърифат ва адолатни мамлакатда демократик жараёнларни чуқурлаштиришнинг кафолати деб билади. Бу юртимизда фан, маданият, санъат ва адабиётни ривожлантириш билан бирга инлаб чиқаришни ташкил этиш, бозор муносабатларини жорий қилиш, таъбат, маиший хизмат, соғлом авлод тарбиясидан тортиб кадрлар сиёсатигача бўлган кўплаб соҳаларни қамраб олади.

Истиқлол бизга маърифий, маданий, адолатли ва инсонпарвар жамият қуриш имконини берди. Улуғ ашюма Носириддин Тусий ижтимоий адолатнинг унга асосий талаби мавжудлигини ва у жамият тараққиётини белгиловчи муҳим омил эканини алоҳида уқтирган эди:

“Адолатнинг биринчи талаби аҳоли турли табақаларининг ўзаро уйғун бўлишини таъминладир. Иккинчи талабга кўра, эл-улуснинг ҳақ-ҳуқуқи тенг таъминланган ҳолда кишиларни хизматга тайинлашда шахснинг салоҳияти ва имкониятларидан келиб чиқиш лозим. Адолатнинг учинчи талаби эса барчанинг тенг фаровонлигини ҳимоя қилиш билан бирга бу фаровонликни юзага келтиришда-

ги хизмати ва ҳуқуқига қараб ҳар бир инсон ўз улушини олишига имкон яратишдан иборат”.

Бу каби давр ва ҳаёт тажрибасида тасдиқланган фикрлар орадан саккиз аср чамаси ўтиб, Президент Ислам Каримовнинг раҳбарлик фаолиятида ўзига хос тарзда ифода топмоқда. Бунга ишонч ҳосил қилимоқ учун юртбошимизнинг маърузаларидан биридаги ушбу нуқтага диққат қилайлик. Бу маърузада у меҳнат тақсимоти, меҳнатга ҳақ тўлаш мезонлари, инсон меҳнатини қадрлашда адолатга амал қилиш хусусида тўхталиб, жумладан, шундай деган эди:

“Орол фожияси Қорақалпоғистон билан Хоразм воҳасига, унинг иқлими, табиатига ҳам таъсири жуда салбий бўлаётганини ҳаммамиз яхши биламиз. Бу фожиянинг энг ёмони, энг оғир таъсири шу заминда яшаётган одамларнинг соғлиги, саломатлигига бўлса, шу қаторда деҳқон тақдирига тўшаётган оғирлигини ўлчаб бўлмас. Фақатгина бир мисол: Хоразм деҳқонлари ҳар йили ўн беш миллион тонна тузни даладан юйиб чиқаради! Тошкент, Сирдарё, Жиззах вилоятлари гектарига 25—28 центнердан ҳосил кўтарадиган бўлса, Хоразм вилояти йилига ернинг шўрини уч-тўрт марта юйиб 30—35 центнердан ҳосил олади. Буни ким ҳисоблайди, буни ким қадрлайди?”

Бошқа бир ўринда эса Президент қатъий таъкидлаган эдики, “давлат жамиятнинг кескин табақаланишига — ошииб-тошиб кетган бойлару камбағал қашшоқларга бўлишиб кетишига йўл қўймаслиги керак”.

Бундан шу хулоса келиб чиқадики, ҳар турли қинғир йўللار билан ҳаддан ташқари бойлик орттириб ўзини қўярга жой тополмай, “тўқликка шўхлик” қиладиган кимсаларнинг жиловини тортиб қўйиш билан бирга, ҳалол меҳнат кишиларига имконият яратиб бериш, уларни қўллаб-қувватлаш, зарур бўлса, рағбатлантириб бориш давлат сиёсатининг муҳим йўналишига айланган.

“Адолатнинг учинчи талаби” сифатида Президент жамият тараққиёти ва унинг сиёсий муҳитини белгилашда раҳбар кадрларни танлаш ва уларни жой-жойига қўйишга катта аҳамият беради ва бу масалага ҳал қилувчи маънавий-сиёсий омил, туб ислохотларнинг таянчи ва бош йўналтирувчи кучи, деб қарайди: “Халқнинг дардига бепарқ қарайдиган, ўз манфаатида бошқа нарсани ўйламайдиган, худбин ва таъмагир раҳбарлар мамлакатимиз раънақига, халқимиз фаровонлигига тўсиқ бўлмоқда. Энди улар билан муроса қилиб бўлмайди. Бизга шундай раҳбарлар керакки, токи улар элим деб, юртим деб қуйиб-ёпиб, ўз

ҳаловатидан кечиб меҳнат қилсинлар! Барча бугунларда инсофли, диндорли, билимдор, тажрибали раҳбарлар бошчиликл қилмас экан, мустақил мамлакатимизнинг обрўси, унинг манфаати учун мардлик, жонкуярлик билан ишламас экан, ишларимиз қўнғилдагидек бўлмайди”.

Ислом Каримов тасаввурида адолат тушунчаси инсоннинг жамики фазилатларини қамраб олиш билан бирга унинг жамият тараққиётида тутган ўрнини ҳам белгилайди. Ана шу нуқтани назардан қараганда, биз бутун мамлакат ҳаётининг барча соҳаларини ислоҳ қилиш билан халқнинг маънавияти ва руҳияти чамбарчас боглиқ эканига гувоҳ бўлиб турибмиз.

Давлатимиз раҳбари топиб айтганидек, биз Шарқ цивилизациясига мансублигимиз билан фахрланамиз. Шарқ цивилизацияси эса доимо халқни бўлғуси ўзгаришларга маънавий ва руҳий жиҳатдан тайёрлаб келган.

“Фақат маънавий соғлом, кучли жамиятгина ислохотларга тайёр бўлиши мумкин”.

Президент томонидан баён этилган бу ҳулоса ҳозирги кунда ҳаётда ўз тасдиғини топди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган тўб ислохотларнинг сиёсий маданияти, маърифийлиги, қолаверса, ҳаётийлиги ва қудрати унинг умуминсоний қадриятлар ва халқимиз маънавий-руҳий эҳтиёжлари билан уйғунлигидадир.

Зеро, маънавий замини мустаҳкам, асрлар мобайнида шаклланган илғор анъаналар, тараққиётга хизмат қиладиган урф-одатлар ва қадриятлар асосига қурилган сиёсатгина ҳаётийдир.

ИСТИҚБОЛ ЭГАСИ — СОҒЛОМ АВЛОД

Ўзбекистонда жамият маданий-маънавий қиёфасини шакллантиришнинг яна бир муҳим жиҳати оналар ва болалар соғлигини сақлаш, соғлом авлод тарбияси ва хотин-қизлар ўртасида иш олиб боришнинг самарали, замонавий йўлларини топишдир. Бу борада ҳам Ўзбекистоннинг ўз йўли шаклланиб бормоқда.

Маълумки, маънавий тарбия аввало оиладан бошланади. Оила мустаҳкам, тинч ва фаровон бўлсагина, жамиятда барқарорлик вужудга келади. Бу эса ўз навбатида маънавий ва руҳий муҳитнинг соғломлиги, ислохотлар муваффақияти учун тегишли замин яратади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда оилани мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилмоқда.

Республикамиз мустақилликка эришгач, фуқаролар дахлсизлигини таъминлаш, оила, оналар ва болалар муаммоларини ҳал этиш муҳим аҳамият касб этди. Бу масалага Ўзбекистон Конституциясидан ҳам алоҳида урин ажратилгани бежиз эмас. Жумладан, Асосий Қонуннинг “Оила” деб аталган 14-бобида қўйидаги қоидаларни ўқиш мумкин:

“63-модда. Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга...

64-модда. Ота-оналар ўз фарзандларини вояга еттувларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар. Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлайди, болаларга бағишланган хайрия фаолиятларини рағбатлантиради.

65-модда. Фарзандлар ота-оналари насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъи назар, қонун олдидан тенгдирлар.

Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади.

66-модда. Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида гамхўрлик қилишга мажбурдирлар”.

Бу моддаларни эҳти билан ўқисангиз, мамлакатнинг Асосий қонунини оиланинг жамиятда тутган ўрни ота-оналар ва фарзандлар ўртасидаги муносабатлар, оила мустақиллиги, унинг маънавий-ахлоқий асоси, фарзанд тарбияси, келгуси авлод тақдири билан боғлиқ ҳолда ифода-ланганини кўрасиз. Мазкур ҳуқуқий меъёрлар Ўзбекистонда том маънодаги фуқаролик жамиятини шакллантиришга асос бўлди. Айни пайтда инсонни инсонлиги учун улуғлаш, унинг яшаш ҳуқуқини кафолатлаш каби эзгу ниятлар давлат сиёсати даражасига кўтарилгани бутун ҳаммага аён.

Улуғ бобомиз Абу Наср Форобий: “Агар инсон эзгуликка интилиб яшаса, унинг умри қувончли ва гўзал кечади, гўзал ҳаёт эса халқ назарида ҳам, худо назарида ҳам юксакдир”, деган эди. Азиз юртимизда янги давлатчиликка пойдевор қўйилаётган илк кунларданоқ республика раҳбарияти ана шу шарқона ҳаёт ҳикматларига алоҳида эътибор билан қараб келмоқда. Шу боисдан бизда ислохотлар халқ руҳияти, унинг маънавий эҳтиёжлари, кундалик турмуш тарзи талабларидан келиб чиқиб амалга оширилмоқда. Бу эса халқ билан ҳокимият, фуқаро билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг мустаҳкамланишига хизмат

қилмоқда. Бошқача айтганда, халқ ўз ҳокимияти, ўз давлатига ишонч ва ҳурмат билан қарамоқда. Чунки у ўз тақдирини, фарзандлари истиқболини давлат истиқболи билан уйғун ҳолда кўрмоқда. Давлат сиёсатимизнинг жуда катта маънавий қудрати ҳам мана шунда.

Кучли ижтимоий муҳофаза Президент Ислом Каримов ислохотчилик фаолиятининг етакчи йўналишларидан бири ҳисобланади. Аҳолисининг кўпчилигини болалар ва ёшлар ташкил этадиган мамлакатда бу масала муҳим ижтимоий аҳамиятга эга. Қиёсланг учун шунини айтиш лозимки, масалан, баъзи мамлакатларда оилада икки-уч киши ишлаб бир кишини боқса, ўзбек хонадонида кўп ҳолларда бир кишининг иш ҳақи билан 6—7 жондан иборат оила тирикчилик қилади. Очикроқ айтганда, Ўзбекистонда ишловчидан кўра истеъмолчи кўпроқ.

Ана шундай бир вазиятда ислохотларга маънавий тус бермасдан, одамлар психологиясини ўзгартирмасдан туриб, кўзланган мақсадга эришиш қийин. Ўзбекистон ҳукумати халқни иқтисодий бўҳронлардан эсон-омон олиб чиқиш юзасидан бир қанча ибратли ишларни амалга оширгани бугун ҳар томонлама эътироф этилмоқда.

Мамлакат ва миллат истиқболи учун доимий қайғуриш давлат арбобининг сиёсий нуфузини, унинг янгидан-янги қирраларини, фаолиятининг кўлами ва миқёсини белгилайди.

Президент Ислом Каримов истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ бу борадаги ўз нуқтаи назарини очиқ-равшан баён қилди. У президентлик лавозимини эгаллагач, имзо чеккан биринчи Фармон ҳам “Соғлом авлод учун” деган икки даражали орден таъсис этиш ҳақида эди.

“Бизнинг вазифамиз—ривожланган мамлакатлар қаторига чиқиб олиш. Жисмоний, маънавий, моддий жиҳатдан соғлом авлодсиз бунга эришиб бўлмайди. Шунинг учун Ўзбекистонда баніфурушликка, жиноятчиликка қарши олиб борилаётган шафқатсиз курашни авваламбор ўзимизнинг порлоқ келажагимиз учун кураш деб биламан... Соғлом деганда биз фақатгина жисман баққуват фарзандларимизни эмас, балки маънавий бой авлодни ҳам кўзда тутганмиз. Чунки ҳар томонлама соғлом авлодга эга бўлган халқни ҳеч қачон енгиб бўлмайди”, деб таъкидлаган эди юртимиз раҳбари шу муносабат билан.

“Соғлом авлод” ҳаракати билан боғлиқ эзу мақсад Ўзбекистонда хотин-қизлар ҳастига дахлдор масалаларни қайта кўриб чиқиш, бу борадаги ишларни такомиллаштириш вазифасини кун тартибига қўйди.

Мустақилликнинг қисқа даврида, собиқ Иттифоқ таркибидан ажралиб чиққан мустақил мамлакатлар ўртасида биринчи бўлиб ватанимизда соғлом авлод тарбияси бўйича ҳукумат миқёсида бутун бир тадбирлар мажмуи ишлаб чиқилди. Жумладан, хотин-қизлар қўмиталарининг раислари маҳаллий ҳокимият органлари таркибига киритилди. Улар жойларда ҳоким ўринбосарлари этиб тайинланди. Республика хотин-қизлар қўмитаси раиси эса Бош вазир ўринбосари мақомига эга бўлди. Бу юртимизда хотин-қизлар ҳаётини яхшилаш, оила-сингилларимизнинг фаоллигини ошириш, маънавий ва руҳий мадад бериш, қолаверса, уларни қонун билан ҳимоя қилиш имконини беради.

Хотин-қизлар қўмиталари раисларининг ҳокимият таркибига киритилиши бошқарувнинг шунчаки янги шакли эмас. У мазмун-моҳиятига кўра катта сиёсий, маънавий ва иқтисодий аҳамият касб этади. Буни қуйидагиларда ҳам кўриш мумкин:

Биринчидан, жойларда маҳаллий ҳокимият органи раҳбарининг ўринбосари мақомига эга бўлган хотин-қизлар қўмитаси раисининг фаолият доираси кенгайди, таъсир кучи ҳам, масъулият ҳисси ҳам ошди.

Иккинчидан, маҳаллий ҳокимият органларининг ҳар бир она ва бола, ҳар бир оила маҳалла билан яқинлашишига қулай шароит туғилди. Бу фуқаролик жамиятини такомиллаштиришнинг соф миллий кўриниши, яъни Ўзбекистоннинг ўзига хос бўлган, бошқа ҳамдўстлик мамлакатларидан фарқ қиладиган ёндашувларидан бири.

Учинчидан, икки юздан ортиқ туман, шаҳар, вилоят ва республика ҳукумати таркибига кирган хотин-қизлар қўмиталаридаги ходимларни маблағ билан таъминлаш мамлакат иқтисодига бирмунча қийинчилик туғдирса-да, оналар ва болалар соғлигини таъминлаш, хотин-қизлар ҳаётини яхшилаш ва мамлакатда ҳар томонлама баркамол шахсни тарбиялаш учун ҳукумат ҳар қандай харажатга тайёр турганлигининг ўзи мазкур масала давлат аҳамиятига эга эканлигини кўрсатади.

Тўртинчидан, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, хотин-қизлар масаласини ҳукумат даражасига кўтариш, уларнинг ҳукумат таркибида фаолият кўрсатиши тажрибасини жаҳон давлатчилиги тарихи ҳозиргача кўрмаган. Хотин-қизларнинг кундалик ташвиши, турмуши ва мақсадлиги ишлари давлатнинг кундалик юмушларидан бирига айланиши, уларга давлат гамҳўрлиги кўрсатилиши ва тула

ижтимоий муҳофазага олиниши соф инсонпарвар сиёсат белгисидир.

Тўғри, қатор мамлакатларда ҳам хотин-қизлар ҳаракатлари, уларнинг турли-туман ташкилотлари мавжуд. Хотин-қизлар ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, оналик ва болалик муҳофазаси каби бир қатор муаммоларни ҳал этиш учун биргаликда ҳаракат қиладилар. Уруш ва тинчлик, экология ва саломатлик муаммолари, жаҳон сиёсатининг турли йўналишлари хусусида ўз муносабатларини билдириб борадилар. Бироқ улар ҳукумат таркибида эмас, жамоат ташкилоти сифатида иш олиб боради. Фақат Ўзбекистондагина хотин-қизлар ҳаракатига ҳукумат миқёсида эътибор берилади. Бу эса юртимизда оила, аёллар муаммоси ўта муҳим аҳамиятга эга эканлигини яна бир бор кўрсатади.

Биз ҳақиқатан ҳам мураккаб даврда яшаймиз. Энди тайёрга айёрликдан кўра кўнроқ ишлашга, ўзимизни ўзимиз боқишга, ўз турмушимизни ўзимиз изга солишга ўргана бошлаймиз. Бундай куникмага эга бўлмаганимиз боис янги турмуш тарзини йўлга қўйиш жараёни осонликча кечмаяпти. Афсуски, бунга руҳий-маънавий жиҳатдан тайёр эмаслигимиз бизга панд бермоқда.

Аслини олганда, бозор иқтисодига ўтиш, бозор муносабатларини чуқурлаштириш ҳар кимнинг ўз қобилиятига яраша яшашини тақозо этади. Унинг қатъий, аини пайтда шафқатсиз қоиласи ана шундай. Ўзбекистон ҳукумати бу қоилани ҳам инсонпарварлик ва фуқаропарварлик йўли билан ислоҳ қилиб бормоқда.

Сиёсатнинг инсонпарварлиги жамиятда қарор тонаётган маданий-маърифий муҳит билан белгиланади. Давлат сиёсати халқнинг ўй-ташвишларига қанчалик яқин бўлса, уларнинг хоҳиш-иродасини қанчалик кенг ифода этса, маърифий тараққиётга нунчалик кўп имконият яратилади. Шу маънода Президентнинг: "Хотин-қизларга муносабат жамиятимизнинг маънавий, ахлоқий етуклигининг ўлчови бўлиб хизмат қилиши керак", деган кўрсатмасини яна бир бор эслаб ўтиш ўринлидир.

Давлатимиз раҳбари қўйидаги аниқ мақсадларга эътибор қаратиш лозимлигини қайта-қайта уқтиради: оналарнинг обрў-эътиборини жиддий равишда ошғириш, уларнинг меҳнатини, жисмоний соғлом, маънавий бой ҳамда ахлоқан пок ёш авлодни тарбиялашдаги хизматини муносиб баҳолашимиз керак. Она тўғрисида, унинг фарзанди тўғрисида гамхўрлик қилиш давлатимизнинг муқаддас бур-

бой туманига қарашли Ражабамин қишлоғида янги усулдаги мактаб очиб, миллат фарзандларига дунёвий фанлардан дарс берадилар. Янги мактаблар учун дарслик ва ўқув қўлланмаларини ҳам жадидларнинг ўзлари тайёрладилар. Бу ҳақда Бехбудий шундай деб ёзади:

“Бизни “Мадхали жуғрофияи имроний” ва “Мухтасар жуғрофияи Руси” китобимизда Оврупа, Осиё, Африқа, Америка ва Австралия ҳам Россия мамлакатларини масоҳат, ҳудуд, нуфусларини қадари ва соати ва ҳар бирида неча мамлакат ва ҳукумат борлиғи ва Россия мамлакатини тақсимот ва нуфусларин эски ва янги қитъаларини ҳудуд ва денгизлари ва ер юзидagi ислом, насора, яҳуд ва мажусларни адади муфассал ва ҳифзи баён этдилар”.

Табиийки, ўлкада миллий фикр уйғонишидан чор ҳукмати асло манфаатдор эмас эди. Негаки, неча ўн йиллар мобайнида қарамлик ва тобеликка маҳкум қилинган халқ замонавий дунё илмларидан баҳраманд бўлса, миллий онги уйғонса, оқу қорани таниса, охир-оқибатда мустамлакачи тўраларнинг зулмига қарши кураш бошлаши муқаррар эди.

Шунинг учун генерал-губернаторликнинг “Туркистон ўқув округи” деб аталувчи идораси маъмурлари жадид мактабларига йўл бермаслик мақсадида бор ҳийла-найронларни ишга солидилар. Янги усул мактаби очиш учун 9 моддадан иборат шарт талаб қилинарди. Ўз-ўзидан аён-ки, бу шартлар янги мактаб очиш ташаббусларини бўғиб ташлашга қаратилган эди.

Чоризм амалдорлари бу билангина кифояланмасдан, жадид мактабларига қарши ўлкада “Россия империяси ва оқ подшоҳга содиқ фуқаролар тарбиялаб етиштириш” ниятида рус-тузем мактабларини кўчаб ташкил қилишга киришдилар.

Аммо сиёсий жиҳатдан етук миллий маърифатчиларимиз бу ҳаракат замиридаги ёвуз мақсадни ўз вақтида англаб етдилар ва унинг моҳиятини фўш этдилар. Шу маънода Бехбудийнинг куйидаги сўзларини эслаб ўтиш ўринлидир:

“Русский-туземний мактабларга ўқиғонлар зиёли туғул ҳаёли ҳисобланмайдулар. Улар фақат русча чаласавод кишилардур... Эски ҳукумат зоҳиран бизни маданий қилмоқ учун русский-туземний исминда (бизнинг учун) мактаблар очиб, ўз фаҳмивларинча бизни дунё ва охиратда тек бахт, яъни насора (христиан) қиладурғон миссионерларга топширдилар”.

Абдулла Автоний ҳам сафдошлари сингари маъзум Туркистон халқини илм-маърифат зиёсидан баҳраманд қилиш-

да унутилмас хизматлар кўрсатди. Алооманинг “Туркий Гулистон” ёхуд ахлоқ” китобидан жой олган куйидаги фикрлар маърифат ва илм-фаннинг жамият тараққиётида қанчалик юксак ўрин тутишидан ёрқин далолат беради. Шунинг учун, мухтарам китобхон, ижозатингиз билан китобдан бир неча кўчирма келтирсак. Бу парчаларда муаллиф маънавий ҳаётнинг ўзак тушунчаларига содда ва маънодор изохлар беради. Ўйлаймизки, бу тушунчалар бугун—ўзинимизга қайтиш жараёни кечаётган бир пайтда айрича аҳамият касб этади.

“Илм инсон учун гоят олий ва муқаддас бир фазилатдур. Зероки илм бизга ўз аҳволимизни, ҳаракатимизни ойна каби кўрсатур. Зеҳнимизни, фикримизни қилич каби ўтқур қилур. Савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан аюруб берур. Тўғри йўлга раҳнамоллик қилиб, дунё ва охирабда масъул бўлишимизга сабаб бўлур.

Бизларни илм жаҳолат қоронғулигидан қутқарур. Маданият, инсоният, маърифат дунёсига чиқарур, ёмон феъллардан, бузуқ ишлардан қайтарур, яхши хулқ ва адаб соҳиби қилур. Алоҳ таолога муҳаббат ва эътиқодимизни орттирур. Жаноби Ҳақнинг азамат ва қудратини билдирур.

Алҳосил, бутун ҳаётимиз, саломатимиз, саодатимиз, сарватимиз, маншатимиз, ҳимматимиз, ғайратимиз, дунё ва охирагимиз илмга боғлиқдур. Пайғамбаримиз “Илмга амал қилгучилардан бўлингиз, нақл ва ривоят қилгучилардан бўлмангиз”, дебмушлар”.

“Риёзат деб савоб ишларни қилиб, гуноҳ ишлардан сақланмоқни айтилуру. Риёзат адабнинг қони, руҳнинг дармонидур, инсонларни тўғри йўлга солиб эгри йўлдан қайтарувчидур. Шу сабаб риёзат қилгувчилар оқил ва фозил бўлгувчидурлар”.

“Шижоат деб ботир ва юракли бўлмакни айтилуру. Шижоатнинг зидди қўрқоқликдир. Қўрқоқ киши ўзининг сояси-ден хуркар, ҳеч бир иш қилишга юраги бўлмас. Кўп кишилар ваҳима ва қўрқоқлик орқасидан молларидан, жонларидан, ватанларидан айрилишлар. Шунинг учун ҳар ишда шижоатни қўлдан бермаслик лозимдур. Шижоат инсониятнинг соф ошласи, иффат, ғайрат, истиқомат каби яхши хулқларнинг нурунийсидур. Шижоатнинг ҳақиқати қалбнинг матонатидан, руҳнинг саломатидан иборатдур...”

Чунки ҳалим кишилар ҳар қанча қувват ва қудрат соҳиб бўлса ҳам ўзидан оғиз кишиларга шиддат ила муомала қилмас. Фикри саломат кишиларнинг қалби ҳалим, табиъи қарим бўлур. Зероки, вужудимиздан пайдо бўладигон, афъол

ва ҳаракатимизнинг манбаи ҳавас ва орзудир. Бу ҳавас ва орзуға фақат ҳилм ила ёлиб келурмиз. Ва бу васила ила туғри йўлга кириб яхши хулқ соҳиби, дин ва миллат ходимларидан булурмиз”.

“Жаҳолат деб ўқимаган, билимсиз, ҳеч нарсаға тушунмайдиган нодонликни айтилур. Жаҳолат инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғидур. Илм ва маърифат соҳиблари фазлу камоллари соясида ҳар бир ишни тидқиқ ва мушоҳода ила қилурлар. Аммо жоҳиллар эса бир нарсанинг моҳиятини мушоҳода қилурға ақл ва фаросатлари етмас. Чунки жаҳл худбин ва зоҳирпарастдан иборатдур. Ҳар бир нарсанинг ҳақиқати ақлу ирфон, илму дониш соҳибларига махсус бир мазият, жоҳил ва нодонларға зўр азиятдур. Жаҳолат арбоби қаерди бўлса лойиқу эътибор бўлмоқ шарафидин маҳрумдир. Моддий жиҳатдан қанча бой ва сарватдор бўлса, маънавий жиҳатдан шунча фақир ва залил ҳисобланур. Зероки, жаҳолат энг қўрқинч, фақир ва муҳтожликдан зиёда даҳшатлироқ бир мусибатдур. Ақл ила илмнинг яхшилиги ва фазилати қанча баланд бўлса, жаҳолатдан туғиладиган ёмонликлар балолари шунча остин ва хорликдур”.

Ҳақиқатан ҳам, кишида жаҳолат кучли бўлса, унинг хатти-ҳаракатини жаҳолат бошқарса, жамиятда ҳалокат ва фалокат юз бериши табиий. Жаҳолатнинг қўли баланд келган чоғларни кўз ўнгимизга келтирайлик. Падаркуш Абдуллатиф содир этган фожиани қандай баҳолани мумкин? Вужудида беқийё истеъдод нишоналари эндигина куртак отаётган Мўмин Мирзонинг қатл этилишини қандай тушуниш мумкин?

Буларнинг барчасига жаҳолат, жоҳиллик сабаб. Ёнверимиздаги ҳудудларда жаҳолат устун келиб минг-минглаб хонадонлар бошига кулфат солган Тожикистон воқеалари, Афғонистондаги хунрезликлар бутун бизга сабоқ бўлиши керак. Бу воқеалар сиёсат жаҳолат қўлида ўйинчоққа айланиб қолини нақадар аянчли оқибатларға олиб келишини яққол кўрсатади. Демак, маърифатта асосланган, маърифат билан амалға оширилалиган давлат сиёсатигина ҳар қандай боло-офатларнинг олдини олишға қодир.

Донишманд Афлотун: “Жоҳилнинг яхши нияти фозилнинг ҳусуматидан зарарлироқдир. Инсон энг юқумли касалликдан сақланган каби жаҳолатдан ҳазар қилмоғи лозим”, деб ўқтиради. Мажозий мазмунда жаҳолат еру осмон ўрта-сида ловиллаган оловдирки, у хуруж қилган пайтда ҳулу қуруқ баробар ёнади ва фақат ҳалокат билан якун топади.

Бутун ҳаёт ҳар биримиздан ўз тақдиримиз, ўз оиламиз, ўз Ватанимиз ҳақида жиддий қайғуриш, эртанги кун учун астойдил ҳаракат қилишни тақозо этмоқда. Юрагимиздаги орзу-умидлар, эзу ниятлар хатги-ҳаракатларимиз билан уйғунлашиб, ибратли фаолиятга айлансагина кўзлаган мақсадимизга эришмоғимиз мумкин. Президент Илом Каримовнинг маърифат ва маданиятга катта эътибор бераётганининг сабаби ҳам шунда. Ҳозирги кунда халқ таълимини тубдан ислоҳ қилиш, ўқиш ва ўқитиш услубини жаҳоннинг илғор тажрибалари асосида янгидан ишлаб чиқиш ва шу асосда ёш авлодни тарбиялаб вояга етказиш—маърифий соҳадаги энг долзарб вазифаларимиздан биридир. Юксак маърифатли, ҳар қандай қийинчиликни енгишга қодир авлодгина Ўзбекистоннинг буюк келажagini яратади.

ЛИЦЕЙДАН АКАДЕМИЯГА

Маълумки, шўролар ҳукумати даврида ҳукмрон тузум ўзининг жаҳонда энг инсоний, энг одил ва энг демократик, энг саводхон жамият барпо этгани билан мақтаниб бутун жаҳонга жар солар эди. “Дунёдаги энг ўқимишли мамлакат”, “олий маълумотли мутахассислар сонига кўра жаҳондаги биринчи давлат” деган сохта таърифлар расмий ва мақтанчоқ мафкура орқали кенг тарғибу ташвиқ қилинарди.

Сиртдан қараганда, ҳақиқатан ҳам манзара шундай эди. Собиқ СССРда юзлаб университет ва институтлар, олий ва ўрта махсус билим юрлари, минглаб илмий тадқиқот муассасалари фаолият кўрсатарди. Лекин улар сон жиҳатидан кўп бўлгани билан жаҳоний андозалар даражасида эмас эди. Бунинг асосий сабабларидан бири коммунистик жамиятда ҳамма нарса, жумладан илм-фан, мактаб-маориф тизимининг ҳам ўша ёлғон ва ўлик ғояларга қурбон қилинганида эди. Совет Иттифоқини таназзулга олиб келган сабаблардан бири ҳам шунда экани шубҳасиз.

Шунинг учун Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгач, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳалари сингари маънавият ва маърифат соҳасини ҳам тубдан ислоҳ қилиш вазифаси жамиятимиз олдида кўндаланг бўлди. Чунки иғро ҳукумати миллий кадрлар тайёрлаш масаласида рёс-корона сиёсат олиб борарди. Энг нуфузли, жаҳон мезонларига жавоб берадиган мутахассислар етиштирадиган ўқув

муассасалари аксарият Марказда — Россияда жойлашган бўлиб, иттифоқдош республикалар, хусусан Ўрта Осиё минтақасидан бу даргоҳларга саноқти вакилларгина қабул қилинади. Ва натижада миллий республикаларда ноёб ихтисосга эга мутахассислар етишмайди, деган муаммо сунъий равишда вужудга келтирилиб, бу юртларга минг-минглаб “ўз одамлари” жўнатилади эди. Бунинг оқибатларини изоҳлаб ўтиришга ҳожат йўқ.

Шу боис истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ фан ва техникага муносабат, халқ таълими тизимини жадал ислоҳ қилишга киришилди. Бир қатор ўқув юртларининг мақоми, дастурлари ва таълим услублари бутунлай ўзгартирилди. Энг замонавий, шу пайтгача бизда бўлмаган энг ярур ихтисосликлар бўйича алоҳида университет ва институтлар, жумладан, Мудофаа вазирлиги қошида Ҳарбий академия. Ички ишлар вазирлиги қошида Ички ишлар академияси, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида Давлат ва жамият қурилиши академияси, Банк-молия академияси, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Тошкент авиация институти, Навоийда тоғ-кончилик институти каби ўнлаб янги ўқув муассасалари ташкил этилди.

Айни пайтда халқ таълими тизимини ҳам тубдан ислоҳ қилиш бошланди. Илғор мамлакатларнинг тажрибалари асосида ва чет давлатлар билан ҳамкорликда қўлаб лицей ва гимназиялар очилди. Бошқача айтганда, Ўзбекистонда лицейдан тортиб академиягача бўлган замонавий, янги таълим тизими вужудга келтирилди.

Вилоятларда ҳам янгидан-янги ўқув юртлари очилди. Қатор вилоят институтларига университет мақоми берилди. Бу республика ҳукуматининг изчил маданий-маърифий сиёсатининг яна бир далили бўлди. Хўш, бу янгиланишдан қандай мақсад кўзда тутилган эди? Профессор А. Азизхўжаевнинг изоҳ беришича, биринчидан, вилоятларда университет таълимини ташкил этиш бу жойларда илмий-маърифий ишларни ривожлантиришга, энг олис ва чекка шаҳарларни маданий-маърифий марказга айлантиришга асос бўлди. Илмий ва маърифий ишлар халқ ҳаётига тобора чуқурроқ кириб бормоқда. Бу мамлакат аҳолиси онги ва дунёқарашини кенгайтиришда катта аҳамият касб этади. Бевосита меҳнат жараёни билан боғлиқ одамлар энди илмий янгиликлардан доимо ва ўз вақтида хабардор бўлиб борадилар. Янгидан-янги илмий-техनावий ишланмалар, ихтиролар яратилган жойида тезроқ ишлаб чиқаришга жорий этилади.

Иккинчидан, Ўзбекистон тарихий-жўғрофий жиҳатдан хилма-хил шароит ва иқлимга эга бўлган мамлакат. Бунинг устига, турли ҳудуд халқлари умуман умумий тарихга эга бўлгани билан руҳияти, яшаш тарзи, воқеликка муносабати, уш идрок этиш жиҳатидан озми-кўми фарқланади. Бу ҳол бир вилоятнинг ўзида ҳам турли кўринишларда кўзга ташланади. Ана шундай мамлакатда ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

Айтайлик, қадимий Хоразм машҳур математиклари, астрономлари, тарихчилари ва давлат арбоблари билан, Фарғона водийси эса дунё тан олган шоиру адиблари билан машҳурдир. Узоқ давом этган мустамлакачилик, ҳаддан ташқари марказлаштириш нагжасида марказдан уюқда яшайдиган аҳолининг илмий-маданий савияси анча орқада қолди. Бу мамлакат ишлаб чиқаришига, иқтисод ва умуман тараққиётига кучли салбий таъсир кўрсатди.

Ана шу салбий оқибатларни зудлик билан бартараф этиш учун ҳам жойларда универсал таълим тизимини жорий этиш ҳаёт тақозосига айланди.

Учинчидан, вилоят университетларининг ташкил этилиши ҳаёт билан илмнинг, назария билан амалиётнинг яқинлашувига катта ёрдам беради.

Ҳозирги кунда илму фан соҳасида ҳам рақобат муҳити ҳаётий зарурат бўлиб қолган. Бусиз эса тараққиёт бўлмайди. Илм-фандаги рақобат янги-янги фикр ва ғояларга туртки беради, киши дурёқарашини кенгайтиради. Қайси университет ўз ихтиролари, илмий хулоса ва ишланмалари билан ном чиқарса, ўша университетнинг нуфуз ва эътибори оша боради.

Тўртинчидан, вилоятларнинг келажак тараққиёти ана шу ҳудудлардаги олий таълим марказлари билан бевосита боғлиқ. Вилоятларда ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш учун янги соҳаларни эгаллаш, янги ихтисосликларни ташкил этиш, зарур кадрларни шу жойларда тайёрлаш имконияти туғилади.

Олдинлари марказда ўқиган кадрларни вилоятга юбориш масаласи анча-мунча муаммо эди. Вилоятларда университетлар ташкил этилиши билан бу муаммонинг ҳам ечими топилади.

Бешинчидан, вилоятлардаги университетлар воситасида дунёнинг энг илғор, машҳур ўқув юртлари билан ҳамкорлик қилиш имкониятлари пайдо бўлади. Бу эса ўз навбатида дунё тажрибасини ҳаётимизга тезроқ олиб кириш.

фан ва техникани янги ўзганга буриш, шу асосда мамлакат тараққиётини жадаллаштириш имконини беради.

Мамлакатимиз шаҳарларида олий универсал таълимни жорий этишда биз ривожланган давлатлар тажрибасига суяниб иш тутдик. Жумладан, Америка Қўшма Штатларининг Кембриж шаҳридаги Гарвард, Стенфорд, Пристон, Буюк Британиянинг Оксфорд, Лид, Франциянинг Страсбург, Лион, Дижон, Гренобль шаҳарлари номи билан аталувчи университетлари бу мамлакатларнинг пойтахтларида эмас, турли вилоятларида жойлашган бўлишига қарамасдан, ўзининг юксак малакали кадрлар тайёрлаш ва илмий салоҳиятлари билан жаҳонда ном қозонган.

Германияда эса университет таълимининг ўзига хос тажрибаси бор. Назаримизда, ҳаёт синовидан ўтган бу самарати тажриба ҳақида нисбатан қисқача тўхталиш лозим.

Бу ўлкадаги энг қадимий университет Хайдельберг шаҳрида 1386 йили ташкил этилган. XVI асрга келиб, мамлакатда университетлар беқиёс даражада ривожланади. Уша пайтда ташкил этилган олий таълим масканлари Лейпциг, Росток, Грайсвальд, Фрайбург, Тюбинген ва бошқа шаҳарларда ҳозиргача фаолият кўрсатиб келмоқда.

Уларда ўқиш-ўқитиш ишлари илмий тадқиқот билан чамбарчас боғланган ҳолда олиб борилмоқда. Мамлакат тараққиётининг катта-катта муаммолари ана шу даргоҳларда ўз илмий ечимини топмоқда.

Немислар ишлаб чиқаришни механизациялаш, кам меҳнат сарф қилиб, кўп ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш учун бор имкониятларини ишга соладилар. Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, саноатни олий малакали мутахассислар билан таъминлаш мақсадида Германиянинг турли заминларида техника университетларини янада кўпайтириш дастури ишлаб чиқилган. Шу боисдан мамлакат тараққиёти тобора тезлашмоқда.

Халқи маърифатли, жаҳон илм-фани ва маданиятидан хабардор мамлакатнинг равнақига равнақ қўшилаверади. Шу боис Ўзбекистон раҳбарияти жойларда илм-фанни, биринчи гада, универсал олий таълимни ривожлатириш учун барча чора-тадбирларни кўрмоқда. Бу мақсадларга катта миқдорда маблағ ажратилмоқда. Хорижий мамлакатлар билан илмий-техникавий ва таълим соҳасида ҳамкорлик тобора чуқурлашиб бормоқда. Шубҳа йўқки, кўрилатган бу тадбирлар мазкур тизимда кескин буритилиш, ясаш, келажакда мамлакатни юксак малакали, билимдон, омилдор кадрлар билан таъминлаш имконини беради.

МАЪНАВИЯТНИНГ БОШ ҲОМИЙСИ

1994 йил 23 апрелда мамлакатимиз маънавий ҳаётида муҳим бир воқеа юз берди: Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан “Республика маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази” ташкил этилди.

Маълумки, собиқ Иттифоқ тутатилиши билан биргаликда коммунистик мафкураси ҳам барҳам топди. Бу мунофиқ, яккаҳоким мафкуранинг жабру зулмларини обдон тортган ўзбек халқи ўтмишининг аччиқ сабоқларидан хулоса чиқариб, бу борадаги ўз хоҳиш-иродасини мамлакатимизнинг Асосий қонунида тегишли тарзда ифода этди. Яъни Ўзбекистон Конституциясида очик-ойдин қилиб: “Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси бўлишига йўл қўйилмайди”, деб ёзиб қўйилган. Шу тариқа жамиятимизда ҳеч қачон мафкура яккаҳокимлиги рўй бермаслиги учун зарур бўлган ҳуқуқий пойдевор яратилган. Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази ҳам айни шу мақсадни кўзда тутиб ташкил этилди.

Миллий маънавиятни равнақ топтиришга, халқ маърифатини юксалтиришга ҳамда жаҳон халқлари тафаккури маҳсулидан халқимизни баҳраманд этишга, мамлакатдаги маънавий муҳитни янада соғломлаштиришга қўмаклашиш бу ташкилотнинг асосий вазифаси қилиб белгиланди.

Маънавият маркази социологик тадқиқотлар, сўровлар ўтказиш орқали халқимизнинг бой маданий-маънавий меросини ўрганиш, шарқона ва умуминсоний қадриятлар асосида мамлакат ва миллат келажагини белгилайдиган илмдор ғояларни юзага чиқариш ҳамда ҳаётта татбиқ қилиш, маънавий-маърифий ишларни ташкил этишга даъват қилингандир.

Миллатлараро муносабатларни чуқурлаштириш, ҳамжиҳатликни таъминлаш, тинчлик ва барқарорликни сақлаш, минтақамизда яшашган миллатларнинг маданий-маърифий ва маънавий тараққиёт томирлари муштарақлигини тарғиб қилиш мустақилликни мустаҳкамлашнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Умумбашарий бойликларни ўзлаштириш мақсадида мамлакат ва жаҳондаги турли мафкура, эътиқод ва ғояларни ўрганиш асосида соғлом дунёқараш ҳамда сиёсий маданиятни шакллантириш, жамоат бирлашмалари, илмий-ижодий муассаса ва ташкилотларнинг, оммавий ахборот воситаларининг ўзаро ҳамкорлигини мустаҳкамлашга қўмаклашиш, маънавий-маъ-

рифий масалаларга доир тадбирлар, анжуманлар ва кўргазмалар ташкил этиш ҳам ушбу Марказнинг вазифалари ҳисобланади. Бу мамлакатимизда маданий-маърифий жараёни тезлаштириш, миллий маданият ва урф-одатларни кенг тарғиб қилиш, миллий гуруҳ ва миллий ифтихор туйғуларини кучайтиришда муҳим ўрин тутати.

Маънавият ва маърифат масалаларини бевосита жамоатчилик йўли билан ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Бу мазкур соҳа равнақига оммавий халқ ҳаракатини кучайтириш билан бирга мамлакат ҳар бир фуқароси онги ва тафаккурини амалий фаолият асосида кенгайтиришдек энг самарали усулдир. ➤

Ўзбекистон ижодкор ёшларининг "Истеъдод" хайрия жамғармаси, Ўзбекистон ижодкорлар жамғармаси, Республика маданият жамғармаси ва бошқа қатор жамоат ташкилотлари аҳоли турли табақасининг интеллектуал салоҳиятини ошириш, уларни ўз вақтида рағбатлантириб туриш, маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ва ижтимоий ҳимоялаш борасида қатор тадбирларни амалга ошириди.

Вазирлар Маҳкамаси фан-техника, санъат ва маданиятни янада ривожлантириш мақсадида қатор қарорлар қабул қилмоқда. Айниқса, мамлакат истиқболи ва миллат келажагини таъминлаш, ҳар томонлама етук ёшларни тарбиялаш, иқтидорли ёшларни рағбатлантириш мақсадида Улуғбек номидаги Ўзбекистон Ёшлар жамғармаси ташкил этилди. Унинг асосий мақсади ёшларнинг интеллектуал имкониятларини янада кенгайтириш, салоҳиятли ёшлар кучини бирлаштириш, уларни асраб-авайлаш, илм-фан ва маданиятни ривожлантиришга бўлган интилишларини моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашдан иборат. Жамғарма "Истеъдодларни излаймиз", "Чет элларда илм оламиз", "Чет тилларини ўрганамиз", "Халқаро ҳамкорликни мустаҳкамлаймиз", "Телекўрсатувлар илмий тараққиёт кўмакчиси", "Ёш ишбилармонларни қўллаб-қувватлаймиз" дастурлари асосида фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон ҳукумати аҳоли ақлий имкониятларини кенгайтириш ва маънавий етуклигини таъминлаш асосида мустақилликнинг соф инсонпарварлик мазмунини чуқурлантириш ҳамда унинг жамиятнинг мустаҳкам нойдевори бўлиб хизмат қилишига катта умид боғлаган. Шу боис амалга оширилган тадбирларга танқидий назар билан қарайди. Ижодий ва илмий кучларга кўмаклашувчи қатор жамоат ташкилотлари фаолиятига ана шу нуқтаи назар-

дан баҳо берилди. Натижада унинг куч ва имкониятларини бирлаштириш мақсадида республика Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан фан-техника, санъат ва маданиятга ҳомийлик қилувчи “Олтин мерос”, ёш ижодкорларга, олимларга ва тадқиқотчиларга қўмаклашувчи, умуман ёшлар муаммолари билан шуғулланувчи “Камолот” жамғармаси таъсис этилди.

Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Юксак техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик асосидаги мустақил фикрлаш орқали олиб борилиши керак. Ана шундан келиб чиқиб, “Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият маърифатли инсоннинг шикк қаноатидир”, деган эди Президент Ислам Каримов.

Бош ислоҳотчи мамлакат истиқболини ўйлар экан, унинг энг аввало юксак маърифат ва маданият мамлакати бўлиши, шу асосда барча ислоҳотларнинг маърифий негизини яратиш нуқтани назаридан туриб фикр юритади. Иқтисодга ҳам, ҳуқуқий тамойиллар ва сиёсий ислоҳотларга ҳам, шунишгдек жаҳон муаммоларини ҳал этиш, уруш ва тинчлик масалаларига ҳам маърифий куз билан қарайди, юксак маданий ва умуминсоний қадриятлар талаблари асосида ёндашади.

...Очиғини айтганда дастлаб биз ҳали унчалик ҳам қўнқимаган бозор муносабатлари маънавий ҳаётимизни анча-мунча таҳликага солиб қўйган эди. Чунки узоқ йиллар мобайнида маърифат ва маданиятга боқимандалик кайфияти билан яшадик. Мустабид ҳукумат бутун маънавий турмушимизни ўз “оталиғига” олиб, мустақил фикрлаш ва миллий маданиятга муносабатларимизни чеклаб қўйган эди. Бу бир жиҳатдан мафкуравий қўшандалик бўлса, иккинчи жиҳатдан, ўзлигини унутиб боришга, манқуртликка даъват этувчи гайриинсоний сиёсат эди. Охир-оқибатда маънавиятдан жудо бўлган ҳолда яшаш, маънавий қаншоқлик аста-секинлик билан шахсни ҳам, жамиятни ҳам таназзулга олиб келди. Бундай фожеа оқибатларини эндигина пайқай бошладик.

Мустақиллик бутун ҳаётимизни остин-устун қилиб, улуксиз мудроқтиқдан уйғотиб, қарашларимизни ўзгартириб юборгани каби маънавиятга муносабатларимизни ҳам ислоҳ қилди. Эскича қарашлардан бутунлай қўтилмаган, янгиликнинг эса олдида довдираб қолган бир пайғимизда энг тўғри йўлни танилашда—маънавий ва маърифий турмушимиз муаммоларини ҳал этишда яна бош ислоҳотчи—

Давлат кўмакка келди ва мамлакат Президентини “Биз маърифат ва маънавиятга тadbиркорлик ва тижорат соҳалари томонидан қўллаётган ҳомийликни қўллаб-қувватлаймиз, бундай ҳомийларга енгиллик бериш лозимлигини ҳам билармиз. Лекин ҳомийлик маблағлари чинакам баддий асарларга, чинакам ижодий тadbирларга сарфланиши шарт.

Халқимизнинг келажаги учун сувдай, ҳаводай зарур бўлган бундай соҳаларга биринчи ва энг катта ҳомий—давлатнинг ўзи”, деди. Бу моддий жиҳатдан бир мунча қийинчиликка учраган маънавий ҳаётимизга давлат ғамхўрлигининг ёрқин қурилишидир. Зотан, ҳар йили маънавий ва маърифий раvнақ учун давлат жамғармасидан катта миқдорда маблағ ажратилаётгани, мазкур тармоқ ташкилий-ишjудий ишларини такомиллаштиришдаги раҳнамолиги бу соҳанинг давлат аҳамиятини касб этаётганидан далолат беради. Биргина мисол сифатида шуни айтиш мумкинки, собиқ иттифоқ доирасидаги мамлакатларнинг ҳеч бирида Ўзбекистондагичалик кун миқдорда дарсликлар, ўқув-ўқув-ўқув қўлланмалар, дастурлар нашр этилмаяпти ва оммавий тарздаги тadbирлар амалга оширилмаяпти. Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистонда миллий маданият ва маънавият раvнақининг кенг миқёсли дастури мавжудлигини, унга бевосита давлатнинг ўзи раҳнамолик қилаётганини кўрсатади.

Маърифат ва маданиятни ривожлантириш асосида руҳий покланиш жамиятни ҳам, шахс ҳаётини ҳам янги сифат ўзгаришига олиб келиши шубҳасиз. Мамлакатимизда бу жараён эндигина, мустақиллик йилларида авж олди. Энди диққинафас хонамиз истиқлолнинг жонбахш, ҳузурбахш, ҳаётбахш шабадаси билан тозаланмоқда. Айни пайтда у онг ва шууримизни бойитмоқда, жонлантирмоқда. Булар, албатта, ҳукуратимиз руҳий тозариш ва маънавий камолотнинг узоқ йилларга мўлжалланган дастурини изчил олиб бораётгани самарасидир.

РУҲИЙ ТОЗАРИШ ФАСЛИ

Европалик алломалардан бири “Нур—Шарқдандир”, деган экан. Буни ҳар хил талқин этиш мумкин. Биров уни қўшнинг Шарқдан чиқишига йўйса, бошқа биров мажозий маънода эзгуликлар, оламнинг янгилиниши, ҳаёт тараққиёти Шарқдан, деб тушунади.

Ҳарқалай, бизнинг тасаввуримизча, ҳар икки ҳолатда ҳам Нур—Шарқдандир.

Шарқдан таралган илм-маърифат дунёни мунаввар этгани, инсоният тарихида, одамзот тақдирида буюк ўзгаришларга сабаб бўлгани сир эмас. Шарқнинг ажралмас қисми бўлмиш гўзал диёримиз халқлари ҳаётида, уларнинг онг ва тафаккури шаклланишида дунёвий илмлар қаторида ислом динининг алоҳида ўрни бор. Бу илоҳий таълимот оламни англаш, дунёвий тафаккур, табиат ва инсон ўртасидаги муносабатларни идрок этиш борасида беқиёс аҳамиятга эга.

Бугун жаҳон аҳли диққатини тортган бой ва ранг-баранг маданий-маънавий меросимиз икки қудратли тўлқин—дунёвий илмлар ва диний-фалсафий тафаккурнинг ўзаро уйғуллашиб, ягона, баркамол қадрият сифатида шаклланди. Натижада ислом дини тарқалган беоён ҳудудларда дунёвий маданият, табиатшунослик, фалсафа фанларини ўрганиш кучайди, ҳунарманчилик ва санъат равнақ топди, маърифат юксалди, ҳозиргача энг демократик давлатлар эътиборини тортаётган фикрлар хилма-хиллиги, дунёқарашлар ва тафаккур кенглиги сингари ноёб фазилатлар дунёга келди.

Юртимиз заминида ҳам ислом динининг ҳаётбахш таъсири туфайли давлат бошқаруви, сиёсат ва мафкура ана шу ғоялар асосида ривожланиб, ҳуқуқий жиҳатдан мустақамланди, иқтисодий жиҳатдан тараққий топди. Ҳурфикрлик ва демократик жараёнлар чуқурлашди. Жамиятда оддий фуқародан тортиб давлат бошлиғигача барабар риоя этадиган шаръий қонулар мажмуаси яратилди.

Айни пайтда ислом дини назарияси ва фалсафаси халқимизнинг турмуш тарзи, анъана ва урф-одатларига айлана борди. Қуръони карим, муборак ҳадислар нафақат ахлоқий мезон, балки давлат сиёсатининг дастури бўлиб қолди. Мисол учун қадим ҳукмдорлардан бири Амир Тохирнинг мамлакатдорлик бобида ўғлига берган куйидаги ўғитларига қулоқ тутайлик:

“Бева-бечоралар, ҳақсиз солиқлар борасида ўз арз-додини сенга етказиш йўлини топа олмайдиганлар, ожизу нотавон, забунлар, ўз ҳақини қандай ажратиб олишни билолмай юрганлар ҳолидан хабардор бўл. Бахтсизликка дучор бўлган, етим-есир, бева-бечоралар ҳақида ғамхўрлик қил. Уларга давлат хазинасидан маош тайин қил. Касалларга, улар орасида Қуръонни яхши биладиган, унинг кўп пораларини ёд олганларга давлат хазинасидан нафақа пули бер. Оғир хастликка дучор бўлган мусулмонларга алоҳида бошпана, уйлар

бергин. Уларга қараб турадиган кишиларни ва уларнинг касалларини доволайдиган, уларнинг барча инжиқликларини кўтирадиган ва адо қила оладиган табибларни тайинла. Зеро, бу ишлар давлат хазинасини соғуриши ва исроф бўлишига олиб келмайди”.

Кўриниб турибдики, ўша даврларда ҳам давлат сиёсатида инсонпарварлик, аҳолининг мушкул аҳволда яшаётган табақаларини ижтимоий муҳофазалаш тамойиллари мавжуд бўлган.

Амир Темурунинг давлатчилик фаолиятида эса исломий қадриятлар янада улугвор миқёс касб этгани яхши маълум. Бу ҳақда “Темур тузуклари”да шундай маълумот берилади.

“Адолат ва инсоф билан тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, беғуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-ҳусн ишларим билан одамлар кўнглидан жой олдим, Сиёсат ва инсоф билан сипоҳийларим ва раиятини умид ва қўрқинч орасида сақладим. Фўқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, сипоҳийларга инъом улашдим. Золимлардан мазлумлар ҳаққини олдим. Золимлар етказган ашёвий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уларни шариатга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтказмадим”.

VIII—XIII асрларда қарор топган илмий ва ижодий муҳит туфайли Мовароуннахрнинг уйғониш даври бошланди. Ҳозирги университет таълимига мос келадиган ўша даврдаги мадрасаларда ҳам дунёвий, ҳам диний илмлар ўрганилди. Натижада адабиёт, тарих, риёзиёт, ҳандаса, илми нужум, фалакиёт, тиббиёт, кимё, маъданшўнослик каби дунёвий фанлар айниқса тараққий топди.

Манбаларнинг гувоҳтик беришича, буюк муҳаддис имом Бухорийнинг Бағдод мадрасаларидан бирида ташкил этган мактабида 20 минг, Абу Мансур Мотуридийнинг Самарқанд ва Бухородаги мактабида 8 мингга яқин, Абул Қосим Самарқандийнинг мактабида эса 8 минг атрофида талаба таҳсил олган. Ана шундай кенг миқёсلى ўқиш ва ўқитиш, таълим бериш тизими асосида кейинчалик “Дорулҳикма”, “Дорулilm”, “Дорулшифо” сингари академия шаклидаги илмий муассасалар вужудга келган.

Ислом ажлодларимиз эътиқолига, иймонига, шу билан бирга бой фалсафий тафаккур мезонларига айланган бир пайтда Қуръон ва Ҳадисларни ўрганиш, шариат қонунқоидаларини ўрганиш асосида оила ва жамиятни қарор топтириш тамойиллари ишлаб чиқилган.

Ислом назарияси ва фалсафаси, ҳуқуқ асосларини тадқиқ этиш борасида Марғиновий, Насафий, Пойкандий, Замаҳшарий сингари алломалар оламшумул мактаб яратдилар.

Буюк ватандошимиз Марғиновий ўзининг шоҳ асари— “Ҳидоя” билан мусулмон дунёси ҳақ-ҳуқуқ мактабига тамал тошини қўйди. Бу фундаментал асарда ислом ақидалари, фатво ва ҳукмлар ниҳоятда асосли таҳлил этилган, ҳуқуқшуносликнинг ўзига хос тамойиллари илмий жиҳатдан чуқур исботлангани билан ажралиб туради. Бу китоб, айтиш мумкинки, ҳозиргача жаҳон ҳуқуқшунослиги фанида, хусусан ислом давлатларида нодир қўланма сифатида беқийс қадрланади.

“Ҳидоя” асарида Марғиновий шариат қонунчилигини қўйидагича тадқиқ этади:

— ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини ўрганиш;

— мулкчиликнинг турли шакллари— давлат, хусусий ва жамоа мулкчилиги шакллари, умуман молиявий фаолиятнинг туб негизларини таҳлил қилиш;

— жиноят ва жазонинг ижтимоий-ҳуқуқий ҳодисалар сифатидаги мақомини тадқиқ этиш;

— фуқаролик ҳуқуқи назарияси ва амалиётининг таҳлили ва ҳоказолар.

“Ҳидоя”— мазмун-моҳияти, қўлами, бой-назарий ҳулосалари ҳамда амалий жиҳатдан тўқислиги билан мусулмон халқлари турмуш тарзининг барча томонларини қамраб олган ноёб асардир.

Шуни фахр билан қайд этиш лозимки, инсоният тарихида муҳим ўрин тутувчи бундай бебаҳо асарлар қадим диёримиздан етишиб чиққан улуғ алломалар томонидан кўплаб яратилган. Масалан, хоразмлик беназир аждолимиз Маҳмуд Замаҳшарий Арабистонга бориб, араб тили грамматикасини илмий жиҳатдан ишлаб чиқди. Бу унутитмас хизматлари учун ўз даврида “жоруллоҳ”— “Аллоҳнинг қўшиниси” деган ном билан шарафланган Замаҳшарийнинг хотираси араб мамлакатларида ҳозиргача эҳтиром билан эланади. Бундай мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин.

Маълумки, Аллоҳнинг муқаддас китоби— Қуръони каримнинг муборак таълимоти асрлар мобайнида мусулмон дунёси, жумладан бизнинг руҳиятимиз, маънавиятимиз мазмунига айланган.

Минг бора таассуфки, коммунистлар қилтич ўйнатган— этиқодсизлик замонида асрлар оша инсоният қалбини.

шуурини мунаввар этиб келган бу муборак дин таълимоти шафқатсиз поймол этилди. Мамлакатда худосизлик, яъни ахлоқсизлик авжга чиқди. Улар бизни аждодларимиз мерос қолдирган удумлар, инсоний мезонлардан бегоналаштирди.

Ваҳоланки, ислом дини дунёдаги энг илгор, инсонларга меҳр ва шафқат улашувчи, уларни ҳақ йўлига бошловчи, халқларга тинчлик, омонлик, бахту саодат келтирувчи, ғўзаллик ва муҳаббатга даъват этувчи илоҳий таълимотдир. Наҳотки, мана шу олижаноб утиглар, атеист коммунистлар даъво қилганидек, “реакцион”, “халқ учун афюн” бўлса?!

“Эй мўминлар, сизларга ризқ қилиб берганимиз покиза нарсалардан енглар. Сизларга фақатгина улакса, қопчи, тўнғиз гуятини ва Аллоҳдан ўзгага аталиб сўйилган нарсаларгина ҳаром қилинди”.

“Моини қариндош-уруғларига, етим-есирларга, мискин-бечораларга, йўловчи-мусофирларга, тиланчи-гадоларга ва қўлларни озод қилиш йўлида берадиган...аҳдлашганларида аҳдларига вафо қилувчилар ва хусусан оғир-енгли кунларда ва жангу жадал пайтида сабр-тоқат қилгувчилар яхши кишилардир”.

“Одамларни алдаб, фитнага солиш улдиршидан ёмонроқдир...” “Сиздан ароқ ва қимор ҳақида сўрайдилар. Айтинг: “Буларди катта гуноҳ ва одамлар учун фойдалир бор. Буларнинг гуноҳи фойдасидан каттадир”. (“Бақара” сураси).

Ёки Ҳадиси шарифларда зикр этилган ушбу эзгу ҳикматлар наинки инсонни ёмонликка бошласа, туғри йўлдан адаштира?!

“Илм олиш ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир”.

“Бешикдан то қабрга киргуналарингизча илм излангиз”.

“Енглар, ичинглар, садақа қилинглар, аммо исрофгарчиликка ўтманглар”.

“Ҳеч ким ҳеч кимдан ортиқ эмас. Ортиқлик фақат дину диниёнда ва солиҳ ишларда бўлиши мумкин. Беҳаё сўзловчи, бахил, қўрқоқ одам учун бошқа сифатлар иккинчи даражалидир”.

Ислом дини нафақат инсон одоби ва унинг турмуш тарзи, балки давлат ва жамият, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатлар, юрт пайвастчилигининг маънавий қиёфаси, сиёсатдаги адолат мезони, сўз ва фикр эркинлиги каби мураккаб ижтимоий масалалар ҳусусида ҳам бениҳоя ҳаётий тажриба ва сабоқлар беради. Шу боис ҳам бу ўлмас қадриятлар бўлуши янги давлатчилигимиз қурилишида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Агар биз босиб ўтилган истиқлол йўлимизга бир назар ташлайдиган бўлсак, озодликнинг илк онларидан бошлаб бок динга муносабат, давлат ва диний таъкилотлар ўртасидаги алоқаларни тўғри йўлга қўйишга алоҳида эътибор қаратилди. Конституцияга кўра, Ўзбекистон дунёвий давлат, бинобарин, мамлакатимизда дин давлатдан ажратилган. Аммо республикаимиз раҳбарияти бу масалага оқилона ёндашиб, дин давлатдан ажратилган бўлса-да, жамиятдан ажратилмаганини, хусусан, Ўзбекистон сингари қадимий ва барқарор диний анъаналарга эга мамлакатда бу борада ғоят назокат ва эҳтиёткорлик билан иш юритиш лозимлигини ўз вақтида тўғри англаб етди.

Президент Каримовнинг давлат арбоби сифатидаги яна бир хусусияти шундаки, у воқеалар моҳиятини жуда чуқур билади, ижтимоий-сиёсий жараёнлар боришини олдиндан пайқаб, энг муҳими, одамлар руҳиятини, уларнинг қувонч ва ташвишлари, мақсад ва интилишларини ўз вақтида англай олади ва ҳолис баҳо беради.

Шунинг учун ҳам бутун қўп миллатли мамлакатимизда ҳеч қайси дин вакиллариининг диний нафсониятларини камситмаган ҳолда, айни вақтда диний ҳиссиётларни авж ҳам олдирмасдан, оғир-вазмин, узоқни қўзланган сиёсат амалга оширилмоқда.

Бу сиёсат моҳияти илк марта Президентнинг қўйидаги фикрларида аниқ-равшан белгилаб берилган эди:

“Дин одамзотни ҳеч қачон ёмон йўлга бошламайди. Бу дунёнинг ўтқинчи эканини таъкидлаб, одам боласини ҳушёр бўлишга, яхши бўлишга, яхши иш қолдиришга ундаб туради.

Биз динга бундан кейин ҳам барча шарт-шароитларни яратиб берамиз, диний расм-русумларга, байрамларга, диний тарбия ва таълимга доимо жиддий эътибор бериладди. Айни замонда биз дин пеніволарига, ўзимизга ўхшаган мусулмон биродарларимизга бир нарсани такрор ва такрор ўқтирмоқчимиз: дин ўз йўли билан, давлат ўз йўли билан. Диний партиялар тузиб, ҳокимият талашиб юришлар худога ҳам ёқмайди. Ислоҳ дини пеніволарини камтарликка, камсуқумликка ундайди. Мусулмон фарзанди кечиримли бўлади. Мусулмон фарзанди бировни кофир, бировни художўй деб тоғфаларга ажратмайди... Сабаби, бандасининг устидан бандаси эмас, худонинг ўзи ҳукм чиқаради. Шундай экан, бир-биримизни беҳуда айблаб, мен мусулмон, сен кофир деб талашиб юришлар бизга тўғри келмайди.

Ҳамма аҳил, ҳамма нокиза бўлиб яшасин, кимнинг фаришти қанча, кимнинг гуноҳи қанча эканини Яратганининг ўзи ажрим қилиб беради”.

Қачонки киши ўзлигини англамаса, ўз виждони билан юзма-юз турмаса, иймон ва эътиқод олдида ҳисоб бермаса, қўшниси, маҳалласи, жамият, Ватан олдидаги масъулиятини ҳис этмаса, бундай одам инсонлик шарафига муносиб бўлмайди.

Президент Каримов сиёсий вазият ниҳоятда қалтис ва нозик бир пайтда юқорида эслатилагандек оташин пугқ ва маърузалари билан одамларнинг нозик туйғуларига таъсир этди, уларни узоқ йиллик қарахўлик ва нафлатдан уйғотди, фикрлашга, ўз тақдири ва фарзандлари истиқбол ҳақида қайғуришга даъват этди. Бу билан у, биринчидан, мамлакат аҳолисини руҳий-маънавий покташишга имкон яратди. Иккинчидан, мамлакатдаги тинчлик, осойишталик ва барқарорликка ўзига хос замин яратди.

Кремлнинг асабий жазиваларига қарамай, юртимиз, ҳам советлар исқанжасида турган оғир кушларда Президентимиз халқ хоҳиши-иродасига қулоқ тутиб, унугилмас бир тарихий ҳужжатга имзо чекди. Бу фармон юртдошларимиз руҳиятида улкан ижобий ўзгариш ясади. Бу фармон маълум халқнинг кўксига ҳадемай шамол тегажигидан бир нишона бўлди.

Фармонда, жумладан, шундай дейилган эди:

“Мусулмонларнинг Саудия Арабистонига ҳаж қилиш тўғрисида

1. ...Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг Ўрта Осиё регионидида истиқомат қилувчи 500 кишидан иборат бир гуруҳ мусулмонларни 1990 йил 19 июнидан бошлаб 10 июлигача ҳаж қилувчилар сифатида Саудия Арабистонига юбориш тўғрисидаги илтимосига розиқ берилсин.

2. Ўзбекистон Граждан авиацияси бошқармаси ҳаж қилувчиларни келишилган маршрут бўйича Жидда шаҳрига (Саудия Арабистони) олиб бориб қўйиш ва олиб келишни ташкил этсин. Ана шу мақсадлар учун ИЛ-86 ва ИЛ-62 самолётлари ажратилиб, уларни доимий истиқомат жойларига етказиб қўйишни ҳам таъминласин.

3. Ўзбекистон ССР Ички ишлар министрлиги рухсатномалар ва қайд этиш бўлими, Ўзбекистон Ташқи ишлар министрлиги Ўзбекистон республика божхонаси СССР Министрлар Совети ҳузуридаги Ўзбекистон ССР бўйича

диний ишлар кенгаши билан биргаликда тегишли йўл ҳуж-
жатларининг жадал расмийлаштирилишини таъминласин-
лар.

4. Ўзбекистон ССР Соғлиқни сақлаш министрлиги ҳаж
қилувчиларга зарур дори-дармонлар ажратиб, ҳаж жой-
ларида бўлиш даврида уларга малакали тиббий хизмат
кўрсатилишини таъминласин.

5. Ўзбекистон ССР Савдо министрлиги Ўрта Осиё ва
Қозғистон мусулмонлари диний бошқармаси билан бир-
галикда ёдгорлик буюмлари, эсдалик совғалари харид
этишда ҳаж қилувчиларга қумаклашсин.

6. Тошкент шаҳар ижроия комитети мусулмонлар ди-
ний бошқармасининг талабномасига кўра ҳаж қилувчи-
лар жўнаб кетиши олдиан ва Саудия Арабистонидан қайт-
ганидан кейин уларнинг Тошкент шаҳридаги меҳмонхо-
наларда жойлаштирилишини таъминласин.

*Ўзбекистон Совет Социалистик
Республикасининг Президенти*

И. КАРИМОВ

Тошкент шаҳри
1990 йил 2 июнь

Албатта, биз сўз юритаётган давр—1989—1991 йиллар-
даги ижтимоий-сиёсий муҳит нуқтан назаридан қараган-
да, республикамиз раҳбарининг бундай қатъий хатти-ҳара-
катлари Марказдаги “катта оғаларимиз”га асло маъқул
тушмас эди. Шунинг учун улар Тожикистон, Озарбай-
жон, Грузия, Арманистон ва бошқа бир қатор иттифоқ-
дош республикаларда турли йўллар билан уюштирилган
қонли фожеаларни Ўзбекистонда ҳам ташкил этиш учун
маккорона ва қабих режалар туздилар, бор имкониятла-
ри билан бу манфур ниятларни амалга оширишга урин-
дилар. Бунинг учун улар ўзлари вужудга келтирган оғир
ижтимоий вазиятдан, миллий ҳис-туйғулардан, ўз ора-
миздан чиққан айрим мунофиқ кимсалардан фойдалан-
моқчи бўлдилар.

Президент Каримов ана шундай мураккаб ва оғир ша-
роитда ўз халқининг дардига кулоқ солиш, унинг муам-
моларини зудлик билан ҳал қилиш орқалигина мамлакат-
ни танглик ва бўҳрондан олиб чиқиш мумкинлигини ан-
глаб етди ва бу мушкул вазифани адо этишга зўр азму қарор
қатъият ва шижоат билан киришди.

Халқимизнинг азалий ва гўзал миллий байрами — Нав-
рўзга маломат тошлари отилиб, тажовуз ва насвасалар авжга

чиққан бир пайтда, у бу эзгулик байрамини умумхалқ шодиёнасига айлантиришга, унинг мамлакат миқёсида кенг нишонланишига бош-қош бўлди. Шундан сўнг халқ руҳияти ва қиёфасидаги кескин ижобий ўзгаришларни ҳисобга олиб Наврўз байрамини қайта тиклаш ва 21 мартни дам олиш куни, деб эълон қилиш тўғрисида 1990 йил 2 майда Президент фармони қабул қилинди. Мусулмонлар ҳаётидаги қутлуг саналар — Курбон ва Рамазон ҳайитлари кунларини бундан буён доимий суратда байрам қилиш ва уларни дам олиш кунлари деб эълон қилиниши ҳам айнан халқимиз кўнглидаги иш бўлди. Эл-улус ўзининг янги етакчиси амалга ошираётган халқларвар сиёсатни қўллаб-қувватлай бошлади.

Бу борада ислом оламининг забардаст аъломалари — ватандошларимиз имом Абу Исо ат-Термизийнинг 1200 йиллиги, Маҳмуд аз-Замахшарийнинг 920 йиллиги, Нажмиддин Кубронинг 850 йиллиги, Баҳоуддин Нақшбанднинг 675 йиллиги ва Хожа Аҳрори валийнинг 600 йиллиги кенг қўламда нишонланиши юртимизда иймон, дину диёнат қайтадан юксалаётганига ёрқин далил бўлди. Бу азиз ва мукаррам зотларнинг бебаҳо асарлари қайта чоп этилди, помлари абадийлаштирилди.

Жамият аъзоларининг виждон эркинлигини таъминлаш, уларнинг ўз диний маросим ва урф-одатларини ало этишлари учун барча зарур шарт-шароитлар вужудга келтирилди. Янгидан-янги масжид ва мадрасалар қуриш, эскиларини тиклаш-таъмирлаш бўйича улкан тадбирлар амалга оширилди ва бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда. Айни пайтда мамлакатимизда 4 минг 504 та масжид фаолият кўрсатмоқда.

Диний асарларни нашр этиш кескин суратда ошди. 1990 йилгача Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси “Совет Шарқи мусулмонлари” журналининг 5 тилда нашр қилар эди. Унинг ҳам мазмун-мунарижаи ўша давр талабларига мос равишда эди. Мустақиллик шарофати билан “Ислом нури” ҳафтаномаси дунёга келди, кўптаб диний-ахлоқий адабиётлар чоп этила бошланди. Жумладан, имом Бухорийнинг уч жилдан иборат, имом Термизийнинг бир жилдан ҳадис китоблари, бошқа аъломаларнинг қатор асарлари юз минглаб нусхаларда чоп этилди. Куръони карим саккиз марта, жами бир миллион нусхада нашр этилди. Бу муқаддас китоб юртимизда Алоуддин Мансур томонидан ўзбек тилига таржима қилинди ва уч марта, жами 300 минг нусхада босмадан чиқарилди. Бундан ташқари, ҳадис

ва шаръий илмларга доир купгина асарлар она тилимига ўтирилди ва минг-минглаб нусхаларда чоп этилди.

Айни пайтда мамлакатимизнинг ҳар бир вилоятида камида биттадан диний мадраса, Тошкент шаҳрида эса имом Бухорий номидаги Ислом маъҳади, Эшон Бобоҳон номидаги аёллар мадрасаси, Абулқосим ва Қўқалдиш мадрасалари ишлаб турибди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 19 майдаги қарори билан Тошкент шаҳрида ислом таълимоти ва фалсафасини, ўзбек халқининг диний, тарихий ва маданий меросини чуқур ўрганиш мақсадида Халқаро ислом тадқиқот маркази ташкил этилди. Мазкур марказнинг асосий вазифаси диёримиз мусулмонларига миллий қадриятларимизни, ҳақиқий ислом таълимотини етказиш, мавжуд исломий осори-ақиқалар тарихини ўрганиш, нодир қўлёзма асарларни тадқиқ этиш, улар билан кенг жамоатчиликни танишгириш, дарслик ва қўланмалар, лугатлар тайёрлаш ва нашр қилишдан иборатдир. Мамлакат телевидениеси орқали берилаётган "Маърифатнома", "Одобнома" курсатувлари халқнинг маънавиятини юксалтиришда, диний маърифатини ўстиришда катта аҳамият касб этиб бормоқда.

Ўзбекистон мусулмонлари мислсиз эркинлик ва имкониятларга эга бўлмоқдалар. Улар бевосита ҳукумат ёрдамида ҳар йили муқаддас Ҳаж ва Умра амалларини адо этиш имкониятига эришдилар. Ҳозиргача 17 мингдан зиёд ҳамюртларимиз ана шу муқаддас қадамжойларни тавоф қилиб қайтиш шарафига ноил бўлдилар. Биргина 1996 йилнинг ўзида 3 минг 700 га яқин мусулмонлар Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварага сафар қилдилар.

Президент Ислом Каримов 1992 йили Саудия Арабистони подшоҳи Фаҳд ибн Абдул Азиз ас-Сауд таклифига биноан ушбу мамлакатда бўлди. Подшоҳ олий мартабали меҳмонни катта обрў ва иззат-икром билан кутиб олди ҳамда қисво — муборак Каъба узра ёпилган ёпингчиқни ҳадя этди. Албатта, бу қутлуғ ҳадя диёримиз мусулмонларининг ислом тараққиётига қўшган оламшумул ҳиссалари, айни вақтда Президентимизнинг юртимизда исломий арконларни тиклаш борасида амалга ошираётган улкан хизматлари учун ўзига хос бир эҳгиром рамзи эди. Бундай табарруқ совға жуда камдан-кам одамларгагина насиб этади. Ўз навбатида давлатимиз раҳбари бу муқаддас каъбапўшни мамлакатимиздагина эмас, балки бутун мусулмон дунёсида машхур қадамжо-зиёратгоҳ ҳисобланувчи Муҳаммад Ис-

моил Бухорийнинг Самарқанд вилоятидаги масжид-мақбарасига тортиқ қилди. Бунинг теран тарихий-рамзий маъноси бор.

Президент Ислом Каримовнинг маънавий ва руҳий тозариш, юсак инсоний баркамоллик соҳасида амалга ошираётган ишларнинг миқёси фақат шулар билан чекланмайди. У мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ мамлакат аҳолиси маънавий эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ислом дини равнақиға қанчалик кенг йўл очиб берган бўлса, советлар тузуми даврида юргимизнинг хорижий ислом мамлакатлари билан бугундай узилиб қолган алоқаларини янгитдан ташкил этди. Бу алоқалар ўзаро иқтисодий ва маданий муносабатларни чуқурлаштириш асосида минтақавий барқарорликни таъминлаш, дини ва дили бир-бирига яқин бўлган халқлар ўртасида манфаатли ҳамкорликни таъминлашга хизмат қилиши шубҳасиз. Ислом Каримовнинг Туркия, Эрон, Малайзия, Индонезия, Покистон, Миср сингари мамлакатларда бўлиши Ўзбекистон мусулмонлари ҳаётида ўчмас из қолдирди. Албатта, булар бугунги кун ўлчови билан қараганда, табиий бир жараёнга ўхшайди. Бироқ, ҳар бир ҳодисани ўз вақтида баҳоласак, у рўй берган ё амалга оширилган вазият ва шароитни чуқур таҳлил этсак, мазкур сафарларнинг нақадар катта тарихий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий воқеа бўлганини англаш мумкин.

Президент Каримовнинг диний масалаларга муносабатининг инсонпарварлик мазмуни шундаки, у динни юсак маданият ва маънавият қуроли, беқиёс ахлоқ мактаби сифатида баҳолайди:

“Қўҳна тарихимизнинг қайси даврини эсламайлик, дин ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларни қўпайтириб, ёмонларидан халос бўлишга қорлаган. Уни оғир синовларга бардош беринга, ёруғ кунларга интилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган. Бундай даъват, ўз навбатида одамларга куч-қувват бағишлаган, иродасини мустаҳкам қилган.

Дин халқ маънавиятининг юксалишига катта ҳисса қўшиб келган экан, бугунги давлатчилигимиз ҳақида сўз юритганда, режалар тузганда динни, энг аввало, ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадрият сифатида эътиборда тутишимиз керак”.

Қўнимиллатли мамлакатда динга муносабатнинг ўзига хос томонлари бор. Аҳолининг турли табақаларини умумий мақсадларни амалга оширишга сафарбар этиш, диний маҳдудлик ва ақидапарастликни авж олдирмаслик,

жамият аъзолари ўртасида ягона замин, ягона макон тақдирига жавобгарлик ҳиссини кучайтириш каби вазифалар сиёсий арбобдан ғоят масъулият ва мулоҳаза билан иш юритишни талаб қилади. Жумладан, миллатлараро муносабатларни барқарор сақлаш ва ривожлантиришда дин омили муҳим аҳамият касб этади. Айни пайтда Ўзбекистонда ислом дини билан бир қаторда православлар, баптистлар, яҳудийлар, адвентистлар, католиклар, лютеранлар, баҳоичилар, кришнаитлар, буддистлар, пятидесятниклар, Иегова худоси шоҳидлари, янги ҳавворийлар, христиан—пресвиторианлар сингари бир қанча дин ва мазҳаблар мавжуд. Улардан ҳар бирининг ўзига хос мафкураси, тартиб-қоидалари, муайян диний қавмнинг ҳаёт тарзи ва дунёқараши, талаб ва эҳтиёжлари мавжуд. Ана шундай хилма-хилликдан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида:

“Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга”, деган қоида киритилган (31-молда). Бу Ўзбекистон давлати ва унинг бошлиғи олиб бораётган сиёсий йўлнинг қонуний асосидир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Тошкент ва Ўрта Осиё архиепископи Владимирнинг Свято-Успенский кафедрал собори қошида диний-маъмурий марказ ташкил этиш ва 1996 йил ноябрь ойида Епархиянинг 125 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги мурожаатини қўллаб-қувватлади ва бу ҳақда алоҳида қарор қабул қилди. Қарорда Тошкент шаҳридаги Свято-Успенский собори ҳудудини кенгайтириш учун икки гектар ер ажратиш, бюджет маблағи ҳисобига уни ободонлаштириш кўзда тутилган.

Ўнлаб миллат ва элат истиқомат қилаётган, аҳолисининг руҳий ва маънавий эҳтиёжлари ранг-баранг бўлган Ўзбекистондай мамлакатда тили, миллати, ирқи, дини, ижтимоий мавқеидан қатъи назар, инсонни улуғлаш давлат сиёсатининг бош йўналишидир.

Президент Ислам Каримов: *“...биз демократик янгилашни валласига кирар экапмиз, руҳий покланишни ҳам унутмайлик, тараққиётимизга ғов бўладиган маънавий рибкорликдан тезроқ қутулайлик”,* деган ғояни илгари сураб экан, мамлакатда юксак маърифий-маданий жамият қуриш, ҳар томонлама баркамол Ватанни шакллантиришни асосий вазифа қилиб қўймоқда. Бу эса Президент маданий-маърифий сиёсатининг олижаноб моҳиятидан далолат беради.

МАНГУЛИК

АМИР ТЕМУР РУҲИ ДУНЁ КЕЗМОҚДА

Бугун соҳибқирон Амир Темури руҳи дунё кезмоқда.

Аммо унинг азамат руҳи машғум шуро замонидагидек безовга чирқираб эмас, аксинча, ўз хотираси ва шайн-шавкатиға она ватанида намоён бўлаётган чексиз иззат-икром, фарзандлик эҳтироми туфайли бугун жаҳонда унга кўрсатилаётган ҳурмат-эътибордан мамнуну масрур бўлиб, олам узра шодон парвоз қилмоқда.

Ҳаётда шундай воқеалар бўладики, улар кишилик жамияти тараққиётида, онгу тафаккурида кескин бурилишларни бошлаб беради. Ана шундай ҳодисалар йиллар мобайнида бир қолипга тушиб қолган, турмуш тарзига айланган, кўникма ҳолатларни буткул ўзгартириб юборади.

Биз бундай ҳодисалар ҳақида бежиз ганирмаяпмиз. Мустақиллик даврида Ўзбекистонда олиб борилаётган туб ислохотлар, унинг ҳуқуқий, иқтисодий-сиёсий ва маънавий асослари беихтиёр шу ҳақда фикр юригишга уилайди.

Ҳеч иккиланмасдан айтишимиз мумкинки, Ўзбекистонда амалга оширилаётган ишлар абадиётта дахлдордир. Айни ишларда, табиийки, миллий-маънавий қиёфамиз, ўзига хослигимиз мужассам этмоқда.

Ўзбекистонда юз бераётган туб ўзгаришларга жаҳон жамоатчилиги—ишбилармонлар, сармоядорлар қаторида олим, уламо ва фузало, сиёсат ва давлат арбоблари ҳам алоҳида эътибор билан қарамоқда, ҳар томонлама кузатиб, урганмоқда. Шуни очик айтиш керакки, ҳар қандай ислохотнинг нечоғлик самарали бўлиши ёки бўлмаслиги, унинг тарихий аҳамияти бевосита давлат раҳбарлигининг дунёқарашини, оғир пайтларда энг мақбул ва энг тўғри йўналишнинг тез англаб олиш қобилиятига боғлиқдир. Чунки, жамият ва инсоният тараққиётида шахснинг роли—раҳбар-

га берилган холис баҳодир. Зеро, илғор фикрли одам ҳам тарихий, ҳам ўз даври бойликларидан бирдек баҳраманд бўла олади.

Сохибқирон Амир Темур тўйи ЮНЕСКО қароргоҳида нишонланаётганида ва Ўзбекистон маданияти кўргазмаси очилиши маросимида Франция Президенти Жак Ширакнинг қатнашиши Ўзбекистон, ўзбеклар ва уларнинг беқиёс маданиятига бўлган эътиборнинг, юртимизнинг давлат сифатида энг илғор мамлакатлар қаторидан жой олаётганининг далилидир.

Яқинда жаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг (ЖИМТ) Бош директори Арнад Боғидан мамлакатимиз Президенти номига мактуб келди. Унда, жумладан, шундай сатрлар бор:

“Жаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг Бош директори сифатида Сизни, сэр, Ўзбекистонда интеллектуал мулк ҳуқуқлари ҳомийси сифатида жаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг олтин медали билан мукофотлашга қарор қилганини маълум қилиш менга мамнуният бахш этади.

Сиз ЖИМТ олтин медалига сазовор бўлган биринчи давлат бошлиғисиз. Бу илмий ва технологик, ихтирочилик фаолиятига кўмаклашишга, шунингдек, мамлакатингизнинг ЖИМТ билан ҳамкорлигига шахсан қўшган буюк ва ижодий ҳиссангизга билдирилган эҳтиромдир. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг, Сиз sanoat мулкни тўғрисида тегишли қонун ҳужжатлари қабул қилиш, sanoat мулкни миллий тизимини барпо этиш ва ривожлантириш зарурлигини англаб, ЖИМТ доирасида энг муҳим халқаро шартномалар тузишда алоҳида донолик ва зийраклик кўрсатдингиз.

...Жаҳонга Абу Али ибн Сино, Беруний, Улуғбек ва Хоразмий сингари буюк мутафаккирларни етиштириб берган гузал мамлакатингизга 1996 йил май ойида қиладиган таширифимдан фойдаланиб, ЖИМТ олтин медали ва дипломини Сизга шахсан ўзим топширмоқчиман”.

Бу мукофот ақл-зиё соҳасида Ўзбекистоннинг тутган ўрни ва салоҳияти, бизнинг қадимий маданиятимизга ва жаҳон маърифатини ривожлантиришга қўшаётган, интеллектуал мулкни асраш, ҳар томонлама бойитиш борасида олиб бораётган ишларимизга берилган муносиб баҳодир.

Ўзбекистон нафақат ишлаб чиқариш имконияти, табиий бойликлари, балки беқиёс ақлий ва бой яратувчилик имкониятлари билан ҳам дунё аҳли диққатини тортмоқда. Янги аср остонасида, дунё маърифат сари янги

қадам ташлаётган даврда Ўзбекистоннинг маданият ва маърифат равнақини таъминлаш борасидаги эътибори ўз самарасини бермоқда. Шу билан бирга жаҳон жамоатчилиги Ўзбекистоннинг инсоният тақдирини белгиловчи муҳим омил сифатида фан, маданият ва маърифат равнақига кенг йўл очиб бераётганини эътироф этмоқда.

Ҳа, бугун Амир Темури руҳи дунё кезмоқда. Бундан қарийб олти аср аввал ҳазрат соҳибқирон бобомиз айтиб кетган васиятлар истиқлол шарофати билан бугун амалга ошмоқда. Келажакка бўлган комил ишончимиз, бебаҳо моддий-маънавий бойлик юрислари эканлигимиз ва уларнинг ифтихоримизга айлангани дунёнинг бизга, бизнинг дунёга интилишимизга асос бермоқда. Франциянинг Лион шаҳри ҳокими муовини, Европарламент депутаты А.Сүлиэ мамлакатимиз раҳбарига мурожаат этар экан: *“Биз шаҳримиз меҳмонларига Рим салтанати, Италия тўғрисида, умуман, тарихимиз ҳақида ғурурланиб ҳақиранимиз, лекин Амир Темуридай буюк зот авлоди бўлмиш Сиз жаноб Президентнинг олдингида нима ҳам дейишимиз мумкин?”* деган эди. Бу қадимий ўзбек маданиятини жаҳон тан олаётганидан, Ўзбекистон ҳукуматининг маънавият ва маърифатга йўғрилган қарашлари эътироф этилаётганидан далолат беради. Айни эътирофлар бугунги кунда дунёнинг бизга ишонч кўзи билан қараб, ҳалол ва кенг кўламда ҳамкорлик қилишига даъват ҳамдир. 1994 йилда Германиянинг Штутгарт шаҳрида бўлиб ўтган “Буюк ипак йўли мероси: Ўзбекистон” кўргазмаси дунё мамлакатлари билан маънавий соҳада ҳам биргаликда фаолият олиб бориш соҳасида мамлакатимиз улкан имкониятларга эга эканлигини намоён этган эди. Сўзимизнинг исботи учун Германия Федерал Президенти Роман Ҳерцогнинг ушбу фикрларини келтириш ўринли деб ўйлаймиз:

“...Ўзбекистон кўргазмасининг очилиши герман жамоатчилигига бу мамлакатнинг қадимий маданияти билан бевоқиф танишиш имкониятини берибгина қолмасдан, балки бугунги ғўзал ва ранг-баранг Ўзбекистонни тенг шерик деб тан олишга, у билан барча соҳаларда муносабатларимизни ташкил этиш ва кенгайтириш сари қўрлайди”.

Ҳерцог сингари тажрибали ва зукко сиёсатчининг эътирофи биз учун ҳам, Ўзбекистон билан тенг шерикчилик асосида дўстлашмоқчи бўлган мамлакатлар учун ҳам ғоят муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро, маданий ҳамкорлик сиёсий, иқтисодий ҳамкорликка, халқларнинг тинч-тоғув, иноқ яшашига ўзига хос гаровдир.

Ўзбекистон Президенти Францияда соҳибқирон таваллуди тантаналарида қатнашар экан, “Мен ХХІ аср маънавият асри, маърифат асри, шм-фан, маданият ва ахборот асри бўлишига қатъиян аминман”, деди. Бу хулоса мамлакатимизда маданий-маърифий, сиёсий-ижтимоий соҳаларда аниқ ва изчил давлат тафаккури қарор тоңганидан ва келажакда юртимиз шу асосда олға ривожланишидан далолат беради.

БОҚИЙ ШАЖАРА

Мустамлакачилик даврида нафақат Амир Темур номи қатағон этилган, батки, унинг шахсини, сиёсат ва давлат арбоби сифатидаги тажрибаларини ўрганишга журъат этганлар ҳам расмий тузум посбонларининг беаёв таъйиқига дучор бўлар эди.

Аммо тақиқ ва таъқибларга қарамай, халқимиз беназир аждодининг хотирасини ҳеч қачон унутмади, ҳаминша қалб тўрида пинҳон асраб яшади. Ижодкор зиёлилар томонидан Амир Темур шахсини ҳолисона ўрганиш, унинг қадр-қимматини тиклаш борасида қилинган дастлабки уришлар қаттиқ қаршиликка учради, ўнлаб тақдирларнинг топталиши билан якунланди.

70-йиллар бошида ана шундай ҳаракатлардан бири “Гулистон” журналида “Темур тузуклари” таржимасининг эълон қилиниши шаклида намоён бўлди. Маашхур аллома ва жамоат арбоби Алихонтўра Соғуний таржимасида бу мумтоз асарнинг илк боблари журналда босилиб чиққач, мустамлакачи тўралар ва уларнинг содиқ малайлари пайтавасига қурт тушди. Таржима ярим йўлда тўхтатилди, журнал раҳбарияти ва таҳририят “силлиққина” усуллар билан тарқатиб юборилди.

Атоқли файласуф олим Иброҳим Мўминов ҳам, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, Амир Темурга қарши шўро ҳукумати олиб борган “салб юриши”нинг қурбони бўлди. Унинг соҳибқирон ҳақидаги ихчам рисоласи бутун бир ўзбек фалсафаси ва тарих фанида катта ўзгариш ясади. Шу билан бирга собиқ марказ мустамлакачилик сиёсатининг илдизига болта ургандек бўлди. Натижада Кремлда уя қуриб олган мафкурачилар таъқибига учраган миллатпарвар инсон ҳаётдан бевақт кўз юмди.

Мустақиллик шарофати билан тикланган бебаҳо қадриятлар ҳақида кўп гапиряпмиз. Истиқдол бизга тарих ҳақиқатини тиклаш, миллий маданий меросни ўрганиш

ва ҳолис баҳолаш имконини берди. Президент Илом Каримов мустақил давлатнинг бош меъмори сифатида истиқболнинг илк кунлариданоқ халқда миллий ғурур, миллий ифтихор, ўзининг бой тарихидан фахрланиш ҳиссини кучайтириш орқали мамлакатда маънавий-руҳий муҳитни барқарорланштиришга киришди.

Мустақилликнинг икки йиллигини нишонлаш арафасида бир пайтлар чор генерал-губернатори Кауфман, сўнгра миллионлаб инсонлар ёстиғини қуриган Сталин ва кейинчалик коммунистик мафкура доҳийси Маркс ҳайкали ўрнатилган жойда соҳибқирон Амир Темури ҳайкали ўрнатилди. Бунинг ўзига хос маънолари бор, албатта.

Биринчидан, мустамлакачилик тизумининг яловбардорлари ҳайкаллари ўрнига миллий давлатчилигимиз асосчиларидан, жаҳон халқларининг халоскорларидан бири бўлган Амир Темури ҳайкалининг ўрнатилишидан мақсад — том маънодаги мустақиллигимизни тан олдириш ва ҳар бир кишининг онига сингдиришдир.

Иккинчидан, буюк ва қадимий халқимизнинг ўз истиқболига қатъий ишонч билан қараётганлиги, энди бу йўлдан ҳеч қачон қайтмаслигининг рамзий ифодасидир.

Учинчидан, илмий ва маънавий жиҳатдан тарих ҳақиқатини тиклаш, буюк аждодларимиз руҳини шод этиш, улар бошлаган улугъ аъёналарни давом эттириш, уларга муносиб ворис бўлишдир.

Ҳайкалнинг очилиш маросимида мамлакатимиз раҳбари шу воқеанинг тарихий аҳамиятини аниқ-равшан ифодалаб берди:

“Амир Темури давлати қурилиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида Шарқу Ғарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди. Унинг замонида маданият, илму фан, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа, шеърят беқиёс ривож топди, халқимизнинг кўп аъёнлари тақомилга етди. Амир Темури маданият ва дин аҳдларига кўргазган чексиз меҳру муруват айниқса эбратлидир.

Кўҳна тарих саҳифалари буюк бобомизнинг миллат ва эл-улус манфаати бобида чеккан мислсиз заҳмат ҳамда кўрсатган шижоатларига гувоҳлик беради.

Исоф-иймон туйғуси, диёнат мезони Амир Темури ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Оламнинг қарийб ярмига жаҳонгир эрса-да, у куч-қудрат зўрлик, зўравонликда эмас, ақилча, адолатда эканини тевар англади”.

Бу улугъ бобокалонимизга берилган юксак баҳо, улкан иззат-икромдир. Шу билан бирга, у бутунги кунимиз маз-

мун-моҳиятини чуқур англашга, истиқболга комил ишонч билан қарашга даъват этади.

Умуман олганда, Президент Ислом Каримовнинг Амир Темурга муносабати замирида ўзбек халқининг миллат сифатидаги қадриятларига, унинг оламшумул меросига, қўп асрлик тарихга эга урф-одатлари ва анъаналарига, ана шулар таъсирида шаклланган маънавий-руҳий оламига чуқур ҳурмат-эҳтиром, уни ҳар қандай шароитда ҳам асраб-авайлашга интилиш ётади. Акс ҳолда тарихан жуда қисқа муддатда миллат тарихини ўрганиш ва уни тиклаш борасида бу қадар кенг миқёсли ишлар амалга оширилмаган бўлур эди.

Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов топиб айтганидек, Амир Темурнинг топталган шаън-шавкатини қайтадан тикламоқ учун тарих майдонида Амир Темурдек шижоатли бир зот пайдо бўлиши лозим эди. Тақдир XX аср сўнгида ўзбек халқи манглайига ана шундай зотни ато этди ва у соҳибқироннинг музаффар байроғини баланд кўтариб, юртимизнинг қадим довруғини олам узра таратмоқда.

Шунга кўра 1993 йилни ҳам тўла асос билан рамзий маънода темурийлар йили бўлган эди, дейиш мумкин. Чунки ўша йили улўғ шажаранинг Мирзо Улўғбек, Заҳриддин Муҳаммад Бобур сингари буюк сиймоларнинг юбилей саналари кенг нишонланди. Гарчи 1996 йил Амир Темур йили деб эълон қилинган бўлса-да, аслида бу тўйга тайёргарлик 1993 йили, улўғ бобокалонимизнинг ҳайкали очилишидан бошланган эди. Шуниси эътиборлики, Президентимиз соҳибқирон бобомизнинг қўғлуғ тўйига бағишлаб ўтказилган ҳар бир тадбирнинг ташаббускори сифатида улар хусусида мунтазам равишда ўз фикр-мулоҳазаларини битдириб боради.

1996 йил июнь ойида Амир Темур дунёга келган юрт — Қашқадарёга қилган сафари давомида Шаҳрисабздаги Оқсарой тарихий ёдгорлиги ўрнашган майдонда юбилейга тайёргарлик ишлари билан танишув чоғида билдирган фикрлари айниқса эътиборга моликдир: “Амир Темур — вафқат Турон — Туркистон — Ўзбекистон заминининг, балки инсониятнинг энг улўғ даҳоларидан биридир, — деб таъкидлади Президент. — Демак, унинг тарихий образи, тарихий сиймосини яратишга жуда катта меҳр ва масъулият билан ёндашмоқ шарт. Менинг назаримда, юртимизда бу улўғ аждодимиз шарафига бунёд этилаётган ва этиладиган ёдгорликларда у зотнинг қиёфаси шундай акс эттирилган керакки, уни кўрган одам, ҳайкал қасрда ўрнатилга-

шидан қатъя назар, соҳибқирон бобомизни беҳато таниб олсин. Шунинг учун шахсан мен Амир Темур ҳайкаллари, унинг ҳаётий даярлари, яъни болалик, ёшлик, кексалик палласи тарзида тасвирлаш таклифига тарафдор эмасман. Амир Темур деганда киши кўз унгида яхлит, тенгсиз азму шижоат соҳиб бўлган буюк инсон сиймоси гадаланмоғи лозим.

Маълумки, Амир Темур умр бўйи янги-янги гошлар ва уларни рўёбга чиқариш билан мангул бўлган беназир шахсдир. Унинг нигоҳи ҳаминша олис уфқларни қамраб олган, ҳаёли жаҳоний миқёсларни забт эта билган. Демак, соҳибқирон бобокалонимизга ҳайкал қўяётганимизда мана шу жиҳатларга ҳам алоҳида эътибор бериш зарур. Ҳайкал олдидаги майдонда Амир Темурга хос бағрикенглик ва улусифатлик фазилатларини бўрттириб кўрсатиш учун кенглик, очкилик бўлиши даркор. Ҳайкал атрофида барно қилинадиган бог ҳам Амир Темур замонидagi богларга ўхшаши керак. Бу богларда асрлар давомида мағрур қад ростлаб турадиган чинорлар экин керакки, улар соҳибқирон шахсининг нақадар муаззам ва буюклигига ёрқин тимсол бўлиб хизмат қилсин”.

Президент Ислон Каримов бутунги ўзбек миллий давлатчилигини бунёд этишда ҳам, олис ўтмишни баҳолашда ҳам, порлоқ истиқболни белгилашда ҳам Амир Темур сиймоси, унинг тафаккури, сиёсати, бошқарувдаги тактика ва стратегиясига ҳурмат билан қарайди. Айни пайтда Амир Темур шахси ва унинг бой меросини, улкан мактабини бутунги куннинг муқаллас дарсхонаси деб билади. Шу маънода унинг Тошкентда Амир Темур ҳайкали очилишига бағишланган тағтанали маросимда айтган ушбу сўзларини яна бир карра эслаб ўтиш ўринлидир:

“Ватанимиз истиқлолни янада мустаҳкамлаш, уни ҳимоя қилиш, юртимиз пазн-шавкатини юксалтириш, адолат, инсоф ва дёнат ҳукмрон бўлган эркин жамият, меҳнаткаш халқимизга муносиб фаровон ҳаёт қуриш бизнинг инсоний ва фуқаролик бурчимиздир.

Биз орзу этган буюк давлатни бунёд қилиш барчамиздан мустаҳкам прода, пймон-этиқод, миллий гурур туйғуси, буюк аждодларимиздан мерос қолган маънавий бисотта эга бўлишни талаб қилади. Билакларимизда куч, қалбларимизда келажакка пйонч бўлмоғи шартдир.

Мамлакатимизнинг марказида, қадимий ва гўзал пойтахтимиз — жонажон Тошкентимиз ўртасида қад кўтарган улуг бобомиз сиймоси халқимизга фахр ва гурур бахш этмоғи муқаррар!

Бу сиймо мард, танти, ҳалол ва ғайратли халқимизни бирлаштиришда, жинслаштиришда, шаймон-оқибатли бўлишда, қудратли келажагимизни қуришда бизга янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлайди”.

Амир Темурнинг тарихий хизмати, унинг инсоният тараққиётида тупан ўрни, жаҳон ижтимоий-сиёсий жараёнларига таъсири фақат шулар билан кифояланмайди. Унинг, айтиш мумкинки, бошқарувдаги тактика ва стратегияси, миллий хавфсизлик ва мудофаа, адолатли фуқаролик жамиятини такомиллаштириш борасидаги тажрибалари оламшумул аҳамият касб этган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Амир Темур номи ва унинг даври бизнинг тарихимиздан бутунлай ўчириб ташланган бир пайтда Темур ҳарбий мактаби тажрибалари, тактика ва стратегияси энг илғор ва ривожланган давлатлар қуролли кучлари тизимларида муҳим қўлланма сифатида ўрганиб келинди.

Академик Бўрибой Аҳмедовнинг фикрича, биринчидан, соҳибқирон мамлакатда кучайиб кетган феодал тарқоқликка, майда гуруҳларга барҳам бериб, эл-юртни ягона туғ остига бирлаштира олди, марказлашган йирик давлатга асос солди. Натижада зироатчилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, фан ва маданият ривожига мустаҳкам замин яратилди.

Иккинчидан, Амир Темур бир қатор халқлар ва мамлакатларнинг озод бўлишига ёрдам берди.

Учинчидан, Мовароуннаҳрни юксак деҳқончилик маконига, ҳунармандчилик, илм-фан ва маданият ривожланган илғор мамлакатга айлантирди.

Тўртинчидан, соҳибқироннинг саъй-ҳаракати билан кўшалаб шаҳар ва қишлоқлар обод этилди, Шаҳрисабз, Самарқанд, Бухоро, Туркистон, Тошкент сингари шаҳарларда мадрасалар, карвонсаройлар, мақбаралар, боғлар ва бозорлар барпо этдирдики, булар ўзбек миллий меъморчилигини юксак мавқега кўтарди, унинг ўзига хос мактабига асос солди.

Мустақиллик даври том маънода ҳазрати Темурнинг қайта туғилиш даври бўлди. У бобокалонимиз васиятларининг рўёбга чиқаётгани билан алоҳида қимматлидир. Амир Темурга муносабат, унинг тарихий хизмати муносиб баҳолаш ва иззатини ўрнига қўйиш хусусида гапирар эканмиз, бу масала Президент Ислам Каримовга нима учун керак, деган савол туғилади.

Биринчидан, Амир Темур қадрияти муштамлакачилик йилларида онгу шууримиздан ўчириб ташланган миллий

туйғуларимизни қайта тиклаш, миллатни миллат, давлатни давлат қилиш учун, тафаккур ва тушунчаларимиздаги парокандаликка барҳам бериб, миллий замин ва миллий руҳ ҳаққи-ҳурмати учун бирлашишимиз керак. Унинг беқиёс фаолияти ва ўлмас мероси халқимизнинг миллий туйғусини, буюк ва жаҳоншумул анъаналарига ворис эканлигини чуқур англашга хизмат қилади.

Иккинчидан, халқимизнинг миллий ғурурини, миллий онгини юксалтириш учун қарийб унутилган тарихимизни қайта тиклаш лозим. Амир Темури асрдаги бу кўҳна тарихнинг буюк чуққисидир.

Учинчидан, фарзандларимизни, келгуси авлодни улут аждолларимизнинг номи ва мероси билан фахрланишга ўргатиш, уларни ана шу буюк анъаналарнинг муносиб давомчилари қилиб тарбиялаш, миллий ғурурини юксалтириш учун керак. Шу маънода соҳибқироннинг: “Азиз-авлиёлар, саҳобалар мақбараларини, қулуғ қадамжоларни зиёрат этмоқни ҳам фарз, ҳам қарз деб билур эдим”, деган гаплари бутунги кунда юртимизда улут аждолларга, олим уфозли боболаримизга муносабатимизнинг тарихий уйғунлигини кўрсатиб турибди.

Тўртинчидан, Амир Темури қадрияти бизга демократик, ҳуқуқий, қудратли Ўзбекистон давлатини барпо этиш учун, “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат” деган ғояни рўёбга чиқариш учун керак. Янги жамият, янги ҳаёт, янги тафаккур, қолаверса, бутун давлатчилик асосларини қайта тиклаётган бир пайтда Амир Темури ўзбек халқига тоғдай таянч бўлиб хизмат қилади, унинг олижаноб ишларига беқиёс сафарбарлик руҳи бахш этади.

Бешинчидан, бу беназир қадрият мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаши, келгуси авлодларга озод ва обод Ватан қолдириш учун керак. Дарҳақиқат, ҳазрати Темури: “Қудратимизга шак-шубҳангиз бўлса, биз барпо этган иншоотларга боқинг”, деган эди. Бутун аср, ўтиш даврининг энг қийин, зиддиятли ва мураккаб бир пайтда Ўзбекистон улкан қурилиш майдонига айланганини улут бобомиз бошлаган анъаналарнинг давоми, эзгу орзуларининг рўёби, дейиш мумкин. Кейинги йилларда юзлаб янги бинолар, завод ва фабрикалар, йўллар ва кўприклар, ҳаммом ва чойхоналар, шифохона ва ошхоналар, кўркам маиший хизмат уйлари, миллий шакл ва мазмунга эга бозорлар қурилганини бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу ишларнинг барчаси “Хон бўлсанг-да боғ ярат, ҳаёдий бўлсанг-да боғ ярат, бир кун мевасини та-

тирсан”, деган халқ мақолини ёдга солади. Кейинги беш йилда яратилган боғ-роғлар, дарахтзорлар ва ўрмонлар бир неча минг гектарни ташкил этади. Мамлакатимиз ҳудудида жойлашган ўнлаб азиз зотлар, ислом динининг улкан уламолари ва бошқа тарихий намояндаларнинг мақбаралари қайта тикланди, таъмирланди. Дунё халқларининг диққатини тортадиган муъжизавий зиёратгоҳларга айлан-тирилди.

Умуман олганда, Амир Темури давлатчилиги, унинг бошқарувдаги ўзига хос тамойиллари бутунги ўзбек миллий давлатчилигининг тамойилларига асос бўлмоқда, десак янглишмаймиз. Буни нималарда кўриш мумкин?

Энг аввало, соҳибқироннинг: *“Барча ишларимнинг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини эса қилмч билан бажо келтирдим”*, деган доно ўтиг-лари Президент Ислам Каримовнинг дунё муаммолари-ни ва ички масалаларни ҳамжиҳатлик, ошқора музокара-лар йўли билан ҳал этиш тарафдори сифатида амалга оши-раётган фаолиятида ўз ифодасини топишмоқда. Улар ўрта-сида ўзаро уйғунлик бор. Жумладан, Президентимизнинг халқаро масалаларни ҳал этишда “томонларнинг бир-би-рига ён бериш ва муроа йўли билан бир-бирига яқинла-шуви, ҳар бир мамлакат ҳудудий яхлитлигининг сақлани-ши, барча манфаатдор томонларнинг музокара жараёнида иштирок этиши, қай шаклда бўлмасин, ташқаридан таъ-сир ўтказиш ва аралашувга йўл қўймаслик” тамойиллари Амир Темурининг машварату кенгаш воситасида сиёсат юритишини эслатади.

Президентнинг мамлакат Парламенти, Вазирлар Маъ-камаси йиғилишлари, вилоят кенгашлари сессияларида иштирок этиши, мамлакат ҳаётининг энг муҳим долзарб масалалари юзасидан очиқ фикр алмашуви темуро-на демократиянинг янги шаклдаги кўринишидир.

Иккинчидан, Амир Темурининг: *“Ҳақалоқларни йиғлат-мангиз, болаларга озор бермангиз — бу гуноҳи азим эрур. Бундай гуноҳни Аллоҳ хуш кўрмагай”*, деган гаплари Пре-зидент Ислам Каримовнинг оналар ва болаларга ғамхўр-лиги, уларга тиббиёт хизмати кўрсатиш ва ижтимоий муҳ-офаза қилишни ривожлантириш борасида амалга ошираёт-ган талбирлари, халқ таълими ва болалар тарбиясини ислоҳ қилиш ҳамда хотин-қизлар ҳаётини яхшилаш борасида олиб бораётган ишлари соҳибқирон давлат шажарасининг, Амир Темури маънавиятининг давом этаётганидан далолат беради.

Улуғ бобокалонимизнинг биргина *“Куч — адолатда”*, деган гаплари бутун Ўзбекистонда янги давлат қурилишига асос қилиб олинди. Ҳуқуқий демократик, адолатли давлатни барпо этиш, инсонпарвар фуқаролик жамиятини шакллантириш тамойиллари аввало Амир Темур мамлакатдорлик мактабининг илғор жаҳоний тажрибалар билан уйғунлашган маҳсулидир.

Соҳибқироннинг: *“Давлату салтанат уч нарса билан: мулк (давлат ҳудуди, мамлакат — мулк.), хазина ва лашкар билан тикдир”*, деган фикрлари давомини Президент Каримовнинг давлат суверенитети, унинг ҳудудий яхлитлиги, миллий хавфсизлик, хазинанинг бақувватлиги ва қуролли кучларнинг жанговарлик ҳолатига алоҳида эътибор бераётганида қуришимиз мумкин. Бу мамлакатимизда ҳарбий академиянинг ташкил этилиши, миллий хавфсизлик, ҳарбий доктринанинг ишлаб чиқилиши, қолаверса, мамлакат хазинасини мунтазам тўлдириб бориш борасидаги изчил ва оқилона фаолиятда ҳам уз аксини топмоқда.

Бундай мисолларни қўлаб келтириш мумкин. Мухтасар қилиб айтганда, бугунги ўзбек миллий давлатчилиги, туб ислохотлар жараёни Амир Темур давлатчилиги шажарасининг узвий ва мантиқий давоми дейиш мумкин.

ЯНА БИР ТАРИХИЙ ЛАВҲА

СУНГСУЗ ЎРНИДА

Бундан чорак асрча аввал Тошкентнинг Буз маҳалласида яшовчи Саидали ака Усмонали ўғлининг умр тўйи бўлди. Саидали ака иймон-эътиқодли, тақвоси кучли, инсофли, тўғрисўз, ували-жували, пири бадавлат — беш қиз узатиб, икки ўғил уйлантириб, ҳаммасидан тиниб-тинчиган, яъни орқа этагида оғирлиги қолмаган — бахтли отахонлардан эди. Маҳаллада ҳам обрў-эътибори баланд эди. Шу боис унинг умр тўйига Алихонтўра — Алихон Соғуний бошчилигида пешво уламолар ҳам ташриф буюрдилар. Алихон Соғунийнинг кимлигини айрим китобхонлар балки билмасликлари мумкин. Шунинг назарда тутиб, у киши ҳақида қисқача маълумот берамиз.

Алихонтўра Шокирхонтўра ўғли 1885 йилда Туркистоннинг Болосоғун шаҳрида, ўзбек оиласида дунёга келган. Адабий таҳаллуси Соғуний бўлиб, туғилган шаҳрига ишорадир. Ҳудуди ўзгарган бу шаҳар ҳозир Тўқмоқ деб аталади, Қирғизистондадир. Алихонтўра отанинг келиб чиқиши Тошкентнинг машҳур хўжаларига бориб тақалади, дейдилар.

Оила бошлиғи Шокирхонтўра ўртаҳол деҳқон бўлиб, ўғилларига етарли итм олиш имкониятини яратиб беради, ўсмирлик чоғида Алихонтўра акаси Олимхонтўра билан Арабистонга ўқишга юборилади. Мадинаи мунавварада таҳсил олишади. Кейин Бухорода таҳсилни давом эттиришади. Алихонтўра талабалик йилларида мусулмон мактаб ва мадрасаларида ўқитиладиган анъанавий диний фанлар билан бир қаторда математика, фалакиёт, табиатшунослик, тиббиёт, доришунослик, ҳарбий иш соҳаларини ҳам ўрганди. Араб, форс ва бир неча туркий тилларни чуқур эгаллайди, ҳатто уларда шеърлар ёзган, унинг “Девю-

ни Соғуний” деган китоби ҳам борлиги маълум. Тинимсиз таҳсил билан тафсир, ҳадис, фикҳ, тарих, тилшунослик, шеърят, мусиқа назарияси билимдони, шунингдек, моҳир табиб бўлиб етишади. Хорижий ўлкалардаги нисбатан тараққий этган ҳаёт билан танишиш унда мустанлака асоратига тушиб қолган ўз Ватани — Туркистондаги сиёсий муҳитга танқидий қараш ҳиссини уйғотади. 1916 йилда бутун Туркистонда чор ҳукуматига қарши бошланиб кетган халқ қўзғолонларида фаол қатнашади. Қўзғолон шайқатсизларча бостирилгач, сиёсий муҳожир бўлиб, Шарқий Туркистонга кетишга мажбур бўлади. Октябр тўнгаришидан кейин Лениннинг барча халқларга ҳурлик берилади, деган ваъдасига ишониб, зўр умидлар билан 1918 йилда ватанига қайтади. Лекин Лениннинг ваъдаси нучлигини ўз танасида туюб, зулмга дуч келиб, яна Шарқий Туркистонга йўл олади. Бу ўлкада ерли миллатлар — уйғур, қozoқ, қирғиз, татар ва дунганлар ўртасида раҳбар сифатида обрў қозонади. Алихонтўра бошчилигидаги “Озодлик жамияти” раҳбарлик қилган курулти қўзғолон ғалаба қилади. 1944 йилнинг 12 ноябрида Шарқий Туркистон Жумҳурияги тузилгани таътанали эълон қилинади. 12 вазирликдан иборат муваққат инқилобий ҳукумат раислигига Алихонтўра яқдиллик билан сайланади. Халқ ва армия олдидаги хизматлари учун Шарқий Туркистон ҳукумати қарорига биноан 1945 йили Алихонтўрага маршал унвони берилади. Шу тариқа у халқ орасида “Маршал ота” номи билан жуда машҳур бўлиб кетади.

Албатта, икки қудратли давлат орасида учинчи бир давлат — Шарқий Туркистон Жумҳуриягининг пайдо бўлиши Ғарбда — Сталин ҳукуматига, Шарқда — Чан Кайши ҳукуматига маъқул эмасди. Шўролар ҳукумати бутун Туркистондаги маълум миллатлар бош кутариб чиқишидан, миллий мустақиллик талаб қилиб қолишидан ваҳимага тушарди. Шунинг оқибати ўларoқ, найрангбозлик қилиниб, 1947 йили совет чекистлари томонидан Алихонтўра махфий йўл билан тазйиқ остида Шарқий Туркистоннинг ўша пайтдаги пойтахти Фулжа шаҳридан олиб чиқиб кетилади, ёш давлат раҳбарсиз қолдирилади.

Алихонтўра икки йил давомида Тошкент чеккасида хонабанд қилиб қўйилади, ундан кейин ҳам ҳар қандай сиёсий ишларга яқин йўлатилмайди. Бироқ у деярли 30 йил илмий, ижодий ва ижтимоий фаолиятини собитқадмлик билан давом эттирди. Жумладан, Аҳмад Дониш-

нинг “Наводирул вақое”, Дарвиш Али Чангийнинг “Му-
сиқа рисоласи” асарларини таржима қилди. “Темур ту-
зуклари”ни илк бор “Гулистон” журналида эълон қилиш-
га киришди, лекин асар охиригача чоп эттирилмай, ора
йўлда тўхтатилиб қўйилди. Алихонтўра Шокирхонтўра ўғли
Соғуний мазмунли ва баракали умр кўриб, 1976 йили 91
ёшида вафот қилди. Васиятига кўра унинг сўнгги маска-
ни Тошкент Кўча даҳасидаги Шайх Зайниддин бобо қаб-
ристони бўлди...

Саидали отанинг умр тўйидаги суҳбат асносида Али-
хонтўрага шундай савол тушиб қолди:

— Нима учун мусулмон дунёси инсоният маданияти-
нинг бешиги бўла туриб, Ғарб дунёсидан тараққиётда,
айниқса, техник равнақда орқала қолиб кетди? Бунинг бои-
си нимада?

— Баракалла, бўтам, отангизга раҳмат, — дея сўз бош-
лади Алихонтўра, у киши шундай савол тушганидан мам-
нун бўлган эди. — Бу савол жиддий, ўта муҳим савол.
миллатнинг ҳар бир онгли фарзанди тафаккурида шундай
ўй-мулоҳазалар бўлса қанийди! Бу кунларга тушиб қол-
мас эдик, албатта.

Шарқ фалсафаси аввал бошдан бошлабоқ асосан ин-
сон руҳиятини, унинг маънавий оламини билишга, одам-
ларнинг ўзаро муносабатларини англашга эътибор берган.
Ғарб фалсафасининг асосий мақсади эса ташқи дунё та-
биатини билишга, инсонларнинг табиатдаги ўрнини аниқ-
лашга қаратилган эди.

Шарқ ўз тафаккурида инсоннинг ижтимоий аҳволини
нисбатан иккинчи ўринга суриб, унинг маънавий камолоти-
га эътибор берган. Ғарб тафаккури эса инсоннинг
ижтимоий эҳтиёжларини қондиришга асосий диққатни
қаратган. Бунинг оқибати ўлароқ Оврупонинг йирик дав-
латлари милодий XV асрнинг ўрталаридан бошлаб, тарақ-
қиётда, жумладан техник равнақда Шарқдан олға кетиб,
дунёнинг деярли барча қитъаларида янги-янги ҳудудлар-
ни эгаллашга киришганлар. Милодий XV асрнинг энг охи-
рида румолик Христофор Колумб Амриқо қитъасигача
кемада сузиб борган. Гарчи ватандошимиз Абу Райҳон
Беруний ундан беш асргача илгари дунёнинг нариги тара-
фида қуруқлик бўлиши кераклиги ҳақида ишора қилган
бўлса-да, бу фикрни овруполиклар илиб кетишган. Гарчи
Христофор Колумб янги қитъа борлигини Оврупога би-
ринчи бўлиб етказган бўлса-да, бир харита тузувчининг

таклифига кўра бу янги дунёга унинг ватандоши, собиқ хизматчиси Беспуччи Америкито номи қўйиб юборилади, XVI асрнинг ўрталаридан бошлаб, у қитъа Америко деб юритилиши расм бўлиб кетган. Шарқ эса бу кашфиётдан, бу шарафдан четда қолган.

Шарқнинг Фарбдан орқада қолиб кетишига яна бир сабаб шуки, Фарб таълимни восита деб билиб, илм-фаннинг барча қирраларидан кенг фойдаланиб, моддий тўкин-сочин жамият қуришга интилган, бироқ у ахлоқий қадриятларни бой бера бошлаган. Шарқ эса таълимни мақсад деб қараб, техникавий тараққиётга жиддий эътибор бермайди, юксак маънавиятни сақтаб қола олади-ю, лекин иқтисодий таназулга учрайди. Лекин иқтисодий бўҳрон мамлакатларни заифлаштиради, ҳарбий кулратни ҳам пасайтиради, давлат хазинаси ҳаминқадар бўлиб қолпач, лашкарни тўла таъминлашга қурби етмайди, эл-юртни мудофаа қилишга қуввати етишмайди, йирик давлатлар парчаланиб кетади. Бунинг касри маънавиятга ҳам тегади, албатта. Миллий бирлик — миллат тушунчасига эътибор сусаяди, парокандалик, бошбошдоқлик бошланади. Русия истилоси арафасида Туркистон ана шундай бир тушкун алфозда эди.

Халқим, раиятларим, давлатим жаҳонда илғорлардан бири бўлсин, деган раҳбар узоқни кўзлаб иш тутади, қардаки, нимаики яхши нарсалар бўлса, кўздан қочирмайди, ўзлаштиради, мамлакати манфаатига хизмат қилдиришга киришади, бу йўлда чора-тадбирлар белгилайди, амалга оширади ҳам.

Ислом тарихидан маълумки, чаҳорёрлар — Абу Бакр Сиддиқ, Умар, Усмон ва Али ҳазратларидан кейин халифалик тепасига келган уммавийлар даврида мусулмон оламида ҳар томонлама инқироз юз берди. Халифалик аббосийлар қўлига ўтгач, ислом оламида яна юксалиш даври бошланди. Аббосий халифалар, айниқса ал-Маъмун, Ҳорун ар-Рашид ҳам диний, ҳам дунёвий фанлар ривожига зўр эътибор бердилар. Бағдод шаҳрида дорул-ҳикма, яъни фанлар уйи, ҳозирги иборамиз билан айтганда, академия очилди. Қадимги Миср, Румо, Юнондан қолган илмий мерос ўрганилди, кифтий, оссурий, лотин тилларида яратилган нодир асарлар араб тилига ўтирилди. Натижада Ислом Уйғониши юз берди.

Шундай Уйғониш IX—XII асрларда Туронда ҳам содир бўлди, бу биринчи Уйғониш эди. Туронлик ҳукмронлар

нинг “Наводирул вақое”, Дарвиш Али Чангийнинг “Му-
сиқа рисоласи” асарларини таржима қилди. “Темур ту-
зуклари”ни илк бор “Гулистон” журналіда эълон қилиш-
га киришди, лекин асар охиригача чоп этирилмай, ора-
йўлда тўхтатилиб қўйилди. Алихонтура Шокирхонтура ўғли
Соғуний мазмунли ва баракали умр куриб, 1976 йили 91
ёшида вафот қилди. Васиятига кўра унинг сўнгги маска-
ни Тошкент Кукча даҳасидаги Шайх Зайниддин бобо қаб-
ристони бўлди...

Саидали отанинг умр тўйидаги суҳбат асносида Али-
хонтурага шундай савол тушиб қолди:

— Нима учун мусулмон дунёси инсоният маданияти-
нинг бешиги бўла туриб, Ғарб дунёсидан тараққиётда,
айниқса, техник равнақда орқанда қолиб кетди? Бунинг бои-
си нимада?

— Баракалла, бўтам, отангизга раҳмат, — дея сўз бош-
лади Алихонтура, у киши шундай савол тушганидан мам-
нун бўлган эди. — Бу савол жиддий, ўта муҳим савол,
миллатнинг ҳар бир онгли фарзанди тафаккурида шундай
ўй-мулоҳазалар бўлса қанийди! Бу кунларга тушиб қол-
мас эдик, албатта.

Шарқ фалсафаси аввал бондан бонлабоқ асосан ин-
сон руҳиятини, унинг маънавий оламини билишга, одам-
ларнинг ўзаро муносабатларини англашга эътибор берган.
Ғарб фалсафасининг асосий мақсади эса ташқи дунё та-
биатини билишга, инсонларнинг табиатдаги ўрнини аниқ-
лашга қаратилган эди.

Шарқ ўз тафаккурида инсоннинг ижтимоий аҳволини
нисбатан иккинчи ўринга суриб, унинг маънавий камол-
лотига эътибор берган. Ғарб тафаккури эса инсоннинг
ижтимоий эҳтиёжларини қондиришга асосий диққатни
қаратган. Бунинг оқибати ўлароқ Оврупонинг йирик дав-
латлари милодий XV асрнинг ўрталаридан бошлаб, тарақ-
қиётда, жумладан техник равнақда Шарқдан олға кетиб,
дунёнинг деярли барча қитъаларида янги-янги ҳудудлар-
ни эгаллашга киришганлар. Милодий XV асрнинг энг охи-
рида румолик Христофор Колумб Амриқо қитъасигача
кемада сузиб борган. Гарчи ватандошимиз Абу Райҳон
Беруний ундан беш асргача илгари дунёнинг нариги тара-
фида қуруқлик бўлиши кераклиги ҳақида ишора қилган
бўлса-да, бу фикрни овруполиклар илиб кетишган. Гарчи
Христофор Колумб янги қитъа борлигини Оврупога би-
ринчи бўлиб етказган бўлса-да, бир харида тузувчининг

таклифига кўра бу янги дунёга унинг ватандоши, собиқ хизматчиси Беспуччи Американо номи қўйиб юборилади, XVI асрнинг ўрталаридан бошлаб, у қитъа Америко деб юритилиши расм бўлиб кетган. Шарқ эса бу кашфиётдан, бу шарафдан четда қолган.

Шарқнинг Ғарбдан орқада қолиб кетишига яна бир сабаб шуки, Ғарб таълимни восита деб билиб, илм-фаннинг барча қирраларидан кенг фойдаланиб, моддий тўқин-сочин жамият қуришга интилган, бироқ у ахлоқий қадриятларни бой бера бошлаган. Шарқ эса таълимни мақсад деб қараб, техникавий тараққиётга жиддий эътибор бермайдди, юксак маънавиятни сақлаб қола олади-ю, лскин иқтисодий таназзулга учрайди. Лекин иқтисодий бўҳрон мамлакатларни заифлаштиради, ҳарбий қудратни ҳам пасайтиради, давлат хазинаси ҳаминқадар бўлиб қолгач, лашкарни тўла таъминлашга қурби етмайди, эл-юртни мудофаа қилишга қуввати етишмайди, йирик давлатлар парчаланиб кетади. Бунинг касри маънавиятга ҳам тегади, албатта. Миллий бирлик — миллат тушунчасига эътибор сусаяди, парокандалик, бошбошдоқлик бошланади. Россия истилоси арафасида Туркистон ана шундай бир тушқун алфозда эди.

Халқим, раиятларим, давлатим жаҳонда илғорлардан бири бўлсин, деган раҳбар узоқни кўзлаб иш тутади, қасрдаки, нимаинки яхши нарсалар бўлса, кўздан қочирмайди, ўзланггиришга, мамлакати манфаатига хизмат қилдиришга киришади, бу йўлда чора-тадбирлар белгилайди, амалга оширади ҳам.

Ислом тарихидан маълумки, чаҳорёрлар — Абу Бакр Сиддиқ, Умар, Усмон ва Али ҳазратларидан кейин халифалик тепасига келган уммавийлар даврида мусулмон оламида ҳар томонлама инқироз юз берди. Халифалик аббосийлар қўлига ўтгач, ислом оламида яна юксалиш даври бошланди. Аббосий халифалар, айниқса ал-Маъмун, Ҳоруун ар-Рашид ҳам диний, ҳам дунёвий фанлар ривожига зўр эътибор бердилар. Бағдод шаҳрида дорул-ҳикма, яъни фанлар уйи, ҳозирги иборамиз билан айтганда, академия очилди. Қадимги Миср, Румо, Юнондан қолган илмий мерос ўрганилди, кифтий, оссурий, лотин тилларида яратилган нодир асарлар араб тилига ўтирилди. Натижада Ислом Уйғониши юз берди.

Шундай Уйғониш IX—XII асрларда Туронда ҳам содир бўлди, бу биринчи Уйғониш эди. Туронлик ҳукмронлар

кутган юртбошимиз етакчилигида, у киши орзу қилган ёруғ кунларга етиб келдик — миллий истиқлолга эришдик. Бунни қарангки, Алихонтўра Соғунийнинг 1959 йили ёзиб тугатилган, шўролар замонида нашр этилмаган ва нашр этилиши ҳам мумкин бўлмаган “Тарихи Муҳаммадия” китоби истиқлол шарофати билан 1991 йили чоп этилди, улуг бобонинг армони ушалди, руҳи шод бўлди.

Амир Темурга маънавий ворислигидан юртбошимиз аввал бошданоқ йўлни тўғри белгилади. Алихонтўра Соғуний айтмоқчи, Шарқ фалсафий тафаккури ила инсон руҳияти, унинг ички олами, уларнинг ўзаро муносабатларини англашга, яъни инсоннинг маънавий камолотига керагича эътиборни қаратди. Бунга мамлакатимизда кейинги беш йил мобайнида маънавият соҳасида амалга оширилган ва изчил суратда давом эттирилаётган барча тадбирлар киради.

Иккинчидан, юртбошимиз Ғарб фалсафий тафаккури ила инсоннинг ижтимоий эҳтиёжлари, моддий талабларини қондиришни ҳам унутмади. Бунга истиқлол йилларида диёримизда иқтисодий соҳасида амалга оширилган ва режали асосда изчил давом эттирилаётган барча ислохотлар ва чора-тадбирлар — деҳқонларга катта ер майдонларини томорқага беришдан тортиб, мулкдорлар синфини вужудга келтириш учун қилинаётган саяё-ҳаракатларгача киради.

Шу тариқа ахлоқий қадриятларимиздан ҳам ажралмадик, балки улар бойиб-ривожланиб бормоқда. Иқтисодийтимиз ҳам дадил юксалмоқда. Хуллас, юртбошимизнинг назарий ва амалий фаоллигида Шарқ ва Ғарб фалсафий тафаккури туташди. Бунда Президентимиз феноменидаги яна бир қирра — файласуфлик заковати зуҳур этди.

Масалага чуқурроқ қарасак, бу иккала фалсафа — Ғарб фалсафаси ва Шарқ фалсафаси ҳам Одам Ато ва Момо Ҳаво авлодлари бўлмиш барча инсониятга тегишлидир. Дунёда одамга ёт нарса йўқ. Барча-барчаси унга тааллуқлидир. Ҳамма гап керакли нарсани ўз ўрнида ишлата биришдадир. Бу кучли истеъдод соҳибига хос фазилатдир.

Президент Ислом Каримов жаҳонни кўра билмоқда, раиятни ҳам шунга чорламоқда, мамлакатимизни мутараққий давлатлар сафига олиб чиқиш учун фидокорона курашмоқда, йўлбошчи сифатида миллатни илғор миллатлар даражасига кўтариш учун жонкуярлик қилмоқда. Бу — келажаги буюк давлат қуриш учун кураш йўлидир!

Азиз китобхон!

Мана, сиз билан суҳбатимиз ҳам адоғига етиб қолди. Биз шу китоб баҳонасида ўтмиш ва бугунимиз, истиқболимиз хусусида кўнгилдаги фикр-мулоҳазаларимизни сиз билан баҳолти қудрат ўртоқлашдик. Бу суҳбатимиз ҳам энди тарих мулкига айланиб қолади. Зеро биз ҳозир чин маънодаги тарихий дамларни бошимиздан кечирягмиз. Бу йил мустақиллигимизнинг беш йиллигини нишонладик. Шу муносабат билан бсйхтиёр истиқлолнинг дастлабки кунларини яна бир зум хотирлаш жоиз. Ёдингиздадир, ўша унутилмас дамларда бизга “улуғ оға” сифатида ғамхўрлик қилганлар яна ўз “марҳамат”ларини кўрсатмоқчи бўлишди. Гуёки, мустақиллик бизга қимматга тушар эмиш, биз ўзимизни ўзимиз эплай олмас эмишмиз... Бугун бундай гапларнинг нақадар ғаразли, нақадар ёлғон эканига жумлаи жаҳон гувоҳ бўлиб турибди.

Бизнинг қадимий тарихимиз, бой маънавиятимиз, оламшумул маданий меросимиз бугун қўлга киритган ютуқларимизнинг, эртага эришажак ғалабаларимизнинг ҳаётбахш асосидир.

Дарҳақиқат, бизнинг давлатчилигимиз мустаҳкам замин, бақувват нойдеворга эга. У бамисоли азамат чинорга ўхшайди. Унинг илдиэлари ниҳоятда теран томир оттан — неча минг йиллик тарих қатламларига бориб туташади.

Биз улкан тарих, улкан цивилизация яратган улуғ ажодларнинг қонуний ворисларимиз. Боболаримиз, момоларимиз умумжаҳон тараққиётига беқийёс ҳисса қўшгани жаҳондаги маданиятли ва маърифатли халқлар томонидан мудом миннатдорлик билан эътироф этилади. Ана шундай ажодларни эсламаслик, уларнинг фаолиятига муносиб баҳо бермаслик, улар ишини давом эттирмаслик, доно ўғитларига амал қилмаслик ўзлигимизни унутиш, маънавий гумроҳликдир. Ўтмиш тарихимизнинг нурли саҳифаларини эътиром билан ёдга олиш, фюжиали саҳифаларидан ибратли сабоқ чиқариш, ўтганларнинг руҳини шод этиш чинакам орифлик белгисидир. Айни найтда у руҳий мадал, маънавий таскин, эртанги кунга ишонч ва рағбат манбаидир.

Биз бугун тараққиётнинг катта йўлига чиқиб олдик. Бинобарин, энди миллат сифатида аҳил ва баҳамжиҳат, халқ сифатида ҳар томонлама етук ва бақувват бўлиши-

миз, шу асосда буюк давлат, адолатли жамият барпо этишимиз керак. Ўзтигимизни, мустақиллигимизни, тенгсиз Ватанимизни куз қорачиғидай асраб-авайлашга ҳамини тайёр, бу муқаллас фарзандлик бурчини шараф ила адо этмоққа доимо қодир бўлмоғимиз шарт.

Бу улуғвор мақсадларга эса миллий маънавиятимизни янада юксаттириб, янада такомиллаштириб бориш йўли билангина эришмоғимиз мумкин.

Маънавият — улкан, беқиёс куч. У одамнинг ақлу заковатиини чархлайди, гафаккурини бойитади, ирода ва иймонини бақувват қилади. Маънавий баркамол одам ҳар қандай бўҳронларга қарши тура олади, мард ва матонатли бўлади, қийинчиликларни сабот билан енгади. Бонжқаларга ўрнак ва намуна бўлиб, уларни ўз ортидан эргаштира олади.

Маънавиятга эътибор суст жойда ҳеч қандай ўсини, яратини, ижод, бунёдкорлик бўлмайди. Маънавият жамики яхши нарсаларни озиқлантиради, эзу туйғуларни тарбиялаб вояга етказилади. Одамни ёмон йўлдан қайтариб, яхшилик ва оқилжонобликка ундайди. Шунинг учун ҳам маънавий баркамол инсоннинг умри узун, маънавиятга таянган иқтисод фаровонлик манбаи, маданият ва маърифат асосига қуришан давлат пойдевор бўлади.

МУНДҲАРИЖА

Сўбҳини ўрнида	7

БИРИНЧИ ҚИСМ БИР ШОДА МАРВАРИД

Биринчи боб Тафаккур нурлари

СўЗ	15
ГАП	15
ТИЛ	16
ҚАЛАМ	16
ҚОҒОЗ	17
РУҲ	19
ЖОН	21
ФАРИШТА	21
ИЙМОН	23
ЭЪТИҚОД	25
МАСЛАК	25
ТАҚВО	26
ҲАМИЯТ	26
ШАРМ	26
ҲАЁ	26
ОР	27
АНДИША	27
НОМУС	27
ВИЖДОН	27

ИНСОФ	28
ГУРУР	29
ИЎТИХОР	29
ОНГ	30
АҚЛ	34
АҚЛИЙ МЕҲНАТ ВА ЖИСМОНИЙ МЕҲНАТ	37
ТАФАККУР	41
ФИКР	42
ФАЛСАФА	43
ТАСАВВУР	45
ХОТИРА	45
ХАЁЛ	46
ҚОБИЛИЯТ	47
ИҚТИДОР	47
ИСТЕЪДОД	47
САЛОҲИЯТ	48
ДАҲО ВА ДАҲОЛИК	48
ХАЛҚ ДАҲОСИ	49
ИРОДА	50

Иккинчи боб “Одамм эрсанг...”

ОДАМ	52
ИНСОН ШАРАФИ	53
ШАҲС	54
СИЙМО	56
АҲДОД ВА АВЛОД	57
УРУҒ	58
ҚАБИЛА	58
АЙМОҚ	59
ЭЛ	60
ЭЛАТ	61
ХАЛҚ ВА АҲОЛИ	64
ФУҚАРО	73
МИЛЛАТ	74

Учинчи боб Жамият жилолари

ОИЛА	81
ЎЗБЕК ОИЛАСИ	82
ОТИНЛАР	89

КАФОАТ	91
МАҲАЛЛА	91
МУОМАЛА	93
ЖАМИЯТ	94
ЖАМИЯТ ВА ШАҲС	95
ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ	97
ДАВЛАТ ТАФАККУРИ	101

Тўртинчи боб

Маънавият маиёли

АЛЛОҲ ТАОЛО	103
ПАЙҒАМБАРЛАР	105
ИЛОҲИЙ КИТОБЛАР	106
ҚУРЪОНИ КАРИМ	107
ҲАДИСИ ШАРИФ	108
ФИҚҲ	108
ҲАЛОЛ ВА ҲАРОМ	110
МАЪНАВИЯТ	111
МАЪНАВИЯТ ВА ИСТЕЪДОД	111
МАЪРИФАТ	113
МАЪРИФАТПАРВАРЛИК	113
МАДАНИЯТ	114
МАФКУРА	116
ТАРБИЯ	121
НАСАБ ВА ҲАСАБ	133

Иккинчи қисм

ТЕРАҲ ТОМИРЛАР

Биринчи боб

Олтин бешик

ВАТАН НИМА?	139
ТУПРОҚ	140
МАДАНИЙ ҚАТЛАМ	141
ТАРИХИЙ ВАТАН	142
ВАТАН ТУЙҒУСИ	145
ВАТАН СОҒИНЧИ	153
ВАТАН ҚАЙҒУСИ	156
СУВРАТ ВА СИЙРАТ	160

Иккинчи боб

Турон — Туркистон — Ўзбекистон

ТУРК	176
ЎЗБЕК	178
ТУРОН	200

ИСЛОМ ВА ТУРОН	207
ТУРКИСТОН	217
ТУРКИСТОННИНГ ҚҶШНИЛАРИ	226
ТУРКИСТОН ФОЖИАСИ	237
ПОЙТАХТ ВА ПОЙТАХТЛАРИМИЗ	242
БУЛУТЛИ ОСМОН	252

УЧИНЧИ ҚИСМ ИСТИҚЛОЛ ШИЖОАТИ

Биринчи боб

Узоқ ва яқин йиллар

ИСТИҚЛОЛ АРАФАСИ: СЕВИНЧ ВА ИЗТИРОБЛАР	259
ИСТИҚЛОЛ	280
МУСТАҚИЛЛИК ТАФАККУРИ	285
МИЛЛИЙ ИФТИХОР	288
ЯГОНА ЗАМИН, ЯГОНА ТАҚДИР	298
ВОРИСИЙЛИК	307
ЎТИШ ДАВРИ ВА СИЁСИЙ МАДАНИЯТ	317

Иккинчи боб

Демократия — маънавият кўзгуси

ДЕМОКРАТИЯ НИМА?	323
ДЕМОКРАТИЯНИНГ СИЁСИЙ МАДАНИЯТИ	327
ДЕМОКРАТИЯНИНГ МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИ	331

Учинчи боб

Маънавият шижоатдир

АДОЛАТ	335
ИСТИҚБОЛ ЭҒАСИ — СОҒЛОМ АВЛОД	340
МАЪРИФАТ — ТАРАҚҚИЁТ МЕЗОНИ	345
ЛИЦЕЙДАН АКАДЕМИЯГА	352
МАЪНАВИЯТНИНГ БОШ ҲОМИЙСИ	356
РУҲИЙ ТОЗАРИШ ФАСЛИ	359

Тўртинчи боб

Мавғулик

АМИР ТЕМУР РУҲИ ДУНЁ КЕЗМОҚДА	371
БОҚИЙ ШАЖАРА	378
ЯНА БИР ТАРИХИЙ ЛАВҲА. Сўнгсўз ўрнида	386

*Абдуқаҳҳор Иброҳимов, Хайриддин Султонов,
Нарзулла Жўраев*

БАТАН ТУЙҒУСИ

на узбекском языке

Издательство "Ўзбекистон" — 1996
700129, Тошкент, ул. Навои, 30

Рисмлар муҳаррири *О. Соибназаров*
Техник муҳаррир *С. Собирова*
Мусаҳҳиҳлар *Ў. Абдуқодирова, М. Раҳимбекова*
Компьютерда тайёрловчи *А. Юлдашева*

Теришга берилди 17.09.96. Босишга рухсат этилди 22.11.96.
Қогоз формати 84х108¹/₃₂. "Таймс" гарнитурда офсет босма
усулида босилди. Шартли босма табақ 21,0. Нәшр табағи 22,43.
Тиражи 25000 (1-завод) Буюртма № 4-802
Баҳоси шартнома зосида.

"Ўзбекистон" нәшрияти, 700129, Тошкент, Навоий, 30. -
Нәшр № 212-96

Оригинал-макет масъулияти чекланган "Ношир" жамияти техника-
вий ва программавий воситалар базасида тайёрлашиб, Ўзбекистон
Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг ижаралари Тошкент
матбаз комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Иброҳимов А. ва бошқ.

Ватан туйғуси / А. Иброҳимов, Х. Султонов, Н. Жўраев. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 396 б.

ISBN 5-640-02193-4

I.I., 2 Автордош.

"Ватан туйғуси" деб аталган ушбу китоб бутулиги кунининг маънавий эҳтиёжи сифатида дунёга келди. Унда мустақил Ўзбекистоннинг ўтмиши, бутуни ва келажагига хос миллий қадриятлар, урф-одатлар, анъаналар мухтасар ифодаланган. Шу билан бирга, китобда ўзбек халқининг келиб чиқиши, буюк аجدодларимизнинг умуминсоний тараққиётга қўнган улуғ ҳиссалари, янги ўзбек давлати тарихида маънавиятнинг ўрни, давлатчилигимизнинг қадимийлиги ва узвийлиги, ўз эрки, ўз эътиқоди учун мардона курашиб қурбон бўлган минглаб шижоатли инсонларнинг тақдирини бой фактик материаллар, тарихий ҳужжатлар, асл манбалар асосида ёритилган.

Китоб талабалар, ўқувчи ёшлар, аспирантлар ва маънавият масалалари билан шуғулланувчи мутахассислар учун мўлжалланган.

ББК 63.3(5У)

4702620201 – 158

В — 96

М351(04)96

№826-96

**Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
давлат кутубхонаси.**